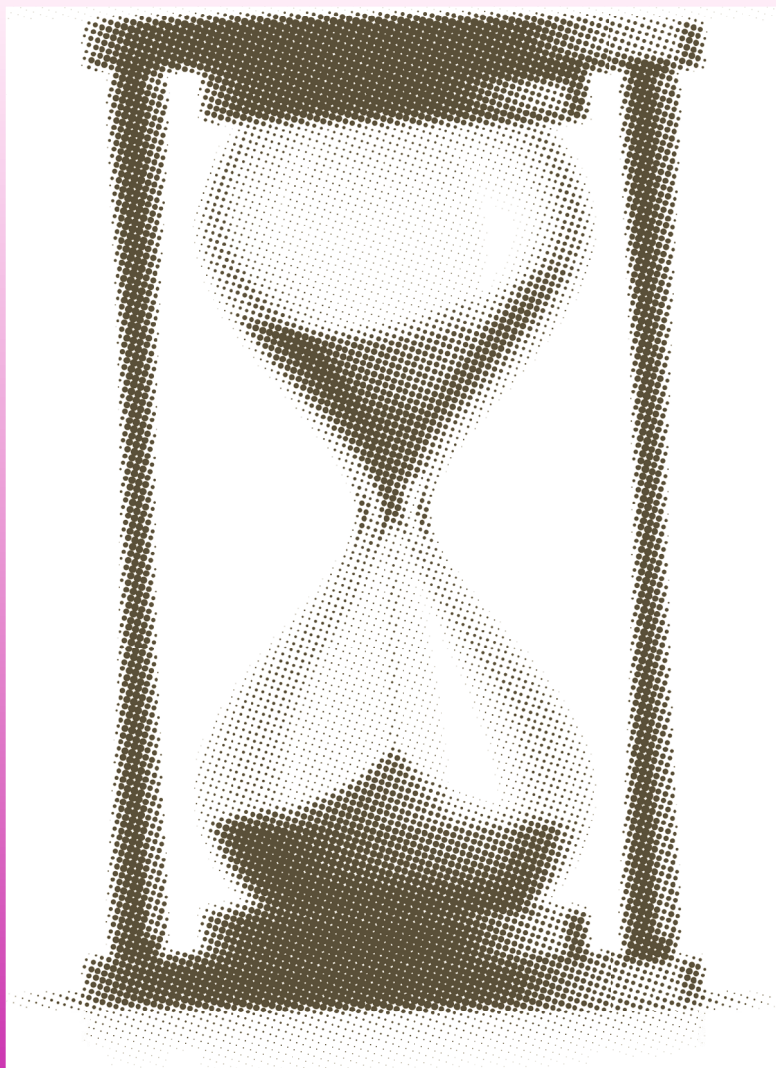

Zgodovinski časopis

HISTORICAL REVIEW

ZČ | Ljubljana | 74 | 2020 | št. 3-4 (162) | str. 289–560

Josip Banić, *The Mystery of Merania: A New Solution to Old Problems (Holy Roman Empire and the Kingdom of Croatia-Dalmatia during the Investiture Controversy) (Part 1)* • Ana Jenko Kovačič, *Iurium Episcopatum Liber I. poreške škofije: Predstavitev, tipološka opredelitev in analiza kodeksa* • Robert Devetak, *Boj za slovenske šole in delovanje ženskih podružnic Družbe svetega Cirila in Metoda na Goriškem in Gradiškem v obdobju pred prvo svetovno vojno* • Damir Globočnik, *Trubarjev spomenik v Ljubljani* • Srđan Mladenov Jovanović, *The Warmongering 'First Serbian Daily': The Daily 'Politika' during the First Balkan War of 1912-13* • Meta Remec, *Napredek, avtarkija, narod: italijanska energetska politika v Posočju (1918–1943)* • Klemen Kocjančič, *Enote in ustanove Waffen-SS v Ljubljani med letoma 1943 in 1945*

Zgodovinski časopis

HISTORICAL REVIEW

ZČ | Ljubljana | 74 | 2020 | št. 3-4 (162) | str. 289–560

Izdaja
ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE
Ljubljana

GLASILO ZVEZE ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

Mednarodni uredniški odbor: dr. Kornelija Ajlec (SI), dr. Tina Bahovec (SI),
dr. Bojan Balkovec (SI) (tehnični urednik), dr. Rajko Bratož (SI),
dr. Ernst Bruckmüller (AT), dr. Liliana Ferrari (IT), dr. Ivo Goldstein (HR),
dr. Žarko Lazarevič (SI), dr. Dušan Mlacović (SI) (namestnik odgovornega
urednika), dr. Božo Repe (SI), dr. Franc Rozman (SI), Janez Stergar (SI),
dr. Imre Szilágyi (H), dr. Peter Štih (SI) (odgovorni urednik), dr. Marta
Verginella (SI), dr. Peter Vodopivec (SI), dr. Marija Wakounig (AT)

Za vsebino prispevkov so odgovorni avtorji, prav tako morajo poskrbeti za
avtorske pravice za objavljeno slikovno in drugo gradivo, v kolikor je to
potrebno. Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in
navedbo vira.

Redakcija tega zvezka je bila zaključena 1. oktobra 2020.

Prevodi: Saša Mlacović (angleščina)

Oblikovanje in oprema: Vesna Vidmar

Sedež uredništva in uprave: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani,
Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenija, tel.: (01) 241-1200,
e-pošta: info@zgodovinskicasopis.si; <http://www.zgodovinskicasopis.si>

Letna naročnina: za leto/letnik 2020: za nečlane in zavode 32 €, za društvene člane 24 €,
za društvene člane – upokojence 18 €, za društvene člane – študente 12 €.
Cena tega zvezka v prosti prodaji je 16 € (z vključenim DDV).

Naročnina za tujino znaša za ustanove 45 €, za posameznike 35 €
in za študente 25 €.

Plačuje se na transakcijski račun: SI 56020 1 000 12083935
Zveza Zgodovinskih društev Slovenije, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana,
Slovenija
Nova Ljubljanska banka, d.d., Trg Republike 2, 1520 Ljubljana LJBAS12X

Sofinancirajo: Publikacija izhaja s finančno pomočjo Javne agencije za raziskovalno
dejavnost RS

Prelom: ABO grafika d.o.o. – zanj Igor Kogelnik

Tisk: ABO grafika d.o.o., Ljubljana, november 2020

Naklada: 780 izvodov

Zgodovinski časopis je evidentiran v naslednjih mednarodnih podatkovnih
bazah: Scopus, European Reference Index for the Humanities (ERIH),
Historical Abstracts, International Bibliography of the Social Sciences,
ABC CLIO, America: History and Life, Bibliography of the History of Art,
Ulrich's Periodicals Directory, Russian Academy of Sciences Bibliographies.

<http://www.zgodovinskicasopis.si>
info@zgodovinskicasopis.si

ISSN 0350-5774	
UDK	949.712(05)
UDC	

BULLETIN OF THE HISTORICAL ASSOCIATION OF SLOVENIA (HAS)

International Editorial Board: Kornelija Ajlec, PhD, (SI), Tina Bahovec, PhD, (SI), Bojan Balkovec, PhD, (SI) (Technical Editor), Rajko Bratož, PhD, (SI), Ernst Bruckmüller, PhD, (AT), Liliana Ferrari, PhD, (IT), Ivo Goldstein, PhD, (HR), Žarko Lazarević, PhD, (SI), Dušan Mlacović, PhD, (SI) (Deputy Editor-in-Charge), Božo Repe, PhD, (SI), Franc Rozman, PhD, (SI), Janez Stergar (SI), Imre Szilágyi, PhD, (H), Peter Štih, PhD, (SI) (Editor-in-Chief), Marta Verginella, PhD, (SI), Peter Vodopivec, PhD, (SI), Marija Wakounig, PhD, (AT)

The authors are responsible for the contents of their articles, they must also secure copyrights for the published photographs and figures when necessary. Reprints of articles, photographs, and graphic material are only allowed with explicit permission of the editorial office and must be cited as sources.

The editing of this issue was completed on October 1, 2020.

Translated by: Saša Mlacović (English)

Design: Vesna Vidmar

Headquarters and Mailing Address: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenia, phone: +386 1 241-1200, e-mail: info@zgodovinskiasopis.si; <http://www.zgodovinskiasopis.si>

Annual Subscription Fee (for 2020): non-members and institutions 32 €, HAS members 24 €, retired HAS members 18 €, student HAS members 12 €.

Price: 16 € (VAT included).

Subscription Fee: foreign institutions 45 €, individual subscription 35 €, student subscription 25 €

Transaction Account Number: SI 56020 1 000 12083935
Zveza Zgodovinskih društev Slovenije, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana,
Nova Ljubljanska banka, d.d., Trg Republike 2,
1520 Ljubljana LJBAS12X

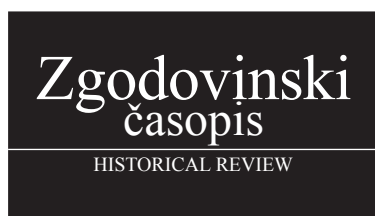
Co-Financed by: Slovenian Research Agency

Printed by: ABO grafika d.o.o., Ljubljana, November 2020

Print Run: 780 copies

Historical Review is included in the following international databases: Scopus, European Reference Index for the Humanities (ERIH), Historical Abstracts, International Bibliography of the Social Sciences, ABC CLIO, America: History and Life, Bibliography of the History of Art, Ulrich's Periodicals Directory, Russian Academy of Sciences Bibliographies.

<http://www.zgodovinskiasopis.si>
info@zgodovinskiasopis.si

ISSN 0350-5774	
UDK	949.712(05)
UDC	

KAZALO – CONTENTS

Razprave – Studies

- Josip **Banić**, The Mystery of Merania: A New Solution to Old Problems
(Holy Roman Empire and the Kingdom of Croatia-Dalmatia
during the Investiture Controversy) (Part 1)296–327
Skrivnost Meranije: Nove rešitve starih problemov
(Sveto rimsko cesarstvo ter Kraljevina Hrvaška -
Dalmacija v času investiturnega boja)
- Ana **Jenko Kovačič**, *Iurium Episcopaliū Liber I.* poreške škofije:
Predstavitev, tipološka opredelitev in analiza kodeksa328–359
Iurium Episcopaliū Liber I of the Bishopric of Poreč:
Presentation, Typological Definition, and Analysis of the Codex
- Robert **Devetak**, Boj za slovenske šole in delovanje ženskih podružnic
Družbe svetega Cirila in Metoda na Goriškem in Gradiškem
v obdobju pred prvo svetovno vojno.....360–387
Struggle for Slovene Schools and Operation of Women’s
Branches of the Sts Cyril and Methodius Society in Gorizia
and Gradisca in the Period before World War I
- Damir **Globočnik**, Trubarjev spomenik v Ljubljani388–424
Trubar Memorial in Ljubljana
- Srđan **Mladenov Jovanović**, The Warmongering ‘First Serbian Daily’:
The Daily ‘Politika’ during the First Balkan War of 1912–13426–440
Vojnohujškaški »prvi srbski dnevnik«: »Politika« v času
prve balkanske vojne 1912–13
- Meta **Remec**, Napredek, avtarkija, narod: italijanska energetska
politika v Posočju (1918–1943)442–475
Progress, Autarchy, Nation: Italian Energy Policy
in the Soča Valley (1918–1943)
- Klemen **Kocjančič**, Enote in ustanove Waffen-SS v Ljubljani med
letoma 1943 in 1945476–507
Waffen-SS Units and Institutions in Ljubljana between
1943 and 1945

Jubileji – Anniversaries

- Prof. dr. Jera Vodušek Starić - sedemdesetletnica (Damijan Guštin).....510–514
Prof. Dr. Jera Vodušek-Starič - On the Occasion of Her 70th Birthday
- Dr. Irena Gantar Godina. Jubilejni zapis ob 70-letnici (Urška Strle).....515–518
Dr Irena Gantar Godina. On the Occasion of Her 70th Birthday

Kongresi, simpoziji, društveno življenje – Congresses, Symposia, Society Events

- Šestdeset let dela Inštituta za novejšo zgodovino (Damijan Guštin)520–524
60 Years of the Institute of Contemporary History

Ocene in poročila – Reviews and Reports

- Marta Hradilová – Hana Pátková, Scritores. Písemná kultura
a její tvůrci v pozdně středověký Čechách 1300–1350.526–531
Written Culture and Its Creators in Late Medieval Bohemia
in 1300–1350 (Nataša Golob)
- Lucia Pillon, Cristiano Meneghel (ur.), Notabilia quaedam.
I diari dei notai Valentino e Matteo Dragogna (Neva Makuc).....532
- Harald Heppner, Peter Urbanitsch, Renate Zedinger (ur.), Social
Change in the Habsburg monarchy. Les transformations de
la société dans la monarchie des Habsbourg: l'époque des
Lumières (Marko Štuhec)533–536
- Petr Stehlík, Između hrvatsva i jugoslavenstva.
Bosna u hrvatskim nacionalno-integracijskim
ideologijama 1832-1878 (Rok Stergar).....537–538
- Aleš Gabrič (ur.), Slovenski prelom 1918 (Jernej Kosi).....539–541

Philipp Ther, Europe since 1989. A History (Urška Strle).....	542–545
Andrej Studen (ur.), Mimohod blaga. Materialna kultura potrošniške družbe na Slovenskem (Bojan Balkovec).....	546–548
Marie-Janine Calic, Zgodovina Jugovzhodne Evrope (Jure Ramšak).....	549–551

* * *

Navodila avtorjem prispevkov za Zgodovinski časopis	552–555
Instructions for Authors	
Letno kazalo Zgodovinskega časopisa 74, 2020	556–560
Annual Content of Zgodovinski časopis – Historical Review 74, 2020	

Razprave

Josip Banić

The Mystery of Merania: A New Solution to Old Problems (Holy Roman Empire and the Kingdom of Croatia-Dalmatia during the Investiture Controversy) (Part 1)

Banić, Josip, PhD student, Central European University, Medieval Studies Department, H-1051 Budapest, Nádor u. 9, jb@hstria-historica.eu

The Mystery of Merania: A New Solution to Old Problems (Holy Roman Empire and the Kingdom of Croatia-Dalmatia during the Investiture Controversy)

Historical Review, Ljubljana 75/2020 (162), št. 3-4, str. 296–327, cit. 151

Language: En., (En., Sn.)

This paper deals with issues concerning the historical background that engendered the imperial (titular) Duchy of Merania and the modality by which this mysterious territory became part of the Holy Roman Empire. The author first demonstrates that *Meran(ia)* refers to a microregion situated between the Učka mountain range and the river Rječina at the very east of the Istrian peninsula that historically belonged to the Kingdom of Croatia and Dalmatia. Second, he outlines interpretations regarding how this patch of land became part of the Holy Roman Empire. The takeover of Merania is posited in the second half of the 1070s, in the period of Croatian king Zvonimir who fostered enmity with the Holy Roman emperor Henry IV by officially taking the side of the reform papacy and pope Gregory VII during the Investiture Controversy. It is in this context that the attacks against Zvonimir's kingdom ensued, led by a noble knight Wezelin whose identity is discussed in detail; this marks the beginning of the imperial takeover of Merania.

Keywords: Merania, Margraviate of Istria, Kingdom of Croatia, Patriarchate of Aquileia, Investiture Controversy, Gregory VII, Demetrius Zvonimir, Henry IV

Banić, Josip, doktorand, Srednjeevropska univerza, Oddelek za medievistiko H-1051 Budapest, Nádor u. 9, jb@hstria-historica.eu

Skrivnost Meranije: Nove rešitve starih problemov (Sveto rimsko cesarstvo ter Kraljevina Hrvaška - Dalmacija v času investiturnega boja)

Zgodovinski časopis, Ljubljana 75/2020 (162), št. 3-4, str. 296–327, cit. 151

1.01 izvorni znanstveni članek: jezik En. (En., Sn.)

Članek obravnava problematiko zgodovinskega ozadja, ki je ogrožalo (naslovno) cesarsko Vojvodino Meranijo in način, na katerega je to skrivnostno ozemlje postalo del Svetega rimskega cesarstva. Avtor najprej pokaže, da se *Meran(ia)* nanaša na mikroregijo med goro Učko in reko Rječino na skrajnem vzhodu istrskega polotoka, ki je bila del hrvaško-dalmatinskega kraljestva. Sledi oris razlag, kako je ta kos ozemlja postal del Svetega rimskega cesarstva. Prevzem Meranije je umeščen v drugo polovico sedemdesetih let 11. stoletja, v obdobje hrvaškega kralja Zvonimirja, ki je podprl reforme in se uradno postavil na stran papeža Gregorja VII. v investiturnem boju ter gojil sovražstvo do cesarja Henrika IV. V tem kontekstu so sledili napadi na Zvonimirjevo kraljestvo pod vodstvom viteza Vecelina, s čigar identiteto se podrobno ukvarja avtor članka. Napadi označujejo začetek cesarskega prevzema Meranije.

Ključne besede: Meranija, mejna grofija Istra, Kraljevina Hrvaška, oglejski patriarhat, investiturni boj, Gregor VII., Dimitrij Zvonimir, Henrik IV.

Introduction: The Mysterious Duchy

Rarely has there been a title as confusing as the one adorned by Conrad II, count of Dachau, in the middle of the 12th century: *Conradus dux Meranus* in 1152¹ and *Conradus de Dachauve, dux Croatiae Dalmatiquae* in 1154.² Furthermore, the same individual was called *Croatiae atque Dalmatiae dux* by his prolific contemporaries, Otto, the bishop of Freising, and Rahewin, the authors of the *Deeds of Frederick I*.³ The main points of confusion were that this was the very first mention of a duchy called *Meran* and that the Kingdom of Croatia and Dalmatia lay outside the Holy Roman Empire's jurisdictional sphere. How and why were these titles created, what did they designate, and how did they end up with Conrad II of Dachau?

Of the two new ducal titles, the second one is easier to explicate. Namely, the best part of the old Roman province of Dalmatia had been practically divided by the 9th century between a Croatian, inland region ruled by the respective dukes/kings, and a coastal part nominally under Byzantine sovereignty.⁴ As Croatian monarchs gradually expanded their jurisdictions over the Dalmatian territories of the waning Byzantine Empire, the two jurisdictional regions were fused under the *potestas* of one king who began adorning the title *rex Dalmatie et Croatiae*.⁵ According to a 13th-century chronicler of Split, Archdeacon Thomas, "all the successors of Držislav

¹ D. F. I, no. 14, ed. Appelt, pp. 26–27. This is the first and only mention of a *dux Meranus* before the 1180s. The charter is, however, not authentic and the *terminus post quem* of its composition must be dated to 1157, the year when Albert the Bear started being titled as *marchio Brandeburgensis*. Herkenrath, *Wibald von Stablo*, pp. 114–115. Notwithstanding its dubious authenticity and the fact that Conrad II appears with the title of a duke for the first time in 1154 (charter cited in n. 2), it is *communis opinio* that the count of Dachau was indeed given the ducal title in 1152 at roughly (or precisely) the same time as Welf VI was given the titular duchy of Spoleto. See Werle, *Titelherzogtum*, pp. 275–277; Arnold, *Princes and Territories*, pp. 98, 102–103; Freed, *Frederick Barbarossa*, pp. 79–80; Deutinger, *Von den Liutpoldingern*, p. 314; Dendorfer, *Von den Liutpoldingern*, pp. 345, 352.

² *Monumenta Parthenii Chiemeseensis*, pp. 447–449, no. 4.

³ Otto of Freising–Rahewin, *Gesta Friderici I. imperatoris*, lib. 1, c. 26, and lib. 4, c. 17, ed. Waitz–Simson, p. 43, l. 28–29, and p. 257, l. 1.

⁴ Fine, *Early Medieval Balkans*, pp. 254–255; Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier*, pp. 28–29; Budak, *Early Medieval Boundaries*, pp. 36–39; Basić, *Sjeverna i srednja*, pp. 427ss; Budak, *Hrvatska povijest*, pp. 51–52.

⁵ The expansion of Croatian regal authority over Byzantine Dalmatia was by no means a simple, unilinear process. For an up to date overview of this development see e.g. Gračanin, *Bizant na hrvatskom*, pp. 495–516; Budak, *Hrvatska povijest*, pp. 161–174, 222–234.

[c. 969–c. 997] were called kings of Dalmatia and Croatia. They received the insignia of kingship from the emperors in Constantinople and were styled their “eparchs” or “patricians.” They inherited the lordship of the kingdom of Dalmatia and Croatia by succession from their fathers and forefathers”.⁶ However, it was not until the reign of Peter Krešimir IV (1058–1075) that the Croatian kings began styling themselves as *reges Chroatorum et Dalmatarum*.⁷ This composite title passed on to Hungarian kings after Coloman I finished the conquest of the Kingdom of Croatia, begun by his predecessor Saint Ladislav in 1090/91.⁸ In that way, the wearers of the crown of St. Stephen were officially titled as kings of “Hungary, Dalmatia and Croatia”.⁹ However, the title of *dux Dalmatiae atque Croatiae* was also adorned by the Venetian doges, the heads of the polity that exerted considerable influence along the eastern Adriatic coast; the nucleus of the title – *dux Veneticorum et Dalmaticorum* – was triumphantly assumed by Peter II Orseolo following his successful Eastern Adriatic campaign in 1000, the year when numerous Dalmatian communities officially recognized Venetian authority.¹⁰ In the 1090s, the same period when the Croatian regal throne was contested by local nobles and Hungarian kings from the Arpad dynasty, the Venetians officially added *atque Chroacie* in their elaborate title:

⁶ *Ab isto Dirscisclo ceteri successors eius reges Dalmatie et Chroatie appellati sunt. Recipiebant enim regie dignitatis insignia ab imperatoribus Constantinopolitanis et dicebantur eorum eparchi sive patricii. Habebant namque ex successione sue originis partem et proavorum dominium regni Dalmatie et Chroatie.* Archdeacon Thomas of Split, *Historia Salonitanorum*, c. 13, ed. Perić et al., pp. 60 (Latin original), 61 (English translation). King Stephen Držislav reigned in the second half of the 10th century (c. 969 – c. 997). Birin, *Pregled političke povijesti*, pp. 57–58.

⁷ It cannot be ascertained who exactly was the first Croatian ruler to begin using the title “Croatian and Dalmatian king”. The oldest charter record of this compound title, *Dei gratia Croathorum atque Dalmatinorum rex* is dated to 950 and the reign of king Michael Krešimir II, but the document is a later forgery, most probably based on the sources from the era of Peter Krešimir IV. CD 1, no. 28, ed. Kostrenčić et al., pp. 39–43; Karbić, *Razvoj političkih ustanova*, p. 95. The compound title first started to be used, it would seem, by Peter Krešimir IV (1058–1075) who was titled *rex Chroatorum et Dalmatarum* already in 1060, however even this document is not authentic. CD 1, no. 64/I, ed. Kostrenčić et al., pp. 87–89; Karbić, *Razvoj političkih ustanova*, p. 95. The only source in whose authenticity there is no reasons to doubt that mentions Peter Krešimir IV as king in Byzantine Dalmatia is the Evangelary of Osor (*Evangeliarium Apsarense*) from 1070/71 (also dated to 1081/82) that clearly states the obedience due to both the emperor (Byzantine) and the king (Croatian) in *Exsultet*. Badurina, *Osorski evanđelistar*, pp. 201–205; Petrak, *The Byzantine Emperor*, pp. 54–56; Karbić, *Razvoj političkih ustanova*, pp. 96, 103. On the dating of the evangelary to 1070/71 see Margetić, *O nekim vrelima*, pp. 132–134. The compound title was definitely used by Demetrius Zvonimir (1076–1089) who is titled *Dei gratia Chroatie Dalmatieque dux* ruling over *Chroatorum Dalmatinorumque regnum* and, following his official crowning, *Chroatorum atque Dalmatinorum rex*. CD 1, nos. 109 and 110, ed. Kostrenčić et al., pp. 139–141 and 141–142. I will return to this crowning later in the paper.

⁸ Bárány, *The Expansion*, pp. 344–347; Birin, *Pregled političke povijesti*, pp. 65–66; Nikolić Jakus, *Ugarska*, pp. 621–625; Budak, *Hrvatska povijest*, pp. 284–294.

⁹ E.g. *Ego Collomannus Dei gratia rex Ungarie, Croatiae atque Dalmatie*. CD 2, no. 6, ed. Smičiklas, pp. 9–10.

¹⁰ *Anno quidem incarnationis Redemptoris nostri millesimo quarto, ducatus vero domni Petri Veneticorum ac Dalmaticorum ducis decimo.* John the Deacon, *Istoria Veneticorum*, lib. 4, c. 65, ed. Berto, p. 202. On this campaign see Ortalli, *Pietro II Orseolo*, pp. 13–27.

gloriosus dux Venetię atque Dalmatię sive Chroatię et imperialis prothosevator.¹¹ Hence, by the time of Conrad II of Dachau the title of a *Dalmatie Croatiaque* ruler was contested by at least two powerful polities, the Kingdom of Hungary and the Commune of Venice, the latter in the guise of Byzantine representatives.

Dalmatia remained a disputed territory in the first half of the 12th century as Venetian doges and Hungarian kings vied for supremacy in the maritime region. Although the Holy Roman Empire did not interfere in these affairs at first, the relation between the emperor and the Hungarian throne deteriorated during the reign of Géza II (1141–1162). Officially backing up the pretender to the Hungarian throne, Boris Kalamanos, Conrad III (1138–1152), king of the Romans, was indirectly drawn in open military conflict against the ruling monarch in Hungary.¹² At the same time, Géza II was also on inimical terms with the Byzantine emperor Manuel I Komnenos, a monarch in league with king Conrad III.¹³ Encroached by enemies on three sides – the Holy Roman Empire to the West, Venice to the south and Byzantium to the east – Géza II was forced to fight from a difficult position; Dalmatia was, consequently, left more exposed to outside interference. It was in

¹¹ There is considerable confusion in historiography regarding the beginnings of this specific title in Venice. It has often been thought that it began with the famous Byzantine chrysobull of 1082 (dated to 1092 by some) by which the Byzantine emperor, among other things, bequeathed to the Venetian doges the title of imperial *protosebastos*. However, the famous chrysobull – although not preserved in either original or in an *in extenso* copy, its contents are recorded in later bulls – never mentions the title of Croatian duke. The best edition is in *I trattati con Bisanzio*, no. 2, ed. Pozza–Ravegnani, pp. 35–45. The first ever Venetian doge to adorn the title of a Croatian duke was either Vitale Faliero in 1094 (the document is only preserved in a twelfth century copy, so the title might be a later addition) or Vitale Michiel in 1097. The 1094 document where the doge is titled *divine gratie largitate Venetiarum, Dalmatiae atque Croatiae dux et imperialis protosevaston* is edited in Romanin, *Storia documentata* 1, pp. 392–395, no. 19. The 1097 document, where the doge is titled *gloriosus dux Venetię atque Dalmatię sive Chroatię et imperialis prothosevator*, is edited in several publications, see e.g. CD 1, no. 168, ed. Kostrenčić et al., pp. 208–209. See also Lazzarini, *I titoli*, pp. 271–313, esp. pp. 286–287. Responsible for the above-mentioned confusion is the doge-chronicler Andrea Dandolo who wrote of Venetian legates who journeyed to Constantinople and who received from emperor Alexius a *chrysobull for Dalmatia and Croatia* (highlighted by the author) and the office of a *protosebastos*. From that point on, continued Dandolo, the doges added to their title: *atque Chroacie et imperialis prothosevastos*. *Euntes autem legati, ab Alexio alacriter vixi, crusobolium Dalmacie et Chroacie et sedis prothosevastos optinuerunt, quibus postea reversis, dux suo adidit titulo: atque Chroacie et imperialis prothosevastos*. Andrea Dandolo, *Chronica per extensum descripta*, c. 39, ed. Pastorello, p. 217, l. 10–13. In this passage, convincingly argues Madden, Dandolo simply enumerated all the titles the doge held from Byzantium, “both old and new”, old being that of Dalmatian dukes and imperial *protosebastos*, the new being that of Croatian dukes. This voyage to Alexius and the conferment of the title of Croatian dukes described by Dandolo must have taken place between July 1090 and before 1096 (or 1094 if Falier’s documents is taken to be completely free of later interpolations). Madden, *The Chrysobull*, pp. 23–41, esp. pp. 35–36. For the alternative dating of Alexius’s chrysobull see Frankopan, *Byzantine Trade Privileges*, pp. 135–160, esp. p. 155.

¹² Makk, *The Árpáds*, pp. 36–41; Freed, *Frederick Barbarossa*, pp. 56–57. Géza II waged war against the margrave of Austria, Henry Jasomirgott, on September 11, 1146 and was victorious at the Battle by the river Leitha. Otto of Freising–Rahewin, *Gesta Friderici I. imperatoris*, lib. 1, c. 31–32, ed. Waitz–Simson, pp. 48–51.

¹³ Stephenson, *Byzantium’s Balkan Frontier*, pp. 229–238. Cf. Makk, *The Árpáds*, pp. 42–62.

this chaotic vying for supremacy that the ambitious Holy Roman emperor Frederick I Barbarossa decided to enter the battle for dominion over Dalmatia, or at least openly challenge Hungarian sovereignty in the region. The ambitious monarch even planned a full-scale military invasion of the Kingdom of Hungary, but the plan was not supported by the imperial princes and thus it never came to fruition.¹⁴ Barbarossa could, however, symbolically proclaim his own pretensions to the disputed province by creating *ex novo* the title of the duke of Croatia-Dalmatia and freely bestowing it upon his distinguished subject. The title was bequeathed to Conrad II of Dachau who, it is commonly argued, had helped Barbarossa climb the regal throne and was hence appropriately rewarded for his support.¹⁵

Out of all the contestants to the jurisdictions over Dalmatia, the Holy Roman Empire had the least *de iure* and *de facto* authority; the only thing Conrad II of Dachau could do with his opulent ducal title was to pompously flaunt it. Therefore, it was already Edmund Freiherr von Oefele in the late nineteenth century who famously concluded that the ducal titles of both Conrad II and his son were nothing more than merely symbolic denominations that – besides clearly revealing the emperor’s ambition to include Dalmatia and Croatia in the Holy Roman Empire – carried no real jurisdictions over the designated territories.¹⁶ Indeed, there is absolutely no trace of any activity whatsoever of either Conrad II or his son related to Dalmatia and Croatia. Conrad III would exclusively be called “duke of Dachau”, never mentioning Dalmatia or Croatia in his title.¹⁷

Notwithstanding its honorary character, Conrad’s title was subsequently bequeathed to Berthold IV of the counts of Andechs in 1180.¹⁸ However, from 1183 the title of the

¹⁴ Otto of Freising–Rahewin, *Gesta Friderici I. imperatoris*, lib. 2, c. 6, ed. Waitz–Simson, p. 107, l. 10–18; Freed, *Frederick Barbarossa*, pp. 67–68.

¹⁵ Freed, *Frederick Barbarossa*, p. 80. The argument is based on the fact that Conrad II of Dachau was present in Bamberg when king Conrad III issued his final charter, in February 1152. Thus, it is believed that Conrad II was present when the king died and, consequently, influenced the election of a new monarch. D. C. III, no. 270, ed. Hausmann, pp. 467–470. Moreover, both Conrad II of Dachau and Frederick I Barbarossa supported Welf VI against Henry Jasomirgott during the 1143 skirmishes for the Bavarian duchy. *Chronica regia Coloniensis*, a. 1143, ed. Waitz, p. 79 (the only source clearly stating Frederick’s involvement in Welf’s campaigns); Otto of Freising, *Chronica sive Historia de duabus civitatibus*, lib. 7, c. 26, ed. Hofmeister, p. 352, l. 12–15; *Historia Welforum Weingartensis*, c. 25, ed. Weiland–Pertz, p. 34; Freed, *Frederick Barbarossa*, pp. 40–41. In addition, Conrad II had even been taken prisoner by the future emperor during Frederick’s attack on Henry of Wolfratshausen in 1146, but “out of his [Frederick’s] innate nobility” the count of Dachau was released unconditionally. Otto of Freising–Rahewin, *Gesta Friderici I. imperatoris*, lib. 1, c. 26, ed. Waitz–Simson, pp. 43–44. Finally, it is also argued that Conrad II is among the *quidam de Baioaria nobiles* that joined Barbarossa on his military expeditions against duke Conrad of Zähringen in 1146. *Ibid.*, lib. 1, c. 27, ed. Waitz–Simson, p. 44, l. 11–15; Freed, *Frederick Barbarossa*, p. 42.

¹⁶ Oefele, *Geschichte*, p. 71.

¹⁷ “Auf den Dachauer war jedenfalls um so weniger Rücksicht zu nehmen, als derselbe seinen Herzogstitel nie an jene Ländernamen knüpfte, sich immer nur Herzog von Dachau nannte.” Oefele, *Geschichte*, pp. 71–72.

¹⁸ The first time the members of the comital house of Andechs appear with a ducal title is in a donation charter dated January 1181 where the duke is styled as *Ego Perchtoldus dux Dalmatie*. *Monumenta Formbacensia*, pp. 139–140, no. 10. Another often cited charter that mentions Ber-

duke of Dalmatia and Croatia started giving way to that of duke of Meran(ia), the one Conrad II used only once in public documents.¹⁹ From 1196 onwards the Dalmatian-Croatian part was completely dropped and the sole ducal title used by the heirs of the comital house of Andechs was that of Meran(ia).²⁰ What is the story behind this mysterious ducal title, what are its connections, if any, to Dalmatia-Croatia, and was this an actual imperial territory in which the title holders exerted real jurisdictional powers?

Traditionally it was believed that the Duchy of Meran stemmed from the eponymous city in the County of Tirol, indeed a territory of the Holy Roman Empire.²¹ However, already in 1803 Joseph Hormayr Freiherr zu Hortenburg, an Innsbruck-born lawyer and historian, expounded persuasive arguments in support of the thesis that Meran actually refers to a maritime part of Dalmatia and hence the confluence of the titles duke of Dalmatia-Croatia and duke of Merania.²² For

thold IV as *dux Meranie* is indeed dated *anno ab incarnatione Domini MCLXXX, indictione XII*, that is 1180, however, the document is only preserved in two later editions: a 15th-century German translation of the original 1180 donation and a confirmation of the 1180 donation by Berthold IV and his sons written between 1188 and 1204, a forged document; in both cases the titles might have been changed from the original. Oefele dated the document first to 1180 (Oefele, *Geschichte*, pp. 145–146, no. 253, citing the German edition) and the confirmation to a period between 1188 and 1204 (*ibid.*, p. 166, no. 377). The *in extenso* versions of these documents are edited in Hormayr, *Sämtliche Werke* 3, pp. 157–160 (German translation) and pp. 160–163 (confirmation). It is a historiographic consensus that the duchy was given to the counts of Andechs in 1180 – during the diet of Altenburg (September 1180) – for the same reason that the march of Styria was elevated into a duchy (also in 1180) – to remove the comital houses of Andechs and Styria from the jurisdictions of the newly appointed Bavarian duke Otto II of Wittelsbach (also in 1180). *Regesta Imperii* 4/2.3, nos. 2562 (conferment of Bavaria to Otto II of Wittelsbach), and 2563 (the elevation of Styria from a march into a duchy) ed. Opll, pp. 261–262. See also Schütz, *Das Geschlecht*, pp. 66ss; Freed, *Frederick Barbarossa*, p. 438; Lyon, *Princely Brothers*, p. 115. Note on house of Andechs naming conventions: there are currently several systems of naming in use when referring to the counts of Andechs, some that take into account the members of the older line, the counts of Diessen from which the counts of Andechs stem from, and the others that do not. According to the traditional one, used by Oefele for example, Berthold the first margrave of Istria from house Andechs who dies in 1188 is Berthold III; according to the more recent one, used by Lyon for example, this same individual would be called Berthold II, his father being Berthold I of Andechs. However, this Berthold I (termed according to Lyon's system) was also called count of Diessen (*de Diezzen*), of Plassenburg (*de Plassenberch*) and of Kamnik (*de Stein*). In regional Istrian historiography (and in national Slovenian, Croatian and Italian as well) it is much more common to use the older system of naming, the one used by Oefele, and this is the one that I will use throughout this paper. Oefele, *Geschichte*, p. 10 (Stammtafel); Tyroller, *Genealogie*, pp. 150–151, 153–154, 158–160 (Stammtafel 10); *Herzöge und Heilige*, p. 272 (Stammtafel). Cf. Lyon, *Princely Brothers*, pp. 182, 240 (appendix).

¹⁹ Oefele, *Geschichte*, p. 72.

²⁰ *Ibid.* pp. 171ss, regeſtum 426ss.

²¹ Popularized by a 15th century Bavarian chronicler Veit Arnpeck for example. Veit Arnpeck, *Chronica Baioariorum*, ed. Leidinger, pp. 206–207. Subsequently taken over by e.g. Köhler, *De ducibus Meraniae*, p. 9; Hormayr, *Versuch einer pragmatischen*, pp. 168–173; Schultes, *Diplomatische Beyträge*, p. 191.

²² Hormayr, *Über die*, pp. 153–172, subchapter 4 titled “Woher entstand der Herzogs-Titel von Meran?” The same arguments were delineated in his later monograph-lengthy account “Die Grafen von Andechs, Diessen, Plassenburg, Wolfratshausen und Ambrab, Markgrafen von Istrien, Pfälzgrafen in Burgund, Herzoge in Dalmatien, Kroatien und Meran”, edited in Hormayr, *Sämtliche Werke* 3, relevant passages on pp. 190–211, esp. pp. 208–10.

example, the anonymous author of *Historia peregrinorum*, a chronicle of the Third Crusade, clearly stated that Berthold IV was *dux Dalmacie sive Meranie*.²³ The same synonymous relationship is found in another crusader account, *Historia de expeditione Friderici imperatoris*, where the very count of Andechs is titled *dux Dalmatię que et Croatia seu Merania dicitur*.²⁴ Moreover, Hormayr cited both *Historia Salonitanorum* of Archdeacon Thomas and documents from *Illyricum sacrum* – an 18th-century collection of ecclesiastical primary sources pertaining to Dalmatian bishoprics edited by Daniele Farlati – that spoke of a region called *Maronia* and of a *dux Marianorum* in the context of the Kingdom of Croatia and Dalmatia.²⁵ Finally, Henry Sendlinger of Munich, continuing the world chronicle of Rudolf of Ems, wrote of “a land Meran” that “lay between Hungary and a heathen land that was once called Dalmatia”.²⁶ Based on these primary sources, Hormayr confidently concluded that the title of a *dux Meranus* must refer to a Dalmatian-Croatian region.

Throughout the nineteenth century the “Dalmatian Merania” thesis steadily gained ground at the expense of “Tirolian Merania”. Thus in 1863 Franz Xaver Krones von Marchland wrote with conviction that the Duchy of Meran(ia) cannot refer to the Tirolian city, but must connote Istria and Dalmatia; the name of the region would stem from the German “Der Lande ‘am Meere’”, and from “Meer an”, meaning literally “lands by the sea”.²⁷ This opinion was also followed by the Ljubljana-born historian August Dimitz in his multi-volume classic account of the history of Carniola.²⁸ However, it was not until a landmark publication on the history of the house of Andechs, penned by the already mentioned Bavarian historian and archivist Oefele, that a new era of research on the Duchy of Merania was ushered in.

Although Oefele simply took over the existing theses on the provenance of Meranian ducal title, chiefly the arguments propounded by Hormayr, the main value of his publication and the reason why it stood the test of time as the classic

²³ *Imperator ergo in exercitu quinque bellicas turmas instituit... Prima siquidem acies fuit incliti Sueuorum ducis... secunda Boemorum et Ungarorum... tertia Bertholdi ducis Dalmatie sive Meranie...* *Historia peregrinorum*, ed. Chroust, p. 138, l. 20–28. This chronicle was known to Hormayr and his contemporaries by way of an older edition prepared by Jacob Basnage under the title *Friderici I imperatoris cognomento Barbarossae expedition ad sepulchrum Domini ab aequaueo auctore conscripta* and published in *Thesaurus monumentorum ecclesiasticorum* 3, pp. 499–526, quoted passage on p. 509.

²⁴ *Historia de expeditione Friderici imperatoris*, ed. Chroust, p. 31, l. 14–15.

²⁵ Hormayr, *Sämtliche Werke* 3, pp. 208, 210. The relevant passage in *Historia Salonitanorum* is the following: *Istaque fuerunt regni eorum confinia... ab aquilone vero a ripa Danubii usque ad mare Dalmaticum cum tota Maronia et Chulmie ducatu*. Archdeacon Thomas of Split, *Historia Salonitanorum*, c. 13, ed. Perić et al., p. 60. The relevant document cited by Farlati in *Illyricum sacrum* 3, p. 155, refers to a *Iacobus dux Marianorum* (better edition in CD 1, no. 134, ed. Kostrenčić et al., pp. 169–170) and stems from the era of king Zvonimir (although its authenticity is questionable). I will return to the question of equating *Maronia* to *Merania* later in the paper, namely in n. 47.

²⁶ *Ein lant Meran ist genannt / Und lag zwischen Ungern und dem haidnlant / Daz hier zuvor Thalmatiana*. Quoted from Hormayr, *Sämtliche Werke* 3, p. 209.

²⁷ Marchland, *Umriss des Geschichtslebens*, pp. 51, 157.

²⁸ Dimitz, *Geschichte Krains* 1, p. 159, n. 1. The book was translated into English by Andrew J. Witter (here Dimitz, *History of Carniola*, p. 109, n. 4).

account of the history of the house Andechs-Merania lies in the appended collection of primary sources, edited as detailed *regesta*.²⁹ In full accordance with Hormayr, Oefele argued that Tirolian Merano had nothing to do with the title awarded to both counts of Dachau and those of Andechs. Instead, the Meran in question indeed referred to a jurisdictional region of the Dalmatian-Croatian Kingdom.³⁰ These claims were based on the same primary sources analyzed by Hormayr, including Farlati's *Illyricum sacrum*, *Historia Salontiana* of Archdeacon Thomas and Sendlinger's continuation of Rudolph's chronicle. Oefele even took over the linguistic explanation according to which Merania stems from German "Meer an", just like Marania does from Slavic "More", meaning sea; both names literally translate to a *maritima regio*, "a land by the sea".³¹ Finally, Oefele also cited a 14th-century *regestum* of a 1366 document enumerating the possessions that Hugo VIII of Duino (Slo./Cro. Devin, Germ. Tybein) held from the Aquileian Church; the lord was said to have had, among others, lands *in Meran sive in Croatia*.³² Based on all of these passages from the primary sources, the archivist ascertained that the Duchy of Merania was in essence a *pars pro toto* synecdoche for the Duchy of Dalmatia-Croatia.

These duchies were, concluded Oefele, only honorary titles, bestowing absolutely no jurisdictions in these territories to their respective dukes; since both titles in essence referred to the Kingdom of Dalmatia-Croatia, a polity outside of imperial jurisdictional sphere, they were only titular duchies.³³ The Bavarian historian, however, had to somehow explain the two mentions of a *Ducatus Maraniae* in sources from 1221 that explicitly posited this mysterious territory to the east of the river Livenza in Friuli. Namely, in the conflict between the commune of Treviso and the Patriarchate of Aquileia, the patriarch demanded in July 1221 that the Trevisans return all the occupied territories *ab aqua Lipientiae a montibus ad mare per totum Forumiulium usque ad Ducatum Meraniae*.³⁴ The papal legate who was sent to arbitrate the conflict decreed in August of the same year that the commune of Treviso was to hand over to the Patriarchate *omnia loca, castra et villas constitutas ab aqua Lipientiae ad Ducatum Meraniae a montibus usque ad mare per totum Forumiulium*.³⁵ Oefele offered an explanation: *Ducatus Meraniae* in these two sources must refer to "all the possessions of the counts of Andechs in Carinthia, Styria and Carniola", but only

²⁹ Oefele, *Geschichte*, pp. 107–219, a total of 703 *regesta*; a further 24 documents were published *in extenso* on pp. 223–249.

³⁰ *Ibid.*, pp. 71–3.

³¹ *Ibid.*, pp. 72.

³² This was a new piece of evidence, unknown to Hormayr. Oefele cited the *regestum* of the document from the edition of *Thesaurus Ecclesiae Aquileiensis* edited by Giuseppe Bianchi. TEA, no. 1264, ed. Bianchi, pp. 358–359. To this day, the *in extenso* version of this charter has not been found. The *regestum* in question was not made by Odorico I Susanna, who compiled the majority of the *regesta* and whose work, titled *Thesauri claritas*, forms the majority of Bianchi's edition, but by his son John, who continued his father's work. The entire project was finished by John's son, Odorico II. On *Thesaurus ecclesiae Aquileiensis* see Corgnali, *Intorno al*, pp. 11–35, esp. p. 18.

³³ Oefele, *Geschichte*, pp. 71–72.

³⁴ *Documenta historiae foroiuliensis*, no. 64, ed. Bianchi, pp. 26–28 (quotation on p. 27).

³⁵ *Ibid.*, no. 66, ed. Bianchi, p. 30.

up to river Isonzo in the east as this was Friuli's easternmost border.³⁶ To validate this thesis, the archivist cited a document from 1254 issued by Hartmann Junior, the count of Kyburg, that mentions "all dependencies or properties, castles, villages and jurisdictions existing in the dioceses of Chur and Konstanz [belonging] to the Duchy of Merania" – here the term *Ducatus Meraniae* is indeed used to designate the entire domain of the comital house of Andechs.³⁷

The thesis on the Croatian provenance of the Duchy of Merania was widely accepted by subsequent generations of historians, but the precise location of this Dalmatian-Croatian "land by the sea" remained a mystery for decades. For example, August Dimitz claimed, only partially in accordance with Oefeles, that Merania "refers to the Margraviate of Istria", probably because the counts of Andechs held the title of Istrian margraves from 1173 to 1208.³⁸ Georg Herlitz was no more precise when he wrote in 1909 that Merania is "a Dalmatian coastline that first belonged to Istria".³⁹ Regardless of the fact that this maritime region could not be located more precisely, there was a general consensus that *Ducatus Meranie* was only a titular duchy and that it referred to a coastline region of Dalmatian-Croatian kingdom.⁴⁰

It was not until Ljudmil Hauptmann published his landmark study on medieval Carniola that the territory of Merania was finally exactly demarcated.⁴¹ The Slovenian historian accomplished this feat by analyzing two famous narrative sources discussing the early medieval borders of the Kingdom of Croatia in relation to Merania. According to the older text – the famous treatise written in 10th century by the Byzantine emperor Constantine VII Porphyrogenite later dubbed *De administrando imperio* – the eastern borders of the Kingdom of Croatia-Dalmatia reached as far as the "frontiers of Istria" and the town of Labin (Ital. Albona) (but not including it).⁴² However, the second source – a century and a half younger account penned by

³⁶ Oefeles, *Geschichte*, p. 73, n. 2.

³⁷ *Nos Hartmannus junior de Kiburc notum facimus universis presentes litteras inspecturis, quod nobilis vir Hugo comes palatinus Burgundie et nobilis A. comitissa palatina uxor eius dederunt nobis pro dote seu maritaggio Elizabeth filie eorundem primogenite uxoris nostre mille Marcas argenti boni... et quicquid iuris habebant et habere debebant in castro quod dicitur Linzeborc et suis appendiciis ac rebus aliis, castris, villis et iuribus existentibus in Curiensi et Constantinensi diocesis ad dominium ducatus Meranie... spectantibus. Urkunden für die Geschichte der Stadt Bern*, no. 328, ed. Zeerleder, pp. 446–447 (quotation on 446). Oefeles, *Geschichte*, p. 73, n. 2.

³⁸ Dimitz, *Geschichte Krains* 1, p. 159, n. 1.

³⁹ "Ein Küstenstrich in Dalmatien, der Istrien zunächst gelegen war, trug der namen 'Meran'." Herlitz, *Geschichte der Herzöge*, pp. 19–20.

⁴⁰ There were, on the other hand, different opinions. E.g. in 1903 Dane Gruber took over the "Tirolian Merania" thesis that he based on a completely wrong reading of Oefeles. The Croatian historian argued that Tirolian Meran owes its name to Croatian migrants from Dalmatia who called their new home in Tirol "the land of mariners". Gruber, *Bertold Meranski*, p. 19. The thesis merits no further comment and even Gruber himself later gave up on the argument and, one would assume, re-read Oefeles. Gruber, *Povijest Istre*, p. 86.

⁴¹ Hauptmann, *Krain*, pp. 315–484 (German original) = *Nastanek in razvoj Kranjske* (Slovenian translation). I will be citing from the Slovenian edition.

⁴² "From the river of Zentina begins the country of Croatia and stretches along, on the side of the coast as far as the frontiers of Istria, that is, to the city of Albonum, and on the side

the prolific Arab cosmographer Muhammad Al-Idrisi as part of his famed *Book of King Roger* – positions the western Croatian border between the towns of Lovran (Ital. Laurana) and Bakar, the former being “the last maritime town of Aquileian land”, the latter “the first of the lands of Croatia that take the name of Dalmatia”.⁴³ Based on these historical accounts, there was only room for one conclusion: the western border of the Kingdom of Croatia moved between the late 10th and mid-12th centuries from the Učka mountain range (Ital. Monte Maggiore) to the river Rječina (Ital. Fiumara) – this territory was annexed to “Aquileian land” at the expense of the Croatian-Dalmatian kingdom. In this context “Aquileian land” could only refer to Istria, a margraviate of the Holy Roman Empire under the ecclesiastical jurisdiction of the Aquileian patriarchs who, moreover, owned the most landed estates on the Peninsula.⁴⁴ Furthermore, the Aquileian *ministeriales* lords of Duino with lands *in Meran sive in Croatia* held, among others, the towns of Mošćenice (Ital. Moschiena), Veprinac (Ital. Apriano), Kastav (Ital. Castua) and Rijeka (Ital. Fiume) – all these places are situated exactly between the Učka mountain range and Rječina (see map 1).⁴⁵ Thus, the mystery of Merania was solved at last and

of the mountain country it encroaches some way upon the province of Istria.” Constantine the Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, c. 30, ed. Moravcsik, trans. Jenkins, pp. 145, 147. It was Mommsen who famously ascertained that Labin did not belong to Croatia, *usque ad* meaning “up to, but not including”. Mommsen, *Corpus Inscriptionum Latinarum* 3, p. 389. Chapter 30 was not written by the emperor, but by another, anonymous author. Bury, *The Treatise*, pp. 524–525, 556–561. See also Ančić, *Zamišljanje tradicije*, pp. 133–151, esp. pp. 143ss.

⁴³ The full title of Al-Idrisi’s book is literally translated as “The Book of Pleasant Journeys into Faraway Lands” and it is conventionally called *Opus geographicum* in Latin or *The Book of King Roger* after the commissioner of the work, king Roger II of Sicily. The entire work has been edited in original Arabic and published as Al-Idrīsī, *Opus geographicum, sive “Liber ad eorum delectationem qui terras peragrarare studeant”*, ed. Cerulli et al., 9 vols (Napoli 1970–1984). I have not consulted this edition. The chapters dedicated to Italy and its neighbors, including Croatia, were edited in original Arabic and translated into modern Italian as *L’Italia descritta nel “Libro del Re Ruggero” compilato da Edrisi*, ed. Amari–Schiaparelli, relevant passages on pp. 83–84, 106. I will be citing exclusively from this edition, namely the Italian translation. On Al-Idrisi see Oman, *Al-Idrisi*, pp. 1032–1035. See also Baldazzi, *Il Mediterraneo*, pp. 160–164.

⁴⁴ The patriarchs of Aquileia expanded their possessions and jurisdictions in Istria by way of royal/imperial donations and *donationes pro remedio animae* of distinguished Istrian lords. Thus, the Church of Aquileia acquired the town of Muggia (Slo./Cro. Milje) in 931 by way of a donation of Italian kings Hugo and Lothar; in 977 the patriarchs bought Izola (Ital. Isola) from a Venetian Vitale Candiano; Pićan (Ital. Pedena), Stari Pazin (Ital. Pisinvecchio) and Plomin (Ital. Fianona) were donated to Aquileian Church by Saxon emperors, namely Otto III and Henry II; the regal rights over the bishoprics of Poreč, Trieste and Pula, including the right to appoint and invest bishops, were donated by emperor Henry IV in 1081, 1082 and 1093 respectively; in 1096 Nigrinjan (Ital. Nigrignano) was donated to the Aquileian Church by a John, son of Rantulf; Petrapilosa (Ital. Pietrapelosa, Germ. Rauenstein) was donated by duke Henry of Eppenstein in 1102 and a princely donation by Ulrich II, the son of Ulrich I of Weimar-Orlamünde brought numerous castles and walled hill-top towns under the lay *potestas* of Aquileian prelates. Benussi, *Nel Medio evo*, pp. 288–307. For the donation of Ulrich II, including the best edition of the charter, its facsimile and translation into modern English, Banić, *Donationes pro remedio*, pp. 45–67.

⁴⁵ This is known from the testament of Hugo VIII of Duino analyzed by Peter Štih and Miha Kosi. The testament is held in the Haus-, Hof- und Staatsarchiv in Vienna in the collection *Allgemeine Urkundenreihe*, sign. AUR 1374 VI 24. Two other towns of Merania region, Lovran

the jurisdictional microregion could finally be precisely outlined: it was the small maritime territory on the eastern coast of the Istrian peninsula stretching from the town of Brseč (Ital. Bersezio) to the river Rječina and bordering the Kingdom of Croatia-Dalmatia.⁴⁶ Consequently, the *Maronia* and *dux Marianorum* cannot refer to the Duchy of Merania in question as the *Maronia* mentioned by Archdeacon Thomas refers to the island part of the Split diocese.⁴⁷ Even though Hormayr and Oefele were wrong to connect Merania with the Dalmatian Maronia, they were ultimately right in concluding that Merania refers to a Croatian-Dalmatian territory.

Moreover, not only was the geographical location of Merania uncovered, but it was also ascertained that this jurisdictional region had been torn away from the Kingdom of Croatia and indeed put under the *potestas* of the Holy Roman Empire. Consequently, the dukes of Merania could have had real jurisdictional powers in their duchy; however insignificant and small it may have been, Merania was not necessarily a merely titular duchy. As a result of this new interpretation, the sources from 1221 mentioning a *Ducatus Meraniae* to the east of river Livenza would refer to the actual Duchy of Merania, situated at the easternmost border of the Patriarchate of Aquileia.⁴⁸

However, solving the mystery of the exact location of Merania simply engendered a larger riddle – it remained to be uncovered how, when, and why the Kingdom of Croatia lost this territory in the first place, why it was conferred upon the counts of Dachau, then the counts of Andechs and, lastly, the Patriarchate of Aquileia. To this day there are only three accepted theses regarding these questions and all of them, as shall be demonstrated, are lacking in support. The present paper thus offers a new solution to these interpretative problems by closely (re)examining all the primary sources attesting to the putative takeover of Merania and contextualizing the change of jurisdictions differently from the dominant historiographical narratives. First, the three theses will be presented in detail along with all the counterarguments. According

(Ital. Laurana) and Brseč (Ital. Bersezio), belonged to the counts of Gorizia (see map 1). For all of this see Kosi, *Spopad na prehode*, pp. 40ss, n. 137. For the transcription of the relevant part of Hugo VIII's testament, Štih, *I conti*, p. 143, n. 7.

⁴⁶ Hauptmann, *Nastanek*, pp. 78–83. There were, however, disagreements with Hauptmann's location of Merania. E.g. Erwin Herrmann published a paper in 1975 in which he tried to argue that the Duchy of Merania refers to a territory between the rivers Tagliamento and Corno. Herrmann, *Die Grafen*, pp. 1–35, esp. 10–14. Such theses have been met with little success. For a historiographic overview of this issue see also Aigner, *Vojvodina Meranija*, pp. 39–54 (bilingual Slovenian/German edition).

⁴⁷ This was famously argued by Stjepan Gunjača, taken over by Mirjana Matijević-Sokol, the leading authority on *Historia Salontiana*, and subsequently by the editors of the English translation of Thomas's chronicle. Gunjača, *Ispravci i dopune* 3, pp. 102–105; Matijević-Sokol, *Toma Arhiđakon*, p. 135; Archdeacon Thomas of Split, *Historia Salonitanorum*, c. 13, ed. Perić et al., p. 61, esp. n. 8 where the editors correctly define Maronia as “the insular part of the archdiocese of Split, later to be separated from it and made into the bishopric of Hvar (the islands of Brač, Hvar and Vis)”. The *dux Marianorum* would thus have to refer to a royal official with jurisdictions in (roughly) the same area. The old opinion that *dux Marianorum* refers to the independent rulers of the Narentines has successfully been deconstructed and proven untenable in Ančić, *Miho Barada*, pp. 17–43.

⁴⁸ Hauptmann, *Nastanek*, p. 83.

to their proposed main protagonists of the Meranian takeover they will be dubbed the “Royal Thesis”, the “Ulrich Thesis” and the “Duino Thesis” respectively. Once all leading interpretations have been deconstructed, the paper will introduce the new thesis as well as the contextual framework in which it is embedded. Finally, the study concludes with counterarguments to the newly proposed thesis, demonstrating that while some aspects may be challenged due to the quantity and quality of surviving primary sources, the new interpretation is nevertheless a significant improvement over the existing historiographical narratives.

Solution 1: The “Royal Thesis”

The first influential historiographical narrative regarding the jurisdictions over Merania was penned by Bernardo Benussi, a champion of 19th-century Istrian medieval history.⁴⁹ Benussi based his thesis on a very biased reading of *De administrando imperio*, specifically c. 30. According to the Rovinj-born historian, the old Roman border between Istria and Liburnia had indeed been the river Raša (Ital. Arsia), but by the second half of the 6th century this border had already shifted to the river Rječina, *Tarsia* in Latin.⁵⁰ Benussi based this argument on the 14th-century Venetian chronicle written by Andrea Dandolo, the future doge who indeed wrote of Istrian borders during the Avar incursions that had been *ab urbe Tarsia*.⁵¹ This shift from *Arsia* to *Tarsia* occurred, according to Benussi, already in the age of emperor Constantine I in the 4th century. In support of this argument Benussi cited Mommsen who simply wrote that “whether Plomin was incorporated to Istria in the age of Constantine, or whether it continued to be attributed to Dalmatia, is uncertain”.⁵² As this very emperor territorially reorganized the Empire and since “Istrian bishoprics appear to already exist at the time of this sovereign”, Benussi felt there was no need to back his argument any further.⁵³

This borderline at Rječina, continued Benussi, also moved and this is corroborated by Constantine Porphyrogenite who wrote that “the hills mark its [Istrian] borders to Dalmatia”.⁵⁴ These “hills”, Benussi claimed, could only refer to Ćičarija as Labin mentioned in *De administrando imperio* as the city bordering Istria and Croatia, was not Croatian, but Istrian. Benussi’s thesis rests partly on Mommsen’s reading of c. 30 of Porphyrogenite’s manual according to which the *usque ad Albo-*

⁴⁹ On Bernardo Benussi see Ivetic–Radossi, *Prefazione*, pp. 5–14.

⁵⁰ Benussi, *Nel Medio evo*, pp. 56–58. His most detailed account of this shift from *Arsia* to *Tarsia* is idem, *Tharsatica*, pp. 162–178.

⁵¹ Andrea Dandolo, *Chronica per extensum descripta*, c. 2, ed. Pastorello, p. 86, l. 31.

⁵² Mommsen, *Corpus Inscriptionum Latinarum* 3, p. 389.

⁵³ Benussi, *Nel Medio evo*, p. 60; idem, *Tharsatica*, pp. 165–166, 177, 181, 182–183.

⁵⁴ “Costantino Porfirogenito ci dice che dal tempo in cui L’Istria fu ridotta a provincia militare (Thema), i monti segnavano il suo confine verso la Dalmazia.” Benussi, *Nel Medio evo*, p. 57. This shift from Rječina to the Učka mountain range is also explicated in more detail in Idem, *Tharsatica*, pp. 169–171.

nam must be understood as “up to Labin, but not including it”.⁵⁵ This indeed is the most logical reading of the passage and to this day it is the dominant interpretation of the passage. Moreover, already in 1012 Plomin (Ital. Fianona) in the district of Labin was confirmed by emperor Henry II as a temporal possession of Aquileian Church, donated by his predecessors during the age of “counts Poppo and Sizo”.⁵⁶ While Benussi admitted that the mountain ranges of Učka and Ćićarija represent the natural, easily-defensible boundary, he nonetheless continued to interpret river *Tarsia* as the westernmost border of Croatia. The reasons for such an interpretation were the following: on the one hand, there were no “županijas” (territorial organization of medieval Croatian kingdom that could be translated as counties) northwest of Lika as he could not find them mentioned in Rački’s collection of Croatian primary sources, while on the other hand the bishop of Pula had jurisdiction over not only Labin and Plomin, but over the entire territory to the east of Učka up to the river Rječina, including Rijeka.⁵⁷ Therefore, while the easternmost border of Istria had in fact moved from Rječina to Ćićarija during the age of “barbaric” (Avar and Slavic) incursions of 6th and 7th centuries, this mysterious territory between Rijeka and Učka had, argued Benussi, not been a part of the Croatian kingdom – it was reconquered by the Franks already in the 9th century and formed part of *Regnum Italiae*.⁵⁸ In this line of argumentation Benussi was blinded by his unrepentant nationalism and strong anti-Slavic sentiment, usual for his day and age.⁵⁹ However, arguments catalyzed through such means are bound to be flawed and untenable.

⁵⁵ Benussi, *Nel Medio evo*, p. 57; Idem, *Tharsatica*, p. 170. See n. 42 in this paper.

⁵⁶ D. H. II, no. 243, ed. Sickel, pp. 279–280. These counts can only be dated to 10th century. Benussi, *Nel Medio evo*, pp. 329–330.

⁵⁷ Benussi, *Nel medio evo*, pp. 58, 62–64, 68, n. 190, but cf. p. 538; idem, *Tharsatica*, pp. 172–173. This fact regarding the ecclesiastic jurisdictions of bishops of Pula Benussi based on 17th-century description of Istria penned by Giacomo Tomasini. See n. 75 in this paper.

⁵⁸ This point was most emphatically made in his later writings. E.g. in 1922 he wrote that “[d]a quando appare nei documenti, Fiume non appartenne mai alla Croazia. Subordinata dall’epoca carolingica all’ autorità secolare dei vescovi di Pola, fu considerata parte della provincia aquileiese e con ciò del reame italico.” Benussi, *Il feudo*, p. 127. See also idem, *Tharsatica*, pp. 171, 176–177 where the author supports this thesis by citing the charter issued by Otto III to Aquileian patriarch John in 996, confirming the ecclesiastical jurisdiction of Aquileian See over “the bishopric of Trsat” (Ital. Tersatto, near Rijeka). This is the only mentions of this *episcopatus Tarsaticensis* and the charter must be read in the context of disputes between the patriarchs of Aquileia and Grado (as well as between Aquileia and the Bishopric of Poreč) over the primacy of their Sees in the region, especially in Istria. It is in this momentous struggle that patriarch John IV sought “confirmation” of his jurisdictions from emperor Otto III based on the forged charter allegedly issued by Charlemagne in 803 (the forged charter must be dated to the 10th century) by which the Patriarchate of Aquileia received jurisdictions over all Istrian bishoprics, including the non-existent ones such as Rovinj and Trsat. Thus, the 996 charter does not testify to Aquileian secular dominion over Trsat and, consequently, over the territory between Učka mountain range and Rječina. Instead, it testifies to John IV’s attempts at securing the victory for his Church against the Patriarchate of Grado for the supreme ecclesiastical jurisdiction in Istria. The charter is edited in D. O. III, no. 215, ed. Sickel, pp. 626–627. On this charter see Leicht, *Il diploma ottoniano*, pp. 1–8, esp. pp. 2–5. On John IV, Tilatti, *Giovanni IV*, <http://www.dizionariobiograficodefriulani.it/giovanni-iv/> [last access: 04. 08. 2019].

⁵⁹ For a general context on how these issues manifested in historiography of this specific frontier region see Zabbia, *Ricerca medievistica*, pp. 221–241.

Thus, there was no Merania for this historian. There was only Istria up to river Rječina or mount Čičarija later, and from Rječina to the east there was Croatia. That would in turn lead to the conclusion that the Duchy of Merania was indeed a mere titular duchy referring to Dalmatia and Croatia and the Istrian historian did not fail to cite Oefele whose thesis he adopted.⁶⁰ However, he still had to explain how exactly this entire territory from Učka to Rječina ended up with the lords of Duino.

Benussi's solution was simple: the secular jurisdictions were simply given over to house Duino by the bishops of Pula who had in turn received the entire territory by way of a royal donation, issued sometime during the 9th or 10th century.⁶¹ The argument is based on two primary sources. First, there are 15th-century notes from the bishop of Pula Dominic de Luschi who wrote explicitly of his jurisdictions in the region in question, especially of various tributes in kind that were due to him by the lords of Walsee, the heirs to house Duino.⁶² According to De Luschi, the *census* owed to the bishop by the lords of Walsee comprised of one falcon, one riding horse and two hunting dogs. These symbolic gifts – nicely drawn on top of De Luschi's original notes – were due to every new bishop for their ingress into the Bishopric.⁶³ Specifically, this tribute was due for Rijeka, Kastav, Veprinac and Mošćenice, and this was enough for Benussi to ascertain the centuries-long secular jurisdiction of bishops of Pula over these territories.

However, upon closer reading it becomes clear that the secular lordship is not implied in these notes; the tribute is not due because the bishop had once been the temporal lord of these places, but because – and this is explicitly stated by De Luschi – the lords of Walsee (and one can suppose the lords of Duino before them) were given rights to levy tithes in these places.⁶⁴ Therefore, it was only the episcopal tithes that had been enfeoffed, not the entire temporal jurisdiction over the towns in question. This is further corroborated by the fact that the book of incomes of the Bishopric of Pula from the same period, 1426/29, feature detailed lists of various dues collected in Pula and its dependencies, in Medulin and the adjacent villages, in Vodnjan and Bale, in Labin and even in the distant Kostanjica in northern Istria, but at no place does it mention any incomes from places between Brseč and Rijeka – *in Meran sive in Croatia*.⁶⁵ At the same time, the tax roll (*urbarium*) of the counts of Walsee from c. 1400 explicitly lists the tithes (*zehent*) from all of the mentioned

⁶⁰ Benussi, *Nel Medio evo*, p. 397.

⁶¹ *Ibid.*, pp. 258–259; Benussi, *L'Istria*, pp. 116–117; *idem*, *Tharsatica*, pp. 183–187. The most detailed argumentation of this thesis is *idem*, *Il feudo*, pp. 97–111.

⁶² These notes are edited in Gnirs, *Die Noten*, pp. 23–28.

⁶³ *Tenetur dominus de Valsa in quolibet episcopo novo dare unum equum parafredum et duos canes vibriseos id est braccos et unum avem austurem*. Gnirs, *Die Noten*, p. 25; Benussi, *Il feudo*, p. 103.

⁶⁴ *Omnia praedicta loca suprascripta vicelicet terram Fluminis, Castrum Castoe, Castrum Val Prenaz, Castrum Moscanic ... quibus locis ipse dominus de Valsa decimas exigit, quas et loca praedicta primo erant episcopatu et data fuerunt in feudum*. Gnirs, *Die Noten*, p. 25; Benussi, *Il feudo*, p. 103.

⁶⁵ Gnirs, *Zwei Rechnungsbücher*; *idem*, *Die Noten*, p. 25; Benussi, *Il feudo*, p. 103.

towns.⁶⁶ This practice of enfeoffing episcopal tithes to lay nobles is a phenomenon common to the entire medieval Latin Christendom and the ecclesiastical province of Aquileia exemplifies this practice perfectly.⁶⁷ For example, the tithes of Izola (Ital. Isola) belonged to the bishop of Trieste – not because his bishopric owned Izola as a temporal possession, but because it was part of his diocese – who enfeoffed it to count Engelbert II of Gorizia,⁶⁸ the bishop of Poreč enfeoffed tithes of Rovinj – a town not under his secular rule, but ecclesiastical – to a variety of his retainers, some even on quite inimical terms with the bishop.⁶⁹ Thus, when De Luschi writes that “these dogs show the maximum lord of my Church and Bishopric”, and that “I was ready to forsake the dogs if the said places and towns were to return to my Bishopric”, he simply refers to the right to collect episcopal tithes in the peripheral areas of his diocese; even though this right had been enfeoffed by his predecessors and the due tribute had not been paid “for over fifty years”, it nonetheless remained the prerogative of his Church that the unyielding bishop wanted fully acknowledged.⁷⁰

⁶⁶ Kos, *Jedan urbar*, pp. 3–20, esp. p. 11 where Kos correctly states that “[t]ithe is a levy that was originally paid to the Church. In the period of our tax roll’s composition it [the tithe] was already in the hands of lay feudal lords”.

⁶⁷ Boyd, *Tithes and Parishes*, esp. pp. 90–91, 147–148, 151–153 (discusses a case from Piran in Istria from the 13th century), 165–177; Constable, *Monastic Tithes*, esp. pp. 113–114; Castagnetti, *La decima*, pp. 215–233; idem, *Le decime*, pp. 507–530; Eldevik, *Episcopal Power*, esp. pp. 10–15. Like the majority of northern Italy and the entire Veneto region, Istria too was a region of *quartesium* or *quartese* – one fourth of total tithe was always reserved for the local parish. The statute of Veprinac from 1507 testifies explicitly to this practice: “Our law is to give a tenth of grain and wine and lambs of which a fourth part goes to the priest” (orig. *Zakon naš e, da imamo gdi dat desetinu žita i vina i ênac; od toga grê popom četrti del.*). *Veprinački zakon*, cap. 35, ed. Margetić, p. 156. On *quartese* see e.g. Boyd, *Tithes and Parishes*, pp. 119ss.

⁶⁸ Izola was a temporal possession of the Patriarchate of Aquileia, purchased from Vitale Candiano, a Venetian citizen, by patriarch Radoald and confirmed by emperor Otto II in 977. D. O. II, no. 154, ed. Sickel, p. 174. The bishop of Trieste first enfeoffed the tithes of Izola to count Engelbert II of Gorizia who subsequently gave them to Ulrich II, patriarch of Aquileia, who in turn bequeathed them to St. Mary’s monastery in Aquileia. All this is read from the privilege of pope Alexander II issued to this monastery from April 1174. The best edition of this charter is *Urkunden des Klosters S. Maria*, no. 23, ed. Härtel, pp. 111–114. Noticeable is the same wording used by De Luschi centuries later where tithes and the corresponding place are both mentioned as belonging to the bishopric: *Wernhardus Tergestinus episcopus decimam cuiusdam loci sui Episcopatus cui Insula nominatur*. Again, this does not, just like in the writings of De Luschi, refer to secular ownership. CDI 1, no. 146, ed. Kandler, p. 284.

⁶⁹ E.g. CDI 1, nos. 167 and 168, ed. Kandler, pp. 315–316, and pp. 317–318. That the Bishopric of Poreč exercised only ecclesiastical and not also temporal rule over Rovinj was ascertained already by Benussi. Benussi, *Storia documentata di Rovigno*, pp. 42–50; idem, *Nel Medio evo*, pp. 226–227. An insightful paper on various disagreements (to put it very mildly) between bishops and their *milites*, very much comparable to examples from medieval Istria, is Reuter, *Filii matris nostrae*, pp. 241–276.

⁷⁰ *Ipsi vero canes maximum dominum ostendebant ecclesie et Episcopatus mey ... Et si sibi durum videtur; canes sibi dimittere paratus eram, si loca et castra predicta rederet Episcopatus mey*. Gnirs, *Die Noten*, p. 28; Benussi, *Il feudo*, p. 104. In the book of accounts of the Bishopric of Pula there is only one single entry mentioning *decime terre Fluminis* and it is mentioned in the context of expenditures, not incomes. Namely, the bishop of Pula paid three pounds of small denari to a certain *hostiarius*, who brought the tithes of Rijeka to Pula. Gnirs, *Die Noten*, p. 23. This is the only entry mentioning tithes from any place east of Učka in the book of accounts of

As an interesting side note, once the adamant De Luschis finally received his two dogs, he named them “Walsee” and “Duino”.⁷¹

This old argument that the bishops of Pula were the temporal lords of the entire territory to the east of the Učka mountain range up to Rijeka stems from pre-scientific historiography, namely the writings of an early modern historian, the Gorizian humanist Martin Bauzer (1595–1668).⁷² It was this scholar that wrote in his *Historia rerum Noricarum et Foroiuliensium* that the towns of Rijeka, Kastav, Veprinac and Mošćenice had once belonged to the Bishopric of Pula, that they were bequeathed to the lords of Duino and, in 1400, to their successors, the lords of Walsee; he even mentions the exact tribute that was due to every new bishop by these lords, precisely as described by Luchis.⁷³ Although Bauzer’s historical writings have been judged as “worthless for older periods”, it is clear that this particular passage stems from the same 15th-century notes of bishop De Luchis as it explicitly mentions the lords of Walsee and the impositions in kind owed to the bishop.⁷⁴ Other historians and chorographers of the era, most notably Giacomo Tomasini who also wrote in mid-17th century, only noted “very extensive jurisdictions” of the bishops of Pula, “encompassing many places of the Empire, among which Rijeka is prominent, a populous land situated opposite of Trieste, where at times the bishops reside due to cleanliness of air”.⁷⁵ Virtually identical was the description of his contemporary Prospero Petronio.⁷⁶ Thus it was only Bauzer who interpreted the bishops of Pula as worldly lords who had enfeoffed their secular possessions to the

Pula’s bishops and it does not even list these as incomes, so this line in itself does not prove the bishopric’s right to collect *decimae* in these lands as was argued by Benussi. Benussi, *Il feudo*, p. 106. Cf. Klen, *Feudalna desetina*, pp. 287–299, esp. pp. 287–88, who erroneously insists on a strict division between ecclesiastic and secular tithes, concluding that “[t]here are no notices thus far that would attest to simultaneous collection of both secular and ecclesiastic tithes in Rijeka.” Namely, there was only one tithe, ecclesiastic in origin, of which one fourth was universally reserved to the local chapter – the *quartese*. As bishops and archbishops began enfeoffing their tithes – the remaining three fourths that is – the *quartese* began to be called, somewhat misleadingly, “the ecclesiastical tithe” as opposed to “the secular tithe”; both were in fact simply parts of a single ecclesiastical tithe and this notion obviously eluded Klen.

⁷¹ *Quibus canibus imposui nomen uni Valsa, altero Duyno*. Gnirs, *Die Noten*, p. 28; Benussi, *Il feudo*, p. 104.

⁷² On Martin Bauzer (called Baučer in Slovenian) see Grossi, *Bauzer, Martino* <http://www.dizionariobiograficodefriulani.it/bauzer-martino/> [last access: 04. 08. 2019]; Mihelič, *Bavčer, Martin* <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi136331/> [last access: 04. 08. 2019].

⁷³ The full passage, quoted by Benussi, is: *Fluminis oppidum, Castua, Veprinacium et Moscheniza vici feruntur quondam fuisse fisci Pollensis Ecclesiae, collati fiduciae dynastarum Duinensium quorum ultimus memoratur Hugo ... quo mortuo ad annum salutis 1400, dynasta de Walda (Rupertus) institutus de Duino, de Senoseza, de Guteneco, de Flumine, Castua, Veprinacii et Moscheniza castellis, de quibus ultimis locis eo pacto institutus fertur a Polensi praesule ut quemvis novum praesulem, nova honoraret donatione duorum venaticorum canum, unius asturis et pulli equini eleganter exornati, ut eius loci documenta habent*. Benussi, *Il feudo*, pp. 97–98. The original Latin text remains unedited, only Slovenian translation has so far been published. Martin Bauzer, *Zgodovina Norika i Furlanije*, trans. Jelinčič.

⁷⁴ Grafenauer, *Struktura in tehnika*, p. 219. Mihelič, *Vloga Martina Bavčerja*, pp. 235–242.

⁷⁵ Tomasini, *De commentarij storici-geografici*, p. 471.

⁷⁶ Petronio, *Memorie sacre*, p. 261.

lords of Duino, and this argument rested exclusively upon the already discussed bishop De Luschi's notes. The same argument found its way into the writings of Angelo Vidovich, a 19th-century canon of Pula's chapter, who wrote that "the cities of Rijeka, plus Kožljak, Nova Vas (Ital. Villanova d' Arsa), Šušnjevića, Paz, Kastav, Veprinac and Mošćenice are places not only under spiritual, but temporal dominion of the bishops of Pula, and this is known from the old cadaster from the time of bishop Dom. de Luschi who died in 1451".⁷⁷ Again, Vidovich's argument is based on the same source, only this time with more places added to the list; all of these localities were indeed under the ecclesiastical jurisdiction of the Bishopric of Pula, but no source attests to the supreme temporal authority exercised by the bishops.

This was, it seems, enough to forge the myth of worldly authority of the bishops of Pula that was subsequently popularized by the likes of Pietro Kandler (who read Vidovich), Rodolfo Pichler (who read Kandler), Max Doblinger (who read Pichler) and Carlo de Franceschi (who read Kandler and who has been read by every subsequent generation of Istrian historians).⁷⁸ Moreover, a scholar following in their footsteps and the author of an influential and voluminous monograph on the history of Rijeka, Giovanni Kobler, even "ascertained" the year of the original enfeoffment: 1139.⁷⁹ At this point it is needless to state that this is also completely ungrounded in primary sources; the lords of Duino indeed appear in historical records for the very first time precisely in 1139, but this document mentions neither the Bishopric of Pula, nor any territory situated between Učka and Rječina.⁸⁰ The year 1139 was simply picked as "the most likely period" when the supposed enfeoffment took place. The subsequent generation of less careful historians simply overlooked the "supposed" part of the argument and took the year 1139 as the date when the lords of Duino began exercising their jurisdictions in Rijeka, Veprinac, Kastav and Mošćenice.⁸¹

For Benussi, however, there was another source that led him to believe that there was more to the bishop's powers than merely ecclesiastic authority. Namely, in his study on the castle of Duino Rodolfo Pichler cited a document from 1312 that purportedly mentions the lords of Duino as holding Rijeka from the bishops

⁷⁷ This work, titled *Memorie sacre attinenti alla storia ecclesiastica della chiesa di Pola*, is still unedited. The original passage is quoted by Benussi: *Inoltre la città di Fiume, più Cosliaco, Villanova, Susgnevizza, Pas, Castova, Veprinac, e Moschenitze erano luoghi dipendenti dai vescovi di Pola e nello spirituale e nel temporale, come si ha dai catastici antichi ancor sotto il vescovo Dom. de Luschi che morì nel 1451*. Benussi, *Il feudo*, p. 101.

⁷⁸ Kandler, *Indicazioni*, p. 19; CDI 4, no. 1034, ed. Kandler, p. 1771; Pichler, *Il castello di Duino*, pp. 138, 165, 235; Doblinger, *Die Herren von Walsee*, pp. 334, 531–532; De Franceschi, *L'Istria*, pp. 98, 233, 434.

⁷⁹ De Franceschi, *L'Istria*, p. 434, citing personal communication with Kobler. Kobler, *Memorie* 1, pp. 47, 51, 258, although he never explained his argumentation for this very dating (Benussi does that for him in one of his more amusing inner dialogues, see Benussi, *Il feudo*, p. 113).

⁸⁰ CDI 1, no. 133, ed. Kandler, pp. 262–263. See also Kosi, *Spopad na prehode*, p. 40.

⁸¹ Simoniti, *Statut Mošćenica*, p. 98; Darovec, *A Brief History*, p. 30 (dating it to "the first half of 12th century"); Fabjanović, *Kastavština*, <http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1325> [last access: 04. 08. 2019].

of Pula and not from the counts of Gorizia, their seigniors.⁸² Although Benussi criticized Pichler for not editing the source *in extenso*, he nonetheless took over these notices as given.⁸³ Thus, Benussi emphatically concluded that he “had no doubt whatsoever” that “Rijeka with Kastav, Veprinac and Mošćenice had been enfeoffed by the Bishopric of Pula to the lords of Duino and to the lords of Walsee”.⁸⁴ Not only was in this way the Aquileian regestum mentioning lands in *Meran sive Croatia* completely neglected, but the 1312 document in question – housed in Austrian Haus-, Hof- und Staatsarchiv in Vienna in *Allgemeine Urkundenreihe* collection under signature AUR 4151 – does not mention the bishops of Pula in any way whatsoever, let alone as the putative lords of Rijeka; this part was simply inferred by Pichler and uncritically taken over by Benussi.⁸⁵

Even though these writings do not explicitly testify to the worldly authority of the bishops of Pula, they were nonetheless traditionally read as the definitive proofs that the bishops of Pula had originally been the secular lords of these towns and that they had subsequently enfeoffed them to the lords of Duino. The only thing that Benussi needed to solve was how the bishops of Pula became the worldly lords of this territory in the first place. His solution was imaginative: the bishops must have received the entire region by way of a royal donation issued by an Italian king sometime between c. 850 and c. 950. As there is no donation charter of the sort – absolutely no primary source that would attest to any sort of temporal jurisdictions of the bishops of Pula exists – Benussi based this argument simply on comparative examples: the nearby bishoprics of Poreč and Trieste both received royal grants precisely during this time period; therefore, the same process must have occurred in Pula as well.⁸⁶

⁸² Pichler, *Il castello di Duino*, p. 165. The lords of Duino were ministerials to both the patriarchs of Aquileia and to the counts of Gorizia. From 1366, however, they pledged themselves exclusively to house Habsburg and alienated all the possessions they held from their previous lords, a turn of events that spelled disaster for the waning Gorizian counts. On lords of Duino see Kos, *Iz zgodovine devinskih*, pp. 91–134; Štih, *I conti*, pp. 142–159; Kosi, *Spopad na prehode*, pp. 40–43, 90–94 and 214 (the most up to date family tree). The scholarship on *ministeriales*, famously defined as “unfree noble knights”, is substantial. See e.g. Bosl, *Noble Unfreedom*, pp. 291–311; Zotz, *Die Formierung*, pp. 3–50; Arnold, *Instruments of Power*, pp. 36–55. For a monographic treatment of the topic see e.g. Idem, *German Knighthood*; Bacci, *I ministeriali*.

⁸³ “È deplorabile che il detto scrittore [Pichler] non abbia trovato la necessità di pubblicare per intero o in calce o in appendice i documenti ch'egli poté avere dall'Archivio imp. di Vienna.” Benussi, *Il feudo*, p. 114, n. 2.

⁸⁴ “Che Fiume con Castua, Veprinaz, e Moschenizze fossero dalla chiesa vescovile di Pola date in feudo ai Duinati, ai Walsee, come abbiamo veduto non havvi dubbio alcuno.” Ibid., p. 106. Similar statement in idem, *Tharsatica*, p. 183.

⁸⁵ The document is published *in extenso* in *Listine o odnošajih* 3, no. 107 (appendix to charters from vols. 1–3 (1116–1347)), ed. Ljubić, pp. 438–439.

⁸⁶ “I vescovi di Pola avrebbero avuto i feudi al Quarnaro ... per opera ed al tempo dei re italici, di quei re che furono tanto larghi e generosi verso le altre chiese istriane: in numeri rotondi, fra l'850 ed il 950.” Benussi, *Il feudo*, pp. 108–111, quotation on p. 108. Similarly in idem, *Tharsatica*, pp. 184–185. Cf. the opinion of Kandler who, much like Benussi, argued that the secular power of the bishops of Pula began with a royal donation, but he thought it was Conrad II who issued the diploma, precisely in 1028 nonetheless. Kandler, *Indicazioni*, p. 19. This argument is also utterly unsubstantiated.

Finally, Benussi searched for the exact date when the territories were first enfeoffed to the lords of Duino by the bishops of Pula. Even though he criticized his predecessors who dated the original enfeoffment in 1139 because their claims were unsubstantiated, Benussi likewise argued for a dating with no basis in primary sources: “the first decades of the 12th century”.⁸⁷ The first primary source that actually attests to lords of Duino exercising their jurisdiction in Merania, specifically Rijeka, stems from 1300 and has nothing to do with the Bishopric of Pula.⁸⁸

No royal or imperial donation to the bishopric of Pula from the Middle Ages has ever been discovered; moreover, the only primary source to ever link the lords of Duino to the Bishopric of Pula is the note of bishop De Luschi and its interpretation in terms of secular jurisdictions stands in complete contradiction with the 1366 Aquileian document. Despite this, Benussi’s thesis was largely accepted. Even though a part of the “Royal thesis” has fallen out of favor following Hauptmann’s landmark study of 1928, the old historiographic narrative to which Benussi lent his academic weight – according to which the bishops of Pula were the secular lords of Rijeka, Veprinac, Kastav and Mošćenice who simply enfeoffed these territories to the lords of Duino – is still widely accepted.⁸⁹ However, this thesis rests on an utterly biased and wrong reading of *De administrando imperio*, on a purely fictitious royal donation bequeathing upon the bishops of Pula temporal jurisdictions in territories east of Učka, and on a completely wrong reading of both the 1312 charter and the notes of bishop Dominic de Luschi – the crown “proofs” of the entire narrative. Furthermore, the 1366 document that explicitly testifies to lords of Duino holding lands *in Meran sive in Croatia* from the Aquileian Church had to be, for the sake of the thesis, wholly ignored.⁹⁰ As the only part that is “salvageable”

⁸⁷ Benussi, *Il feudo*, p. 113.

⁸⁸ The original document is lost, only a regestum survives, written by Pavel Puzel (1669–1721), an early modern scholar of Stična monastery, in his *Idiographia sive rerum memorabilium monasterii Sitticensis descriptio*. Puzel summarized the document with the following words: *Hugo vero de Dvino, vel Diwno, seu secundum aliquos Tybein Dominus in Liburnia civitatis Fluminensis ad ora maris Adriatici sitae, concedit, ut de Sancto Vito, suo Fluminensi civitate, monasterium possit pro sua necessitate educere, beneficio clitellariorum equorum 50 soumas samiosve salis, et 6 olei, quotannis sine ullo telonio, muta aut vectigali*. Quoted from Kos, *Jedan urbar*, p. 3, n. 3.

⁸⁹ De Vergottini, *Lineamenti storici*, pp. 39, 44, but cf. p. 76; Pirchegger, *Überblick*, p. 512; Klebel, *Über die Städte*, pp. 58–59; Klaić, *Povijest Hrvata u ranom*, p. 467; Bertoša, *Istra od 6.*, p. 125; *Istria nel tempo*, pp. 242–243, 273; Škunca, *Prošlost Crkve*, p. 78; Banić, *Teme iz istarskog*, p. 454, n. 24 where the author wrongly designates the lords of Duino first as counts and then as advocates of Aquileian Church – they were neither and those titles belonged to the counts of Gorizia.

⁹⁰ Kobler, who subscribed to the “Royal thesis”, wanted to interpret the 1366 *regestum* in some way and his solution must have angered Benussi greatly. According to Kobler, Merania from 1366 refers simply to Istria – precisely to Kožljak, Hum and Vranja that the lords of Duino held from Aquileian Church (they did not, except for maybe Vranja) – and since a part of Istria inhabited by the Slavs was called Croatia by some (it was not, especially not in the Middle Ages), hence the *in Meran sive in Croatia* designation. Kobler, *Memorie* 1, p. 49. Kožljak had indeed been first a temporal possession of the Patriarchate of Aquileia, but it passed on – *sive iuste sive iniuste* – to counts of Gorizia by way of their ministerials, the lords of Kožljak. Although it was

from this historiographical construction is the fact that the bishops of Pula at some point before the end of the 14th century enfeoffed their episcopal tithes to the lords of Duino, the “Royal thesis” must be completely abandoned.

Solution 2: The “Ulrich Thesis”

Unlike Benussi, Hauptmann correctly interpreted c. 30 of *De administrando imperio* and defined the Učka mountain range as the border between Istria and Croatia in the mid-10th century. As this border had already shifted to the river Rječina by the mid-12th century, the territory the Kingdom of Croatia-Dalmatia lost had to be the mysterious Merania mentioned in the 1366 document. Once Hauptmann ascertained the exact territorial location of this historical border region, he proceeded to inquire into the modalities of its incorporation into the Holy Roman Empire. The Slovenian historian first investigated the age immediately surrounding Conrad II of Dachau as he had been the first imperial noble with the title of Meranian duke. However, according to Hauptmann, the imperial takeover of Merania could not have happened during the lifetime of Conrad II as Barbarossa’s planned invasion of Hungary never took place.⁹¹ Therefore, even before the mid-12th century, the region of Merania had to have been already incorporated into the Empire. Consequently, the roots of Conrad’s ducal title had to lie elsewhere. Hauptmann sought them in the count’s family inheritance; he found them in a woman named Williburga.

The prolific Bavarian humanist Johannes Turmair, also known by his alias *Johannes Aventinus*, wrote in the first half of the 16th century, as part of book seven of his famed *Annales ducum Boiariae*, that the wife of *Chunradus Dachunus* had been a certain *Billepyrga* who bore the count a son, *Chunradus secundus, dux Dalmatiae*.⁹² It is not known on what primary source Aventinus based this fact;

revented by the patriarchs for a short time in the first half of the 14th century (in 1342 patriarch Bertrand of Saint-Genies even confirmed its enfeoffment to lords of Duino who originally held it in pledge from Beatrice, the widow of Henry II of Gorizia), Kožljak was back in the *potestas* of Gorizian counts already before 1366. Hum mentioned by Kobler is simply a wrong reading of *turris que dicitur Cholmtz* that in fact refers to Humac, right next to Kožljak, and not Hum in the district of Buzet. For all of this, with detailed citation of primary sources, Štih, *I conti*, pp. 136–140. Finally, it cannot be ascertained who originally enfeoffed Vranja to lords of Duino, counts of Gorizia or Aquileian patriarchs. Vranja is mentioned neither in the testament of Albert III of Gorizia, nor among the documents of Aquileian Church. Primary sources only attest that the lords of Duino held Vranja in the second half of the 14th century and that it passed on to house Habsburg following the peace treaty of Šiška (Germ. Keissach, Keitsch) by Ljubljana (Germ. Leibach) of 1370, signed between the Austrian dukes and Venice. De Franceschi, *I castelli*, pp. 337–346. Peace treaty of Šiška is edited in CDI 3, no. 803, ed. Kandler, pp. 1364–1371.

⁹¹ Hauptmann, *Nastanek*, p. 83. See n. 14 in this paper.

⁹² *Ex Arionulpho et Beatrice nascuntur Otto Phalatiensis et Chunradus Dachunus. Huius uxor Billepyrga, filii, Chunradus 2. dux Dalmatiae, et Arionulphus Dachunus; ille Bergomi in expeditione Italica decessit anno nostris 1158.* Turmair, *Annales Ducum Boiariae*, lib. 7, c. 1, ed. Riezler, 3, p. 243. The editors of the older edition of *Annales Ducum Boiariae* had *Wilpyrga* instead of *Billepyrga*. Cf. Aventinus, *Annales Boioariorum libri septem*, p. 621. Conrad II indeed went to Bergamo as part of Frederick Barbarossa’s Italian expedition and he died there in 1159.

the *Chronicon Schirensense* that the author of Bavarian annals consulted does not mention this relationship.⁹³ It is often argued that Turmair, “the father of Bavarian historiography” read primary sources that have disappeared since his time, but it has also been demonstrated that he would sometimes let his imagination shape the narrative.⁹⁴ In any case, the name *Willibirch* is indeed mentioned in the necrology of Indersdorf abbey, a monastery founded by Otto IV of Scheyern (or I of Wittelsbach) c. 1120.⁹⁵ Since this monastery is closely connected with the counts of Dachau, both comital houses of Dachau and of Wittelsbach stemming from counts of Scheyern, the *comitissa Willibirch* reminded a lot of the *Billepyrga* mentioned by *Aventinus*.⁹⁶ Thus, it was already in 1784 that the editors of *Monumenta Boica* series published under the auspices of the Bavarian Academy of Science connected the two persons: by the name *Willibirch comitissa* they added “forte uxor Conradi I. Dachaw”.⁹⁷ Subsequent historians simply ignored the “forte” part. For example, two distinguished 19th century scholars who dedicated considerable attention to the history of house Dachau – Johan Ferdinand Huschberg and Friedrich Hektor the count of Hundt – both posited the mysterious Willibirg (sic!) as the wife of Conrad I, the father of Conrad II, the first duke of Merania.⁹⁸ However, it was Andreas Dauscher who took it upon himself to exactly pinpoint the origins of this mysterious countess.

Dauscher was inspired by the work of Hugo, the count of Walderdorff, and a passage from *The Weingarten History of Welfs* that read: “Sophie had four daughters

Tunc etiam Conradus Croatiae atque Dalmatiae dux, natione Noricus, de castro Dachowa oriundus, apud Pergamum finem vivendi fecit, eiusque corpus in terram suam deportatum, in monasterio Schiren sepultum est. Otto of Freising–Rahewin, *Gesta Friderici I. imperatoris*, lib. 4, c. 17, ed. Waitz–Simson, p. 257, l. 1–5.

⁹³ Konrad of Scheyern, *Chronicon Schirensense*, ed. Jaffé, pp. 615–623, esp. pp. 620–621.

⁹⁴ On *Aventinus* see Strauss, *Historian*; Schmid, *Die historische Methode*, pp. 338–395; and more recently Riedl-Valder, *Aventinus*.

⁹⁵ The best edition is *Necrologium Undensdorfense*, ed. Baumann, pp. 172–198, *Willibirch comitissa* on p. 174. On the founding of Indersdorf abbey see Sattler, *Zur Gründung*, pp. 470–477.

⁹⁶ There is some discrepancy in the naming of this Otto, the first member of the comital house Scheyern to move to Wittelsbach castle and thus assume the byname “of Wittelsbach”. According to Kamillo Trotter, he would be Otto V, but according to Franz Tyroller (and the majority of present-day scholars) he would be Otto IV of Scheyern. The problem is whether a count Otto mentioned in 1014 in Henry II’s charter to the Church of Bamberg should be interpreted as the father of Otto, the advocate of Freising and the husband of countess Haziga of Scheyern, or not. Since there are no primary sources that would attest to this family connection and since comital house of Scheyern stems from this marriage between countess Haziga and Otto, I am subscribing to Tyroller’s naming scheme. Trotter, *Die Grafen von Scheyern*, pp. 29–36; Tyroller, *Genealogie*, pp. 246–247, 254–255 (Stammtafel 18); D. H. II, no. 324, ed. Sickel, pp. 409–410. The most recent overview of the origins of comital house Scheyern and Haziga’s inheritance that made Otto *comes de Scheyern* is Holzfurtner, *Haziga und Otto*, pp. 23–35.

⁹⁷ *Monumenta Understorfensis*, p. 168 (the necrology was edited only partially under the title *Excerpta necrologii Understorfensis*, pp. 168–170). It should be noted that there are several entries with the name *Willibirch* in the necrology; why the editors decided on 14th of January that only mentions a *Willibirch* instead of 11th of January that mentions a *Willibirch comitissa*, is unknown. Cf. *Necrologium Undensdorfense*, ed. Baumann, p. 174.

⁹⁸ Huschberg, *Aelteste Geschichte*, p. 242; Hundt, *Kloster Scheyern*, appendix: Tafel über den Mannsstamm des Hauses Scheyern-Wittelsbach.

by duke Magnus: our Wulfhild, Eilika the mother of Margrave Albrecht of Saxony, a third whom the duke of Moravia married, and a fourth whom count Ekkehard of Scheyern took from a nunnery in Regensburg and joined to himself in marriage”.⁹⁹ Hugo of Walderdorff analyzed this chapter in relation to Sophie’s offspring and filled in the gaps left by the 12th-century anonymous author of the chronicle: the Moravian duke would be Conrad I of Brno (†1092) and his wife would be Walburga (surely from Wirpirk, mentioned by Cosmas of Prague), whereas Ricarda would be the name of Ekkehard’s wife.¹⁰⁰ Moreover, argued the count of Walderdorff, these Walburga and Ricarda could not be the daughters of duke Magnus because the anonymous Saxon Annalist (*Annalista Saxo*) explicitly wrote, in several places, that Sophie had only two daughters with Magnus Billung: Wulfhild and Eilika.¹⁰¹ Thus, the two other daughters, those that married the duke of Moravia and the count of Scheyern respectively, had to be Sophie’s children from her first marriage to Ulrich I of Weimar-Orlamünde, the first margrave of Istria.¹⁰²

These arguments were taken over by Andreas Dauscher who strengthened Walderdorff’s theses by adding onomastic and chronological dimensions: both Ricarda and Wilbirga (sic!) are names connected to Ulrich’s side of the family (his maternal side to be more precise) and are not found in the family of Magnus Bilung.¹⁰³ However, Dauscher’s arguments concerning the Moravian duke and his wife were the most important. Conrad I of Brno, argued Dauscher, could not have been the husband of Sophie’s and Ulrich’s daughter as the duke of Moravia had married a progeny of the house of Tengling – a Hildburg, daughter of Friedrich, the

⁹⁹ *Ipsa autem Sophia ex duce Maginone quatuor filias habuit: Wulfildem nostrum, Ailicgam matrem Adelberti marchionis de Saxonia, terciam quam duxit dux Maravie, quartam quam Egehardus comes de Scirin a quodam monasterio sanctimonialium in Ratispona abstulit, ac sibi matrimonio copulavit. Historia Welforum Weingartensis*, c. 15, ed. Weiland-Pertz, p. 23.

¹⁰⁰ Walderdorff, *Die Verwandtschaft*, p. 593. On Cosmas’ Wirpirik: Cosmas of Prague, *Chronica Boemorum*, lib. 2, c. 45, ed. Bretholz–Weinberger, p. 151, l. 12–13, n. 2.

¹⁰¹ *Annalista Saxo, Chronicon*, a. 1070, and a. 1106, ed. Nass, p. 416, l. 17–19, and p. 528, l. 7–12; Walderdorff, *Die Verwandtschaft*, p. 594.

¹⁰² Walderdorff, *Die Verwandtschaft*, pp. 594–595. Cf. the words of *Annalista Saxo*: *Magnus quoque dux Saxonie obit, qui duxerat uxorem Sophiam, viduam Oderlici de Wimmar, sororem Ladizlai regis Ungarorum, genuitque illi duas filias Wifhildem et Eilicam*. *Annalista Saxo, Chronicon*, a. 1106, ed. Nass, p. 528, l. 7–9. I have written extensively on Ulrich I of Weimar-Orlamünde as margrave of Istria and of his family relations, especially in my forthcoming paper “*Marchionatus Istrie origo: (Re)interpreting the Genesis of the March of Istria and the Socio-Generational Background of Its First Margraves (c. 1060 – c. 1100)*”. Cf. Würth, *Die Grafen*, pp. 91–132, although there are some mistakes and inconsistencies that I correct in my forthcoming paper. Note on nomenclature: This Ulrich of Weimar-Orlamünde, the first margrave of Istria who dies in 1070, is the second Ulrich to rule over the March of Carniola, his maternal great-grandfather, Ulrich I of Sempt-Ebersberg, being the first († 1029). Thus, he is at times called Ulrich II and his eponymous son Ulrich III († 1112). However, looking strictly agnatically, he is the first member of the comital house of Weimar-Orlamünde named Ulrich and should thus be called Ulrich I, even though he inherited the name (as well as the title of the margrave) from his mother’s side of the family (thus, looking cognatically, he would be Ulrich II). As medieval genealogies are regularly constructed agnatically, I will refer to this Carniolan and Istrian margrave exclusively as Ulrich I, his eponymous son being Ulrich II.

¹⁰³ Dauscher, *Ueber die Familie*, p. 165.

count of Tengling.¹⁰⁴ How can the notices from *The Weingarten History of Welfs* be reconciled with these facts? Dauscher's solution was ingenious: the 12th-century Weingarten monk must have made a mistake and wrote *dux Maravie* instead of *dux Maranie*!¹⁰⁵ Thus, triumphantly concluded Dauscher, the Williburg mentioned by Hundt as the wife of Conrad I must be the daughter of Sophie and Ulrich I of Weimar-Orlamünde.

Leaving aside the fact that Conrad I was not a Meranian duke and that there is absolutely no primary source that would attest to a Willibirch (or any other form of the name) as the daughter of either Ulrich I or Sophie, Dauscher's argument was, astonishingly enough, accepted. It was taken over by Anton Mell in his highly influential account on the history of Carniola and from Mell it was subsequently taken over by Ljudmil Hauptmann.¹⁰⁶

This family connection – (un)documented in sources as it is – lay at the very basis of Hauptmann's thesis, for it must have been precisely through this Williburga that Conrad II inherited the territories of Merania.¹⁰⁷ Moreover, Merania, at this point already a duchy, was also inherited, it is argued, by Berthold IV of Andechs in 1180. Following the death of Conrad III, who died without issue, the Duchy of Merania, would have passed on to the counts of Andechs by way of another family tie. This was either with the olden Weimar-Orlamünde line (Sophie II, the daughter of Poppo III and Ricarda of Spanheim, thus a granddaughter of Ulrich I and the already discussed Sophie, being the wife of Berthold II of Andechs, the grandfather of Berthold IV the first duke of Merania from the house of Andechs) or with the Wittelsbachs (Hedwig the wife of Berthold III, margrave of Istria,

¹⁰⁴ *Ibid.*, p. 166. The author never states from where he took over this "fact". He just writes "[i]n den genealogischen Tabellen erscheint als Gattin Konrads von Brunn eine Hildburg von Tenglingen (wohl eine Tochter Friedrichs von Tenglingen oder Beilstein, der um 1080 starb)." Bearing in mind that Dauscher wrote this paper in 1876, he could have consulted several genealogical tables that indeed posited the daughter of Friedrich of Tengling as the wife of Conrad I of Moravia, e.g. Chmel, *Der Österreichische Geschichtsforscher* 1, p. 230. This connection is wrong. The more up-to-date family tree of the Sighardingers posits Hildburg, the putative wife of Konrad of Moravia, as the sister of Friedrich I, count of Tenglingen, and the daughter of Sighard VI. Brunner, *Herzogtümer und Marken*, p. 86. However, the dominant opinion that Hildburg of Tenglingen is indeed the *coniunx Cunradi nomine Wirprik* mentioned by Cosmas of Prague is very much ungrounded in primary sources. Indeed, Cosmas mentions the offspring of the comital house of Tengling, namely Sighard X and his brothers, the bishop of Freising who he names Ulrich (should be Henry) and Frederick (who he names as their brother-in-law, should be just brother), as military companions to Ulrich II of Moravia, the son of Conrad I and Wirprik, but this is the only connection between these two families attested in the primary sources. The editors of 1923 edition of Cosmas' *Chronica* distanced themselves from this interpretation, but did not offer an alternative. Since I have discussed the possibility of Wirprik actually being the daughter of Ulrich I in details in my forthcoming paper "*Marchionatus Istrie origo*", I will not delve on this matter here, but it should be noted that there is far more evidence in support of the Weimar-Orlamünde thesis, than the Tenglingen one. Cosmas of Prague, *Chronica Boemorum*, lib. 2, c. 45, and lib. 3, c. 15, ed. Bretholz–Weinberger, p. 151, l. 12–13, and p. 177, l. 13–17, n. 2.

¹⁰⁵ Dauscher, *Ueber die Familie*, p. 166.

¹⁰⁶ Mell, *Die historische*, p. 29; Hauptmann, *Nastanek*, p. 83.

¹⁰⁷ Hauptmann, *Nastanek*, p. 83.

being the presumed daughter of Otto I of Wittelsbach).¹⁰⁸ In conclusion, prior to being elevated into a duchy in the 1150s, Merania had to have been a possession of Ulrich I, the margrave of Carniola and Istria. Hauptmann now only had to find a way by which this region changed jurisdiction from the Croatian kings to imperial margraves; he found it in a 14th century Hungarian chronicle.

The anonymous composer of the *Chronica de gestis Hungarorum* – a 14th-century illuminated narrative formerly called “Vienna Illustrated Chronicle” due to it being held in the Vienna Imperial Library until 1934, but now properly titled *The Illuminated Chronicle of the Deeds of Hungarians* (hereafter IC)¹⁰⁹ – penned the following account:

King Zvonimir of Dalmatia, who was a brother-in-law of Géza, sent messengers to King Solomon and Duke Géza and asked them to give help to him against his enemies, namely the Carinthians, who at that time had seized the border regions of Dalmatia. The king and the duke therefore collected an army and marched into Dalmatia, and they restored to him in its entirety the territory taken from him.¹¹⁰

For the history of Merania, this brief passage would spark a veritable historiographical revolution.

It was already Ferdinand Maksimilijan Šišić, a champion of Croatian positivistic historiography, who correctly ascertained that the passage in question refers to the

¹⁰⁸ Ibid., p. 82. Older scholarship, that is before Hauptmann’s landmark study of 1928, saw the hereditary relationship exclusively by way of the marriage between Hedwig of Wittelsbach (at times taken for a sister of Conrad III of Dachau) and Berthold III (at times taken for Berthold IV). E.g. Herlitz, *Geschichte*, p. 14. Cf. Oefele, *Geschichte*, p. 22. It must be stated that there is no evidence from primary sources that would link this *Hadewic... uxor Bertholdi marchionis* mentioned in Diessen necrology to the comital house of Dachau; there is only a line in the testament of Frederick of Wittelsbach from c. 1168 that states: *item duas curtes in Puch, et duas Hovdorf delegatas in manu Udilrici de Lochusen, comiti B. de Andechse*. As this clearly refers to Berthold III of Andechs, this is the basis of the argument that the *Hadewic* in question was somehow related to the Wittelsbachs. *Necrologium Diessense*, ed. Baumann, p. 22. Frederick’s testament is edited in *Die Urkunden des Klosters Indersdorf* 1, no. 18, ed. Hundt, pp. 10–13. Although in his PhD thesis Jonathan R. Lyon correctly noticed that “[t]he identity of Margrave Berthold II[I] of Istria’s first wife, for example, remains a mystery”, that “virtually nothing else about her is known” and that even though “[h]istorians speculate that she was a member of the house of Wittelsbach”, “[t]here is, however, no evidence to connect her directly to that [Wittelsbach] family”, he still designated that very Hedwig as “Hedwig of Wittelsbach” in his 2013 monograph. Lyon, *Cooperation, Compromise*, p. 274; idem, *Princely Brothers*, p. 182. Tyroller also has a Hedwig of Wittelsbach, daughter of Otto IV of Scheyern as the wife of Berthold III of Andechs. Tyroller, *Genealogie*, pp. 251, 254–255 (Stammtafel 18). Trotter has this Hedwig as the daughter of Conrad II of Dachau. Trotter, *Die Grafen von Scheyern*, pp. 30, 35.

¹⁰⁹ On the history of this manuscript and its older denominations, see Karsay, *The Codex*, pp. 1–4.

¹¹⁰ *Misit itaque rex Zolomerus Dalmacie, qui sororius Geyse erat, nuncios ad regem Salomonem et duces Geysam, et rogavit eos, ut propria persona eorum contra adversarios suos, scilicet Carantanos ipsum adiuverent, qui tunc marchiam Dalmacie occupaverant.* Rex igitur et dux collecto exercitu iverunt in Dalmatiam et ablatam sibi restituerunt integre. Note that the translators translated *marchia Dalmacie* as “border regions of Dalmatia”; I will translate it as “Dalmatian march” or “the March of Dalmatia”. IC, c. 99, ed. Bak–Veszprémy, pp. 188, 190 (Latin original), 189, 191 (English translation).

period between 1063 and 1067.¹¹¹ The fact that Zvonimir had not been a crowned king at the time – he is first mentioned as a *ban* (a sort of a viceroy) in 1070 and as a king in 1076 – did not matter to Šišić.¹¹² Moreover, the same historian interpreted the *adversarios suos, scilicet Carantanos* as none others than the military companions of King Henry IV during his 1063 campaigns against the Hungarian King Bela I, the opponent of young Solomon who was the son of late King Andrew I and husband to Judith, the sister of the young Roman king.¹¹³ Since Ulrich I of Weimar-Orlamünde, the first margrave of Istria, partook in this military expedition and since this very margrave was titled as *marchio Carentinorum* by chroniclers such as Lampert of Hersfeld and *Annalista Saxo*, Šišić concluded that it was precisely this individual who attacked Zvonimir's Dalmatian march.¹¹⁴ Thus, as Ulrich I occupied parts of Croatian-Dalmatian kingdom, the reigning king Peter Krešimir IV had been "preoccupied" by "serious unrests that have been triggered by the banning of Slavic liturgy and by other church reforms" and hence powerless to interfere.¹¹⁵ For these reasons, Zvonimir had to rely on his relatives on the Hungarian throne for help in reclaiming the lost territories; the help arrived after king Solomon and his duke Géza I made peace with each other and decided to aid their Croatian relative.¹¹⁶

For Hauptmann, this was the missing link that would complete his Meranian narrative. Having taken over Šišić's reading of the IC's paragraph, Hauptmann added one additional interpretative layer: Ulrich I had indeed taken over a large part of this "Dalmatian march", including Merania, and a large part was subsequently reclaimed by the joint military operation led by king Solomon, duke Géza I and *ban* Zvonimir, but the territory between the rivers Raša and Rječina was not among them. Thus, concluded Hauptmann, it was precisely in the 1060s – more precisely during Henry IV's 1063 military campaign against Bela I or its immediate aftermath – that Merania had been ripped away from the Croatian-Dalmatian kingdom and annexed to Ulrich's March of Istria, thus officially becoming a part of the Holy Roman Empire.¹¹⁷ Finally, continued Hauptmann, Ulrich II, the son

¹¹¹ Šišić, *Povijest Hrvata*, p. 527.

¹¹² *Ibid.*, p. 527, n. 72. The first ever mention of Demetrious Zvonimir in charters, named as *Suinimir banus*, is CD 1, no. 84, ed. Kostrenčić et al., pp. 115–116. He was crowned in October 1076 in Solin and appears with the title *Chroatorum atque Dalmatinorum rex* already on 9th of October of the same year. CD 1, nos. 109 and 110, ed. Kostrenčić et al., pp. 139–141 and pp. 141–142. On the crowning of Zvonimir see e.g. Cowdrey, *Pope Gregory VII*, p. 447. For the dating of the crowning, Stipišić, *Pitanje godine krunidbe*, pp. 57–66. On the title and function of a *ban* in the early medieval Kingdom of Croatia, see Karbić, *Razvoj političkih ustanova*, pp. 110–112.

¹¹³ Šišić, *Povijest Hrvata*, pp. 527–528.

¹¹⁴ *Ibid.*, pp. 528–529. Lampert of Hersfeld, *Annales*, a. 1062, ed. Holder-Egger, p. 79, l. 12, a. 1063, ed. Holder-Egger, p. 88, l. 9-13; *Annalista Saxo*, *Chronicon*, a. 1062, ed. Nass, p. 405, l. 8. All the subsequent translations of passages from Lampert's *Annales* will be taken from Robinson, *The Annals*.

¹¹⁵ Šišić, *Povijest Hrvata*, p. 529. Šišić is referring to Alexander II's prohibition of Slavic liturgy. CD 1, no. 67, ed. Kostrenčić et al., pp. 94–96. See also Garzatati, *Ohrid, Split*, pp. 307–334.

¹¹⁶ Šišić, *Povijest Hrvata*, p. 529.

¹¹⁷ Hauptmann, *Nastanek*, pp. 84–85.

and heir to Ulrich I, gifted a majority of the lands he inherited from his father in Istria to the Patriarchate of Aquileia, including Lovran (he did not, the *Vrana* in question refers to Vranja, not Lovran), while the other part of Merania – from Lovran to Rijeka – belonged to the aforementioned Williburga and thus entered the domain of the counts of Dachau.¹¹⁸ This, Hauptmann argued, perfectly explains Al-Idrisi's description of Lovran as the last town of Aquileian lands and Bakar as the first town of Croatia – the part in between Lovran and Bakar, had been under the counts of Dachau.

The last step – the transfer of Merania from house Andechs to the patriarchs of Aquileia who in turn gave the lands *in Meran sive in Croatia* to their ministerials the lords of Duino – was at this point easy to deduce. Following the death of Otto VIII of Andechs (†1248), claimed Hauptmann, Berthold V, the patriarch of Aquileia and brother to Otto VIII, inherited, among other things, Merania and he “could have” donated this region to Aquileian Church during his life time (†1251).¹¹⁹ The narrative was now complete.

Hauptmann's thesis on the faith of Merania has been immensely popular and widely accepted. Bogo Grafenauer completely took it over and also argued that Ulrich II indeed possessed Merania by way of inheritance from his father because the town *Vrana* mentioned in the 1102 donation charter refers to Lovran (it does not).¹²⁰ Nada Klaić, a particularly influential Croatian medievalist, slightly modified Hauptmann's thesis, arguing that Solomon and Géza I helped Zvonimir reclaim the lost territories only after 1070 – after the death of Ulrich I who was also married to Géza's sister Sophie – but in relation to Merania she accepted the argument unchanged: this territory had once been Croatian, it was conquered by Ulrich I and was not reclaimed by Géza, Solomon and Zvonimir, thus remaining a part of the Holy Roman Empire.¹²¹ N. Klaić also delineated the territory of the mysterious “Dalmatian march” – the term that appears exclusively in the IC – and argued that it corresponded to eastern Istrian coastline, the Kvarner region including the towns

¹¹⁸ *Ibid.*, p. 85. The argument is based on the donation charter from 1102 by which Ulrich II donates vast amounts of properties in Istria to patriarch Ulrich of Eppenstein and the Aquileian Church. However, none of the Meranian towns are mentioned in the donation. For the best edition of this donation charter, along with its translation into modern English, see Banić, *Donationes pro remedio*, pp. 59–64. See also n. 120 in this paper.

¹¹⁹ “The link between both [the counts of Andechs and the Patriarchate of Aquileia] could be the last descendent of the family, Berthold of Aquileia [Berthold V], of whom it is known that he had very richly endowed the Patriarchate from his family heirloom” (“Povezava med obema bi lahko bil zadnji predstavnik rodbine, Bertold Oglejski, o katerem je znano, da je zelo bogato obdaril patriarhat iz dediščine svoje rodbine.”). Hauptmann, *Nastanek*, p. 83. One such donation of Berthold V to the Patriarchate of Aquileia refers to Slovenj Gradec (Germ. Windischgrätz), donated with all its rights, jurisdictions, properties and dependencies in 1251. *Urkundenbuch des Herzogtums Steiermark* 3, no. 88, ed. Zahn, pp. 153–154.

¹²⁰ Grafenauer, *Vprašanje hrvatske krajine*, pp. 254–260, esp. 259. The argument is untenable – *Castrum Vrana* refers to Vranja, not Lovran. The same Vranja had been donated to Ulrich I by king Henry IV in 1064 as a reward for his “faithful service” (referring to his participation in the Hungarian campaign of 1063). D. H. IV, no. 135, ed. Gladiss–Gawlik, pp. 176–177.

¹²¹ Klaić, *Da li je*, pp. 125–138; eadem, *Historijska podloga*, pp. 225–279, esp. pp. 266–279; eadem, *Povijest Hrvata u ranom*, pp. 378–380.

of Rijeka and Vinodol as well as the islands of Cres, Krk and Rab – the geo-cultural area of Glagolitic script.¹²² Hauptmann's Meranian narrative survives to the present day and in its essence it has largely remained unchallenged and unmodified; both in regional Istrian scholarship and in national, Slovenian and Croatian historiography, Hauptmann's "Ulrich thesis" enjoys a dominant position, accepted by authoritative historians such as Miroslav Bertoša, Peter Štih and Neven Budak.¹²³ It took a bold historian – Lujo Margetić – to challenge the dominating view and to acutely point out several incongruous interpretative jumps in argumentation.

Solution 3: The "Duino Thesis"

Tenaciously swimming against the current, Margetić drew inspiration from Miha Barada, a prominent scholar of medieval Croatia who was the first to publicly challenge Hauptmann's thesis on Merania by proclaiming it to rest on "completely arbitrary arguments".¹²⁴ Margetić deconstructed Hauptmann's thesis by closely re-examining the following primary sources: the IC and its chapter on Zvonimir and the Carinthians, the donation charter of Ulrich II from 1102, the aforementioned two documents from 1221 mentioning the *Ducatus Meraniae*, and Al-Idrisi's description of the debated territory.¹²⁵

Regarding the 14th-century narrative source, Margetić argued that Hauptmann completely distorted the account of the events as described in the IC: Zvonimir was supposed to be the king, yet he is not; Carinthians are not really Carinthians, but a military detachment led by Ulrich I, the margrave of Carniola and Istria; the Hungarian king and duke were supposed to completely restore the occupied territories, yet they only recover a part.¹²⁶ According to Margetić, the IC should be read the same way as the *Cronica per extenum descripta* by Andrea Dandolo, as a narrative that does not shy away from "remorseless alteration of facts" in order to legitimize, celebrate and glorify its main protagonists – the Venetian commune and its doges for Dandolo, Hungarian kings for the compiler of the IC.¹²⁷ Therefore, the IC, being written just after the triumphant campaigns of Louis I of Anjou who (re)conquered Dalmatia and (re)affirmed the *potestas* of the Hungarian crown over this contested region, needed to depict the 14th-century change of jurisdiction in

¹²² Klaić, *Da li je*, p. 136 and passim; eadem, *Povijest Hrvata u ranom*, pp. 378-379. I will return to this issue later in the paper.

¹²³ Bertoša, *Istra od 6.*, p. 130; Štih-Simoniti-Vodopivec, *Slovenska zgodovina*, p. 72; Štih, *Od Karniole*, p. 476; Birin, *Pregled političke povijesti*, p. 63; Majnarić, *Karolinško, Otonsko*, p. 527; Nikolić Jakus, *Ugarska*, p. 619; Budak, *Hrvatska povijest*, p. 220, 256.

¹²⁴ Barada, *Hrvatski vlasteoski feudalizam*, pp. 14–15, n. 14.

¹²⁵ Margetić, *Rijeka i područje*, pp. 39–62.

¹²⁶ *Ibid.*, pp. 41–42.

¹²⁷ *Ibid.*, p. 43. Margetić dedicated several studies to Venetian chroniclers, most notably Andrea Dandolo, in the context of medieval Croatia-Dalmatia. See e.g. Margetić, *Vjerodostojnost vijesti*, pp. 117–146; idem, *Vijesti Andrije Dandola*, pp. 209–258; idem, *Odnosi Hrvata*, pp. 4–15.

Dalmatia as “the return of legitimate state of things”.¹²⁸ Hence the story of king Zvonimir, the relative of Hungarian royal family; hence the noble military help and the successful recuperation of entire Dalmatia; hence the subsequent story of king Ladislav’s takeover of Croatia and Dalmatia following the death of king Zvonimir, undertaken not “out of greed, but because according to the rights of royalty the inheritance fell to him. For King Zvonimir stood to him in the first degree of affinity, and had no heir”.¹²⁹ The background of the whole story is simply the building of “moral legitimacy” for Hungarian sovereigns. In short, the IC paragraph in question was simple “political propaganda”, but – just as the story of Ladislav’s campaigns in Croatia-Dalmatia – there was an underlying factual basis that engendered the narrative in the first place: for Margetić, that was simply the attack of Géza I and king Solomon on the Kingdom of Croatia and Dalmatia.¹³⁰ Although he did not bother to specify more precisely why and when this putative Hungarian attack occurred, in one of his other papers Margetić argued that the forces invading Rab in the first half of the 1070s, traditionally believed to have been the Normans, were in fact the Hungarians.¹³¹ As a conclusion Margetić points out that absolutely

¹²⁸ Margetić, *Rijeka i područje*, p. 44.

¹²⁹ *Quod tamen rex non fecit propter cupiditatem, sed quia secundum regale iustitiam sibi competeat hereditas. Quoniam quidem rex Zolomerus in primo gradu affinitatis eidem at<v>inebat et heredem non habuit.* IC, c. 132, ed. Bak-Veszprémy, pp. 246 (Latin original), 247 (English translation).

¹³⁰ Margetić, *Rijeka i područje*, pp. 45, 57.

¹³¹ Margetić, *Pozadina prvoga ugarskog*, pp. 75–119; idem, *Odnosi Hrvata*, pp. 15–21. This argument is based on a line from a 14th-century narrative written by a pro-Venetian bishop of Rab, George de Hermolais, who stated in his *Miracles of St. Christopher* how a certain *Unragorum* (Farlati’s reading) or *Varagorum gens* (Rački’s reading) invaded the island. *Illyricum Sacrum* 5, ed. Farlati, pp. 231–235; *Documenta*, no. 224, ed. Rački, pp. 455–457. Traditionally, this invasion has been ascribed to Normans under count Amico II who indeed engaged in maritime warfare in Dalmatia precisely in this time. Margetić, characteristically swimming against the current, discarded the reading *Varagorum* and opted for *Unragorum* who he then identified as Hungarians. This argument has been largely abandoned in Croatian historiography, primarily because there are other primary sources attesting to Norman forces attacking Dalmatian islands and cities precisely during this period; even a Croatian king – most probably Peter Krešimir IV – was captured by Amico II and his Norman contingent (*comes Amicus regem Croatiae cepit*). CD 1, no. 107, ed. Kostrenčić et al., pp. 136–137 (quotation on 136); William of Apulia, *Gesta Roberti Wiscardi*, lib. 3, ed. Wilmans, p. 273, l. 393–395; Andrea Dandolo, *Chronica per extensum descripta*, c. 38, ed. Pastorello, p. 215, l. 28–30. It is still not entirely clear on whose behalf, if anyone’s but his own, count Amico II acted when he attacked Dalmatia. Since pope Gregory VII fostered amicable relations with Amico II and since he did propose an invasion of “a province by the sea, not far from us” in January 1075 to Danish king Sweyn II, it is possible that it was the Roman pontiff that stood behind this military expedition. Reg. Greg. VII, no. II, 51, ed. Caspar, pp. 192–194. On this letter see Šišić, *Povijest Hrvata*, pp. 543–547. Another possibility is that it was the Byzantine emperor, displeased with Peter Krešimir IV’s expansionism at the expense of imperial jurisdictions in Dalmatia, who directed Amico II. Cowdrey, *Pope Gregory VII*, pp. 440–441 (dates king Slavac erroneously, supports the former thesis); Nicol, *Byzantium and Venice*, pp. 55–56 (argues Amico II was “a freebooter”); Nikolić Jakus, *Južna Italija*, pp. 576–577 (best overview, takes no decisive stance); Budak, *Hrvatska povijest*, pp. 231–232 (supports the latter thesis). In any case, the argument that it was Amico II and his Normans that attacked Rab and not king Solomon and Géza as Margetić claimed is by far the more substantiated of the two.

nothing can be inferred from the IC regarding either the territories between Labin and Rijeka – Merania – or the jurisdictions of Carniolan-Istrian margrave Ulrich I.

The next primary source, the donation charter of Ulrich II to the Patriarchate of Aquileia, was easily used as a counterargument to the dominant Meranian narrative. The donation, assuredly and correctly argued Margetić, makes absolutely no mention of any territory lying between the rivers Raša and Rječina. Thus, the charter itself can in no way support Hauptmann's thesis.¹³² Moreover, there is another document, a royal donation issued by king Henry IV to Ulrich I in 1064 by which twenty royal *mansi* were bestowed upon the margrave that would speak against Hauptmann's arguments.¹³³ Namely, the possessions donated to Ulrich I were all located to the west of Učka, right by the Croatian border as described by *De administrando imperio* (see map 1). Therefore, concluded Margetić, during the age of both Ulrich I and his son, Merania was still part of *Regnum Croatie et Dalmatie*.¹³⁴

For the two 1221 documents mentioning the Duchy of Merania Margetić simply took over the old opinion and arguments put forth by Oefele: *Ducatus Meraniae* simply refers to the entirety of possessions under the jurisdiction of the comital house of Andechs.¹³⁵ For Margetić, it would be unfathomable that the troops of Treviso reached as far east as the Kvarner region and that Istria would be considered as part of *Forumiulii*. Therefore, Oefele's interpretation, backed by the aforementioned charter of count Hartmann of Kiburg from 1254, is the only acceptable reading of the *Ducatus Meraniae* mentioned in the 1221 documents.¹³⁶

Finally, the description of Al-Idrisi, argued Margetić, does not support the view that Merania had been divided into two regions: the one extending from Brseč to Lovran being Aquileian, to other from Lovran to Rijeka being under the house Dachau. The Arab geographer clearly states that "after the lands of Aquileia... follow those of Croatia called Dalmatia" – the two distinct jurisdictional regions, Aquileian and Croatian, are unquestionably described as neighboring.¹³⁷

In the conclusion to his counterarguments Margetić states that even though Hauptmann took for granted the hereditary transfer of Merania from the counts of Dachau to those of Andechs – he indeed never detailed his argumentation for this claim – this is also untenable due to simple chronology: Conrad III died in 1182 and Berthold IV is called *dux* already in 1180 (*recte* 1181).¹³⁸ This argument was later taken over by Andrej Komac who masterfully demonstrated that Berthold IV's ducal title had nothing to do with house Dachau. Instead, convincingly argued Komac, it was the alliance between house Andechs and Frederick Barbarossa – the ruler who

¹³² Margetić, *Rijeka i područje*, pp. 45–46; Banić, *Donationes pro remedio*, pp. 59–64.

¹³³ D. H. IV, no. 135, ed. Gladiss–Gawlik, pp. 176–177.

¹³⁴ Margetić, *Rijeka i područje*, pp. 45, 56.

¹³⁵ Oefele, *Geschichte*, p. 73, n. 2.

¹³⁶ Margetić, *Rijeka i područje*, p. 47.

¹³⁷ *Ibid.*, pp. 48–49; Al-Idrisi, *Libro del Re Ruggero*, ed. Amari–Schiaparelli, pp. 83–84, 106.

¹³⁸ Margetić, *Rijeka i područje*, p. 49. The year of Conrad III's death is given in The Greater Annals of Schäflam, a. 1182: *Chounradus dux de Dachau obit. Annales Scheftlarienses maiores*, a. 1182, ed. Jaffé, p. 337, l. 12.

aimed to consolidate the Empire's southern borders by strategically strengthening the position of his powerful and dependable allies – that resulted with the elevation of Berthold IV to the rank of duke.¹³⁹ Furthermore, in complete accordance with Oefele, both Margetić and Komac concluded that Merania had indeed been a mere titular duchy as there was not a single primary source that would attest to any sort of factual jurisdictional power of either house Dachau or house Andechs in the territory between Brseč and Rijeka.¹⁴⁰ Finally, the last will and testament of Otto VIII of Andechs, by which all the possessions of this comital house were bestowed upon his sister Adelheid (†1279), fails to mention Merania simply because this region was not under the *potestas* of the titular dukes.¹⁴¹ Even if Merania had been automatically inherited by Otto VIII's sisters, argues Margetić, the territory could not have been inherited by Berthold V (†1251) as his sisters outlived him.¹⁴² Consequently, Hauptmann's thesis that it was Berthold V of Andechs, the patriarch of Aquileia, who "could have" donated Merania to his Church, is also untenable.¹⁴³

Although Margetić had been very successful in pointing out the many flaws in Hauptmann's argumentation, his solution to the Meranian problem was not that fortunate. Based on the fact that Ulrich II did not donate any possession between Učka and Rijeka led him to conclude that the imperial, or in this case Aquileian takeover of Merania must have taken place between 1102 and 1152/3, the year of Al-Idrisi's fabled account. Margetić had found one opening in the primary sources, more precisely in one narrative account, in which he then placed the beginning of the putative occupation. Namely, between the death of Hungarian king Coloman I in February 1116 and the attack on Dalmatia by the Venetian doge Ordelafo Falier in May of the same year, there was a visit by the Holy Roman emperor Henry V to Venice. This meeting between Henry V and Falier is described by Andrea Dandolo with the following words: "In the following month of May emperor Henry V, having arrived to Venice, was welcomed in the ducal palace as a guest... as he retreated, he promised to lend aid against the Hungarians who once again invaded Dalmatia".¹⁴⁴ According to the doge-chronicler, the emperor indeed honored his

¹³⁹ Komac, *Utrditev grofov Andeških*, pp. 283–294; idem, *Od mejne grofije*, pp. 55–63.

¹⁴⁰ Margetić, *Rijeka i područje*, p. 50; Komac, *Od mejne grofije*, p. 75. This is the dominant opinion in German historiography as well, advocated by e.g. Werle and, more recently, Jürgen Dendorfer. Werle, *Titelherzogtum*, p. 279; Dendorfer, *Von den Liutpoldingern*, p. 345. It is also adopted by Miha Kosi. Kosi, *Andeško-Meranski*, <https://www.slovenska-biografija.si/rodbina/sbi1000510/> [last access: 04. 08. 2019].

¹⁴¹ The testament is edited *in extenso* in Oefele, *Geschichte*, pp. 246–247, no. 21.

¹⁴² Otto VIII had two sisters, Agnes and Adelheid. The former died sometime between 1257 and 1263, the latter composed her last will and testament in November 1278, thus the year 1279 is usually taken as her death. For Agnes, MDC 4/2, nos. 2799, and 2800, ed. Jaksch, p. 592. For Adelheid, Chevalier, *Mémoires historiques* 1, pp. 362–367 nos. 55–58. See also Oefele, *Geschichte*, pp. 39–40, 42.

¹⁴³ Margetić, *Rijeka i područje*, p. 50.

¹⁴⁴ The full passage is: *In sequenti mense marcii Henricus quintus imperator, Veneciam accedens, in ducali palacio hospitatus est, liminaque beati Marci et alia sanctorum loca, cum devocione maxima, visitat, et urbis situm, edificiorumque decoritatem, et regiminis equitatem multipliciter commendavit, curiam etiam suorum principum tenens, pluribus monasteriis in-*

promise and lent aid, just as Byzantine emperor Alexius did, when Ordelafo Falier attacked Zadar soon thereafter.¹⁴⁵ Even though this is the only historical account that testifies to Henry V's aid in the Venetian recovery of Zadar and Dalmatia, and even though the *communis opinio* is that the promised help never arrived, for Margetić this was the key in solving the Meranian mystery.¹⁴⁶

It was precisely during these military campaigns, argued Margetić, that the imperial troops, led by Ulrich of Eppenstein, patriarch of Aquileia and loyal supporter of the imperial cause, took over the Croatian territory bordering the Margraviate of Istria, Merania. Thus, the help promised by the emperor to the Venetians was realized through these attacks on the north-western borders of Dalmatia, carried out by the ministerials and other vassals of the Aquileian Church, the most prominent among them being the lords of Duino.¹⁴⁷ The result of this joint military enterprise on the weakened Hungarian kingdom led by the underage king Stephen II was not just the loss of Dalmatian islands and cities to Venice, but also the loss of Merania to the Patriarchate of Aquileia. This chain of events, according to Margetić, explains both the lords of Duino as possessing lands *in Meran sive in Croatia* – they held it *de iure* from the Church of Aquileia, but they were *de facto* owners of these lands having conquered them themselves in the second decade of the 12th century – and the ecclesiastical jurisdiction of the bishops of Pula over this region – they also got it from the patriarchs of Aquileia who, moreover, enjoyed the imperial privilege bestowing upon them the right to appoint and invest the prelates of *episcopatus Polensis*.¹⁴⁸

This thesis, concluded Margetić, is strongly influenced by the opinion of Miho Barada who claimed, back in 1950s, that Merania had been lost in 1116 and taken over by Holy Roman emperor Henry V.¹⁴⁹ The only difference between Barada's thesis – one that the historian never analytically argued and followed with corresponding footnotes – is that Margetić did not believe in any direct involvement of

munitatum privilegia de suis posesionibus Ytali regni concessit, in quibus ducalis provinciam regnum apelat: multis igitur a duce et Venetis sibi impensis honoribus, in suo recessu, contra Ungaros, denuo Dalmaciam invadentes, auxillam sponpondit. Andrea Dandolo, *Chronica per extensum descripta*, c. 41, ed. Pastorello, p. 230, l. 16–22.

¹⁴⁵ *Dux autem, in proximo mense madii, suo undique colecto exercitu, et Henrici imperatoris atque Alexii Constantinopolitani advictus presidii, contra Ungaros, qui ad subveniendum castrum ladre redierant, in Dalmaciam egressus est.* Ibid., ed. Pastorello, p. 230, l. 23–25.

¹⁴⁶ As was correctly summarized by Makk, “it seems more likely that the support of the two emperors meant only an endorsement in principle of the war. The German sovereign was conducting his second Italian campaign in 1116–1117, the Emperor of Byzantium was fighting the Seljuqs in Asia Minor and the Kievan Russians in 1116, so neither could have been anxious to open up a new front by directly participating in the Hungarian-Venetian conflict.” Makk, *The Árpáds*, p.18. See also Kretschmayr, *Geschichte von Venedig* 1, p. 223.

¹⁴⁷ Margetić, *Rijeka i područje*, pp. 59–60.

¹⁴⁸ Ibid., pp. 59–61. This privilege is only known by way of two 14th-century *regesta* in *Thesauri claritas. Item privilegium Henrici imperatoris quod patriarcha Aquilegensis libere possit eligere episcopum Polensem, sub data MXCIII. Item transcriptum privilegii donationis facte per Henricum imperatorem Aquilegensi Ecclesie de episcopatu Polensi*. TEA, nos. 536, and 539, ed. Bianchi, p. 227.

¹⁴⁹ Barada, *Hrvatski vlasteoski feudalizam*, pp. 14–15.

emperor Henry V or his troops; instead, the help came indirectly from the Patriarchate of Aquileia and its ministerials, the lords of Duino.

Even though Margetić pointed out many flaws in Hauptmann's Meranian narrative, his own solution to the problem was lacking. Specifically, the thesis of Aquileian military involvement in Venetian-Hungarian wars of 1116 is completely undocumented in primary sources. Even more baseless is any action whatsoever taken by the lords of Duino, the ministerial family itself only beginning to appear in historical records in 1139.¹⁵⁰ Finally, even if one decides to believe the words of Andrea Dandolo that Henry V somehow actually aided the Venetian troops, there is absolutely no evidence that the territory of Merania was impacted by these campaigns in any way. For these reasons, one would suppose, Margetić's thesis does not enjoy as prominent a place in historiography as Ljudmil Hauptmann's. Although it is acknowledged as an (unlikely) alternative scenario to Meranian takeover by the likes of Peter Štih and Andrej Komac, only a few historians have fully embraced the "Duino thesis", Tomislav Raukar and Maurizio Levak being the most prominent among them.¹⁵¹ As both solutions to Meranian mystery are lacking, there must be another option: one that would acknowledge the criticism levied against Hauptmann's thesis, but that would at the same time remain firmly grounded in primary sources.

(Appendix, primary and secondary sources as well as summary will be published at the end of the part 2 in the next issue of Zgodovinski časopis)

¹⁵⁰ See n. 80.

¹⁵¹ Raukar, *Hrvatsko srednjovjekovlje*, p. 273; Levak, *Istra i Kvarner*, p. 410.

Ana Jenko Kovačič
Iurium Episcopaliū Liber I. poreške škofije:
 Predstavitev, tipološka opredelitev in
 analiza kodeksa

Ana Jenko Kovačič, mag., Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, ana.jenko@ff.uni-lj.si

***Iurium Episcopaliū Liber I*. poreške škofije: Predstavitev, tipološka opredelitev in analiza kodeksa**

Zgodovinski časopis, Ljubljana 74/2020 (162), št. 3-4, str. 328–359, cit. 76

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Prispevek obravnava kodeks z naslovom *Iurium Episcopaliū Liber I*, knjigo pravic poreške škofije, ki je nastala za čas dveh poreških škofov, Antona Pavara in Hieronima Campegia v drugi polovici 15. in prvi polovici 16. stoletja. Kodeks vsebuje na 322 folijih 262 posameznih vpisov, od katerih jih je velika večina prepisov listin, ki so jih poreški škofje prejeli ali izdali v obdobju med 10. in začetkom 14. stoletja. Kljub svoji bogati izčrpnosti tako z vidika kvantitete kot vsebinske pestrosti kodeks še ni bil primerno obravnavan in je posledično strokovni javnosti premalo poznan. Namen pričujočega prispevka je predstavitev kodeksa ter tipološka opredelitev, analiza zunanje in notranje strukture in oris geneze nastanka.

Ključne besede: Poreč, srednji vek, poreška škofija, *liber iurium*, knjige pravic, kodikologija, paleografija, pomožne zgodovinske vede, kodeks.

Ana Jenko Kovačič, MA in History, University of Ljubljana, Faculty of Arts, Department of History, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, ana.jenko@ff.uni-lj.si

***Iurium Episcopaliū Liber I* of the Bishopric of Poreč: Presentation, Typological Definition, and Analysis of the Codex**

Historical Review, Ljubljana 74/2020 (162), No. 3-4, pp. 328–359, 76 notes

Language: Sn., (En., Sn. En.)

The article deals with the codex entitled *Iurium Episcopaliū Liber I*, the Bishopric of Poreč's book of rights, which was produced in the second half of the 15th and first half of the 16th century, in the period of bishops Antonio Pavaro and Hieronymus Campegio. Consisting of 262 inscriptions on 322 folios, the bulk of which are document transcripts that were received or issued by the bishops of Poreč in the period spanning from the 10th to the early 14th century. Despite its extensiveness, both in terms of quantity and content, this codex is yet to be examined to an adequate degree; consequently, the expert public is not sufficiently familiar with it. The article aims to present the codex, provide a typological definition, analyse its external and internal structure, as well as outline its genesis.

Keywords: Poreč, the Middle Ages, the Bishopric of Poreč, *liber iurium*, books of rights, codicology, palaeography, auxiliary sciences of history, codex

Uvodna predstavitev s pregledom stanja raziskav in tipološko opredelitvijo

Kodeks z naslovom *Iurium Episcopaliū Liber I.*¹ je prva izmed osmih tako imenovanih »Knjig biskupskih prava«, ki jih hrani Arhiv poreško-puljske škofije v prenovljenih prostorih škofijske palače v Poreču. Na 330 folijih vsebuje 275 vpisov; v veliki večini gre za prepise listin, ki so jih prejeli ali izstavili poreški škofje, dodanih pa je tudi nekaj samostojnih vpisov. Jezik vpisov je večinoma latinski. Prepisi časovno obsegajo obdobje od 10. stoletja do leta 1300 z dodanimi posameznimi vpisi do leta 1540. Dva zapisa iz prve polovice 16. stoletja, prvi vnesen na koncu kodeksa, drugi pa na konec tako imenovane *Liber Rubeus*, tretje v seriji,² kot naročnika rokopisa navajata poreškega škofa Antonia Pavara, ki je deloval v drugi polovici 15. stoletja, kot naročnika overovitev posameznih vpisov pa škofa Hieronima Campegia v prvi polovici 16. stoletja.

Kodeks je v preteklem poldrugem stoletju³ vzbudil zanimanje zgodovinarjev, ki so se ukvarjali s srednjeveško Istro ter zgodovino poreške škofije. Po eni strani gre za neposredne objave transkripcij posameznih dokumentov, vnesenih v kodeks, pri drugih avtorjih pa za sklicevanje na določene podatke, ki jih prinaša vsebina.

Pietro Kandler je v petdesetih in šestdesetih letih 19. stoletja objavil *Codice diplomatico istriano* (v nadaljevanju: CDI).⁴ Njegovo delo prinaša med drugim tudi šestdeset dokumentov, ki se nahajajo v poreški *Liber*, vendar je zaradi Kandlerjevega pristopa nemogoče ugotoviti, v kolikšni meri se je poslužil poreškega kodeksa kot osnove za pripravo transkripcije. Ne le, da je bil pri navajanju provenience skop in nedosleden, tudi do vira (v našem primeru celotnega kodeksa kot nabora prepisa listin) se ni ustrezno opredelil.⁵

¹ BAP, Fond Porečka biskupija, serija I. Knjige biskupskih prava, I. Prva knjiga biskupskih prava (*Iurium Episcopaliū Liber I.*). Za dostop do gradiva se najlepše zahvaljujem poreško-puljski škofiji ter posebej arhivistki, ge. Branki Poropat. Poleg tega naslova, ki ga prinaša prva stran kodeksa, srečamo v literaturi in starejših popisih arhivskega gradiva tudi naslov (*Liber*) *Iurium Episcopaliū (dioecesis Parentinae)* oziroma *Liber iurium episcopaliū (dioecesis Parentinae) I.* Glej tudi *Pregled arhivskih fondova*, str. 1224; Klen, *Izvori porečke prošlosti*, str. 76.

² BAP, Fond Porečka biskupija, serija I. Knjige biskupskih prava, III. Treća knjiga biskupskih prava (*Iurium Episcopaliū Liber III.*); gl. tudi de Franceschi, *Documenti*, str. 96–115.

³ Prva omemba poreškega kodeksa v zgodovinopsju prihaja iz 17. stoletja. Ferdinando Ughelli je nabor prepisov uporabil kot vir pri pripravi svojega dela *Italia Sacra*, glej Ughelli, *Italia sacra* V, stolp. 400. Opredelil ga je kot register poreške škofije (*I. libro Regist. hujus Parentini Episcopatus*).

⁴ Kandler, CDI I–III.

⁵ Od skupno 60 listin, ki se nahajajo v poreškem kodeksu in v CDI, jih je mogoče vsaj

Prepis enega izmed vpisov v *Liber* – Evfrazijevega privilegija – je objavil tudi Bernardo Benussi ob koncu 19. stoletja. V nasprotju s Kandlerjem je Benussi neposredno omenil poreški kodeks, iz katerega je besedilo prepisal, vendar se ni posvetil sāmemu kodeksu in ni niti načel vprašanja več različic besedila Evfrazijevega privilegija v kodeksu.⁶

Pomemben korak je napravil Benussijev sodobnik Francesco Babudri, ki je kodeks uporabil pri svojih raziskavah preteklosti mesta Poreč in poreške škofije. Prve tri knjige iz serije škofovskih pravic navaja kot vir v svojem prispevku o kronologiji poreških škofov.⁷ Njegovo delo je pomembno, ker se je kot prvi zanimal za vprašanje nastanka kodeksa. Na podlagi zapisa v *Liber rubeus* je zaključil, da je prepis dokumentov naročil poreški škof Antonio Pavaro v drugi polovici 15. stoletja, eden izmed njegovih naslednikov, škof Hieronimo Campegio, pa je dal prepise listin leta 1521 overoviti v Rimu in Raveni ter dodal register vsebine. Nastanek »poreškega diplomatičnega kodeksa«, kot imenuje prve tri knjige, je razumel kot enega glavnih pokazateljev odličnosti in angažiranosti omenjenih dveh poreških škofov ob koncu 15. in začetku 16. stoletja, ki sta prihajala iz serije pomembnih prelatov iz Benetk. Kot motiv škofa Campegia je izpostavil njegovo željo po zagotovitvi oziroma ohranitvi ustreznih finančnih prilivov škofiji.⁸

Z vidika vprašanja istovetnosti prepisa v poreškem kodeksu z originalom je potrebno omeniti tudi objave vladarskih listin v MGH, kjer najdemo listine, katerih transkripcije temeljijo (tudi) na poreškem kodeksu. Primerjalna obravnava, kateri so bili podvrženi posamezni prepisi iz poreškega kodeksa v primeru, ko se je ista listina ohranila v še vsaj enem ločenem prepisu, predstavljajo redke uvid v kvaliteto dela prepisovalcev. Tako je bila za prepis listine kralja Henrika IV. postavljena teza, da je prišlo pri vpisu v poreški kodeks do napake, ki je privedla do napačne datacije listine.⁹

Največji doprinos k približanju poreškega kodeksa strokovni javnosti je v šestdesetih letih prejšnjega stoletja opravil pravnik in arhivist Mirko Zjačić, ki je za objavo pripravil prepis celotnega kodeksa.¹⁰ Njegovo delo je ostalo v tipkopisu in je danes hranjeno na Institutu za povijest i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti na Reki, kamor je prešlo skupaj s preostalo Zjačićevo zapuščino po njegovi smrti. Tipkopis, ki obsega 611 strani, je opremil z obsežnim znanstveno-

petindvajset neposredno povezati s prvim. Kandler je v osmih primerih navedel kot provenienco poreški škofijski arhiv (»Archivio di Parenzo«, »Archivio Episcopale di Parenzo«). Tem je potrebno prišteti še prepise listin v družinskem arhivu Polesinijev v Rimu; od 34 ujemajočih se primerov, ki imajo kot provenienco naveden Polesinijev arhiv in so obenem tudi v *Liber*, je vsaj za polovico izmed njih mogoče potrditi, da gre za prepise vpisov v poreškem kodeksu. Do tega zaključka je mogoče priti na podlagi navzkrižne primerjave posameznih dokumentov. Ključen pokazatelj je končni pripis overovitve posameznega vpisa v kodeksu s strani ravnanskih notarjev na začetku 16. stoletja.

⁶ Benussi, *Privilegio Eufrasiano*, str. 49–86.

⁷ Babudri, *Parenzo nella storia*, str. 131; isti, *Vescovi di Parenzo*, str. 170–284.

⁸ Isti, *Un diploma*, str. 96.

⁹ D. H. IV., št. 290; gre za listino kralja Henrika IV. iz leta 1077.

¹⁰ HR-AHAZU-RI- Zjačić, Mirko/“*Liber Iurium Episcopaliū (diocesis Parentinae)*“.

kritičnim aparatom pretežno filološkega značaja. Njegovo delo predstavlja kljub nekaterim metodološkim napakam ter odsotnosti ustrezne analize v obliki uvodne znanstvene študije pomemben pripomoček za delo z rokopisom.¹¹

Zjačić je uporabil prepis pri pripravi svojega temeljnega prispevka o zemljiško-pravnih odnosih poreške škofije v srednjem veku. V njem je navedel vse relevantne dokumente, ki so poreški škofiji zagotavljali zemljiške pravice v Istri, ter nanizal tudi podatke o vseh fevdnih in zakupnih odnosih, ki so iz teh pravic izhajali. Gre za edino delo tovrstnega obsega, ki temelji na poreškem kodeksu, vendar kljub avtorjevemu izčrpnemu delu na rokopisu ne načenja vprašanja kodeksa kot nabora dokumentov, ki so mu služili kot osnova za raziskavo.¹² Na poreškem kodeksu temelji tudi prispevek Marie Laure Iona o sporu med škofom Bonifacijem in dvema Benečanoma, bratoma Zane.¹³

Analizi kodeksa se je še najbolj uspel približati Darinko Munić. Pripravil je uvodnik Zjačićevi transkripciji, ki ga je, prav tako v obliki tipkopisa, dodal k transkripciji, nato pa ga je v dopoljeni obliki tudi objavil. Svoje delo je zasnoval na podlagi Zjačićevih ročno vnesenih komentarjev k tipkopisu, njegove korespondence s tajnikom poreško-puljske škofije Pavićem ter znanstveno-kritičnega aparata, s katerim je Zjačić opremil transkripcijo, dodal pa je tudi svoja opažanja glede vsebinskega vidika nabora dokumentov. Kodeks je označil za pomembno zbirko, ki vsebuje podatke o pravnem stanju in imetju poreške cerkve med 6. in 16. stoletjem. Po njegovem mnenju dokumenti ne nudijo le uvida v pravno in ekonomsko problematiko posestnih pravic poreške škofije, temveč je mogoče pridobiti tudi informacije o demografskih, etničnih in družbenih elementih ter značilnostih tistega časa in geografskega območja kot tudi o kulturnih vidikih življenja in dejavnosti ljudi v srednjem veku. Poleg tega se je v svojem objavljenem prispevku sumarično posvetil nekaterim zunanjim značilnostim kodeksa, kot so na primer vezava, pisava, analiza naslovnice.¹⁴

Ob koncu pregleda stanja raziskav je potrebno omeniti tudi novejši prispevek Ante Matana, v katerem je pripravil transkripcijo in krajši komentar prepisov treh listin, ki se nahajajo v še neobjavljenem kodeksu z naslovom *Monumenta Capituli Ecclesiae Collegiata Sanctae Sophiae Duorum Castrorum ab anni 938–1815*, hranjenem v arhivu kanfanarske župnije. Poreški kodeks je v krajšem pripisu namreč naveden kot vir za vpise v dvigradskem kodeksu, zato ga je Matan vključil v kritični aparat transkripcije, v zaključku pa je besedila iz obeh kodeksov tudi primerjal s filološkega vidika.¹⁵

¹¹ Za analizo Zjačićeve metodologije in primerjavo transkripcije z originalom glej Jenko Kovačić, *Transkripcija poreške Liber*, str. 35–51.

¹² Zjačić, *Posjedovni odnosi*, str. 33–104; iz tipkopisa transkripcije je razvidno, da mu je le-ta služil kot osnova za pripravo članka, saj so relevantni deli, ki prinašajo informacije o zemljiških odnosih poreške škofije, ročno podčrtani ali drugače izpostavljeni.

¹³ Iona, *Una vertenza feudale*, str. 203–210.

¹⁴ Munić, *Uvodne bilješke* (HR-AHAZU-RI-Zjačić, Mirko/“Liber Iurium Episcopialium (dioecesis Parentinae)“; isti, *Liber iurium episcopialium*, str. 235–244.

¹⁵ Matan, *Excerpta manvscripti Canfanariensis*, str. 513–524. Prispevek je zanimiv tudi zaradi slikovnega gradiva, ki kaže na vzporednice z izgledom enega izmed vpisov v poreškem

Iz pregleda stanja raziskav je razvidno, da so raziskovalci, ki so se neposredno zanimali za posamične vpise zaradi analize prepisne listine ali tisti, ki so kodeks uporabljali pri svojem delu, le-tega smatrali kot zgolj nabor med seboj nepovezanih dokumentov, ki se bistveno ne razlikuje od arhivske škatle. Vendar celovita obravnava – tej sta se še najbolj približala Zjačić v svojem znanstveno-kritičnem aparatu transkripcije ter Munić v svojih dveh prispevkih –, ki temelji na ustrezni tipološki opredelitvi, nudi potrebna orodja za interpretacijo namena in okoliščin nastanka na podlagi analize zunanje in notranje strukture. Na ta način predstavlja izhodišče za nadaljnjo delo na posameznih vpisih. Glede na pertinenco dokumentov v poreškem kodeksu, kopijalni knjigi v najbolj osnovnem pomenu besede, le-tega ne moremo prištevati ne med klasične kartularje in niti med registre. Pravzaprav je bilo vprašanje pertinence kot enega pomembnejših razločevalnih elementov med tema dvema skupinama v splošnem postavljeno pod vprašaj s strani italijanskih strokovnjakov v zadnjih desetletjih. Do teženj po razširitvi definicije kartularjev je prišlo zaradi posebnosti gradiva, ohranjenega v severni in osrednji Italiji.¹⁶ Tako so poleg pertinence kot distinktivnega elementa kartularjev so v ospredje postavljeni še vsebina vključenih dokumentov, notranja struktura kodeksa ter namen in način nastanka. To je pripeljalo do uvedbe podskupine kartularjev, imenovane *libri iurium*, knjige pravic.¹⁷ Poimenovanje izhaja iz sočasnih naslovov kodeksov ter iz dejanske opredelitve vsebine. Pri kodeksih tega tipa gre za nabore prepisov, iz katerih so razvidne predvsem pravice posvetne narave naročnika kartularja. O teh pričajo tako prejete kot tudi izstavljene listine. V tem okviru je potrebno iskati ustrezne smernice za tipološko umestitev poreškega kodeksa. V prid temu govori vključenost dokumentov, ki jih je prejela ter izstavila poreška škofija, ter njihova vsebina.

Pri delu s knjigami pravic se poslužujemo enakih raziskovalnih vprašanj kor pri kartularjih, katerih podskupino predstavljajo. V pomoč so nam pri vzporedni interpretaciji izsledkov analize notranjih in zunanjih značilnosti. Na podlagi izsledkov analize zunanje strukture sklepamo o fizičnem vidiku nastajanja kodeksa. Nudijo informacije o delu pisarjev ter osnovo za določitev faz geneze rokopisa. O genezi rokopisa prav tako pričajo izsledki analize notranje strukture, ki v določenih pogledih, na primer z vidika kronološkega razpona vključenih dokumentov, dopolnjujejo izsledke analize zunanje strukture. Poleg tega so pomembni predvsem z vidika določitve redakcijske politike in odnosa prepisovalcev do predlog. Kriteriji izbire listin, način razporeditve le-teh in morebitna korelacija med posameznimi vpisi nudijo ključne informacije, na podlagi katerih se je mogoče približati določitvi

kodeksu. Te povezave avtor sicer ni izpostavil, posebej pa je poudaril pomen nadaljnje primerjave celotne vsebine dvigradskega kodeksa s poreškim.

¹⁶ To so kartularji škofij (gl. npr. Pacini, *Liber iurium* za knjigo pravic škofije v Fermu, *Il Codice Vanga* in *Codex Wangianus* za istoimenski kodeks škofije v Trentu ter Leoni, »Privilegia episcopii Cremonensis« za *Codex Sicardi* škofije v Cremoni) ter takoimenovani »kartularji italijanskih komun« (Rovere, I »libri iurium«, str. 157–199; ista, *Tipologie documentali*, str. 417–436.

¹⁷ Za predlog uvedbe podskupine kartularjev glej Cammarosano, *Italia medievale*, str. 146–149; za problematiko tipološke umestitve glede na pertinenco vključenih listin gej Rovere, I »libri iurium«, str. 161–163. To opredelitev upošteva večina avtorjev novejših prispevkov, ki se ukvarjajo z italijanskimi škofijskimi in komunalnimi kartularji.

namena nastanka kodeksa in opredelitvi njegove uporabnosti za potrebe zgodovinskih raziskav.¹⁸

Zunanje značilnosti in kodikološka analiza

Platnice kodeksa merijo 23 x 32,5 cm, hrbtišče je široko 6,5 cm. Kodeks obsega 322 papirnatih folijev.¹⁹ Na več listih je odtisnjen žig poreškega škofijskega arhiva. Kodeks je sestavljen iz dvajsetih leg, ki obsegajo od tri do sedemindvajset listov. Poleg tega vsebuje še dva folija, ki sta v kodeksu vezana samostojno in ne kot del prve lege. Na naslovni strani je v vegetativnem okviru izpisan naslov knjige, v spodnjem robu pa je navedeno ime knjigoveza in tiskarja: *Gio. Battista Finazzi a San Giovanni Grisostomo*.²⁰

Na podlagi te omembe je mogoče datirati vezavo kodeksa in izdelavo naslovnice v čas okoli leta 1700. Nekaj folijev je praznih, večinoma na začetku ali na koncu lege. Izpostaviti velja primer prve lege, ki je prvotno obsegala šestnajst bifolijev, sedemnajsti pa je bil naknadno vstavljen v prvo polovico lege, s čimer je bilo porušeno prvotno sosledje folijev. To se odraža tudi v zaporedju vpisov (Slika 1). Med prvimi devetnajstimi legami je opazna kontinuiteta v obliki nadaljevanja enega vpisa med dvema zaporednima legama. Prazne strani ali deli le-teh na začetku ali koncu lege sovpadajo s koncem posameznega vpisa. V primeru, da so ob prehodu na novo lego začeli z novim vpisom, so v večkrat začeli z izpolnjevanjem nove lege na drugem listu in ne na prvem, kar je ponovno rezultiralo v praznem začetnem ali končnem foliju.²¹

Izmed treh različnih foliacij, ki so prisotne v kodeksu, je dosledna le ena. V kodeksu jo je v začetku 20. stoletja s svinčnikom vnesel Anton Pogačnik. V svojem pripisu²² na začetku kodeksa je zapisal, da je pri delu upošteval seznam posameznih vpisov, ki se nahaja na koncu *Liber Rubeus*, sestavljen s strani škofa Hieronima Campegia. Njegova foliacija se začne s številko 11. Pri svojem delu je izpustil dva prazna folija. Druga izmed treh foliacij je skladna s številom folijev, vendar ni

¹⁸ Bresslau, *Handbuch*, str. 96–97; Härtel, *Notarielle und kirchliche Urkunden*, str. 226–231; Cammarosano, *Italia medievale*, str. 65.

¹⁹ Informacijo o materialu izvemo tudi iz besedila, ki je bilo kodeksu dodano ob overovitvi leta 1519, glej BAP, *Iurium Episcopatum Liber I.*, fol. 321^v; gre za tako imenovane *cartae bombycinæ*, papir, izdelan iz določenega deleža bombaža.

²⁰ O času delovanja Giovannija Battista Finazzija nimamo ohranjenih podatkov. V pomoč nam je eno izmed ohranjenih del iz njegove delavnice, knjiga z vedutami Luce Carlevarisa iz leta 1703 z naslovom *Le Fabriche, E Vedute Di Venetia Disegnate, Poste in Prospettiva, Et Intagliate Da Luca Carlevariis Con Privilegii*. Časovna umestitev delovanja založnika v začetek 18. stoletja se ne sklada z Muničevim poskusom datacije naslovne strani na podlagi slogovnih značilnosti v drugo polovico 16. stoletja, glej Munič, *Liber iurium episcopatum*, str. 235.

²¹ Na primer tretja lega, ki obsega folije 61–86, se začne s praznim prvim folijem; prvi vpis te lege se začne na vrhu fol. 62.

²² BAP, *Iurium Episcopatum Liber I.*, fol. [1]: *I numeri a lapis nella parte interna di ogni carta sono gli originali, da me desunti dall'indice originale posto in fine del terzo volume / Parenzo 5 novembre 1914 / dott. Ant. Pogatschnig.*

dosledna skozi celotno knjigo. Poleg omenjenih dveh srečamo v kodeksu še tretje foliranje, ki se pojavi le na nekaj folijih in približno sovпада z drugo foliacijo.

Osnovno pisno polje je enotno, njegova velikost pa se tekom kodeksa spreminja. Notranji rob je širok med 6 in 7, zunanji med 4 in 5 centimetri. Zgornji rob je visok približno 3, spodnji 4 centimetre. Polje ni linirano in posledično so različni tudi razmaki med vrsticami besedila. Posamezni vpisi znotraj iste strani so bili prvotno ločeni s praznim razdelkom v velikosti ene ali dveh vrstic. Ta prostor je bil večinoma naknadno zapolnjen z raznimi pripisi, najpogosteje z overovitvami notarjev. V drugih primerih gre za naknadno dodano besedilo v funkciji regist. Tega srečamo tudi v eni izmed različic rubrik, uvedenih ob robu pisnega polja. Poleg tega so pozneje ob robu pripisali manjše popravke besedila slovnične in pravopisne narave ali izpostavili osebna ter krajevna imena. Predvsem pri slednjih je potrebna previdnost – ne le zaradi razlik v ortografiji, temveč tudi zaradi napačnih imen v primerjavi s tistimi v osnovnem besedilu. V enem primeru je kot zaznamek uporabljena *manicula*, izvedena kot ročica s podaljšanim kazalnim prstom.²³ Na vrh posamezne strani je bila naknadno napisana datacija dokumenta, ki se nahaja na tisti strani. Čeprav imajo ti kronološki zaznamki vlogo lažjega orientiranja po knjigi, je potrebna previdnost pri njihovi uporabi; pisec je na več mestih napačno razvozlal zapis datuma v dokumentu – posebej v primerih, kjer je uporabljen bolonjski način štetja dni – in posledično se datumski zaznamek na vrhu strani ne ujema z odgovarjajočo listino.²⁴

Tudi znotraj osnovnega besedilnega polja srečamo poznejše vstavke. Poleg že omenjenih overovitev, ki so dodane ob koncu večine vpisov, opazimo prečrtane in popravljene besede. Iz določenih primerov je razvidno, da gre za sočasne popravke pisarja, v drugih primerih pa za poznejše posege. Bralci oziroma uporabniki kodeksa so nekatere dele besedila tudi podčrtali, predvsem dispozicijske glagole ter osebna in krajevna imena.

Na prvih devetnajstih legah, to je v osnovnem korpusu rokopisa, prevladujejo štirje pisarji, ki so se med seboj pri delu izmenjevali. Pisava, s katero so pisali, bazira na poznosrednjeveški kurzivi s humanističnimi novostmi, ki so v določenih primerih bolj ali manj izrazite.²⁵ V splošnem lahko rečemo, da so črke v večini primerov samostojne in pokončne oziroma z rahlim nagibom v desno, črke *d*, *b* in *h* so izgubile svoje vrhnje zanke. Razlike med pisarji so opazne predvsem pri rabi novejših ligatur, značilnih za humanistiko, kot so *ct* in *st*, uporabi znaka & za veznik *et*, izvedbi velikih tiskanih črk ter seganju določenih črk pod osnovno, to je tretjo linijo štirilinijske sheme.

Pisava pisarja A (slika 2), s katerim se srečamo na začetku rokopisa, to je na drugem foliju prve pole, je tekoča, lepo berljiva ter slogovno dodelana. Vsebuje

²³ BAP, *Iurium Episcopaliū Liber I.*, fol. 111.

²⁴ Na primer prav tam., fol. 43–43’.

²⁵ To ni nepričakovano glede na vpliv Benetk kot kraja, kamor se je florentinska različica kurzive z elementi *litterae antiquae* zgodnjega 15. stoletja najprej razširila ter tam doživela pester in konfuzen razvoj, močno zaznamovan s poznosrednjeveško tradicijo; Zamponi, *La scrittura umanistica*, str. 476; glej tudi Cherubini – Pratesi, *Paleografia latina*, str. 561 sl., 577 sl.

več elementov humanistike, kot so ravna navpična poteza pri črki *d*, izvedba velikih črk, kot so *A*, *N* in *M* ter pozicioniranje ravnega *s* in črke *f* na osnovno linijo. Slednji črki, pa tudi končni *e*, je pisar večkrat zaključeval navzgor. Novejše so tudi uporabljene ligature *&*, *st* in *ct*, med katerimi velja kot prepoznavni element pisarja A omeniti slednjo zaradi dekorativne zanke ob prehodu z ene črke na drugo. V primerih, ko za veznik *et* ni uporabljen znak *&*, se črka *e* ligira iz srednje poteze v črko *t*. Znak *&* je izveden s tremi potezami (zgornja zanka, spodnja zanka s krakom navzgor desno ter zadnja poteza navzdol desno). Prepoznavna je tudi izvedba črke *v* z vijugastim prvim krakom ter zasukom peresa v spodnjem delu črke. Besede so večkrat okrajšane, pri čemer ni mogoče zaznati določenega sistema. Kontraksije je označeval z napol odprto vodoravno postavljeno pentljo oziroma poševno črto v obliki kljukice. Kar zadeva zunanjšega izgleda posameznih vpisov je za pisarja A značilno poudarjanje črk na začetku prepisa (na primer začetek verbalnega invokacija, izpisan z velikimi tiskanimi črkami – *IN Nomine*). Na enak način je pri prepisu listine cesarja Otona II. poudaril vladarjevo ime.

Pisava pisarja B (slika 3) v primerjavi s pisarjem A ni tako dosledno oblikovana in daje vtis hitrejšega pisanja. Tudi pri njemu srečamo novejše vzorce – še močnejši nagib črk v desno, konsistentna raba ligatur pri kombinacijah črk *ct* in *st* ter skoraj povsem ravna izvedba podaljšane črke *s* ter črke *f*. Hitrejšemu duktusu je mogoče pripisati kljukaste navpičnice črk *d* in *b*. Posebej zanimiv v smislu novejših vplivov je način zapisa velike črke *A*, ki v več primerih izgubi prečno potezo, ter črke *p*, ki se tako v mali kot veliki izvedbi v spodnjem delu zaključuje z rahlo prečno črtico. Med distinktivne izvedbe posameznih črk pisarja B umeščamo tudi kurzivno izvedbo črke *v*, ki se začne s krajšo potezo navzgor ter mehkim sredinskim prehodom med obema krakoma črke, ter veliko črko *C*, ki je zasnovana zelo odprto tako, da je znotraj nje umeščena naslednja črka besede. Zanj je značilna tudi posebna ligatura pri zapisu veznika *et*, ki dobi obliko sodobne velike tiskane črke *H* zaradi komaj zaznavne krivine pri črki *e*, stopljene sredinske poteze s prečno potezo na črki *t* ter navpično potezo črke *t*, ki sega rahlo preko lastne prečke. Kontraksije so označene z navpično črto ali kljukico.

Pisava pisarja C (slika 4) izgleda za razliko od prejšnjih dveh nekoliko bolj arhaično zaradi ostrih potez ter pogostejših okrajšav. Črki *n* in *m* sta v primeru, ko se ne vežeta z naslednjo črko, zaključeni navzdol. Podaljšana črka *s* je izvedena v eni potezi in sicer začeni v zgornji polovici črke *s* s potezo navzdol in nato navzgor, kjer se zaključuje z distinktivno krivino v desno. Prav tako je tudi črka *i* na koncu besede ali v primeru podvojitve podaljšana navzdol. Podaljšani *s* in *f* segata preko osnovne linije navzdol. Za tega pisarja je posebej značilna izvedba navadne črke *s*, saj zelo spominja na obliko števnikar pet (5). Črka *c* je izvedena v dveh potezah; s prvo je pisar naredil zaobljeni del črke, z drugo pa je dodal ravno prečno črtico na vrhni konec zaobljenega dela. Prepoznamo ga tudi po izvedbi velikih tiskanih črk – *I* je izveden s tremi potezami; zgornjo vodoravno, navpično, ki se zaključuje z obratom v levo, ter prečno. Značilen je tudi veliki tiskani *D* z zgornjim dekorativnim zavojem v desno. Veliki tiskani *M* je izveden z zavojem v levo pod osnovno linijo. Za veznik *et* je uporabljal starejši znak v obliki kljukice ali ostro obliko znaka *&*,

izvedenega z eno potezo. Kot znak za kontrakcijo je uporabljal poševno črtico, ki večkrat preide v rahlo vijugo. Pri večini njegovih prepisov srečamo poudarjanje določenih velikih črk na začetku vpisa ali tekom besedila; posebej značilen je veliki *E* v nekoliko arhaični, gotski izvedbi.

Duktus pisarja D (slika 5) od preostalih ločimo po bolj okrogli izvedbi večine črk ter izrazitem nagibom v desno. Distinktiven element, po katerem ga prepoznamo, je izvedba znaka za veznik *et*, & z nesorazmerno velikim spodnjim delom. Za razliko od znakov za veznik *et* pri drugih dveh pisarjih, ki sta ga uporabljala, je ta izveden s popolnoma zaobljenimi potezami brez ostrih robov. Zaobljena je tudi oblika velike tiskane črke *B*. Črka *m* je nekoliko podaljšana pod osnovno linijo, njen drugi vrh pa je izrazito poudarjen ter večji od prvega. Črka *s* je večkrat izvedena z zanko v spodnjem delu ter zaključno potezo navzgor tako v primeru, ko se veže z naslednjo črko kot tudi na koncu besede. Podaljšani *s* je izmed vseh črk najbolj nagnjen v desno, izveden v eni potezi ter začet in končan z dvema rahlima vijugama. Ta pisar je kot znak za kontrakcijo uporabljal vodoravno napol odprto zanko. Izmed štirih pisav je njegova prisotna v najmanjši meri.

Pisarji so v določenih primerih upoštevali tudi zunanje značilnosti predlog, predvsem pri papeških in vladarskih listinah. Kot prvi primer omenimo listino cesarja Otona II iz leta 983 (Slika 3).²⁶ Prepisal jo je pisar A, ki je, kot je značilno za več njegovih vpisov, z majuskulnimi črkami poudaril začetni verbalni invokacij ter ime izstavitelja listine, vendar najverjetneje ne moremo njemu pripisati zapis monograma na koncu listine. Zadnjih nekaj vrstic, kamor je umeščen tudi monogram, je namreč dopolnil pisar B. Glede na postavitev monograma med besedilo, prepisano s strani pisarja B, je mogoče sklepati, da je bil on odgovoren tudi za izvedbo monograma. Ta sega v višino preko dveh vrstic in je izveden z veliko mero natančnosti.

Prepis listine papeža Aleksandra III. iz leta 1177 (slika 7)²⁷ s strani pisarja A prav tako do neke mere upošteva izgled predloge in sicer ponovno v eshatokolu. Na sredino pisnega polja je umeščena papeževa rota. V njej je mogoče razbrati imeni sv. Petra in sv. Pavla v zgornji polovici ter papeža Aleksandra III. v spodnji, v zunanjem krogu pa je izpisana papeževa deviza. Desno od rote je prepisan papežev zaključni blagoslov (*bene valete*) v obliki monograma, sledi mu papežev podpis. Primerjava z enim izmed ohranjenih originalov papeža Aleksandra III.²⁸ pokaže, da prepisovalec ni bil povsem dosleden pri svojem delu. V zunanjem krogu rote manjka križ, ki je navadno umeščen na začetek devize. Tudi razporeditev omenjenih treh elementov je nekoliko drugačna, kar je potrebno najverjetneje pripisati fizični omejitvi pisnega polja. Rota je umeščena na sredino, čeprav praviloma sodi levo kot prvi od treh elementov papeževga podpisa. Izgleda, da je pisar najprej prerisal roto, nato dodal papežev podpis, končno pa je bil primoran umestiti monogram nekoliko višje in posledično izven primarne linije. Iz primerjave z ohranjenim originalom druge listine istega papeža je razvidno tudi, da monogram ni dokončan, saj črki *A* in *E* nista zaključeni. Zanimiv element predstavlja tudi upoštevanje razvrstitve podpisov prisotnih kardi-

²⁶ BAP, *Iurium Episcopaliū Liber I.*, fol. 13^v–14.

²⁷ Prav tam, fol. 26–27.

²⁸ Bula papeža Aleksandra III »Manifestis probatum« iz 1179 (PT/TT/BUL/0016/20).

nalov v treh stolpcih. Prva dva stolpca, podpise kardinalov duhovnikov z rimskimi titularnimi cerkvami ter podpise kardinalov škofov je umestil na stran pod besedilo prepisa. Zadnji stolpec, podpise kardinalov diakonov, je bil primoran umestiti na sosednjo stran, čemur je ponovno botrovala prostorska omejitev. Posebej se je posvetil prerisovanju raznolikih in oblikovno dodelanih križev pred imeni kardinalov, ki ustrezajo izvedbi križev pred podpisi istih kardinalov na primerjalni listini.

Pisar B je poleg monograma pri prepisu listine cesarja Otona II. vključil zunanje elemente predlog še pri dveh vpisih. Prepis bule papeža Inocenca IV. iz leta 1248 (slika 8) za razliko od pristopa pisarja A pri prepisu listine Aleksandra III. ne vključuje razporeditve podpisov kardinalov v tri stolpce, vendar velja izpostaviti, da je bil pisar B pri izvedbi tistih grafičnih elementov, ki jih je prepisal, veliko bolj natančen. Rota je prerisana z veliko mero doslednosti in natančnosti. Vanjo so vključeni vsi potrebni elementi – imeni sv. Petra in sv. Pavla, ime papeža ter diviza *Notas mihi fac domine vias vitte*. Primerjava z listino istega papeža iz leta 1245,²⁹ ohranjeno v originalu razkrije tudi, da je pisar pri prepisovanju podpisov želel upoštevati različne pisave posameznih kardinalov, saj je njihove podpise dobesedno prerisal. Sorodnost je razvidna tudi pri primerjavi znakov za abreviacije, kontrakcije, obliki posameznih črk, zapisu datuma z rimskimi številkami in znakih za vrstilne števnike. Prav tako je upošteval tudi postavitev dvojnega aprekačjskega *amen*-a na koncu osrednjega besedila, ki ima v originalnih papeških listinah vlogo uravnoteženja zadnje vrstice pred eshatokolom.

Pisar C je prepis listine kralja Rudolfa I. Habsburškega iz 1291 začel z majuskulnimi črkami, kar je prav mogoče poskus posnemanja originala,³⁰ končal pa s prepisom kraljevega monograma (slika 6). Ta je izveden okorno in mestoma nepravilno.

Kaj nam predstavljena sumarična analiza pove o nastajanju osnovnega korpusa prepisov? Pisarji so se pri svojem delu izmenjevali, pri čemer ni mogoče zaznati določenega sistema, po katerem so delali. Vsak pisar je vnesel nekaj zaključenih prepisov, dopolnjevali pa so se tudi znotraj posameznega vpisa ter celo posameznega stavka. Prehode med pisarji je mogoče razpoznati po spremembi duktusa, temveč tudi po velikosti črk, medvrstičnem razmaku ali celo neupoštevanju dimenzij osnovnega pisnega polja na dotični strani, zastavljenih s strani prvotnega prepisovalca. Takšen primer je prepis listine Otona II., pri kateri je pisar B dopolnil delo pisarja A tako, da je prepisal zadnjih nekaj vrstic listine. Pri tem je zamaknil pisno polje nekoliko v levo. Podobno je zaključil tudi prepis listine kralja Rudolfa I. Habsburškega, pri kateri je dopolnil zapis datuma. Kot zanimiv primer omenimo še fol. 40, kjer sta se pisarja kar dvakrat izmenjala. Na vrhnji polovici strani je zapisan zaključek vpisa s fol. 39' – delo pisarja C –, nov vpis je nato začel pisar

²⁹ Bula papeža Inocenca IV. redu klaris v Trentu iz leta 1245 (UBC Library, Privilegium Innocentii IV pro monasterio S. Michaelis de Tridento).

³⁰ Za razliko od prepisa listine Otona II., kjer raba majuskulnih črk na začetku prepisa ne pomeni posnemanja predloge, temveč zgolj poudarjanje imena izstavitelja, je pri listinah kralja Rudolfa I. situacija drugačna zaradi opuščanja zapisa prve vrstice listine z *litterae elongate* in z zgolj poudarjenim vladarjevim imenom, gl. listino kralja Rudolfa I. za samostan Weingarten (HStAS H 51 U 94).

B, vendar je na sredini sedme vrstice z delom nadaljeval pisar C. Srečamo ga tudi pri vrinjenih vpisih; na fol. 69 je na spodnji del strani vnesel prepis, pri čemer zaradi prostorske stiske ni upošteval zamejitve osnovnega pisnega polja. Pisar B je bil poleg prepisovanja posameznih dokumentov odgovoren tudi za vnašanje ene od rubrik, ki so uvedene ob robu strani. Poudarke v smislu izpisanih osebnih ali krajevnih imen je vnašal pri prepisih vseh pisarjev, ki so sodelovali pri nastajanju osnovnega korpusa vpisov, saj srečamo njegove dodatke tekom vseh devetnajstih pol kodeksa. Prisotnost njegovih stranskih poudarkov je tako pomemben pokazatelj faze, v kateri je bil dodan določen vpis. Na podlagi dopolnitev, ki jih je pisar B izvajal, vrinjenih vpisov ter stranskih rubrik je mogoče sklepati, da je imel izmed vseh pisarjev najbolj celovit pregled nad nastajanjem rokopisa.

Poleg predstavljenih štirih srečamo tekom rokopisa tudi druge pisarje. Njihove vpise je navadno mogoče razumeti kot poznejše dopolnitve, saj so vrinjeni v razdelke med obstoječimi vpisi oziroma izpisani ob robu pisnega polja. Poleg tega so dodatne prepise vnašali na morebitne prazne strani, ki jih srečamo predvsem na začetku ali koncu prvih devetnajstih leg. Drugi folij rokopisa, ki je vezan v kodeks pred prvo lego in zadnja, dvajseta pola, sta v celoti izpolnjena s strani drugih pisarjev. Pisavo navadno karakterizira hitrejši duktus ter v primeru umeščenosti med obstoječe vpise ali ob rob pisnega polja skorajda neobstoječ medvrstični razmak ter majhne črke zaradi prostorskih omejitev. Vrinjeni vpisi vsebujejo veliko okrajšav, razen besedilo, vneseno na drugem foliju rokopisa ter na dvajseti legi, kjer so črke v večini primerov povsem samostojne in spominjajo na današnje male tiskane črke. K raznolikosti pisav so svoje prispevali tudi ravenski notarji – njihove pisave srečamo pri krajših overovitvah posameznih vpisov ter pri njihovih daljših podpisih ob koncu rokopisa. Poznejšega datuma so tudi določene rubrike ob straneh pisnega polja ter razni manjši zaznamki, ki nimajo večjega pomena za analizo strukture kodeksa.

Notranja struktura in vsebinska analiza

Knjiga vsebuje 275 posamičnih vpisov, od katerih veliko večino predstavljajo delno ali v celoti prepisane listine. Deset prepisov je deloma ali v celoti ponovljenih. Iz tega izhaja, da kodeks prinaša 265 različnih vpisov. Pri večini vpisov je iz konteksta možno ugotoviti, ali gre za prepis originala ali overovljenega prepisa. Slednji navadno vsebujejo tudi informacije o prepisu, kot so ime notarja, datacija, priče in okoliščine prepisa (naročnik ter razlog prepisa), medtem ko velikokrat umanjka ključen del protokola z navedbo datuma in kraja izstavitve.

Vprašanje datacije prepisanih dokumentov je z vidika proučevanja kodeksa kot celote pomembno za določitev časovnega razpona dokumentov, vključenih v kodeks. Velika večina prepisov prinaša datacijo. V določenih primerih, predvsem pri prepisih kopij slednja umanjka, vendar je na podlagi vsebine ter akterjev možno postaviti ustrezno okvirno datacijo (Tabela 1).³¹

³¹ Vpisi, pri katerih je kot osnova služil overovljen prepis in ne originalna listina, navadno

Najstarejša listina v kodeksu je Evfrazijev privilegij,³² ki je glede na vsebino datiran v sredino 6. stoletja. Glede na današnje vedenje, da gre za ponaredek iz 12. oziroma začetka 13. stoletja,³³ ga ne moremo smatrati kot najstarejše listine v naboru. Kljub temu je umestitev na prvo mesto pričakovana s stališča redaktorja glede na kronološko razporeditev listin. Poleg tega je potrebno upoštevati dejstvo, da je ta privilegij poreška škofija tekom srednjega veka in za čas nastanka kodeksa smatrala kot enega svojih najpomembnejših dokumentov. Enako velja tudi za naslednja dva zaporedna vpisa, pismo papeža Janeza XII. iz 956,³⁴ ki zadeva gradnjo poreške bazilike v povezavi s preroškim videnjem cesarja Otona I., ter podelitev Rovinja poreški škofiji s strani oglejskega patriarha Rodoalda iz leta 966.³⁵ V 10. stoletje sodita še dva dokumenta; privilegij cesarja Otona II. iz 983,³⁶ s katerim je potrdil poreški cerkvi darovnice predhodnih cesarjev, ter razsodba istrskega grofa Werihenta iz 991 na provincialnem sodnem zboru ob reki Mirni.³⁷

Med devetnajstimi vpisi iz 11. in 12. stoletja prednjačijo listine istrskih mejnih grofov ter oglejskih patriarhov, med pomembnejšimi izstavitelji pa je potrebno omeniti še dva papeža, Sergeja IV.³⁸ in Aleksandra III.,³⁹ ki sta s svojimi listinami poreški škofiji potrdila določena ozemlja, ter kralja Henrika IV., katerega listina potrjuje privilegije in posesti poreške škofije. Besedilo slednje ima v prepisu napako v dataciji izdaje listine. Pozornost vzbudi neskladje med letom izstavitve (1060),⁴⁰ letom vladanja kralja ter imenom kralja; kot izstavitelj je naveden Henrik III.⁴¹ Razloga za to sta lahko dva; naslon na starejšo listino pri pripravi originalne listine⁴²

nosijo tudi datacijo prepisa dokumenta. Slednje nisem upoštevala pri analizi vpisov, saj so taki dokumenti nseni v zaporedje vpisov glede na datacijo originala in ne prepisa.

³² BAP, *Iurium Episcopialium Liber I.*, fol. 11–11’.

³³ Benussi, *Nel medio evo I*, str. 190–191; Isti, *Privilegio eufrasiano*, str. 49–86; avtor je mnenja, da privilegij ni v celoti ponarejen, medtem ko Mayer, *La costituzione*, str. 434–435 smatra celoten privilegij za falzifikat, ki je nastal najkasneje za potrebe razsojanja v sporu med poreškim škofom in komuno na sodnem zborovanju istrskega mejnega grofa Bertolda Andeško-Meranskega leta 1194.

³⁴ BAP, *Iurium Episcopialium Liber I.*, fol. 12–12’; za napake in neskladja, ki pričajo o ponareditvi gl. Rubeis, *Monumenta*, stolp. 471–472.

³⁵ BAP, *Iurium Episcopialium Liber I.*, fol. 12’–13’; do ponareditve s strani poreške škofije je najverjetneje prišlo v okviru poskusov prilastitve ozemlja Rovinja s strani oglejskega patriarha Ivana, gl. Benussi, *Storia documentata*, str. 44–46.

³⁶ BAP, *Iurium Episcopialium Liber I.*, fol. 13’–14.

³⁷ Prav tam, fol. 14–14’, 17.

³⁸ Prav tam, fol. 17’–18.

³⁹ Prav tam, fol. 26–27.

⁴⁰ Leto 1060 je bilo v zgodovinopisju v splošnem sprejeto kot leto izdaje listine, glej Ughelli, *Italia sacra V*, stolp. 403–404; Kandler, *Codice diplomatico istriano I*, št. 97, str. 205–206 z datacijo v leto 1040 in št. 102 z datacijo v leto 1060; Zjačić, *Posjedovni odnosi*, str. 34 je edini opozoril na problem neskladja posameznih podatkov, vendar je letnico vseeno upošteval. V novejši literaturi sta na napako opozorila na primer Štih, *Goriški grofje*, str. 85, op. 4 in Matan, *Excerpta manvscripti Canfanariensis*, str. 524.

⁴¹ BAP, *Iurium Episcopialium Liber I.*, fol. 21’: *Datum IIII nonas martii, anno dominico incarcerationis millesimo sexagesimo, regni vero domini Henrici tertii regis anno primo.*

⁴² Na podlagi določenih elementov besedila je mogoče sklepati, da je listina, izdana za poreško škofijo, nastala na podlagi do danes neohranjene listine Henrika II. iz leta 1004 oziroma

ter naknaden poseg v besedilo tekom prepisa v poreški kodeks zaradi nepopolno izpolnjene datacijske vrstice v predlogi. Prepisovalec, ki je imel pred seboj original z manjkajočimi podatki, je želel le-te dopolniti.⁴³ Datacija listine v leto 1077, torej v čas delovanja Henrika IV., temelji na sovpadanju rekognicijske vrstice, mesta izdaje ter navedbe leta vladanja.⁴⁴

Za razliko od 10. stoletja se sedaj srečamo tudi z listinami, izdanimi s strani Istranov (2) in poreških škofov (7). Raznoliki izstavitelji listin so uporabljali tudi različne listinske formularje. Po eni strani številčno prevladujoče listine istrskih mejnih grofov in oglejskih patriarhov kažejo nemški vpliv, saj prevladujejo listine v formi *notitiae*, zapisane v objektivni obliki in v pretekliku. Drugačno sliko predočijo listine Istranov in poreških škofov, saj je med skupno devetimi sedem takih, ki sodijo v posebno, istrsko skupino *chartae*, listin s subjektivnim formularjem in dispozicijem v sedanjiku, a z zgolj dokazilno in brez dispozitivne moči.⁴⁵

Levji delež vpisov predstavljajo prepisi listin iz 13. stoletja; le-teh je preko dvesto in so večinoma datirane v drugo polovico stoletja. Manjše število listin iz prve polovice 13. stoletja (22) prinašajo približno enako število listino škofov ter listin drugih izstaviteljev, med katerimi prednjačijo oglejski patriarhi v vlogi istrskih mejnih grofov. V primerjavi s prejšnjim obdobjem je opazno postopno povečanje listin škofov. Posledica te kombinacije je pestra slika listinskih oblik, ki jih prinašajo vpisi; deloma gre za čas postopnega prihoda objektivnega notarskega instrumenta v istrski prostor, poleg tega pa se srečamo tudi z relikti subjektivno oblikovanih listin in prvimi primeri rabe pečatov.⁴⁶ Slednje srečamo pri dveh listinah oglejskih patriarhov; pri eni izmed njiju, potrditvi Evfrazijevega privilegija s strani patriarha Wolfgerja, je omenjen tudi pečat tedanjega škofa Adalpera.⁴⁷ Ravno v dokumentih

1005. Posledična odstopanja v datacijski vrstici bi lahko nakazovala na napake, narejene pri čistopisu zaradi upoštevanja starejše predloge, glej D. H. IV., št. 290.

⁴³ Primerjava z drugim, od poreškega neodvisnim prepisom (notarskim instrumentom iz leta 1286, hranjenem v Avstrijskem državnem arhivu), je pokazala, da slednji prinaša razlike v določenih segmentih. Dunajska različica vsebuje podatek o indikciji (*indictione XIII*), vendar brez letnice izdaje (zapisano je zgolj *millesimo*). Glede na to, da se je ohranila verzija, v kateri desetice in enice leta izdaje niso izpisane, je možno, da jih že originalna listina ni vsebovala, glej prav tam. Če je do popravka datacije zares prišlo tekom vpisa listine v *Liber*, to pojasni tudi izvor napake pri Ughelliju, saj je ta pri pripravi svojega kompendija upošteval tudi poreški kodeks.

⁴⁴ Kraj izdaje (Verona) ter omemba določenega kanclerja v rekognacijski vrstici (*Gregoris cancellarius vice Hilthopi archiepiscopi*) sovпада z listino kralja Henrika IV. za grofa Raimbalda iz Trevisa, izdano leta 1077 v Veroni, glej D. H. IV., št. 288.. Naslednja njegova ohranjena listina je bila sicer izstavljen v Paviji, vendar prinaša navedbo iste osebe kot v poreškem primeru, glej D. H. IV., št. 291. Njemu v prid govori tudi navedba leta vladanja; marca 1077 je teklo prvo leto vladavine Henrika IV.

⁴⁵ Leicht, *Note ai documenti*, str. 188–189; Štih, *Začetki in razmah*, str. 283.

⁴⁶ O stanju listinske prakse v času prehoda na notarski instrument v prvi polovici 13. stoletja glej Kos, *Aus der Geschichte*, str. 49; Leicht, *Note ai documenti*, str. 189; Härtel, *Notariat und Romanisierung*, str. 885, 900.

⁴⁷ BAP, *Iurium Episcopaliū Liber I.*, fol. 43–44'. Pečat je uporabljal že Adalperov predhodnik, škof Fulkerij (1200–1216). Pečat s figuralno podobo ter napisom, ki je bil najden leta 1981 v Lovreču, sodi med najstarejše ohranjene pečate hrvaških škofov, gl. Gulín, *Srednjovjekovni pečati*, str. 216–217.

tega škofa je razvidno mešanje elementov različnih listinskih oblik. Poleg omenjene rabe pečata v potrditvi Evfrazijevega privilegija je subjektivno obliko in dispozicijski glagol v sedanjiku uporabljen tudi pri memorialu z navedbo meščanov Poreča, ki imajo ozemlje od škofa. Preostale listine iz prve polovice 13. stoletja, izdane s strani poreških škofov oziroma prebivalcev Istre, jasno nakazujejo prehod k notarskemu instrumentu s svojo objektivno obliko in rabo preteklika. Kraj izstavitve je vse do štiridesetih let 13. stoletja še vedno naveden v eshatokolu ter prav tako imena prisotnih, vendar je vloga prič za razliko od dokumentov iz druge polovice 12. stoletja zmanjšana na račun večje veljave sedaj že profesionalnega notariata. *Actum* kot sestavni del eshatokola se ponovi še v nekaj notarskih instrumetih iz sredine stoletja, nato pa večinsko prevladuje navedba časa in kraja izstavitve listine skupaj z imeni prisotnih v protokolu. O novem karakterju listin priča tudi vedno bolj pogosta samooznačba, saj za razliko od omemb *chartae* v 11. in 12. stoletju, ki je večinoma v kombinaciji z določenim pridevnikom opredeljevala tip pravnega dejanja in ne listinske oblike, srečamo izraz *instrumentum* v različnih variacijah ter napoved javne objave dokumenta v koroboraciji.

Največ dokumentov nosi datacijo iz druge polovice 13. stoletja. Listine iz tega obdobja so v prevladujoči meri izstavili poreški škofje. Številčno se skupina listin, izdanih s strani drugih izstaviteljev ne zmanjša – sprememba je le v zastopanosti različnih institucij, saj zaradi upada moči oglejskih patriarhov v vlogi istrskih mejnih grofov slednji niso več tolikokrat udeleženi v pravnih dejanjih, nasprotno pa srečamo veliko več listin, izdanih s strani poreške komune –, vendar ker je listin, izdanih s strani poreških škofov, neprimerljivo več kot v prejšnjih obdobjih, je razmerje popolnoma obrnjeno v prid slednjih. Koncentracija vpisov v drugo polovico 13. stoletja ter sočasen popoln preobrat v deležu listin, izstavljenih s strani poreških škofov ter drugih institucij nista presenetljiva. Spremembe je mogoče razložiti z novostmi, ki so Istro dosegle po letu 1200, kot so profesionalizacija notariata, drugačen odnos do zapisa pravnega dejanja in listine kot dokazilnega sredstva, kar je imelo za posledico bistveno povečanje listinske produkcije. Poleg tega je potrebno upoštevati tudi objektivni dejavnik, da je večja verjetnost ohranitve dokumentov iz poznejših obdobj iz vsaj dveh razlogov. Prvi je večje zavedanje pomena hrambe in načina shranjevanja listin, drugi pa morebitne specifične okoliščine na lokaciji hrambe, kot so na primer požari in druge naravne nesreče, napadi na stavbe, selitev gradiva...⁴⁸

Večina dokumentov iz tega obdobja ima povsem izoblikovano formo notarskega instrumenta s koroboracijom kot ključnim delom eshatokola z notarjevim podpisom, ki daje dokumentu pravno veljavo.⁴⁹ Poleg tega srečamo v poreškem

⁴⁸ Morebiten dejavnik, ki je vplival na količino ohranjenih dokumentov iz starejših obdobj iz Poreču, je napad na škofijsko palačo za čas škofa Otona v drugi polovici 13. stoletja. Iz ohranjenih zapisov pričevanj, narejenih po naročilu škofa Bonifacija je razvidno, da so napadalci pri napadu vdrli v reprezentativne prostore v prvem nadstropju palače. V enem izmed njih so bile shranjene listine poreške škofije in ko so jih našli, so jih pometali skozi okno v morje. Prisotni so povedali, da je bilo med njimi veliko listin s pečati, glej BAP, *Iurium Episcopialium Liber I.*, fol. 254–255’.

⁴⁹ Notarjev podpis je prav tako doživljal svojo transformacijo tekom 13. stoletja. Nekateri prepisi iz druge polovice stoletja prinašajo tudi informacije o navezi med notarjem ter izstaviteljem

kodeksu tudi nekaj primerov rabe pečata pri dokumentih iz tega obdobja. Gre za posledico sočasnega obstoja notarskega instrumenta in pečatne listine, ki je v Istri privedla do raznih variacij. Potrebno je upoštevati tudi dejstvo, da so se škofje kot izstavitelji listin v splošnem pogosteje posluževali pečatenja pod vplivom oglejskih patriarhov.⁵⁰ Napoved pritrditve pečata je prisotna v eshatokolu dveh notarskih instrumentov, s katerima je škof Oton podelil določena ozemlja v fevd.⁵¹ Podobno situacijo srečamo tudi pri eni od fevdnih listin škofa Bonifacija. Njegov pečat nosita tudi dve njegovi pismi.⁵² Zanimiv primer notarskega instrumenta z dodanima pečatoma predstavlja razsodba oziroma dogovor med škofom Otonom in kapitljem na eni strani ter poreškim podestatom in komuno na drugi iz 1280. Poleg notarske komplecijske formule v koroboracijo prinaša tudi podpise obeh udeleženih strani v sporu ter prisotnih, poleg tega pa vsebuje tudi napoved obešanja pečatov škofa Otona ter podestata Pietra Tiepola.⁵³

Vpisi z datacijo po letu 1300 so redki; štirje so iz 14. in peščica iz 16. stoletja. Pri treh dokumentih, datiranih v začetek 14. stoletja izgleda, da so se v kodeksu znašli naključno, vsaj kar zadeva njihovo umestitev v celoto. Le-ta ne upošteva kronološkega zaporedja, saj se ne nahajajo v zadnjem delu rokopisa, kjer bi jih pričakovali, temveč so razporejeni tekom kodeksa. Prepisane dokumente oziroma samostojne vpise iz začetka 16. stoletja je mogoče v celoti povezati z delovanjem tedanjega škofa, Hieronima de Campegia; o njegovi vlogi pri poreškem kodeksu bo govora v nadaljevanju. Najstarejši vpis nosi datacijo v leto 1540.⁵⁴

Na podlagi predstavljenih podatkov je mogoče določiti časovni razpon vključenih listin. Prvotna zgornja zamejitev nabora z letom 1300 je posebej očitna. Ne le, da nosi datacijo po prelomu stoletij neprimerljivo manj dokumentov kot pred tem, temveč pri slednjih datacija tudi ni predstavljala glavnega dejavnika pri umestitvi v zaporedje vpisov. Noben drug dejavnik oziroma določen dogodek – institucionalna sprememba, smrt škofa ali druge pomembne osebe – ne sovпада s to letnico, zato je mogoče zaključiti, da so jo sestavljavci izbrali zgolj zato, ker predstavlja novo stoletje mejnik.

listine, kot sta na primer notarja po imenu *Zordanus* in *Beltram*, odgovorna za sestavitev večine listin škofa Otona in škofa Bonifacija. Njima je potrebno dodati še notarja po imenu *Ipolitus*, ki predstavlja redke primer profesionalnega notarja iz vrst (poreške) duhovščine v tem obdobju. Tudi dokumenti, izdani s strani poreške komune, vsebujejo podpise notarjev, ki so bodisi delovali v okviru komune oziroma so poleg svojih notarskih zadolžitev opravljali tudi eno izmed funkcij v komunalni ureditvi.

⁵⁰ Härtel, *Notariat und Romanisierung*, str. 885; Kos, *Aus der Geschichte*, str. 49–50; srednjeveško pečatenje je v Istri tekom druge polovice 12. in 13. stoletja dobro poznano in sicer predvsem v listinah tržaških škofov, nekaj primerov pa srečamo tudi pri koprskih škofih sredi 13. stoletja.

⁵¹ BAP, *Iurium Episcopaliū Liber I.*, fol. 86–86^v; fol. 107–108^v; obe listini je sestavil notar Zordan. Glede na to, da v obeh primerih ne gre za posebno vsebinsko tipologijo listine, temveč zgolj za dva izmed mnogih primerov investiture v fevd, bi lahko razloge za pečatenje iskali v prejemnikih listin.

⁵² Prav tam, fol. 146–148^v; fol. 230–232^v.

⁵³ Prav tam, fol. 128–129^v.

⁵⁴ Prav tam, fol. 288.

Pogled na grafični prikaz števila različnih pravnih dejanj (Tabela 2) pove, da gre v osnovi za nabor dokumentov, ki zadevajo pravice in iz njih izhajajoče ekonomsko stanje poreške škofije. Med vpisi prevladujejo listine, ki zadevajo formiranje in pozneje vzdrževanje zemljiškega gospodarstva poreških škofov ob zahodni obali in v notranjosti istrskega polotoka, predočijo pa tudi specifično situacijo v mestu Poreč, kjer je škof podeljeval določena ozemlja v zakup. O različnih pravnih dejanjih v določenih primerih pričajo tudi izrazi v samih listinah, ki označujejo tip izvršenega pravnega dejanja. Glede na njihovo pestrost je pričakovano, da so v listinah izpričani različni avktorji. Ti so v določenih primerih standardni za nek tip pravnega dejanja, na primer škofi kot avktorji pri fevdnih in zakupnih listinah, vladarji pri darovnicah in potrditvah prejetih privilegijev (Tabela 3). Poleg tega srečamo tudi primere listin, katerih avktor ni bil škof in v katerem poreška škofija ni bila neposredno udeležena, vendar dokument na drugačen, posreden način zadeva škofijo oziroma njeno imetje.

Kronološko so najstarejše darovnice oziroma potrditve ozemeljskih pravic poreški škofiji (18). Poleg ponarejenega Evfrazijevega privilegija sodi sem prav tako ponarejena podelitev ozemlja poreški škofiji s strani patriarha Rodoalda leta 966 (samooznačba *privilegium*), privilegij cesarja Otona II. iz 983 ter privilegij kralja Henrika IV. iz 1077. Tem dodajmo še dve papeški listini, prvo s strani papeža Sergeja iz 1010 ter drugo s strani papeža Aleksandra III. iz 1177. V nabor je vključena tudi potrditev prejetih ozemelj in pravic predhodnikov, izdana s strani patriarha Wolgera iz 1211⁵⁵ ter potrditev papeža Inocenca IV. iz 1248.⁵⁶ Skupino zaključujeta dve listini z zgodnejšo datacijo; leta 1291 je kralj Rudolf na prošnjo škofa Bonifacija potrdil privilegij cesarja Otona II. in odločitev mejnega grofa Bertolda III. Andeškega iz 1194.⁵⁷ Najverjetneje so že za čas sestavljanja kodeksa bile izgubljene tiste listine iz te skupine, o obstoju katerih danes pričajo le omembe v drugih dokumentih.⁵⁸

V nabor so vključene tudi darovnice, katerih avktorji so bili poreški škofje, prejemniki pa določeni posamezniki ali cerkvene institucije (5). Razvrščene so preko celotnega kronološkega loka nabora listin, številčno pa jih je v primerjavi z drugimi skupinami malo. Sem sodijo na primer darovnica kanonikom iz 1014, s katero jim je škof podelil določeno ribolovno območje,⁵⁹ podelitev samostana sv. Kasijana in pripadajočih ozemelj samostanu sv. Mihaela nadangela pri Pulju (*traditionis chartula*) iz 1030⁶⁰ in druge.

Naslednjo skupino predstavljajo listine, povezane s sodnimi postopki, v katere so bili vključeni poreški škofje oziroma so zadevali ozemlje poreške škofije (66). Glede na količino dokumentov imamo opravka z bistveno večjim številom listin v

⁵⁵ Prav tam, fol. 43–44.

⁵⁶ Prav tam, fol. 62–63’.

⁵⁷ Prav tam, fol. 167–170.

⁵⁸ Na podlagi ohranjenega gradiva je mogoče sklepati o obstoju ene neohranjene listine, darovnice kralja Hugona iz prve polovice 10. stoletja, s katero je poreška škofija dobila ozemlja na območju Medulina pri Pulju. Omenjena je v potrditveni listini cesarja Otona II. iz leta 983, glej prav tam, fol. 13’–14; za objavo glej D. O. II., št. 301; Kos, *Gradivo* II, št. 477; Kandler, *CDI I*, št. 82, str. 179–180.

⁵⁹ BAP, *Iurium Episcopatum Liber I.*, fol. 15–16.

⁶⁰ Prav tam, fol. 18–19.

primerjavi s prejšnjo skupino. Poleg razsodb različnih sodnih instanc se srečamo tudi z raznimi zapisniki zaslišanj v sodnih postopkih ter apeli udeleženih strani v sporu. Med pomembnejšimi je vredno izpostaviti rozsodbe s sodnih zborov istrskih mejnih grofov, ki so večinoma zadevale ozemeljske odnose ter vprašanja, do katerih je prihajalo ob koncu 12. in v prvi polovici 13. stoletja med škofom in komuno.⁶¹ Iz druge polovice 13. stoletja (z večjo zgoščenostjo v devetdesetih letih) je vnesenih preko trideset listin v povezavi s sodnimi postopki, ki zadevajo fevdna in zakupna razmerja škofa s svojimi vazali oziroma prebivalci Poreča. Med prvimi omenimo dva večja procesa, v katerih so razsojali papeževi odposlanci – spor škofa Bonifacija z opatom samostana sv. Petra u Šumi⁶² ter spor istega škofa z bratom Zane, Benečanoma.⁶³ V sodnih postopkih, v katerih so škofje reševali nesoglasja z zakupniki ozemelj škofije v mestu Poreč, so razsojali predstavniki komune.⁶⁴ Prav tako je potrebno posebej izpostaviti dokumente o sodnem postopku v sporu med škofom Bonifacijem in poreško komuno v Padovi leta 1300.⁶⁵ Škofa v vlogi rabsodnika srečamo le v peščici primerov in večinoma gre za razsojanje v sporih med njegovimi vazali oziroma glede vprašanj na ozemljih, ki sodijo pod posvetno oblast poreške škofije.⁶⁶

Fevdne listine (77) sestavljajo velik del celotnega korpusa in časovno obsegajo predvsem obdobje od konca 12. stoletja pa vse do leta 1300. Največ dokumentov je iz časa škofa Otona, to je v sedemdesetih in osemdesetih letih 13. stoletja, ter z začetka delovanja škofa Bonifacija do sredine devetdesetih let. Prednjačijo investiture v fevd ter potrditvene listine, ki so bile izstavljene na prošnjo dedičev oziroma ob menjavi škofov. Poleg teh so prepisani tudi drugi dokumenti, ki neposredno urejajo fevdne odnose med škofom in njegovimi vazali. Ob navzkrižni primerjavi z listinami, ki pričajo o sodnih postopkih v povezavi s fevdnimi odnosi, nudijo celovito sliko o urejanju fevdnih zadev poreške škofije. Manjši delež te skupine predstavljajo tudi druge listine, s katerimi je škof urejal fevdna razmerja s svojimi vazali, kot so na primer tri *cart(ul)ae securitatis* iz 11. in 12. stoletja⁶⁷ ter razne druge listine, ki izkazujejo prejem plačila s strani škofa, odnose med vazali (na primer prenose fevdov s soglasjem škofa), odvzeme fevdov in druge. Posebej je potrebno izpostaviti skupino listin, ki zadevajo urejanje odnosov v Vrsarju, kjer so imeli poreški škofje posvetno oblast, in vprašanja okoli tamkajšnjega urada gastalda, ki ga je škof prav tako podeljeval v fevd.⁶⁸

Zakupne listine (32) zadevajo podelitve ozemelj v zakup na območju mesta Poreč s strani škofa prejemnikom, ki so najpogosteje označeni kot prebivalci oziroma

⁶¹ Na primer rozsodba istrskega mejnega grofa Bertolda III. Andeško-Meranskega iz 1194: prav tam, fol. 34–35’.

⁶² Prav tam, fol. 234–237’; fol. 250–251’.

⁶³ Na primer prav tam, fol. 252–253’.

⁶⁴ Na primer prav tam, fol. 224’–225’; fol. 226–226’.

⁶⁵ Na primer prav tam, fol. 278–279’; fol. 281’–282’.

⁶⁶ Na primer prav tam, fol. 66–66’.

⁶⁷ Prav tam, fol. 30–30’ (podelitev cerkve sv. Tomaža v varstvo in popravilo leta 1158); fol. 34 (škof Peter prebivalcem Vrsarja leta 1191); fol. 16–16’ (škof Peter svojim vazalom za določeno ozemlje leta 1195).

⁶⁸ Prav tam, fol. 131’; fol. 226’–227’; fol. 239–242.

meščani Poreča. Številčno predstavljajo te listine manjši delež celote kot fevdne listine in so, podobno kot slednje, v kombinaciji z listinami s sodnih postopkov v sporih med škofom in komuno ter posameznimi meščani odlična podlaga za razumevanje stanja, ki je vladalo med različnimi družbenimi skupinami v mestu. Časovni okvir, v katerem se te listine pojavijo, je ožji v primerjavi z investiturami v fevd; srečamo jih zgolj od sredine 13. stoletja naprej za čas delovanja škofov Janeza, Otona in Bonifacija. V listinah so se škofje večkrat skliceval na Evfrazijev privilegij ter predvsem razsodbo istrskega mejnega grofa Bertolda III. Andeškega; na podlagi teh dveh dokumentov je podeljeval prebivalcem mesta ozemlje v poreškem mestnem distriktu, namenjeno večinoma agrarni dejavnosti. Ozemlje je podelil v zakup za določen čas, zakupnik pa je moral plačevati škofu dajatve v naturalijah glede na »poreško navado« (*secundum mores...*) oziroma glede na stare privilegije in Bertoldovo razsodbo.⁶⁹ V to skupino uvrščamo tudi manjše število listin, ki na drugačen način zadevajo zakupne odnose ter plačevanje dajatev, ki iz njih izhajajo.⁷⁰

Naslednjo skupino dokumentov predstavljajo mandati in pisma škofov (45), ki so v kodeksu zapisani v svoji izvorni obliki, ter tisti, ki so bili v obliki notarskega instrumenta zapisani ob javnem branju. Časovno sodijo v drugo polovico 13. stoletja in odražajo škofove problematične odnose z različnimi družbenimi skupinami v tem obdobju. Prednjačijo škofovi protesti proti odtujevanju cerkvenega imetja s strani vazalov, prebivalcev Poreča ter predstavnikov komune, ki so večkrat rezultirali tudi v izobčenju določenih posameznikov. Samooznačbe teh dokumentov najbolje pričajo o njihovi naravi.⁷¹ Posebej zanimivi so tisti dokumenti, ki zadevajo odnos med škofom Bonifacijem in frančiškani, saj so slednji izvajali bogoslužje v prisotnosti izobčenih prebivalcev mesta kljub škofovi izrecni prepovedi.⁷² V nabor so vključena tudi pisma papežev (4), ki zadevajo urejanje cerkveno-upravnih zadev oziroma škofove pravice.

Dokumenti v kategoriji »razno« (19) zadevajo finančno stanje poreške škofije (posojila in poplačila kreditorjev), urejanje cerkveno-upravnih zadev in tista opisna besedila in sezname, ki ne obeležujejo pravnega dejanja oziroma niso zapisani v listinski obliki. Med slednje sodijo predvsem zapisi o razmejitvah določenih škofovih ozemelj ter sezname vazalov oziroma zakupnikov. To skupino sestavljajo tudi samostojni vpisi iz prve polovice 16. stoletja, kot so zapisi škofa Campegia, opis pečata kralja Rudolfa z listine iz 1291 in nenazadnje tudi besedilo ravenskega notarja, ki je bilo v kodeks vneseno ob overovitvi leta 1519.

⁶⁹ Na primer prav tam, fol. 223^v–224.

⁷⁰ Prav tam, fol. 91: škof je zakupnika odvezal plačevanja letne dajatve v žitu; fol. 185^v–187: trije odlogi plačila dajatev, odobreni s strani škofa; fol. 192^v–193^v: dve zavezi zakupnikov škofu, da bodo plačevali zahtevane dajatve.

⁷¹ Na primer prav tam, fol. 104–104^v (*protestio*); fol. 109–109^v (*admonitio*); fol. 118^v–119 (*denuntio*); fol. 221^v–222^v (*petitio*); fol. 228^v–229 (*appellatio*); fol. 261–263 (dva primera *monitio*).

⁷² Na primer prav tam, fol. 271–271^v.

Geneza rokopisa in namen nastanka

O namenu in okoliščinah nastanka pričata dva zapisa iz prve polovice 16. stoletja. Prvi je zapis škofa Campegia, datiran 22. maja 1521 v Rimu. V njem je navedel, da je njegov predhodnik, škof Pavaro, naročil prepise vseh dokumentov, ki jih je tedaj vseboval poreški škofijski arhiv. Škof Campegio je nato tri knjige prepisov skupaj z originali odnesel v Raveno in Rim, kjer so bile dopolnjene ter overovljene. Za potrebe lažjega rokovanja s prepisi je sestavil tudi register vseh vpisov prvih treh knjig, ki se prav tako nahaja na koncu *Liber Rubeus*. Kot vzrok za svoje početje je navedel vprašanje varnosti, saj je iz starejših zapisov izvedel za problematične odnose med poreško škofijo in prebivalci mesta, ki so se odražali tudi v že omenjenem uničevanju listin poreške škofije.

Drugi zapis je besedilo ravenskega notarja Ferettija na koncu predzadnje lege kodeksa.⁷³ V rokopis ga je vnesel ob koncu postopka overovitve posameznih vpisov; datirano je 20. avgustom 1519. Besedilo prinaša predvsem informacije o overovitvah, poleg tega pa nudi tudi vpogled v tedanje fizično stanje rokopisa. Iz zapisa izvemo o škofovi želji, da so prepisi overovljeni ter skrbno zbrani na enotnem mestu v izogib nevarnostim, ki bi lahko pretile listinam.

Noben izmed dveh zapisov ne prinaša informacij o namenu in okoliščinah nastanka prvotnega korpusa vpisov. Edina informacija o nastanku rokopisa je le Campegiova navedba, da je osnovni nabor dal sestaviti njegov predhodnik, poreški škof Antonio Pavaro (1487–1500). Več informacij prinašajo izsledki analize rokopisa, na podlagi katerih je mogoče določiti obseg osnovnega nabora vpisov, ki je nastal za čas škofa Pavara. Na podlagi zunanjih značilnosti – razporeditve vpisov na lege, kontinuitete med legami ter pisave – je razvidno, da je osnovni del rokopisa obsegal devetnajst od zdajšnjih dvajsetih leg. Lege niso bile izpolnjene v celoti, ampak so imele predvsem na začetku in na koncu posamezne lege prazne strani, kamor so pozneje vnašali dopolnitve. Prazne strani ali deli le-teh na začetku ali koncu lege sovpadajo s koncem posameznega vpisa. V primeru, da so ob prehodu na novo lego začeli z novim vpisom, so večkrat pričeli z izpolnjevanjem nove lege na drugem listu in ne na prvem, kar je rezultiralo v enem ali več praznih začetnih ali končnih folijih. Datacija na podlagi pisave v drugo polovico 15. stoletja tudi sovpada z informacijo o naročilu s strani škofa Pavara. V osnovni nabor so sodile listine od najstarejših, ki jih je tedaj posedovala poreška škofija do tistih, izdanih okoli leta 1300, ki posredno ali neposredno pričajo o ozemeljskih pravicah poreške škofije. Datacija prepisanih listin je tu še posebej pomemben kriterij, saj nekateri drugi vpisi s svojim časom nastanka presegajo čas delovanja škofa Pavara in že s tega vidika ne morejo soditi v osnovni nabor dokumentov. Vpisom osnovnega nabora je tudi skupno, da so bili vključeni v postopek overovitve v Raveni leta 1519; o tem pričajo pripisi ravenskih notarjev na koncu posameznega vpisa.

Izsledki analize zunanjih in predvsem notranjih značilnosti rokopisa – izbira listin ter njihova razporejenost oziroma medsebojna korelacija vpisov – so nam

⁷³ Prav tam, fol. 321^r–322.

ob pomanjkanju drugačnega tipa informacij ključno izhodišče za interpretacijo namena in okoliščin osrednje faze geneze rokopisa.

Čeprav je škof Campegio zapisal, da kodeks vsebuje vse dokumente, ki jih je tedaj posedovala poreška škofija, ta informacija ni zanesljiva iz več razlogov. Campegio ni bil primarni naročnik kodeksa in ni sprejemal redakcijskih odločitev. Iz analize vsebine je razvidno, da so vključeni predvsem dokumenti, ki posredno ali neposredno zadevajo ozemeljske pravice poreške škofije, umanjajo pa vse druge listine, ki jih je škofija nedvomno posedovala, na primer o cerkveno-upravnih zadevah. Potrebno je upoštevati tudi širšo interpretacijo redakcijskih načel kartularjev, saj ti navadno predstavljajo le določen izbor dokumentov, ki jih je institucija posedovala. Metodološko neustrezno je, če vsebino tovrstnega kodeksa smatramo kot reprezentativno za celoten arhiv.

Namen in okoliščine nastanka je mogoče razbrati iz redakcijskih načel sestavljavcev.⁷⁴ Te informacije so vedno zgolj posredne narave ter podvržene naši interpretaciji. Praviloma ne zadostujejo za točno opredelitev namena, temveč nudijo zgolj poenostavljeno predstavo, ki ne izključuje drugih namenov in rab. Pri poreškem primeru je prvi pokazatelj skupni imenovalc vsebine listin, posvetne pravice poreške škofije. Osredotočenost na zgolj en, z vidika institucije pomembnejši vsebinski kriterij, nakazuje na historično-komemorativni namen nastanka v želji po ohranitvi zavedanja o pravnih in ozemeljskih interesih institucije in posledično poudarjanje ugleda, ki ga je poreška škofija na podlagi teh pravic uživala. To potrjuje tudi drugi kriterij izbire dokumentov, kronološka zamejitev z letom 1300, ter vsaj dve stoletji dolga razlika med časom nastanka kodeksa in časovnim razponom vključenih dokumentov. Temu v prid govori tudi uporaba kronološkega načela razporeditve listin, ki ne predvideva (a tudi ne izključuje) pogoste uporabe in konzultiranja vsebine.

Poznejše dopolnitve razdelimo v dve skupini glede na skladnost z redakcijskimi načeli osnovnega izbora dokumentov ter glede na njihovo umestitev v fizično strukturo kodeksa.

Prva skupina dopolnitev se od primarnega nabora prepisov ne razlikuje v vsebinskem smislu, saj le-ti sledijo osnovnim smernicam izbire dokumentov in ne predstavljajo nove faze v notranji strukturi rokopisa. Prepoznamo jih zgolj na podlagi sprememb v zunanjih značilnostih rokopisa, kot so menjave rok pisarjev, sprememba v organizaciji osrednjega polja besedila ali večji posegi v strukturo posamezne lege. Najpogosteje se srečamo z vnašanjem prepisov na praznih straneh na začetku ali koncu lege. Nekateri krajši vpisi so bili napisani tudi na prazne dele strani, kar je razvidno v minimalnem medvrstičnem razmaku, neupoštevanju obsega pisnega polja določene strani ter manjši velikosti črk. Povečanje obsega nekaterih leg je manj pogosto; večinoma gre za vstavitev dodatnega bifolija na sredini določene lege. Zaradi tega pride v obstoječi strukturi lege do prekinitve besedila na bifoliju, ki je bil pred posegom sredinski. Gre za očitni znak posega v strukturo že

⁷⁴ Poleg očitnega razloga za nastanek kartularja, to je ohranitve vsebine listin v primeru izgube ali poškodbe originala, je mogoče v splošnem govoriti o spominskem ali upravno-tehničnem namenu nastanka; Härtel, *Notarielle und Kirchliche Urkunden*, str. 228–229.

zaključene lege. Omenjeni primer prve lege predstavlja v tem pogledu izjemo, saj dodaten bifolij ni bil vstavljen na sredino lege, temveč v njeno prvo polovico. Ne glede na vrsto dopolnitve – vstavitev na prazen folij ali dodatek novega bifolija v lego – prepoznamo tovrstne posege tudi na podlagi diskontinuitete pisave.

Do dopolnitev tega tipa je najverjetneje prišlo zato, ker se je nabor listin, ki so bile vključene v kodeks tekom nastajanja rokopisa ali v času neposredno po njem spreminjal. To je mogoče sklepati na podlagi upoštevanja vzpostavljenih redakcijskih načel, kot tudi zaradi njihove umestitve v zasnovo. Mesta, na katera so dopolnitve vstavljene, večinoma odgovarjajo osnovnemu kronološkemu sosledju vnesenih listin. Zaradi raznolikih načinov dopolnjevanja ter predvsem zaradi različnih rok pisarjev je razvidno, da ti posegi ne predstavljajo kontinuiranega procesa, kar oteži poskus datacije. Pomagamo si lahko le z dejstvom, da so vpisi overovljeni, torej so bili vneseni med časom nastanka osnovnega nabora dokumentov za čas škofa Pavara in avgustom 1519.

Tudi drugo skupino dopolnitev prepoznamo po spremenjenih zunanjih značilnostih, ki poleg tega predstavljajo tudi novo fazo v notranji strukturi. Z vsebinskega vidika gre za vpise, ki izstopajo iz kronološkega okvira nabora oziroma pri katerih je iz besedila razvidno, da so bili dodani s strani škofa Campegia v prvi polovici 16. stoletja. To je šest vpisov, od katerih je eden iz druge polovice 14. stoletja, drugih pet pa iz prve polovice 16. stoletja. Tudi tipološko se razlikujejo od predhodnih vpisov, ki so zasnovani kot prepisi listin, saj imamo sedaj večinoma opravka s sočasnimi samostojnimi vpisi. Ti le pogojno ustrezajo zamejitvi na dokumente, ki obravnavajo ozemeljske pravice poreške škofije. Jezik teh vpisov je italijanščina. V skladu z drugačno naravo vpisov ter dejstvom, da so nekateri nastali po overovitvi rokopisa ni presenetljivo, da noben vpis iz te skupine ni overovljen.

Od prejšnje skupine dopolnitev jih loči tudi pozicija znotraj celotne fizične strukture. Nahajajo se na zadnjih štirih legah, poleg tega pa tudi na drugem, sicer nefoliranem listu kodeksa, ki je v celotno strukturo vezan med naslovnim folijem in prvo lego. Skladno s časom nastanka vpisov imamo opravka z že povsem izoblikovano humanistiko. Na sedemnajsti do devetnajsti legi so ti vpisi pomešani z že obstoječimi, ki sodijo v osnovni nabor dokumentov tako, da so vneseni na praznih, predvsem končnih straneh leg. Posebne pozornosti je vredna zadnja, dvajseta lega, ki vsebuje zgolj vpise iz zadnje faze dopolnitev in je v tem pogledu samostojna.

Umestitev dveh vpisov na sam začetek kodeksa ter nadaljevanje enega izmed njiju na zadnji, dvajseti legi odpira vprašanje naknadnih sprememb v fizični strukturi rokopisa. Tudi prekinitev med devetnajsto in dvajseto lego ter dejstvo, da se na zadnji legi nahajajo zgolj vpisi iz prve polovice 16. stoletja, sta pokazatelja, da je bila dvajseta lega vstavljena naknadno. Možno je, da je prišlo do dodatka dvajsete lege šele po sami overovitvi in je za čas overovitve rokopis obsegal eno lego manj, torej devetnajst leg. To bi bilo mogoče zato, ker je iz Ferettijevega zapisa razvidno, da za čas overovitve rokopis še ni bil vezan v kodeks. Vendar je ta razlaga manj verjetna iz dveh razlogov. Prvi je, da je eden izmed vpisov na dvajseti legi datiran 12. avgusta 1519 v Raveni, torej je nastal nekaj dni pred Ferettijevim zapisom, ki nosi datum 20. avgust 1519. Ta vpis je torej nastal neposredno pred procesom

overovitve ali med njim, v zdajšnji strukturo kodeksa pa je umeščen za njim. Drugi razlog tiči v neskladju med dejanskim številom folijev kodeksa, Pogačnikovo foliacijo ter številom listov, ki jih v svojem zapisu o overovitvi navaja Feretti. Kodeks danes obsega 324 folijev, od teh prvi služi kot naslovna stran, drugi je prav tako samostojno vezan list pred začetkom prve lege, preostalih 322 pa je razporejenih v dvajset leg. Pogačnik je s svojo foliacijo zajel folije od drugega bifolija prve lege (prvi folij prve lege, ki bi moral nositi številko 10, ni foliran) do vključno dvajsete lege. Prvi numeriran folij nosi številko 11, zadnji pa 330. Do razlike v številu listov na podlagi foliacije – 320 – in številom dejanskih folijev je prišlo zato, ker dveh listov ni foliral. Pogačnikova foliacija prča, da prvih devet folijev ob vezavi ni bilo vključenih v kodeks oziroma se niso nahajali na njegovem začetku. V prid manjkajočim devetim folijem govori tudi informacija iz Ferettijevega zapisa, saj je navedel, da so prepisi dokumentov vneseni na 319 listih pred njegovim besedilom. Današnje stanje je drugačno, saj se to besedilo ne nahaja na 320. zaporednem listu, kot bi pričakovali glede na naveden podatek o predhodnem številu listov, temveč na 310 (fol. 321^v). Na podlagi predstavljenih podatkov, torej odsotne lege na začetku ter ene lege več na koncu kodeksa in kontinuitete med prvim folijem, ki je v kodeks vezan samostojno, ter zadnjo, dvajseto lego, je možno zaključiti, da je sedanja dvajseta lega prvotno predstavljala prvo lego kodeksa. Temu v prid govori tudi obseg zadnje lege (štirje bifoliji), saj če prištejemo še prvi samostojni folij pridemo do skupno devetih folijev – toliko folijev, kolikor jih manjka na začetku kodeksa glede na Pogačnikovo foliacijo ter informacijo o številu folijev, podano v zapisu o overovitvi. Do prestavitve osmih folijev dodatne lege na konec rokopisa je tako prišlo v času med overovitvijo in vezavo kodeksa, torej med letom 1519 in prvo polovico 18. stoletja.

Naknadni posegi iz prve polovice 16. stoletja v rokopis so tudi overovitve ravenskih notarjev. Kratek standardiziran zapis overovitve (*Ausculatum per me* [...]) z navedbo imena notarja je vnesen na konec vsakega izmed overovljenih zapisov. Overovitve so naredili notarji *Iohannes Evangelista Mengolus*, *Ilius Brusamolinus*, *Ioanes Franchus* in *Francescus Rachus*. Prva dva sta opravila levji delež overovitev (prvi preko sto, drugi skoraj petdeset), medtem ko sta druga dva overovila skupno manj kot deset vpisov. Njuni zapisi prinašajo tudi datacijo; *Franchus* je vpise overovil 15. 8. 1519, *Rachus* pa 12. 8. 1519.

Overovitve posameznih vpisov dopolnjuje že omenjen daljši Ferettijev zapis o postopku overovitve. O samem procesu overovitve prinaša naslednje informacije: notarji so posamezne vpise preverili ter ob primerjavi z originali v prisotnosti Giovannija Pietra Ferettija, apostolskega protonotarja, potrdili njihovo istovetnost; prepisi se niso razlikovali v ničemer, kar bi vplivalo na pomen, ampak zgolj v posameznih zlogih in ločilih. Zapis zaključujejo podpisi štirih notarjev, katerim so dodani tudi njihovi notarski znaki (slika 9):

[...] *Iulius, filius excellentissimi viri domini Ficalali Feretti civis Ravennas, publicus apostolica, et imperiali auctoritate notarius, et iudex ordinarius* [...]

[...] *Iulius Brusamolinus, publicus imperiali auctoritate notarius, et iudex ordinarius civitatis Ravennae* [...]

[...] *Iohannes Evangelista Mengolus aliter de Lagaris, filius quondam egregii viri ser Ostrezii, publicus imperiali auctoritate notarius et iudex ordinarius, civis Ravenne* [...]

[...] *Nicolaus quondam egregii viri ser Iohannis de Cichis, civis, et notarii Ravennae, publicus imperiali auctoritate notarius et iudex ordinarius* [...]

Primerjava z imeni, ki jih prinašajo kratki zapisi overovitev, razkrije, da sta pri overovitvah sodelovala vsaj še dva notarja, ki med štirimi podpisanimi nista navedena – Franchus in Rachus –, medtem ko ni mogoče zaslediti nobene overovitve s strani Iuliusa Ferettija in Nicolausa de Cichis.⁷⁵ Na podlagi navedenih datumov je mogoče celoten proces overovitve zamejiti v okviru enega tedna od 12. do 20. avgusta 1519.

Tako kot druga faza dopolnitev vsebine tudi postopek overovitve sodi v čas delovanja škofa Campegia. O njegovih prizadevanjih pričata dva predstavljena zapisa. Njegova skrb za dobrobit dokumentov, ohranitev prepisov ter nenazadnje njihova overovitev je temeljila predvsem na vprašanju varnosti. Kot razlog je navedel »nehvaležnost« prebivalcev Poreča, ki so do tedaj že uničili mnoge dokumente arhiva poreške škofije. S tem se je najverjetneje nanašal na napad na škofijsko palačo, do katerega je prišlo v drugi polovici 13. stoletja, to je v času, ko so bili odnosi med poreško komuno in škofijo najbolj zaostreni. Iz njegovega časa je ohranjeno tudi poročilo o slabih odnosih med njim ter prebivalci mesta.⁷⁶ Vendar se kljub slabim odnosom znotraj mesta poraja vprašanje, zakaj se ni za overovitev odločil v Poreču, kjer je nedvomno imel na razpolago ustrezen kader, ali v kakšnem bližnjem mestu. Odločitve za Raveno (in dalje Rim) ne moremo razložiti ne z družinskimi (Campegio je prihajal iz Bologne) ali političnimi povezavami. In čeprav Campegio in Feretti navajata, da je škof na svojo pot skupaj s prepisi vzel tudi originale, je nejasno, zakaj jih je izpostavil nevarnosti transporta ter jih odnesel tako daleč. Vprašanje je posebej na mestu, ker ne vemo, kaj se je z originali zgodilo, saj se niso ohranili.

Zaključek

Zaključne misli lahko razdelimo na dva dela. Prvi zadeva sâm nastanek kodeksa, drugi pa pomen, ki ga ta s svojimi prepisi prinaša za zgodovinske raziskave.

⁷⁵ Ravenski notarski kolegij je v 15. stoletju dosegel ureditev na institucionalnem nivoju s statutom in vzpostavitev delovanja sveta kolegija, kateremu je predsedoval veliki prior. Na podlagi ohranjenega arhivskega gradiva je bil vzpostavljen poimenski seznam ravnških notarjev, pozneje članov ravnškega notarskega kolegija z okvirno kronološko zamejitvijo njihovega delovanja, glej de Lorenzi, *Storia del notariato ravnmate*, str. 18 sl.). Vseh šest notarjev, prisotnih v poreškem kodeksu, najdemo na seznamu članov ravnškega notarskega kolegija s časovnim okvirom njihovega delovanja. Posebej izstopa primer notarja de Brusamolinsa, ki naj bi notarski poklic opravljal med letoma 1520 in 1552. Njegova dejavnost pri overovitvi poreškega rokopisa leta 1518 prinaša nov *terminus ante quod* za časovno opredelitev njegovega delovanja.

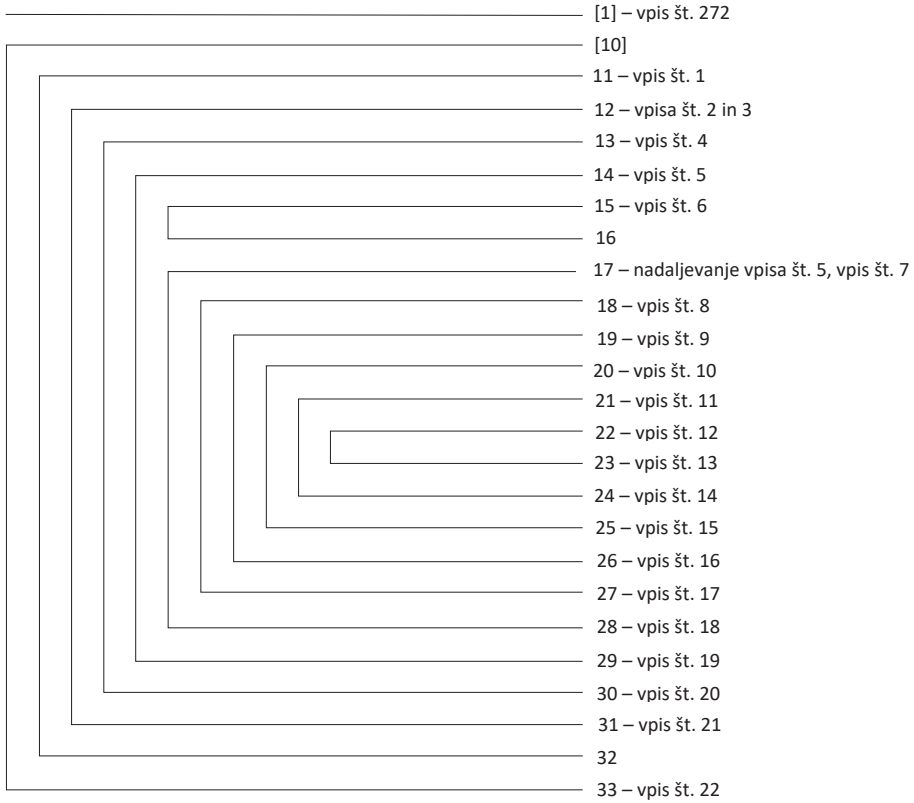
⁷⁶ Senato Mare, str. 101, zapis z dne 1518, 30. 4. Beneški senat je bil obveščen o krivici, ki se je zgodila škofu Campegiu z javnim izobešanjem žaljivih besedil, nastrojenih proti njemu, vikarju ter ostalim duhovnikom.

Osnovni nabor dokumentov, ki je nastal za čas škofa Pavara v drugi polovici 15. stoletja, prinaša kronološko urejene prepise dokumentov od 10. stoletja do leta 1300. Poleg časa nastanka je bil kriterij za izbiro dokumentov tudi njihova vsebina, to so posvetne pravice poreške škofije. Predvsem so vključene listine, ki zadevajo fevdalne in zakupne odnose – med slednje prištevamo tudi dokumente, ki predočijo spore poreških škofov s predstavniki komune –, pomemben del pa sestavljajo tudi darovnice. Prepisi, vpisani na devetnajstih od dvajsetih leg kodeksa, so delo štirih pisarjev, ki so se med seboj izmenjevali. Pri pomembnejših listinah so upoštevali tudi nekatere zunanje značilnosti, v splošnem pa lahko rečemo, da so vpisi zasnovani kot zaključene celote z upoštevanjem večine, če ne vseh elementov listinskega formularja. Tekom nastajanja osnovnega nabora oziroma neposredno za tem je prišlo do določenih dopolnitev, ki se odražajo predvsem v fizični strukturi kodeksa. Vsi ti vpisi so bili leta 1519 overovljeni v Raveni, kamor jih je prinesel škof Campegio. V njegov čas sodi tudi druga faza dopolnitev, ki so umeščene na zadnje štiri lege in ki ne ustrezajo osnovnim kriterijem izbire, saj gre za prepise poznejših dokumentov oziroma samostojne vpise utilitarne narave. Kodeks je bil vezan v začetku 18. stoletja. Takrat mu je bila dodana naslovna stran, prišlo pa je tudi do spremembe v sosledju leg.

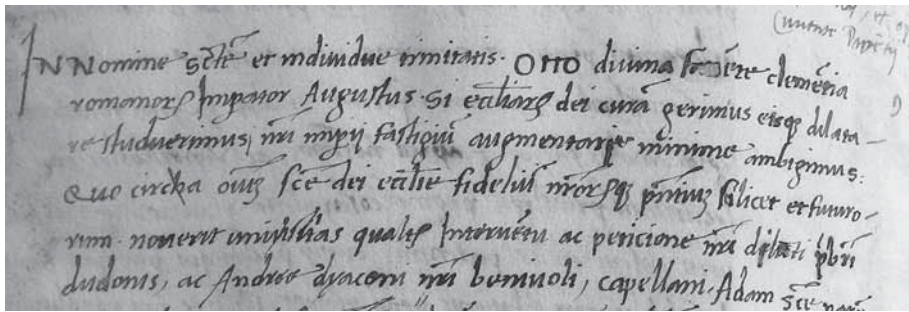
Poreški kodeks ima velik pomen za raziskave lokalne in regionalne zgodovine Istre v visokem in poznem srednjem veku zaradi številnih prepisov listin, ki se niso ohranile v originalu. Te prinašajo ključne informacije o pravicah poreške škofije – nenazadnje so se v kodeksu ohranile vladarske in papeške listine, ki predstavljajo temelj za razumevanje položaja poreških škofov na istrskem polotoku –, poleg tega pa predočijo odnose med družbenimi skupinami v mestu. Posebej pomemben se kaže kot vir za proučevanje druge polovice 13. stoletja, saj je iz tega časa večina vključenih listin. V tem obdobju je prišlo do večjih institucionalnih, družbenih ter gospodarskih sprememb. Sem sodi prostovoljna podreditev mesta Benečanom 1267 ter zaostritev odnosov med škofom in poreško komuno zaradi škofovih pretenzij po zemljiščih na ozemlju mesta Poreč, hkrati pa smo še vedno priča uzurpacijam posvetnih pravic na škofovem zemljiškem gospostvu s strani njegovih vazalov.

Poreški kodeks je kot ključen vir za zgodovino Poreča in Istre prepoznal tudi Mirko Zjačić, ki je v šestdesetih letih prejšnjega stoletja opravil temeljno delo s svojo transkripcijo. Njegov doprinos, čeprav potreben prevetritve z vidika sodobnih smernic rokovanja s tovrstnimi kodeksi ter objav le-teh, je osnova za nadaljnje delo na rokopisu. To vključuje ne le (vnovično) transkribiranje rokopisa ter pripravo znanstveno-kritičnega aparata transkripcije, temveč še veliko več. Spremljevalne znanstvene študije s področja paleografije, kodikologije, diplomatike in filologije bi podrobneje osvetlile različne vidike kodeksa. In nenazadnje, umanjkatni ne sme niti ustrezna zgodovinska študija, ki bo nasloвила vprašanja okoli nastanka rokopisa, usode originalov in razmer v poreški škofiji in mestu Poreč za čas delovanja škofa Campegia, na katera ni bilo mogoče odgovoriti v okviru tega prispevka.

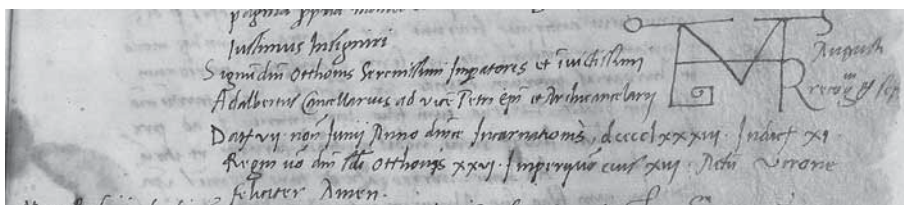
Slikovno gradivo

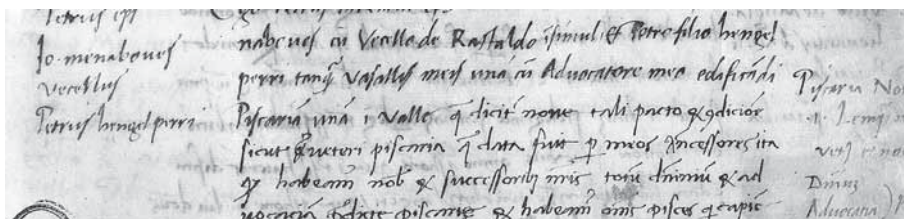
Slika 1: Shematični prikaz sestave prve lege.

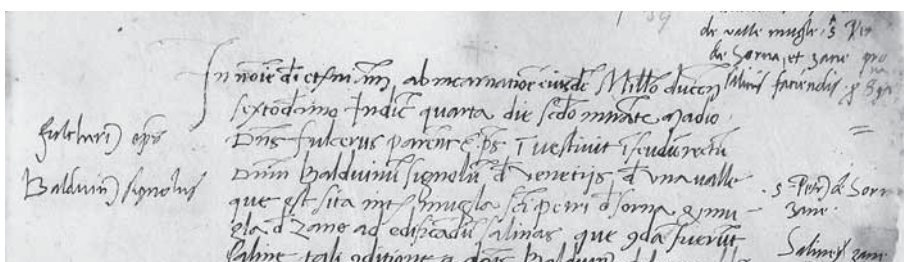
Slika 2: Primer pisave pisarja A (BAP, Iurium Episcopaliū Liber I., fol. 13').

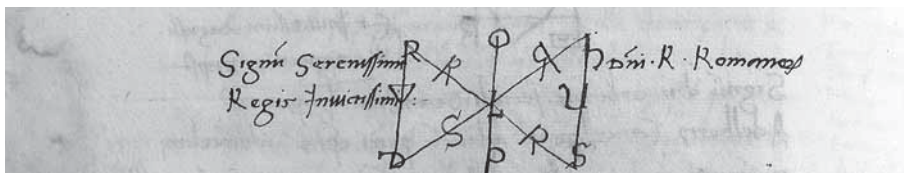
Slika 3: Primer pisave pisarja B z monogramom cesarja Otona II. (BAP, Iurium Episcopaliū Liber I., fol. 14).

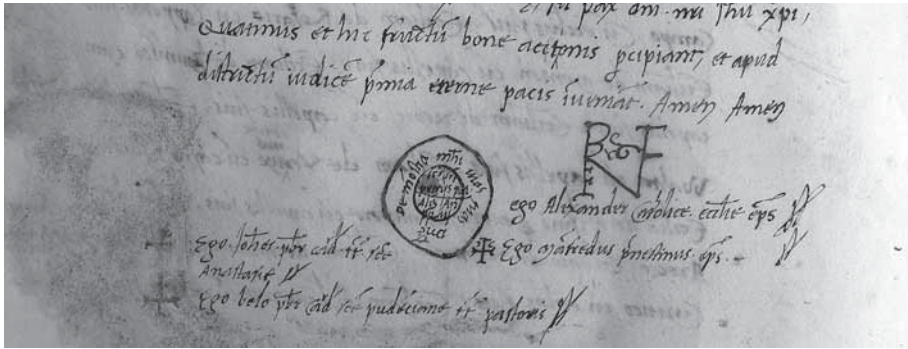
Slika 4: Primer prehoda med pisarjema B in C (BAP, Iurium Episcopaliū Liber I., fol. 40).

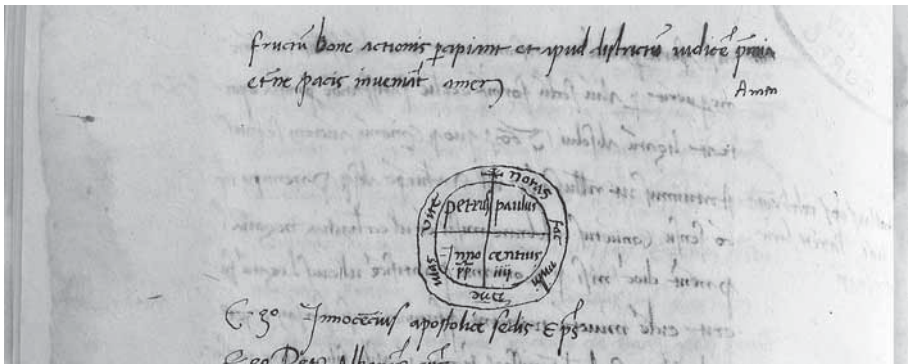
Slika 5: Primer pisave pisarja D (BAP, Iurium Episcopaliū Liber I., fol. 45).

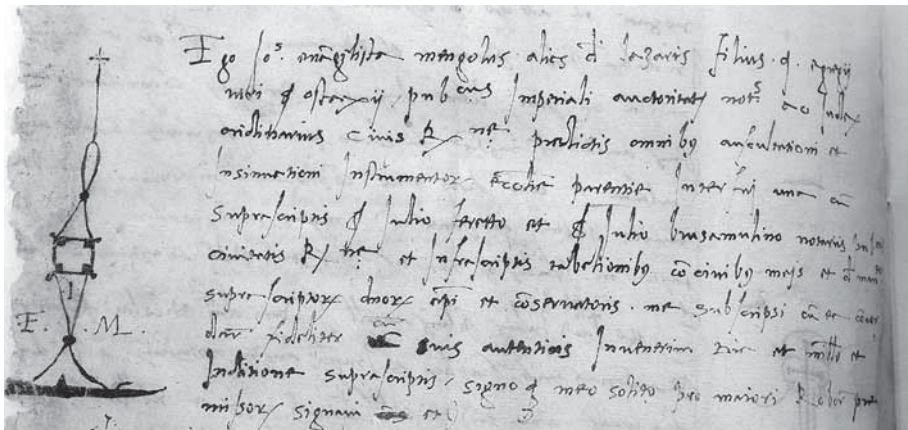
Slika 6: Monogram kralja Rudolfa I. Habsburškega (BAP, Iurium Episcopaliū Liber I., fol. 168').

Slika 7: Zaključni del prepisa listine papeža Aleksandra III. (BAP, Iurium Episcopaliū Liber I., fol. 26').

Slika 8: Zaključni del prepisa listine papeža Inocenca IV. (BAP, Iurium Episcopaliū Liber I., fol. 63').

Slika 9: Zapis notarja Johanesa Evangelista Mengolusa (BAP, Iurium Episcopaliū Liber I., fol. 322).

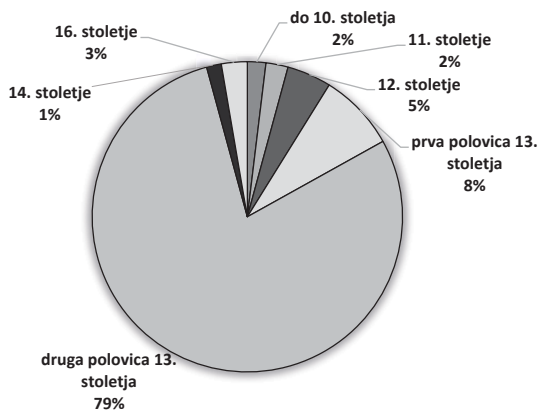
KRONOLOŠKA RAZPOREDITEV LISTIN

Tabela 1: Kronološka razporeditev listin

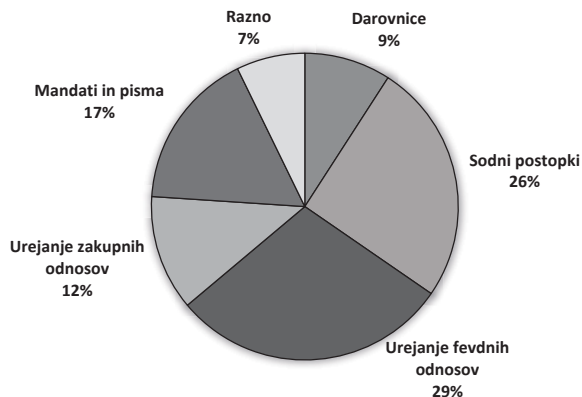
LISTINE GLEDE NA TIP PRAVNEGA DEJANJA

Tabela 2: Listine glede na tip pravnega dejanja

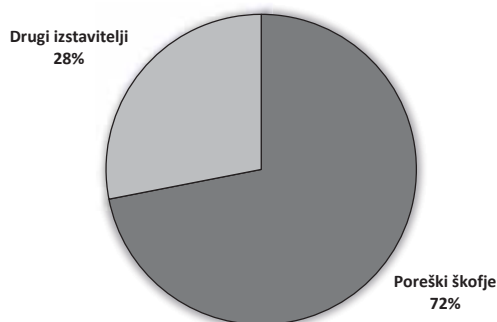
IZSTAVITELJI LISTIN

Tabela 3: Listine glede na izstavitelja

Viri in literatura

Arhivski viri

- BAP – Biskupijski arhiv u Poreču, Fond Porečka biskupija, serija I. Knjige biskupskih prava, I. Prva knjiga biskupskih prava (*Iurium Episcopaliū Liber I.*).
- BAP – Biskupijski arhiv u Poreču, Fond Porečka biskupija, serija I. Knjige biskupskih prava, III. Treća knjiga biskupskih prava (*Iurium Episcopaliū Liber III.*).
- HStAS – Landesarchiv Baden-Württemberg, Abt. Hauptstaatsarchiv Stuttgart, H 51 U 94 (v digitalni obliki dostopno na: <http://www.landearchiv-bw.de/plink/?f=1-1240478>).
- Munić, Darinko: Uvodne bilješke uz »Liber iurium episcopaliū (diocesis Parentinae)« M. Zjačića (tipkopis, HR-AHAZU-RI-Zjačić, Mirko/«Liber Iurium Episcopaliū (diocesis Parentinae)«, Rijeka, 1968.
- PT/TT – Arquivo Nacional Torre do Tombo, Bula »Manifestis probatum« do papa Alexandre III pela qual confirmo o reino de Portugal ao rei D. Alfonso Henriques e a seus herdeiros, BUL/0016/20 (v digitalni obliki dostopno na: <https://digitarq.arquivos.pt/details?id=3908043>).
- UBC Library – University of British Columbia, Library, Rare Books and Special Collections, Privilegium Innocentii IV pro monasterio S. Michaelis de Tridento (v digitalni obliki dostopno na: <https://open.library.ubc.ca/collections/manuscripts/items/1.0054704#p0z-7r0f>).
- Zjačić, Mirko: Liber Iurium Episcopaliū (diocesis Parentinae) (tipkopis, HR-AHAZU-RI-Zjačić, Mirko/«Liber Iurium Episcopaliū (diocesis Parentinae)«, Rijeka 1968.

Objavljeni viri

- D. O. II. – Sickel, Theodor von, ed.: *Die Urkunden Otto des II.* Monumenta Germaniae Historica. Diplomata regum et imperatorum Germaniae II/1. Hannover: Hahnsche Buchhandlung, 1888.
- D. H. IV. – Gladiss, Dietrich von, Gawlick, Alfred, ed.: *Die Urkunden Henrichs IV.* Monumenta Germaniae Historica. Diplomata regum et imperatorum Germaniae VI/2. Hannover: Hahnsche Buchhandlung, 1941–1978.
- de Franceschi, Carlo. Documenti tratti del Liber Rubeus della Curia episcopale di Parenzo, *Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria* n. s. 3, 1954, str. 96–115.
- Kandler, Pietro, ed.: *Codice diplomatico istriano I–III.* Trieste: Editore Tipografia Riva S.p.A., 1986.
- Kos, Milko: *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku II.* Ljubljana: Katoliška tiskarna, 1906.
- Rubeis, Bernardo Maria de: *Monumenta Ecclesiae Aquilejensis.* Venetiis: 1740.
- [Luciani, Tomaso:] Senato mare. Cose dell'Istria. *Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria* 9, 1893, str. 83–150.

Literatura

- Babudri, Francesco: I vescovi di Parenzo e la loro cronologia. *Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria* 25, 1909, str. 170–284.
- Babudri, Francesco: Parenzo nella storia ecclesiastica. *Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria* 26, 1910, str. 81–148.
- Babudri, Francesco: Un diploma di Carlo quinto. *Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria* 27, 1911, str. 94–95.
- Benussi, Bernardo: *Storia documentata di Rovigno.* Trieste: Tipografia del Loyd austro-ungarico, 1888.
- Benussi, Bernardo: Privilegio Eufrasiano. *Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria* 7, 1892, str. 49–86.

- Benussi, Bernardo: *Nel medio evo: Pagine di storia istriana* I. Fiume: Unione Italiana; Trieste: Università Popolare; Rovigno: Centro di ricerche storiche, 2004.
- Bresslau, Harry: *Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland und Italien*, I. Leipzig: Veit und Comp., 1915.
- Cammarosano, Paolo: *Italia medievale. Struttura e geografia delle fonti scritte*, Roma: Carocci, 1991.
- Cherubini, Paolo – Pratesi, Alessandro: *Paleografia latina. L'avventura grafica del mondo occidentale*. Città del Vaticano: Scuola Vaticana di Paleografia, Diplomatica e Archivistica, 2010.
- Codex Wangianus. I cartulari della chiesa trentina (secoli XIII–XIV)* I–II (ur. Emanuele Curzel, Gian Maria Varanini). Annali dell'Istituto storico italo-germanico in Trento, Fonti, 5. Bologna: Il mulino, 2007.
- Gulin, Ante: Srednjevekovni pečati istarskih biskupa. *Vjesnik Hrvatskoh arhiva u Rijeci i Pazinu* 29, 1987, str. 215–226.
- Härtel, Reinhard: Notariat und Romanisierung: Das Urkundenwesen in Venetien und Istrien im Rahmen der politischen und der Kulturgeschichte (11.–13. Jahrhundert). *Notariado público y documento privado. De los orígenes al siglo XIV. Actas de VII Congreso Internacional de Diplomática* II. Valencia: Generalitat Valenciana, Conselleria de Cultura, Educació i Esport, 1986, str. 879–926.
- Härtel, Reinhard: *Notarielle und Kirchliche Urkunden im Frühen und Hohen Mittelalter*. Wien: Böhlau – München: Oldenbourg, 2011.
- Il codice Vanga. Un principe vescovo e il suo governo* (ur. Emanuele Curzel), Trento: Provincia autonoma di Trento – Soprintendenza per i beni storico-artistici, 2007.
- Iona, Maria Laura: Una vertenza feudale tra Bonifacio vescovo di Parenzo e gli Zane patrizi veneti. *Bollettino dell'Istituto di storia della società e dello Stato veneziano* 2, 1960, str. 203–210.
- Jenko Kovačič, Ana: Transkripcija poreške *Liber iurium episcopialium* I izpod peresa Mirka Zjačića. *Problemi sjevernog Jadrana* 17, 2018, str. 35–51.
- Klen, Danilo: Izvori porečke prošlosti. *Istra* 12, 6, 1975, str. 78–83.
- Kos, Dušan: Videz listin papeške pisarne. *Slovenija v papeških listinah* (Razstava Arhiva Republike Slovenije, Ljubljana, Narodna galerija, 8.–30. 5. 1996, ur. France M. Dolinar). Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 1996, str. 33–43.
- Kos, Milko: Aus der Geschichte der mittelalterlichen Urkunde Istriens. *Studien zur älteren Geschichte Osteuropas* I 1956, str. 49–62.
- Leicht, Pier Silverio: Note ai documenti istriani di diritto privato dei secoli IX–XII. *Miscellanea di studi in onore di Attilio Hortis*. Trieste: Stabilimento artistico tipografico G. Caprin, 1910, str. 179–201.
- Leoni, Valeria: »Privilegia episcopii Cremonensis«. Il cartulario vescovile di Cremona e il vescovo Sicardo (1185–1215). *Scrineum rivista* 3, 2005, str. 75–122.
- Lorenzi, Paolo de: *Storia del notariato ravennate I: L'organizzazione del notariato*. Ravenna: Arti Grafiche, 1962.
- Mayer, Ernesto: La costituzione municipale dalmato-istriana nel medio evo e le sue basi romane (trad. di C. Franceschi con osservazioni di U. Inchiostri e del traduttore). *Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria* 22, 1906, str. 346–462.
- Matan, Ante: Excerpta manuscripti canfanariensis: Vladarske listine i papinska povlastica iz kodeksa Monumenta capituli ecclesiae collegiatae s. Sophiae Duorum Castrorum ab anno 983.-1815. *Acta Histriae* 21, 4, 2013, str. 513–542.
- Munić, Darinko: Liber iurium episcopialium (Una fonte inedita concernente il passato di Parenzo). *Atti* 14, 1983–84, str. 235–244.

- Pacini, Delio: *Liber Iurium dell'episcopato e della città di Fermo (977–1266)*. Fonti per la storia delle Marche n. s. I, 1. Ancona: Fondazione Cassa di risparmio di Fermo, Deputazione di storia patria per le Marche, 1996.
- Pregled arhivskih fondova i zbirki Republike Hrvatske* 1, Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2006.
- Rovere, Antonella: I »Libri iurium« dell'Italia comunale. *Civiltà comunale. Libro, scrittura, documento. Atti del convegno*. Genova: Società Ligure di Storia Patria, 1988, str. 157–199.
- Rovere, Antonella: Tipologie documentali nei Libri iurium dell'Italia comunale. *La diplomatie urbaine en Europe au moyen age. Actes du congrès de la Commission internationale de diplomatique, Gand 25-29 aout 1998* (ur. W. Prevenier, T. de Hemptinne). *Studies in urban social, economic and political history of the medieval and modern Low Countries*, 9. Leuven- Apeldorn: Garant 2000, str. 417–436.
- Štih, Peter: *Goriški grofje ter njihovi ministeriali in militi v Istri in na Kranjskem*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1994.
- Štih, Peter: Struktura in vrste papeških listin. *Slovenija v papeških listinah* (Razstava Arhiva Republike Slovenije, Ljubljana, Narodna galerija, 8.–30. . 5. 1996, ur. France M. Dolinar). Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 1996, str. 45–56.
- Štih, Peter: Začetki in razmah listinskega pismenstva na ozemlju Slovenije do konca 11. stoletja. *Zgodovinski časopis* 57, 3/4, 2003, str. 279–290.
- Ughelli, Ferdinando: *Italia sacra sive De episcopis Italiae et insularum adiacentium, rebusque ab iis praeclare gestis, deducta serie ad nostram usque aetatem* V. Romae: Sumptibus Blasii Deversin et Zanobii Masotti, 1653.
- Zamponi, Stefano: La scrittura umanistica. *Archiv für Diplomatik* 50, 2004, str. 467–504.
- Zjačić, Mirko: Posjedovni odnosi porečke crkve od VI do XVI stoljeća. *Jadranski zbornik. Prilozi za povijest Istre, Rijeke, Hrvatskoj primorja i Gorskoj Kotara* 8, 1972, str. 33–104.

SUMMARY

Iurium Episcopialium Liber I of the Bishopric of Poreč:
Presentation, Typological Definition, and Analysis of the
Codex

Ana Jenko Kovačič

The Poreč *Iurium Episcopialium Liber I* is a codex containing more than 270 inscriptions, mostly document transcripts owned by the Bishopric of Poreč. Even though the codex was used in historical research before and transcribed by Mirko Zjačić, it is yet to be approached comprehensively, in line with modern-day guidelines on how to deal with transcripts of this type. By defining the codex at hand as a book of rights or a subgroup of cartularies, it is possible to outline work that is to be done in future on the Poreč codex. This involves a scrutiny of its external characteristics and its internal structure in order to define the manuscript's genesis and purpose of origin. The dominant continuity between quires with individual blank pages and additions that were included at a later point should be mentioned as one of its external characteristics. This includes a paleographical analysis as well, which reveals four main scribes who took turns and complement each other's work. It is particularly interesting to note that they followed the source material's external characteristics, which is indicated by their use of graphical elements. A scrutiny of the internal structure of this codex reveals redaction-related principles both in terms of the period of the documents' production and their content. The selected documents were produced between the 10th century and the year 1300, and a few fourteenth-century documents were added as well. A few separate inscriptions from the first half of the 16th century ought to be mentioned as well, the most important one being a long text that accompanied the attestation of individual transcripts. As regards the content, these are transcripts of documents concerning the Bishopric of Poreč's secular rights: deeds of donations issued to the Bishopric of Poreč and by the Poreč bishops, court proceedings that involved the Bishopric of Poreč, documents pertaining to the fief-related relationship between the bishops and their vassals, documents regulating tenure between the bishops and the citizens of Poreč, as well as mandates and letters.

Having analysed external characteristics and internal structure, it can be concluded that the codex was produced in several stages. The first stage, the most comprehensive one, is dated to the second half of the 15th century, to the period of Bishop Antonio Pavaro. Additions were entered in two stages, no later than in the first half of the 16th century. Although the codex does not provide any information on the purpose of its origin, it can be stated on the basis of documents included in it that it comes closest to the historical and commemorative purpose.

Robert Devetak
Boj za slovenske šole in delovanje ženskih
podružnic Družbe svetega Cirila in Metoda
na Goriškem in Gradiškem v obdobju
pred prvo svetovno vojno

Robert Devetak, dr., Univerza v Novi Gorici, SI- 5000 Nova Gorica Vipavska 13, devetak.robert@gmail.com

Boj za slovenske šole in delovanje ženskih podružnic Družbe svetega Cirila in Metoda na Goriškem in Gradiškem v obdobju pred prvo svetovno vojno

Zgodovinski časopis, Ljubljana 74/2020 (162), št. 3-4, str. 360–387, cit. 142

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

V Gorici ter na narodnostnih mejah dežele Goriške in Gradiške je v drugi polovici 19. in v začetku 20. stoletja potekal intenziven boj za ustanovitev slovenskih šol. Kljub pravicam, zagotovljenim z ustavo, slovenski skupnosti v Gorici pred prvo svetovno vojno zaradi nasprotovanja italijanske in furlanske skupnosti v mestu ni uspelo zagotoviti javne slovenske osnovne šole. Zaradi tega so ustanovili več zasebnih šol, katerih izgradnjo in financiranje je omogočala Družba svetega Cirila in Metoda. Članek bo poskušal predstaviti razmere, v katerih se je razvijalo slovensko šolstvo na Goriškem, in delovanje ženske narodnoobrambene podružnice Družbe svetega Cirila in Metoda v obdobju Avstro-Ogrske.

Ključne besede: Goriška in Gradiška, šolstvo, ženske podružnice, Družba svetega Cirila in Metoda, narodnostni boji

Robert Devetak, PhD in History, University of Nova Gorica, SI-5000 Nova Gorica, Vipavska 13, devetak.robert@gmail.com

Struggle for Slovene Schools and Operation of Women's Branches of the Sts Cyril and Methodius Society in Gorizia and Gradisca in the Period before World War I

Historical Review, Ljubljana 74/2020 (162), No. 3-4, pp. 360–387, 142 notes

Language: Sn., (En., Sn. En.)

The city of Gorizia and the national borders of the crown land Gorizia and Gradisca saw an intensive struggle for the establishment of Slovene-language schools in the second half of the 19th and in the early 20th century. Despite rights guaranteed by the constitution, the Slovene community in Gorizia failed to secure a public Slovene-language school in Gorizia before World War I, as the city's Italian and Friulian communities opposed the idea. Consequently, a few private schools were established, with the Sts Cyril and Methodius Society enabling their financing and construction. The article aims to demonstrate conditions in which Slovene schooling developed in the Gorizian region, as well as the operation of women's national-defence branch of the Sts Cyril and Methodius Society in the period of Austria-Hungary.

Keywords: Gorizia and Gradisca, schooling, women's branches, Sts Cyril and Methodius Society, national struggle

Uvod

Eno od glavnih področij, kjer se je po *pomladi narodov*, leta 1848, vzpostavljala narodna identiteta, je bil izobraževalni sistem. Znotraj Avstro-Ogrske je pri slovanskih narodnih skupnostih vzpostavitev maternega jezika v šolah, administraciji in javnem življenju igrala ključno vlogo pri formiranju narodne pripadnosti.¹ V šolah so se otroci srečali z jezikom, ga utrdili in spoznali kulturne značilnosti svoje narodne skupnosti. Narodni aktivisti so v šolskem sistemu prepoznali eno glavnih področij, na katerem bi lahko delovali in vzpostavili svoje zahteve. Šole so ponujale neomejene priložnosti za indoktrinacijo novih generacij, ki bi se zavezale narodni identifikaciji.² Janez Bleiweis je izobraževanje označil za prvo in najpomembnejšo narodno nalogo.³ Slovincem je na večjem delu narodnostnega ozemlja uspelo zagotoviti gosto mrežo izobraževalnih ustanov in dvigniti raven pismenosti po letu 1869, ko je bil sprejet osnovnošolski zakon.⁴ Nekoliko drugačne so bile razmere na narodnostnih obrobjih. Na narodnostno mešanih območjih sta državna in deželna oblast na področju šolstva vodili do Slovencev zelo restriktivno politiko in velikokrat nista dovolili gradnje slovenskih šol ali vključitve slovenskega jezika v že obstoječe šole. To se je izrazito pokazalo predvsem v večjih deželnih središčih (npr. Gorica, Trst, Celje, Maribor, Celovec).⁵ Nemška in italijanska narodna elita sta se z vsemi razpoložljivimi močmi borili proti večji vlogi slovenščine v šolstvu, ker sta se bali, da bi se jima predvsem v administrativnih centrih zmanjšal vpliv na slovensko narodno skupnost. Boj ni zajel le problematike šol, ampak so v ta kontekst padla tudi vprašanja ekonomske, politične, socialne in družbene moči. Leto 1848 je spremembe pripeljalo tudi v goriški prostor, ki ni bil narodnostno enoten. V deželi so sobivale slovenska, furlanska, italijanska in nemška narodna skupnost, če naštejemo le najštevilnejše.⁶ Dežela je imela v veliki meri jasno

¹ Hroch, *The Slavic World*, str. 282; Zwitter, *Nacionalni problemi*, str. 164–166.

² Judson, *The Habsburg Empire*, str. 302

³ Vodopivec, *Od Pohlinove slovnice*, str. 69.

⁴ Schmidt, *Osnovna šola*, str. 9–29; Pahor, *Pregled razvoja*, str. 289–295.

⁵ Glej: Sagadin, *Kvantitativna analiza*, str. 65–170; Ude, *Zgodovina slovenskega pouka*, str. 171–235; Pahor, *Pregled razvoja*, str. 235–338.

⁶ Marušič, *Pregled politične zgodovine*, str. 45. Glede na občevelni jezik je v deželi leta 1910 govorilo slovenski jezik 62 odstotkov, italijanski in furlanski 36 odstotkov, nemški 1,8 odstotka, preostale jezike pa 0,2 odstotka prebivalstva. Za italijansko in furlansko skupnost se ponekod uporabljata izraz romanska skupnost.

določeno jezikovno mejo med največjima narodnima skupinama – Slovenci in Furlani, ki ji je sledila tudi večina upravnih meja okrajev. Mednacionalni spori so se pojavljali predvsem na narodnostnih mejah, kjer so skupnosti sobivale (Goriška brda, zgornji Kras),⁷ specifično okolje pa je predstavljala Gorica, kjer so delovale njihove osrednje upravne, ekonomske, politične, izobraževalne in kulturne ustanove.

Italijani, Furlani in deloma Nemci so imeli na Goriškem in Gradiškem prevladujoč položaj v politiki, upravi, šolstvu ter gospodarstvu in so s tem oblikovali podobo dežele, ne glede na njeno narodnostno strukturo.⁸ Slovenska narodna elita ob tem ni stala križem rok in je predvsem od 60. let 19. stoletja dalje med Slovenci na različne načine utrjevala občutek narodne pripadnosti, pri čemer je prepoznala osrednjo povezovalno vlogo v jeziku, ki ji ga je prek izobraževalnega sistema, izdaje slovenskih knjig, narodnoobrambnih društev, čitalnic in širjenja časopisov uspelo poenotiti in oblikovati slovensko *zamišljeno skupnost*.⁹ Glavni fokus je bil usmerjen na jezik v izobraževanju in uradni rabi.¹⁰ V Gorici se je slovenski skupnosti od 80. let 19. stoletja dalje uspelo vse bolj organizirati in ustanoviti lastna društva in ekonomske institucije, a ji ob tem ni uspelo zagotoviti javne slovenske osnovne šole.¹¹ V mestu živeča romanska skupnost se na širitev slovenskega vpliva ni odzvala z naklonjenostjo, zato so razmere v desetletjih pred prvo svetovno vojno postajale vse bolj napete in v določenih primerih tudi sovražne.¹² Vprašanje narodne pripadnosti je vstopilo v vse pore javnega in zasebnega življenja. Treba je bilo mobilizirati vse predstavnike in predstavnice naroda ter z javnim in zasebnim delovanjem zagotoviti obstanek ali prevlado skupnosti v določenem okolju, pri čemer je vprašanje jezika v povezavi z identiteto igralo ključno vlogo. Slovenska narodna elita je oblikovala poseben slogan *svoji k svojim*,¹³ ki ni dopuščal odklonov. Javnost je kritizirala vse, ki bi odstopali od gesla, pa naj je šlo za obisk »italijanske« trgovine¹⁴ ali dopisovanje v tujem jeziku.¹⁵

V takšnih razmerah je potekal boj za slovensko šolo v Gorici in na narodnostnih mejah v Goriških brdih ter na robu Krasa. Vprašanje šol in še bolj učnega

⁷ Marušič, *Prispevek k poznavanju*, str. 107–127.

⁸ Vodopivec, *Od Pohlinove slovnice*, str. 111–113.

⁹ Anderson, *Zamišljene skupnosti*, str. 21–25.

¹⁰ Hobsbawm, *Nacije in nacionalizem*, str. 116–117.

¹¹ Marušič, *Pregled politične zgodovine*, str. 321–335; Marušič, *Pregled društvene dejavnosti*, str. 179–181.

¹² Marušič, *Pregled politične zgodovine*, str. 319.

¹³ Malečková, *The Emancipation of Women*, str. 181. Slogan je izhajal iz češkega prostora (*svůj k svému*).

¹⁴ Soča, 4. 6. 1897, št. 23. »V Gorici imamo hud boj z nestrpnimi nasprotniki, katere hočemo spokoriti z geslom: *Svoji k svojim!* — Toda še vedno opazujemo, da veliko naših ljudi zahaja k našim največjim sovražnikom; zlasti ženske iz nekaterih krajev polnijo lahonske štacune! — Rodoljubi na deželi, kaj vendar delate? Zakaj ne podučite svojih ljudi?! Nadelo, ne le —prazne besede!«

¹⁵ Soča, 23. 3. 1877, št. 12. »Vendar ali je tak človek, ki svojemu narodu tako sramoto dela vreden, da je uže koprol? Ne! Temveč, ko nam je dobro znano, da ta človek slovensko brati in pisati zna. Skoro bi ga kaznovali z javnim imenovanjem, ali za jedenkrat in v prvo naj bo, ker se morda spokori in bo v bodoče svojim slovenskim staršem v lepem slovenskem jeziku pisal, da ga bodo vsaj razumeli. Ako nam pa pride še kterikrat od kogar koli enaka listnica v roke, imenovali ga bomo javno, da se bodo takemu nemškutarju vsi drugi Slovenci smijali.«

jezika je v razgretih mednacionalnih razmerah konec 19. ter v začetku 20. stoletja sodilo v državne okvire in zadevalo številne narodnosti znotraj Avstro-Ogrske. Poleg Slovencev so, tako na deželni kot na državni ravni, uveljavitev jezikovnih pravic zahtevali npr. Čehi, Hrvati, Rusini in Romuni.¹⁶ O pomenu šolstva nam veliko pove vprašanje slovenskih vzporednic na celjski gimnaziji iz leta 1895. Nemškimi političnim predstavnikom iz Štajerske je lokalno vprašanje uspelo prenesti na državni politični parket in ga prikazati kot ključno v boju za obstoj ter utrditev nemštva na Južnem Štajerskem. S *celjsko krizo* so nemški nacionalisti prvič spolitizirati regionalno tematiko na državni ravni.¹⁷ Ker se vlada ni učinkovito spopadla s problemom, je prišlo do njenega padca in državne politične krize.¹⁸

Boj za uporabo slovenskega jezika v javnem življenju in šolstvu na Goriškem in Gradiškem

Podobno kot v preostalih obmejnih slovenskih predelih, kjer je sobivalo več narodnih skupnosti, so se tudi goriški Slovenci spopadali z nemalo težavami na področju utrditve šolstva v glavnem mestu dežele, ki je bilo, kot je razvidno iz uradnih podatkov, večnarodnostno, a z večinoma italijansko oz. furlansko govorečim prebivalstvom.¹⁹ Kljub številčni slovenski skupnosti v mestu, ki se je tekom 19. stoletja in na začetku 20. stoletja ves čas povečevala, ta ni imela zagotovljenih narodnostnih in jezikovnih pravic, ki so ji po zakonu pripadale.²⁰ To se je izražalo tako v javni upravi in sodstvu kot tudi v šolstvu. Celotno obdobje Avstro-Ogrske je bila mestna oblast trdno v rokah italijanske skupnosti, ki je bila Slovincem izrazito nenaklonjena in se je z vsemi močmi borila, da bi onemogočila dosego sprememb na področju jezika v goriškem javnem življenju. S povečevanjem slovenske prisotnosti v mestu, ki se je izražalo tudi z vse močnejšim gospodarskim položajem in vlogo, so se začele razmere spreminjati. Ne glede na spremembe, do katerih je prišlo tekom desetletij pred prvo svetovno vojno, si Slovenci v mestu niso zagotovili državne osnovne šole s slovenskim jezikom. V javnih osnovnih šolah je za učni jezik veljala izključno italijanščina.²¹

V Gorici lahko sledimo zahtevam o ustanovitvi slovenske šole vse od leta 1848 dalje. Že prva kulturna in politična organizacija Slovencev v Gorici, slovensko bralno društvo, ustanovljeno aprila 1848,²² si je med drugim prizadevala za uveljavitev slovenskega jezika v Gorici, kar je posebej izpostavil tudi odbornik

¹⁶ Glej: Hroch, *The Slavic World*, str. 269–283.

¹⁷ Judson, »Not Another Square Foot!«, str. 85.

¹⁸ Cvirn, *Celjsko gimnazijsko vprašanje*, str. 102–111.

¹⁹ Pahor, *Pregled razvoja*, str. 235–308; Budin, *L'istruzione popolare*, str. 65–93; Brancati, *L'organizzazione scolastica*, str. 161–228; Waltritsch, *Le scuole slovene*, 151–160.

²⁰ Marušič, *Pregled politične zgodovine*, str. 46. Glede na občevelni jezik se je v Gorici med letoma 1880 in 1910 delež slovenskega prebivalstva povečal s 17,83 odstotka na 36,84 odstotka.

²¹ Pahor, *Pregled razvoja*, str. 265.

²² Marušič, *Pregled politične zgodovine*, str. 97.

Andrej Winkler v časopisu *Slovenija*: »Gorica sama na sebi je laškutarsko mesto; ter bo ona terjala, de naj se njeni jezik v tukajšne šole vpelja. Al Gorica živi večidel od slovenskih pridelkov, zraven tega v učiliših je več Slovincov kot Lahov. Zakaj bi tedaj Slovenci ne imeli enake pravice, de v njih jeziku naj se v šolah uči? Brez dvombe prepir vstane, kadar eden al drugi to misel bo izpeljati hotel, kateri prepir bi se z lepim zamogel potolažiti le, ako bi se vsaki stranki pustila njena pravica.«²³ Po ponovni vzpostavitvi političnega življenja v 60. letih 19. stoletja je postalo vprašanje šolstva politično. Na Goriškem so imeli Italijani oz. Furlani v deželnem zboru vedno večino poslanskih sedežev, čeprav so predstavljali le dobro tretjino prebivalstva dežele. Delež voljenih slovenskih poslancev se je v obdobju med letoma 1861 in 1914 povečal s 33 odstotkov na 48 odstotkov,²⁴ kar pa ni zadostovalo za doseg zahtev in uveljavljanje političnega programa. Vseeno so slovenski poslanci že v 60. letih 19. stoletja večkrat poudarili zahteve po jezikovni enakopravnosti in slovenskih šolah v Gorici. Tako je na primer dr. Josip Tonkli oktobra 1868 prebral interpelacijo, ki jo je poleg njega podpisalo še šest slovenskih deželnih poslancev. Ta je, poleg drugih jezikovnih zahtev, vključevala tudi vprašanje o enakopravnosti slovenskega jezika v osnovnih in srednjih šolah dežele.²⁵

Slovenska skupnost se je zavedala pomena izobrazbe oz. izobraževalnega sistema, ki sta lahko jezik in etničnost tako podpirala kot uničevala.²⁶ Vprašanje rabe slovenskega jezika v javnem življenju na Goriškem je bilo, ravno zaradi sobivanja z italijansko in furlansko skupnostjo, eno temeljnih za slovensko politično gibanje. Čeprav je bilo vprašanje načeloma rešeno z 19. členom Državnega osnovnega zakona iz decembra 1867, ki je med drugim določal tudi, da »država priznava enakopravnost vseh deželnih jezikov v šoli, v uradu in v javnem življenju«,²⁷ se njegova določila v praksi niso izvajala. Od 60. let 19. stoletja dalje je potekal boj za slovenske šole, v mestu predvsem v okviru deželnega zbora, čitalnic in taborskega gibanja. Prizadevanje za uveljavitev slovenskega jezika je bilo ena od glavnih zahtev slovenskega političnega programa, ki so ga slovenski poslanci zagovarjali s svojim delom in prizadevanji v deželnem odboru v celotnem obdobju Avstro-Ogrske.

Poleg političnih predstavnikov so zavedanje o pomenu šolstva v maternem jeziku med goriške Slovence posredovale čitalnice, ki so po obnovitvi ustavnega življenja v državi, leta 1860, predstavljale najpomembnejši prostor kulturno-političnega in narodnostnega delovanja Slovencev.²⁸ Njihov glavni namen je bil utrjevanje in širjenje narodne zavesti, odigrale pa so tudi pomembno vlogo na področju razvoja slovenskega jezika in izobraževanja. Čitalnice so v 60. letih 19. stoletja neposredno utrjevale slovensko politično misel in nacionalno zavest ter s svojim delovanjem prodirale v lokalne skupnosti. Opozarjale so tudi na težave slovenskega šolstva v narodnostno mešanih okoljih, predvsem v Gorici, poleg tega

²³ *Slovenija*, 22. 12. 1848, št. 50.

²⁴ Melik, *Volitve na Slovenskem*, str. 299.

²⁵ Marušič, *Pregled politične zgodovine*, str. 201.

²⁶ García, *Language and Ethnifying*, str. 520.

²⁷ Marušič, *Pregled politične zgodovine*, str. 128.

²⁸ Matić, *Čitalnice*, str. 25.

pa so tudi same izobraževale svoje člane in članice in jim predstavljale slovensko literaturo, časopisje, poezijo itd.²⁹ Delovanje čitalnic je šlo z roko v roki s taborskim gibanjem, ki je zajelo goriški in slovenski prostor konec 60. let 19. stoletja. Tabori so bili velika zborovanja na prostem in so predstavljali pomemben element gibanja za program Zedinjene Slovenije in politične mobilizacije množic. Za razliko od besed, ki so bile kulturne, spominske manifestacije, so bili na drugi strani tabori izrazito in tudi formalno politični shodi.³⁰ S šempaškim taborom se je Goriška 18. oktobra 1868 v gibanje vključila kot druga izmed slovenskih dežel, skupno pa so jih med letoma 1868 in 1871 na celotnem slovenskem ozemlju organizirali 18.³¹ Poleg zahteve po Zedinjeni Sloveniji, ki je bila najpomembnejša zahteva taborov, so se pobudniki zavzemali še za enakopravnost slovenskega jezika v upravi in šolstvu ter gospodarski napredek.³² Na šempaškem taboru so v drugi točki programa izrazili tudi zahtevo po slovenskih šolah: »V vseh šolah na Slovenskem naj se poučuje v slovenskem jeziku, in to naj se precej začne ali vsaj v enem letu, /.../ Naj se napravijo nekatere glavne šole na slovenskem Goriškem in naj se jim pridruži najpotrebnejši pouk v kmetijstvu.«³³ Podobne zahteve so Slovenci zastopali na taboru, ki je potekal leta 1869 pri Drnovku v občini Bilje.³⁴

Ker so bila prizadevanja tudi v 70. letih 19. stoletja kljub političnemu delovanju Slovencev v deželnem zboru, prošnjam in zahtevam, ki so prihajale tako s strani političnih predstavnikov kot prebivalstva dežele, neuspešna, je prišlo v naslednjem desetletju do prvih zasebnih pobud na področju ustanavljanja šolstva, ki so poleg Gorice zajele tudi narodnostno obmejna področja v Brdih in na Krasu. O pomenu slovenskih šol in težavah, s katerimi so se na področju uporabe jezika tam srečevali, so pogosto opozarjali dopisniki v številnih časopisih. Dopisnik *Novic* iz Brd je leta 1864 poročal: »Ako je slovenski jezik v naših krajih zanemarjen, je krivo tega to, da nam ljudskih šol manjka, kjer bi se mladež vadila, in drugič to, da smo sužni laščine, ker v laškem jeziku dohajajo nam dopisi in ukazi iz kanclerij, ki mnogo zmešnjav iz zmot delajo.«³⁵

Po desetletjih boja z državnim, deželnim in goriškim občinskim aparatom je postalo slovenski narodni eliti in skupnosti jasno, da jim z javnimi sredstvi ne bo uspelo dobiti šol v Gorici in na narodnostnem obrobju, oz. se bodo pri tem soočili s številnimi in ostrimi odzivi ali nasprotovanji. V Gorici namreč ni pomagalo niti zbiranje podpisov staršev slovenskih otrok za odprtje javne osnovne šole s slovenskim jezikom. Z akcijo, ki sta jo leta 1892 organizirala vodilna slovenska goriška politika dr. Anton Gregorčič in Andrej Gabršček, so zbrali 348 overjenih podpisov staršev, a je občinska oblast odklonila prošnjo, ker naj ne bi bil vsak podpis posebej overjen.³⁶ Naslednje leto so postopek ponovili in zbrali podpise

²⁹ Marušič, *Pregled politične zgodovine*, str. 158–178.

³⁰ Melik, *Slovenski tabori*, str. 66.

³¹ Prav tam, str. 74.

³² Marušič, *Pregled politične zgodovine*, str. 205.

³³ Gabršček, *Goriški Slovenci I*, str. 116.

³⁴ Marušič, *Prispevek k poznavanju*, str. 107–112.

³⁵ *Novice*, 6. 2. 1861, št. 6.

³⁶ Gabršček, *Goriški Slovenci I*, str. 316.

za 457 šoloobveznih slovenskih otrok, a sta državna poslanca dr. Gregorčič in Alfred Coronini prošnjo tokrat predala neposredno prosvetnemu ministru, baronu Paulu Gautschu von Frankenthurnu.³⁷ Ta je pritiskal na mestno oblast, da bi zadostil slovenskim zahtevam, a je pri realizaciji prišlo do zavlačevanja. Naposled je sledila ustanovitev osnovne šole na mestnem obrobju v Podturnu, ki pa je bila v za izobraževanje popolnoma neprimernih prostorih. Ob tem je občinska oblast zavrnila ponudbo Sloge, da prepusti slovenski šoli svojo stavbo z vso opremo v primernejšem predelu mesta. O neprimernosti prostorov veliko pove tudi šolski vpis; leta 1903 je šolo obiskovalo le 17, leta 1911 pa 22 učencev.³⁸

V tem oziru so povedni tudi številni članki, objavljeni v slovenskem časopisju. Alojzij Gradnik se je leta 1903 spominjal taborskega gibanja: *»Že pred 3 desetletji se je vršil ravno tu pod Dobrovem ljudski tabor, na kojem so tedanji voditelji naroda opominjali vlado, naj izpolni tudi nasproti Slovincem svojo dolžnost, naj jim da slovenskih, narodnih šol. Trideset let je že prešlo — in v tej dolgi dobi se je vršil po širni Sloveniji shod za shodom., sto in sto peticij je romalo na Dunaj — in na Dunaju niso storili ničesar. Danes stojimo ravno tam, kjer smo stali takrat. V Gorici in v Trstu še sedaj nimamo ljudskih šol.«*³⁹ Goriške razmere dobro povzame tudi preveden članek dr. Rogeža Battaglia v poljskem časopisu *Szkoł*, ki ga je objavila *Soča*. V njem so izpostavljene vse glavne značilnosti soočenja slovenske in italijanske narodne skupnosti na področju izobraževanja. *»Narodnostni boji ob času miru le takrat koristno delujejo na vzgojo in šolstvo, ako jih moremo smatrati za tekmovanje med seboj kulturnih narodov, drug od drugega poetično neodvisnih ter v vsakem slučaju enako močnih. Takrat se oni lahko smatrajo za izrek splošnega narodnega napredka ter pozivajo naprej v tej smeri tudi odgojo mladih pokolenj. Kjer pa se bore med seboj narodi politično združeni, čijih moč je dokaj različna, tam se sme smatrati naloga te borbe: ugonobljenje narodne individualnosti nasprotnikove«, kar daje tej borbi osvojitelni značaj ter kaže nasilje in zvijačo kot orožje. Taka borba sprovaja navadno v vzgojo otrok osvojevalnega naroda negativno prvino narodnega sovraštva, h kateremu ga uči življenje, a pogostoma tudi šola. Tlačenemu narodu ta borba navadno odteguje zmožnost narodne vzgoje; šole, v katerih zapoveduje nasprotnik, služijo za potujčevanje otrok.«*⁴⁰ Na tem mestu je treba izpostaviti, da so Slovenci, po dolgotrajnih prizadevanjih, leta 1913 dosegli ustanovitev slovenske klasične gimnazije, prve in edine državne gimnazije na Slovenskem v času Avstro-Ogrske.⁴¹

³⁷ Prav tam, str. 328.

³⁸ Pahor, *Pregled razvoja*, str. 266.

³⁹ *Soča*, 23. 9. 1903, št. 76.

⁴⁰ *Soča*, 25. 6. 1895, št. 26.

⁴¹ Marušič, *Andrej Ipavec*, str. 17–29.

Slika 1: C. kr. višja realka v Gorici, kjer so se izobraževali tudi številni slovenski dijaki (Zbirka razglednic Goriške knjižnice Franceta Bevka)

Narodnoobrambna društva

Z novo zakonodajo o društvih, sprejeto leta 1867, ki je omogočala ustanavljanje političnih društev, sta se pomen in aktivnost čitalnic zmanjšala, na njeno mesto pa so vstopila številna nova društva, ki so se, najprej postopoma, v naslednjih desetletjih pa vse hitreje, širila po deželi.⁴² Pojavile so se tudi prve množične organizacije, ki so glede na nacionalni ključ združevale pripadnike posameznih narodnosti. Nasprotja med narodi so, predvsem po letu 1880, povzročala vse večje napetosti, ki so segale od državnega parlamenta na Dunaju do vaških skupnosti v večnarodnostnih okoljih. V razmerah so se narodnoobrambne organizacije, predvsem prek podružnic v večnarodnostnih okoljih, borile za prevlado jezikovne skupnosti, ki so jo zastopale posebej pri vprašanju šolstva in jezika v šolah.

Narodnoobrambne organizacije so bile proizvod 80. let 19. stoletja, ko se je začelo predvsem liberalno nemško in v goriškem primeru tudi italijansko liberalno meščanstvo vse bolj zavedati slovenske prisotnosti in moči Slovencev, predvsem v Gorici. V desetletjih pred prvo svetovno vojno so vse tri narodnosti v deželah, kjer so živeli Slovenci, oblikovale široko mrežo narodnoobrambni organizacij. Prva tovrstna zasebna šolska organizacija je bila nemška *Deutscher Schulverein*, ki so jo maja 1880 ustanovili na Dunaju. Organizacija se je borila za jezikovne pravice in ustanavljanje šol predvsem na narodnostnih obrobjih, kjer je nemško prebivalstvo sobivalo z drugimi narodnimi skupinami (npr. Čehi, Slovenci, Italijani). Sredstva za gradnjo šol je sprejemala od številnih članov in članic, ki so se organizirali

⁴² Marušič, *Pregled politične zgodovine*, str. 158–178.

znotraj manjših podružnic, ustanovljenih po celotnem nemškem narodnostnem ozemlju znotraj Avstrije, pa tudi na Češkem, Moravskem, Tirolskem, Štajerskem in Kranjskem, kjer so bivale številčno močne nemške skupnosti. Z denarjem, ki so ga podružnice zbrale iz širokega zaledja, so začeli graditi mrežo šol in drugih izobraževalnih ustanov. V te zavode so z različnimi metodami, večkrat tudi nasilnimi (propaganda, fizično nasilje, izkoriščanje ekonomske in politične odvisnosti), v šole pridobili tudi nenemške otroke. Število članov in članic družbe, s tem tudi prispevkov ter posledično šol in vrtcev, se je hitro povečevalo. Leta 1913 je delovalo okoli 2600 podružnic, katerih članstvo je dosegalo okoli 200.000 oseb, organizacija pa je vzdrževala 37 šol in 88 vrtcev, dodatno pa podpirala še 277 šol in 106 vrtcev.⁴³ Na Goriškem sta delovali moška in ženska podružnica *Schulvereina* v Gorici, kjer so bile tudi šole z nemškim učnim jezikom in najštevilčnejša nemško govoreča skupnost v deželi.⁴⁴ Večjega vpliva na jezikovne razmere v mestu in deželi nista imeli, predvsem zaradi premajhnega števila nemške populacije.

Svojo narodnoobrambno družbo je imela tudi italijanska skupnost, živeča na ozemlju Avstro-Ogrske (Tirolska, Goriška, Trst, Istra, Dalmacija). Leta 1886 je v Roveretu v Trentinu začela delovati *Pro Patria*, ki je na območju poselitve z italijanskim in furlanskim prebivalstvom ter na narodnostni meji začela ustanovljati lastne podružnice in izobraževalne ustanove. Na Goriškem je začela delovati oktobra 1886 in je v naslednjih štirih letih ustanovila vrtca v Pevmi in Podgori. Julija 1890 je, zaradi pozdrava društvu Dante Alighieri v Italiji, kar se je štelo za protidržavno, po odloku državnih oblasti prenehala delovati.⁴⁵ Že po enem letu je ukinjeno organizacijo nadomestila *Lega Nazionale*, ki si je kot glavni namen zadala »spodbuditi ljubezen do učenja italijanskega jezika in predvsem vzpostavitev in vzdrževanje italijanskih šol znotraj meja imperija, v večnarodnostnih krajih na jezikovnih mejah.«⁴⁶ Pred prvo svetovno vojno je bilo v Avstrijskem primorju skupno 177 podružnic, v katere je bilo vključenih okoli 40.000 članov in članic. Skupno je na tem območju organizacija upravljala 96 šol in vrtcev ter 370 knjižnic.⁴⁷ V Gorici je začela delovati 18. septembra 1890.⁴⁸ Na Goriškem in Gradiškem je bil pomen delovanja njenih podružnic veliko večji kot pomen nemških. *Lega Nazionale* je podružnice ustanovljala predvsem na furlanskem podeželju, s svojimi izobraževalnimi ustanovami pa je aktivno posegla v narodnostno mešana področja Brd in Krasa. Njene izobraževalne ustanove so bile vrtci v Ločniku, Devinu, Gorici, Krminu in Zagradu ter osnovne šole v Podgori, Devinu in Neblem.⁴⁹ Organizacijo so aktivno podpirali furlanski in italijanski politiki ter duhovščina. Delovanje družbe je predvsem med Slovenci sprožalo številne polemike in spore z romansko skupnostjo. Slovenci so aktivno delovali proti ustanavljanju šol in vrtcev na svojem

⁴³ Vovko, *Mal položi dar*, str. 21–23.

⁴⁴ Marušič, *Pregled politične zgodovine*, str. 184; Vovko, *Delovanje Deutscher Schulvereine*, str. 410–413.

⁴⁵ Vovko, *Mal položi dar*, str. 25.

⁴⁶ AST, *I. R. Luogotenenza societa*, b. 1, d. 2158.

⁴⁷ Marušič, *Pregled društvene dejavnosti*, str. 174.

⁴⁸ Fain, *Società di cultura*, str. 43.

⁴⁹ Pahor, *Pregled razvoja*, str. 276–277.

ozemlju ter pozivali starše, naj ne vpisujejo otrok v *Legine* zavode. Iz Nabrežine je dopisnik leta 1893 ob pričakovanem odprtju šole v Križu pri Trstu zapisal: »*Upamo pa, da se ‚Lega Nazionale‘ korenito prevara, ker skrbeli bomo za to, da v to šolo ne bo hodil niti eden slovenski otrok is naše vasi.*«⁵⁰ Vidnejši primer, ki je razburil tako slovensko kot italijansko javnost, se je zgodil v letu 1898, ko se je slovenska skupnost z demonstracijo uprla gradnji šole *Lege Nazionale* v Devinu.⁵¹ Sledile so aretacije 22 Slovencev in Slovenk, ki so se znašli na zatožni klopi tržaškega sodišča, a bili kasneje oproščeni.⁵²

Tudi slovenska društvena dejavnost v Gorici je dobivala po letu 1880 nove vsebinske razsežnosti.⁵³ Najpomembnejše politično društvo pred letom 1899 na Goriškem je bilo Sloga, ustanovljeno leta 1875, ki je združevalo tako pripadnike katoliškega kot liberalnega tabora. V okviru društva so delovali tudi slovenski poslanci v deželnem zboru, ki so si že več let prizadevali za spremembe na področju izobraževanja v glavnem mestu dežele. V Gorici je Sloga januarja 1883 sklenila ustanoviti prvi zasebni slovenski otroški vrtec, ki je svoja vrata odprl še isto leto. Na občnem zboru, ki je potekal 11. januarja 1883, so postavili vprašanje izobraževalnih institucij na prvo mesto. Tako je prva točka »*zadevala ustanovo slovenskih otročjih vrtov v Gorici, ki so goriškim Slovincem posebno nižjega stanu, ki so cel dan iz hiše pri delu, velike koristi in neobhodne potrebe. Delavec ne more svojega otroka varovati, ampak ga mora pustiti brez varuha, da pride v dušno in telesno nevarnost, ali pa ga mora iztočiti italijanskemu otročjemu vrtu, kjer se otrok odvadi jeziku očetovemu, predno ga dobro pozna. Iz takih otrok postanejo odpadniki narodovi, ki so zarad svoje nemirnosti v nadlego sebi in drugim, kakor skušnja uči.*«⁵⁴ Do leta 1894 sta mu sledila še dva, poleg tega pa je društvu uspelo v mestu odpreti dve osnovni šoli. V šolskem letu 1894/95 je slednji obiskovalo skupno 363 otrok, v treh vrtcih pa je bilo več kot 120 otrok.⁵⁵ Vpis slovenskih otrok v slovenske zavode se je štel za domoljubno dejanje in dolžnost. Prepričevalne metode je moč zaslediti tudi v takratnem časopisju: »*Slovenski stariši! Vsi brez izjeme, vpišite svoje otroke v slovenski šole. Ne dajte se pregovoriti od nikogar, da bi jih odpisali v laške šole. Dokažite, da ste zavedni Slovenci. Ne izpostavite se v zasmeh nasprotnikom, ki se Vam bodo v pest smejali, ko Vas speljejo na led. Ne bojte se nikogar, tudi gonjačev v stražarski opravi ne, ki Vam bodo pretili s kaznimi, ako ne daste otrok v laško šolo. Pokažite vrata ljudem, ki bodo lazili s polo papirja in svinčnikom v roki po vaših hišah speljavat Vaših otrok v laške šole. Zavedni Slovenci, poučujte morebitne nezavedne, da ni jeden otrok slovenski ne prestopi praga laške šole. Bodite ponosni, da ste Slovenci, skrbite, de bodo tudi Vaši otroci zavedni Slovenci!*«⁵⁶ Nadgradnja začetnih prizadevanj je bila ustanovitev Šolskega doma, ki je leta 1897 prevzel

⁵⁰ *Soča*, 21. 4. 1893, št. 17.

⁵¹ Gabršček, *Goriški Slovenci I*, str. 486.

⁵² Prav tam, str. 481–483.

⁵³ Marušič, *Pregled društvene dejavnosti*, str. 179–181.

⁵⁴ *Soča*, 12. 1. 1883, št. 2.

⁵⁵ Gabršček, *Goriški Slovenci I*, str. 384.

⁵⁶ *Primorski list*, 10. 9. 1896, št. 26.

Slogine zavode. Društvo je delovalo nadstrankarsko tudi, ko je prišlo do cepitve v Slogi in oblikovanja dveh slovenskih političnih taborov, o čemer bo več govora v nadaljevanju. Do prve svetovne vojne so v Gorici zgradili štiri izobraževalne institucije, ki jih je društvo uspešno podpiralo. V njih so delovali vrtci, osnovne šole, pripravljalnice, obrtne šole in celo javno moško učiteljsišče, ki so ga leta 1909 preselili iz Kopra v Gorico. V šolskem letu 1914/15 je osnovne šole Šolskega doma obiskovalo 866, vrtce 134, pripravljalnici 153, obrtne šole pa 149 učencev.⁵⁷

Družba svetega Cirila in Metoda

Največji in najpomembnejši projekt na področju narodnoobrambnega delovanja, ki je združil večino slovenskega ozemlja, je bila organizacija Družba sv. Cirila in Metoda (CMD). Zavzemala je pomembno mesto med prizadevanji Slovencev, da bi zavrli vse intenzivnejšo germanizacijo in italijanizacijo obmejnih prostorov. Z ustanavljanjem zasebnih vrtcev in šol na narodnostno najbolj ogroženih področjih slovenskega ozemlja je poskušala popraviti krivice uradne šolske politike, ki ponekod, kljub zadostnemu številu slovenskega prebivalstva, ni predvidela šol v slovenskem jeziku. V skladu s svojimi zmožnostmi je poskušala delovati kot protiutež *Schulvereinu* in *Legi nazionale*. Na obtožbe romanske skupnosti na Goriškem, ki se je bala, da bodo Slovenci tudi s pomočjo organizacije vplivali na spremembe v glavnem mestu dežele, so se odzvali v *Soči*: »*Našim narodnim sosedom v čast pa moram omeniti, da so se razun par njih vsi veselice udeležili ter s tem pokazali, da nas razumejo, ter izprevidijo, da družba sv. Cirila in Metoda je društvo v obrambo, ki ima samo varovati, kar je naše. Naša glavna družba hoče samo k temu pripomoči, da se morajo otroci slovenskih starišev v svojem materinem jeziku izučiti ter postati značajni Slovenci. Naša glavna družba noče in ne misli drugim narodom na jezikovnem polji otrok jemati ampak samo varovati, da drugi narodi ne vzamejo naših.*«⁵⁸

Pobudo za ustanovitev CMD so leta 1884 v Ljubljani dali Ivan Vrhovnik, Luka Svetec, Ivan Hribar, Ivan Murnik, dr. Josip Vošnjak in Tomo Zupan. Družba si je za glavno nalogo zadala »*vsestransko podpirati in pospeševati slovensko šolstvo na katoliško-narodni podlagi.*«⁵⁹ To so dosegli z gradnjo in vzdrževanjem šolskih stavb in vrtcev, zaposlovanjem učiteljev in učiteljic, podporami in nagradami učencem ter izdajo slovenskih knjig. Tako kot pri drugih tovrstnih organizacijah je delovanje temeljilo na podružnicah, ki so se lahko ustanovile v krajih, kjer je pristopilo vsaj 20 članov in članic.⁶⁰ Podružnice so organizirale shode z govori, deklamiranjem, petjem, veselnicami in plesi. S svojimi aktivnostmi so bile pomembna žarišča slovenskega narodnoprubnega delovanja, predvsem na narodnostno ogroženih

⁵⁷ Vovko, *Mal položi dar*, str. 26.

⁵⁸ *Soča*, 14. 2. 1896, št. 7.

⁵⁹ Vovko, *Stare podružnice*, str. 67.

⁶⁰ AST, *I. R. Luogotenenza societa*, b. 1, d. 7300.

delih slovenskega ozemlja, kjer ni bilo drugih slovenskih društev in organizacij.⁶¹ Finančna sredstva je družba nabirala predvsem od članstva, ki je leta 1914 štelu 18.653 oseb, od tega na Goriškem 2898 (16 odstotkov).⁶² V deželi so organizirali moške, ženske in skupne podružnice CMD. Te so finance zbirale na različne načine, pri čemer so v določeni meri posnemale češke, nemške in italijanske narodnoobrambne organizacije. Poleg članarin, ki so jih prispevali člani, so najpomembnejši delež pridobile s pripravljanjem različnih prireditev, katerih namen pa je, kot bomo videli v nadaljevanju, presegal finančnega. Sredstva so bila namenjena ustanavljanju izobraževalnih ustanov in delovanju družbe.⁶³ Ne gre pozabiti na sodelovanje z drugimi narodnimi in kulturnimi društvi, ki so delež vstopnin namenila CMD. To je bilo vzajemno sodelovanje, saj je darovanje denarja za dober namen mobiliziralo večje število potencialnih gledalcev in poslušalcev prireditev. Na javnih mestih in v slovenskih trgovinah ter gostilnah je družba postavila posebne nabiralnike, kamor so gostje in drugi lahko prispevali denarna sredstva. Tekom delovanja je družba razvila tudi založništvo knjig in razglednic. Knjige so imele izrazito narodno, versko ali domoljubno vsebino, npr. knjige Frana Hubada, *Franc Jožef I., cesar avstrijski*, Janka Lebana, *Andrej baron Čehovin, slavni junak slovenski*, in Ivana Vrhovnika, *Listi nabožno slovstveni*.⁶⁴ Pomoč družbi je šla tako daleč, da so sredstva zbirali celo na pogrebih in porokah ter drugih zasebnih dogodkih.⁶⁵

Na Goriškem so prvo podružnico ustanovili 29. marca 1886.⁶⁶ Do konca leta so sledile še štiri, leta 1900 pa jih je bilo že 21 s skupaj 1359 člani in članicami,⁶⁷ pred prvo svetovno vojno pa je število podružnic še naraslo na 51 s skupno 2898 člani in članicami.⁶⁸ Obsežno organizacijsko in člansko zaledje je CMD omogočilo, da je na Goriškem med letoma 1888 in 1914 ustanovila vrtce v Pevmi (1888), Ločniku (1892), Krminu (1909) in na Blanči v Gorici (1911). Organizacija je poleg teh vzdrževala še občinska vrtca v Podgori, ustanovljena leta 1887 in 1896, pod okrilje družbe pa sta spadali tudi mešani dvorazredni šoli v Krminu (1909) in na Blanči v Gorici (1911).⁶⁹ V zadnjem šolskem letu pred začetkom prve svetovne vojne je krminsko osnovno šolo obiskovalo 94 učencev, goriško pa 95.⁷⁰ Iz lokacije šol in vrtcev je razvidna ustanovitev teh institucij na narodnostnem obrobju, v krajih, kjer sta sobivali slovenska in romanska skupnost, kar je posledično povzročalo trenja med prebivalstvom. V Podgori in Devinu sta si nasproti stali podružnici *Lege Nazionale* in CMD, ki sta s svojim delovanjem poskušali v svoje vrste pridobiti čim več ljudi. Večje težave so se pojavljale predvsem v Ločniku, kjer je bila CMD leta 1897 prisiljena zapreti vrtec zaradi premajhnega vpisa, ki je bil deloma posledica

⁶¹ Vovko, *Odborniki in članstvo*, str. 10.

⁶² Vovko, *Mal položi dar*, str. 158–159.

⁶³ Vovko, *Stare podružnice*, str. 68.

⁶⁴ Vovko, *Mal položi dar*, str. 103–110.

⁶⁵ Prav tam, str. 108–109.

⁶⁶ Vovko, *Stare podružnice*, str. 77.

⁶⁷ Marušič, *Pregled politične zgodovine*, str. 322.

⁶⁸ Vovko, *Mal položi dar*, str. 159.

⁶⁹ Vovko, *Stare podružnice*, str. 68–69.

⁷⁰ Pahor, *Pregled razvoja*, str. 283.

delovanja tamkajšnje podružnice *Lege Nazionale*.⁷¹ Metode vključevanja otrok pod okrilje svoje organizacije niso bile prijazne in sredstva prepričevanja se niso izbirala. Tako naj bi ženski v Ločniku, ki je imela dva otroke v slovenskem vrtcu, grozili, da ji bodo porezali vse trte v vinogradu, če ju ne bo prepisala v *Legin* vrtec. Ustrahovanje je bilo v tem primeru uspešno.⁷² Odmev krajevnih dogodkov je dosegel celo dunajski parlament, ko je januarja 1894 hrvaški poslanec Vekoslav Spinčić opozoril na ravnanje *Lege Nazionale* v Ločniku.⁷³ Tamkajšnji dogodki na državni ravni niso dosegli odmeva, ki ga je povzročila ustanovitev slovenskih vzporednic v Celju, a to vseeno nakazuje na težave, s katerimi sta se soočala slovenska narodna skupnost in šolstvo na narodnostnem obrobju.

Po začetnem zagonu v 80. in na začetku 90. let 19. stoletja je sledilo krizno obdobje, primarno posledica političnega razkola, do katerega je na Goriškem prišlo leta 1899. Oblikovanje dveh slovenskih političnih taborov – liberalnega (Narodno napredna stranka) in katoliškega (Sloga/Slovenska ljudska stranka) – je povzročilo delitev pri društvih in organizacijah, ki so se razporedile glede na politično pripadnost vodstva ali članstva.⁷⁴ CMD proti temu ni ostala imuna. Čeprav je organizacija načeloma ostala enotna in so se težave pojavile tudi pri podružnicah v drugih deželah, je razkol na Goriškem povzročil notranje napetosti in delitve ter na tem področju občutnejše spremembe kot drugod. To je razvidno tako iz članstva, ki se je med letoma 1897 in 1903 zmanjšalo za štiri petine, kot iz zneska zbranih sredstev, ki se je leta 1902 več kot za polovico zmanjšal od tistega iz leta 1897.⁷⁵ Nadstrankarska drža organizacije je dokaj uspešno delovala do leta 1907, ko je prišlo na skupščini v Bohinjski Bistrici do razkola in izstopa večine katoliško oz. konservativno usmerjenega vodstva. Slednje je, ob podpori SLS, leta 1910 ustanovilo lastno narodnoobrambno družbo Slovenska straža. Ta se je uspešno razvila tudi na Goriškem, kjer je pred prvo svetovno vojno odprla vrtca v Devinu in Gorici.⁷⁶ Na drugi strani je liberalni tabor premaknil delovanje CMD v politične vode in podprl ustanavljanje novih podružnic, predvsem na podeželju, ki je predstavljalo večinsko volilno bazo SLS. S tem je družba pridobila nov zagon, ki se je manifestiral v povečanju podružnic, članstva in prispevkov. Število podružnic CMD na Goriškem in Gradiškem se je med letoma 1907 in 1914 povečalo z 21 na 51, število članov in članic pa s 449 na 2898.⁷⁷ Slovencem se je s pomočjo organizacije uspelo otresti pritiskov drugih narodnih skupin in v veliki meri zaježiti napredujočo asimilacijo, ki je bila značilna predvsem za Brda. Tako so na primer uspešno onemogočili delovanje Legine šole v Neblem, ki je morala po štirih letih delovanja zapreti svoja vrata.⁷⁸

⁷¹ Prav tam, str. 282.

⁷² *Soča*, 27. 4. 1894, št. 17.

⁷³ *Soča*, 11. 1. 1894, št. 2.

⁷⁴ Marušič, *Primorski čas*, str. 152–164.

⁷⁵ Vovko, *Mal položi dar*, str. 158.

⁷⁶ Prav tam, str. 34.

⁷⁷ Prav tam, str. 159.

⁷⁸ Pahor, *Pregled razvoja*, str. 277.

Vključitev žensk v narodnostni boj in narodna društva

V okviru mednarodnostnih bojev so se narodne elite zavedale pomena podpore žensk in njihove številčnosti, ki je lahko obrnila tehtnico njim v prid. V drugi polovici 19. stoletja se je vloga žensk pri oblikovanju narodne zavesti ves čas povečevala in se izražala predvsem z njihovim vstopom v javno življenje ter aktivnim delovanjem na narodnoobrambnem, izobraževalnem in kulturnem področju. To je slovenska narodna elita poudarjala že od leta 1848 dalje.⁷⁹ Anton Bleiweis se je leta 1878 ob proslavi svoje 70-letnice obrnil neposredno na Slovenke: »*Star slovenski pregovor se glasi: hiša ne stoji na zemlji, hiša stoji na ženi. In ta star slovenski pregovor ima dandanes obširen pomen; mi namreč ne moremo reči: Slovenija ne stoji samo na možeh, ona stoji na ženah slovenskih.*«⁸⁰ Tudi posamezne ženske avtorice so se obračale na svoje sonarodnjakinje s pozivi, v katerih je imel posebno mesto prav materni jezik. Luiza Pesjak je tako v *Novicah* leta 1864 zapisala: »*Dobro veste, ljube domorodkinje, da ste zvezane s tem jezikom, posebno pa čutite trdno to vez v tuji deželi, kjer Vam gotovo neizmerna radost v srcu zaigra, kadar se Vam nenadoma oglasi sladka beseda mile nam domovine. Vtisnite si torej v srce resni ta opomin ene zmed vas, kateri je bil ljubi domači govor vedno sladak, ktera pa lepoto in milino njegovo še le zdaj pozna, ko se ga uči; – ljubite in gojite ta jezik, ki je vednega lika in goreče ljubezni visoko vreden; saj čislajte same sebe, čislajte jezik predrage svoje domovine.*«⁸¹ Vse večji pomen narodne pripadnosti v večnarodnostnem okolju pa ni zajel le javnega delovanja žensk, ampak se je pomembno ugnezdil tudi v zasebni sferi. S poglobljanjem čuta narodne pripadnosti so ženske, v vlogi mater in vzgojiteljic, postale nepogrešljiv del narodne skupnosti.⁸² Od njih se je zahtevalo varovanje narodne identitete ter prenašanje kulture in jezika na naslednje generacije. Poleg tega se je velikokrat pričakovalo, da bodo varovale etnično čistost s porokami izključno znotraj narodnih skupnosti. Tovrstna prizadevanja so se pojavljala pri večini narodnih skupnosti znotraj Avstro-Ogrske.⁸³ Narodne elite so jih spodbujale k vzgoji narodno zavednih rodov, še posebej na narodnostnih obmejnih področjih.⁸⁴ Šole s slovenskim jezikom in narodna društva so na tem območju igrali ključno vlogo pri identifikaciji z narodno skupnostjo. Med nižje izobražene in kmečke sloje prebivalstva, ki so na Goriškem predstavljali večino, je občutek narodne pripadnosti vstopal počasneje in potreboval drugačno podlago za prebujanje pripadnosti. Da bi preprečili prestopke k narodnim nasprotnikom, je slovenska politična elita za ženske oblikovala posebno govorico časti, s katero je postala posameznica, kot pripadnica naroda, odgovorna za svojo čast in čast skupnosti, ki ji je pripadala. V procesu oblikovanja nacionalne skupnosti se je javno sklicevanje na čast naroda

⁷⁹ Granda, *Ženske in revolucija*, str. 6–15.

⁸⁰ Grdina, *Slovenci med tradicijo*, str. 67.

⁸¹ *Novice*, 1. 6. 1864, št. 22.

⁸² Verginella, *Ženska obrobja*, str. 14.

⁸³ Primer: Judson, *The Gendered Politics*, str. 5, Malečková, *The Emancipation*, str. 169–170.

⁸⁴ Verginella, *Ženska obrobja*, str. 117.

prepletalo s tradicionalno govoricu časti, pri čemer so ženske nosile odgovornost za ohranjanje čistosti krvi. Sklicevanje na čast je delovalo kot protitež želji po pridobitvi materialnih dobrin, s katerimi so v Gorici vse do začetka 20. stoletja v veliki meri razpolagali trgovci, delodajalci, obrtniki in italijanska politična elita.⁸⁵ Na večnacionalnih območjih, kjer so se narodnosti borile za prevlado, so posebej tvegano skupino predstavljale ženske, ki so prihajale iz kmečkega okolja in so trgovale z mestom, in tiste, ki so se vanj selile oz. se tam zaposlile. Na tveganja so opozarjale tudi ženske same. Marija Skrinjar iz Sežane je leta 1893 v *Vesni* izpostavila: »Če bodo Slovenke zavedne, ne bomo imeli toliko mlačnežev in omahovalcev; ne izneveri se pa nam niti jedeh mož več! Sedaj pa imamo mnogo vzgledov, da je oče vzoren narodnjak, a deca v sovražnem taboru? Kdo je kriv te sramote? — Žena, mati! — Skrbeti je torej, da se vzgoji čim več zavednih sloven. žensk in — in prihodnost je naša! /.../ Tovarišice! Oklenite se narodnih društev in delujte po svoje za probudo vsega naroda in pravo vzgojo sloven. otrok! Sloven. dekle ljubi samo narodnjaka; sloven. Mati pošiljaj svoje otroke vedno le v domače učilnice! — Bodimo uzorne žene, a tudi odločne narodnjakinje! — Proč s tujimi navadami in nemškim jezikom, proč z nem. šolami!«⁸⁶ Z vse širšim zavedanjem narodnih elit, da je treba narodno zavest razširiti med ženske vseh socialnih in družbenih skupin, so te na področju narodnega in javnega delovanja dobile nove priložnosti.⁸⁷

Slika 2: Središče Gorice pred prvo svetovno vojno (Zbirka razglednic Goriške knjižnice Franceta Bevka)

⁸⁵ Prav tam, str. 74–79.

⁸⁶ *Vesna*, 20. 10. 1893, str. 10.

⁸⁷ Selišnik, Verginella, *The Desire*, str. 102.

Žensko delovanje v društvih

Pomen vključitve žensk so v 80. letih 19. stoletja spoznale tudi narodnoobrambne organizacije v Avstro-Ogrski. Kljub nasprotovanjem med slovensko skupnostjo na eni strani in italijansko ter nemško na drugi, ki so se tekom druge polovice 19. stoletja krepila, ne gre zanemariti vplivov, ki so se vzpostavili na tej relaciji. Eden takšnih je ravno vpliv delovanja družb *Pro Patria/Lega Nazionale* in *Schulverein* na CMD, pri čemer je treba izpostaviti povezave slednje z osrednjo češko narodnoobrambno organizacijo *Ustředni matice školska*.⁸⁸ Za *Legu Nazionale* so tako na primer v *Soči* zapisali: »Razširjanje tega laškega politiškega šolskega društva med Lahi je vredno občudovanja in posnemanja! Podružnica za podružnico vstaja, a vsaka tekmuje v poštvovalnosti. Tu gibanje je vredno resnega opazovanja! Treba se bo tudi naši strani še resneje m tesneje združiti pod zastavo — ‚Sloge‘ in ‚Šolskega doma‘.«⁸⁹ Vse navedene organizacije so pod svojim okriljem združile tudi številne ženske, ki so v boju za narodnostno prevlado na obmejnih in narodnostno mešanih področjih dobile pomembno vlogo. Pri tem je precedens predstavljala *Schulverein*, ki je prva prepoznala pomen množične vključitve žensk v organizacijske in terenske strukture organizacije.⁹⁰ Prvo samostojno podružnico so Nemke ustanovile leta 1883 v Gradcu na Štajerskem in je v kratkem času povezala več kot 1300 članic. Že dve leti kasneje je število ženskih podružnic doseglo 83, v organizacijo pa se je vključilo okoli 10.000 žensk, ki so predstavljale okoli 10 odstotkov celotnega članstva.⁹¹ Poleg tega je ženske pod svoje okrilje vključila tudi *Legu Nazionale*.⁹²

Prav delovanje italijanskih in nemških narodnoobrambnih podružnic, ki je, kot smo lahko videli, vključevalo tudi številne ženske, je sprožilo reakcijo in posnemanje tudi pri slovenski narodni skupnosti. Slovenska politična elita je ženske že zgodaj vključila v različne narodne organizacije in društva, kjer so se lahko uspešno uveljavljale in postale narodno zavedne. Aktivno so v narodnih društvih in narodno-kulturnem življenju delovale že v čitalnicah.⁹³ To je bilo na narodnostnih mejah še veliko izraziteje kot drugje.⁹⁴ Slovensko narodno gibanje je sočasno z drugimi tovrstnimi gibanji v državi začelo najprej podpirati udeležbo žensk na narodnih dogodkih, čitalniških večerih in taborih. Društva so predstavljala eno najpomembnejših možnosti za žensko javno in narodno delo. Ženske so ponekod delovale v čitalnicah in narodnih društvih že od samega začetka. Vanje se niso vključevale le kot pasivne opazovalke, temveč so aktivno sodelovale tudi pri oblikovanju in uresničitvi njihovega programa, in sicer z okraševanjem prireditvenih prostorov, pomočjo pri organizaciji predstav in veselic, s petjem, glasbenimi točkami, recitacijami in igranjem v dramskih predstavah.⁹⁵ V nadaljnjih desetletjih

⁸⁸ Malečková, *The Emancipation*, str. 167–188.

⁸⁹ *Soča*, 1. 3. 1898, št. 17.

⁹⁰ Judson, *The Gendered Politics*, str. 1–17.

⁹¹ Prav tam, str. 8–9.

⁹² *Corriere di Gorizia*, 3. 1. 1897, št. 1.

⁹³ Vodopivec, *Kako so ženske*, str. 33.

⁹⁴ Verginella, *Ženska obrobja*, str. 157–173.

⁹⁵ Vodopivec, *Kako so ženske*, str. 35.

so si ženske s svojim delovanjem zagotovile tudi pomembnejše funkcije in položaje znotraj tovrstnih društev. Slovensko izobraževalno društvo na Cingrafu v Gorici je tako na primer leta 1911 zapisalo v svoja pravila, da pripada ženskim članicam polovica mest v šestčlanskem odboru.⁹⁶ Čitalnice in kulturna društva so večinoma vključevali izobražene ženske višjega in srednjega družbenega sloja, predvsem iz mestnih ali trških okolij, ki so zavest o narodni pripadnosti hitreje ponotranjile. Na drugi strani je proces nacionalne utrditve pri ženskah iz nižjih družbenih slojev potekal na drugačen način. Nacionalne elite so se nanje začele obračati, ko so ugotovile, da uhajajo iz nacionalnega telesa in da njihov prestop v tuje nacionalno okolje slabi domače vrste.⁹⁷

Na tem mestu je treba izpostaviti, da je posebna ženska sekcija delovala tudi znotraj Šolskega doma. Leta 1898 so izenačili društvena pravila za oba spola, s čimer je bilo članicam omogočeno oblikovanje samostojnega odbora in sekcije.⁹⁸ Ženski oddelek je s svojo dejavnostjo dosegel tudi Ljubljano in Trst, kjer je prav tako potekalo nabiranje sredstev za organizacijo.⁹⁹ Šolski dom se je pri tem zagotovo zgledoval po delovanju CMD, ki je začela ustanavljati samostojne ženske podjetnice že leta 1887.

Ženske podjetnice Družbe Cirila in Metoda

CMD je bila prva slovenska organizacija, ki je v svoje delovanje velikopotezno vključila predstavnice vseh družbenih slojev. *Slovenski narod* je leta 1892 zapisal: »*Med mnogimi družbami* – tako se pričinja poročilo – ,se težko katera dobi, ki bi tako globoko segala v vse sloje narodove in tako splošno zanimala vse zavedne Slovence, kakor uprav družba sv. Cirila in Metoda. Lepa njena ideja nas združuje, kakor ude jedne družine krog domačega ognjišča. Ob veselih in žalostnih prilikah se je spominjamo ter polagajoč darove na žrtvenik domovine, nadaljujemo delo sv. blagovestnikov. Da bi še bolj goreče mogle vršiti domoljubni posel, združile smo se Goriške Slovenke v žensko podjetnico, ki je po letih sicer še mlada, a je pognalo že tako krepke mladike, da je ne omaje vsak vetrič.«¹⁰⁰ Pri ženskah je družba prepoznala pomemben dejavnik, ki bi pripomogel k širitvi podjetnic, povečanju finančnih sredstev in krepitvi narodne zavesti. Poleg tega je družba pomagala goriški narodni eliti »narodno izobraziti« ženske in jih aktivno vključiti v boj za slovensko šolstvo in jezik. To je igralo pomembno vlogo predvsem na območju Gorice, kjer so številne ženske, ki so se preseljevale v mesto s periferije, zaradi pritiskov prestopile v nasprotni, italijanski narodni tabor. Pomen družbe je razviden iz zapisa v *Slovanskem svetu*: »*Da se je ženstvo začelo brigati za narodnost, gre v prvi vrsti zasluga sl. družbi sv. Cirila in Metoda, ker je tudi nas vsprejela in nam dovolila,*

⁹⁶ AST, I. R. *Luogotenenza societa*, b. 1, d. 1407.

⁹⁷ Verginella, *Ženska obrobja*, str. 15.

⁹⁸ *Primorski list*, 9. 4. 1898, št. 11.

⁹⁹ Šatej, *Žensko delovanje*, str. 50.

¹⁰⁰ *Slovenski narod*, 26. 2. 1892, št. 46.

da smemo tudi ženske vnemati se za narodne svetinje.«¹⁰¹ Pomembna vloga žensk je izstopala znotraj organizacijskih struktur, terenskega dela in podpore družbi. Delovale so tako znotraj mešanih odsekov in podružnic kot v samostojnih podružnicah. Slednjih je bilo v okviru slovenske organizacije sorazmerno veliko, delež žensk, ki je bil vključen vanje, pa je leta 1900 dosegel 38,8 odstotka celotnega članstva.¹⁰² Ženske so se že kmalu po ustanovitvi CMD vključile v njeno delovanje, pri čemer so posnemale Nemke in Čehinje, ki so se, kot smo videli, v podobna združenja integrirale že v prvi polovici 80. let 19. stoletja.¹⁰³ Prva ženska podružnica je začela delovati leta 1887 v Trstu, do prve svetovne vojne pa ji je na Slovenskem sledilo še 54 podružnic. Trst je bil najpomembnejše in največje središče na slovenskem ozemlju, tretje največje mesto Cislajtanije, stičišče različnih kultur in narodnosti ter pomembno okno v svet zaradi svojega pristanišča. Od tam so zato prihajale številne pobude in vzori, ki so pomembno vplivali na emancipacijo žensk.¹⁰⁴ V mestu se je izoblikovala tudi slovenska ženska izobraženska elita. Združevala se je v okviru prvega slovenskega ženskega časopisa *Slovenka*, ki je začel izhajati leta 1897.¹⁰⁵ Njihove ideje so vplivale na delovanje žensk v celotnem slovenskem prostoru, tudi na Goriškem. Iz Trsta je leta 1893 prišel tudi poziv za ustanovitve podružnic CMD: »Snujte ženske podružnice, kjerkoli jih še ni! Na vse napade odgovorite najboljše, ako še pridnejše nabirate milodare – za naše sirote, za našo kri, za našo bodočnost.«¹⁰⁶

Marsikateri obrok učencev v slovenskih šolskih zavodih, plače učiteljev, gradbeni material za izobraževalne institucije in druge stroške so pokrili prispevki članic CMD. Te so na Goriškem delovale znotraj desetih samostojnih podružnic.¹⁰⁷ Skupno so goriške podružnice v letu 1910 predstavljale 14 odstotkov članstva in 15 odstotkov prispevkov družbi.¹⁰⁸ Če gledamo samo Goriško, je članstvo v samostojnih ženskih podružnicah znašalo 29,8 odstotka, a je bil njihov delež še precej višji, saj so številne delovale v mešanih podružnicah skupaj z moškimi. Samostojne ženske podružnice so na Goriškem v letu 1910 zbrale 29,5 odstotka vseh prispevkov v deželi.¹⁰⁹ Na ta način so ženske neposredno vplivale na kakovost, širjenje in izboljšanje položaja slovenskega šolstva na Goriškem, s čimer je slovenska narodna elita lahko utrdila položaj slovenske identitete na narodnih obrobjih. S krepitvijo narodne zavesti pri ženskah se je to preslikalo tudi na dojemanje pripadnosti znotraj štirih sten pri družinskih članih, kar je bilo posebej poudarjeno na redni skupščini CMD leta 1893 v Sežani. »To pa je v razvoju naše družbe – da rabim besede

¹⁰¹ *Slovanski svet*, 6. 9. 1895, št. 34.

¹⁰² Selišnik, *Prihod žensk*, str. 51.

¹⁰³ Vovko, *Delovanje Deutscher Schulvereina*, str. 877.

¹⁰⁴ Verginella, *Ženske med nacionalnim*, str. 133–145.

¹⁰⁵ Več o *Slovenki* glej: Troha, *Slovensko žensko gibanje*, str. 44–58; Verginella, *Slovenka*, str. 5–15.

¹⁰⁶ *Edinost*, 4. 11. 1893, št. 88.

¹⁰⁷ Gorica (1889), Ajdovščina, Dornberk, Sežana, Tolmin (1892), Kobarid, Prvačina (1894), Ročinj (1899), Branik (1908) in Pevma (1909).

¹⁰⁸ Vovko, *Mal položi dar*, str. 159.

¹⁰⁹ Vovko, *Odborniki in članstvo*, str. 353–421.

slavnega pesnika iz nekega njegovega lista do tajništva – ,najlepši vspeh, ker se je vzdramilo in na delo stopilo naše ženstvo, to je za nas največjega pomena, rekel bi zgodovinske važnosti. ' Da, čast in slava Vam, žene slovenske in dekleta! S tem svojim činom ste dokazale ptujemu in domačemu svetu, da umevate svoj poklic, da imate pri vzgoji slovenske dece tudi ve besedo, da nočete prepuščati nasprotniku nobenega otroka več. Ve, ki ste po naravi že odločene, da čuvate domače ognjišče, pomagajte po naši družbi zbirati okrog njega mladino, ki jo nasprotnik z mamilom slepi ter vabi v svoje potujčevalne zavode!«¹¹⁰ Pomen ženskega delovanja znotraj organizacije pa je presegal narodnostne boje in vpliv na narodnostno identiteto. V še zelo patriarhalnem okolju je bila družba z narodnoobrambnim delovanjem eno prvih okolij, kjer so ženske lahko dosegale enakopravnost.¹¹¹ S svojim delom so pridobile številne vodstvene in organizacijske izkušnje ter hkrati tudi vidno mesto v slovenskem javnem prostoru, ki je bil za ženske pred prvo svetovno vojno še omejen. Na ta način so se zavedle pomena svojega dela in možnosti, ki so se jim z vstopom v javnost začele odpirati. Zaradi tega ni nenavadno, da so bile nekatere članice družbe glavne predstavnice slovenskega ženskega gibanja, ki se je borilo za emancipacijo Slovenk. Tudi znotraj družbe se je tako odpiralo vprašanje ženske emancipacije, ki je predvsem od začetka 20. stoletja dalje postajalo vse pomembnejše znotraj državnega in slovenskega prostora.¹¹²

Na Goriškem je bila prva samostojna ženska podružnica CMD ustanovljena leta 1889 v Gorici.¹¹³ Bila je največja ženska podružnica v deželi in hkrati tudi eno najpomembnejših slovenskih ženskih društev, ki so v deželi delovala pred prvo svetovno vojno. Na višku moči je članstvo preseglo 400 društvnic.¹¹⁴ »Goriška ženska podružnica družbe sv. Cirila in Metoda je zbor goriškega narodnega ženstva in brez ugovora uzor slovenskemu ženstvu po deželi v narodnem delu. Neumorno deluje za razširjenje. in utrjenje šolskega društva ter za pridobitev potrebnih sredstev, bodisi za društveno blagajnico, bodisi za otroške vrte v okolici goriški in v Gorici, ali za narodno šolstvo v glavnem mestu naše deželice. /.../ Goriška ženska podružnica družbe sv. Cirila in Metoda bodi drugi možkim in ženskim podružnicam tega društva, kakor tudi našim hranilnicam in posojilnicam ter čitalnicam, raznim bralnim, pevskim in drugim društvom, dalje slavnim županstvom ter rodoljubom in rodoljubkam v nabiranju doneskov za ,Šolski dom' in v pristopanju k društvu lep izgled. ki naj ga posnemajo.«¹¹⁵ Glede na število članic, zbrani denar in aktivnosti je treba izpostaviti še podružnice v Tolminu, Ajdovščini in Sežani.¹¹⁶

Na kratkem preseku delovanja ženskih podružnic do leta 1914 so razvidne določene posebnosti. Tako kot moške podružnice so šle tudi ženske skozi več faz delovanja v obdobju pred prvo svetovno vojno. Podobno kot v slovenskem merilu

¹¹⁰ Vestnik šolske družbe sv. Cirila in Metoda VII, str. 24.

¹¹¹ Vovko, Odborniki in članstvo, str. 9.

¹¹² Verginella, Vstop žensk, str. 3–20.

¹¹³ AST, I. R. Luogotenenza societa, b. 1, d. 7300.

¹¹⁴ Vovko, Odborniki in članstvo, str. 377.

¹¹⁵ Primorski list, 19. 2. 1898, št. 6.

¹¹⁶ Glej: Šatej, Žensko delovanje, str. 63–68; Šatej, Prispevek k delovanju, str. 575–590; Vovko, Odborniki in članstvo, str. 353–421.

je na prehodu iz 19. v 20. stoletje zaznan padec pri delovanju goriških podružnic, tudi ženskih. Tako so med letoma 1900 in 1908 prenehale delovati podružnice v Kobaridu, Ročinju in Tolminu. Razloge lahko iščemo v upadu motivacije pri članicah.¹¹⁷ Število članic je v goriški podružnici med letoma 1895 in 1904 padlo s 345 na 187.¹¹⁸ Padec je razviden tudi iz manjšega obsega prispevkov in poročanja o delovanju podružnic v časopisju. Na Goriškem so svoj delež pri krajšem zatonu prispevali politični boji, ki so se razplamteli po letu 1899, ko je prišlo do cepitve znotraj Sloge in oblikovanja slovenskega liberalnega ter katoliškega tabora. Ženske podružnice se temu niso izognile. Liberalni tabor je tako v Gorici velikokrat kritično obravnaval delovanje tamkajšnje ženske podružnice, ki je podprla nasprotni tabor. Tako *Soča*, vodilno glasilo goriškega liberalnega tabora, ni hotelo predložiti vabila za prireditev goriške ženske podružnice CMD: »*Predstavo prireja ženska podružnica sv. C. in M., toda čisti dohodek ni namenjen potrebnim šolskim družbi, kakor bi moralo biti, marveč le v prid slovenskemu šolstvu. – Mi pri ‚Soči‘ pa imamo dovolj vzrokov, da smo neverni Tomaži, še več, da klerikalcem ne verujemo prav nič. Misliti smemo celo, da dobiček te veselice pojde – če tudi neposredno v volilni ali tiskovni fond črne internacionale. Nekatero dame, ki marljivo sodelujejo, tega niti sama ne vedo, in vendar je tako. Če kdo ne more umeti, kako se to zgodi, mu pojasnimo; v uredništvu smo mu na razpolago. – Od forme, od krinke, pod katero prirejajo to predstavo stebri goriškega klerikalstva, se pa mi ne moremo pustiti slepiti.*«¹¹⁹ Po razcepu znotraj osrednje organizacije je nov zagon dosegel tudi ženske podružnice v deželi. Tolminska podružnica je leta 1908 obnovila svoje delovanje, ustanovljeni pa sta bili še dve novi podružnici: v Pevmi in Brju pri Ajdovščini. Do prve svetovne vojne, ki je usodno zaznamovala podobo dežele, so ženske podružnice na območjih, kjer so delovale, mobilizirale in vključile več 100 žensk različnih družbenih stanov, poklicev, starosti in izobrazbe.

Vse podružnice so si prizadevale zbrati čim več sredstev za podporo osrednji organizaciji, šolskim zavodom, šolam, učiteljstvu in učencem. Z oglasnimi kampanjami, ki so izkoristile poziv *svoji k svojim*, so se velikokrat obračale na ženske: »*Sezite po tej domači kavi, razširjajte ž njo slovensko ime in podpirajte družbo sv. Cirila in Metoda! Osobito priporočamo našim častitim ženskim podružnicam družbe sv. Cirila in Metoda, naj v svoji obče priznani vnemi za narodno korist deluje v to, da bode leto obsorej rabila sleherna slovenska gospodinja le to izborna domačo kavo.*«¹²⁰ Pri svojem delovanju in prizadevanjih so imele pomembnega zaveznika v goriškem časopisju, ki je, vsaj do političnega razkola na Goriškem, složno podpiralo prizadevanja družbe in njenih podružnic. Časopisni članki so imeli izrazit propagandni namen, časopisje pa je pomembno vlogo opravilo tudi z oglaševanjem izdelkov družbe, saj je nakup slednjih prispeval velik del sredstev v družbeno blagajno. Dogodki so bili bralstvu predstavljeni kot triumf slovenstva in kulturne ustvarjalnosti ter ga prepričevale, naj se jih udeleži in jih podpre: »*Iz*

¹¹⁷ Šatej, *Žensko delovanje*, str. 67–68.

¹¹⁸ Vovko, *Odborniki in članstvo*, str. 337.

¹¹⁹ *Soča*, 16. 3. 1901, št. 32.

¹²⁰ *Soča*, 15. 4. 1898, št. 30.

*Prvačine – Preteklo nedeljo je imela tukajšnja ženska podružnica družbe sv. C. in M. kakor vsako leto, slovesno sv. mašo za žive in mrtve družabnice. Društvenice so se udeležile korporativno te službe božje, Na prsih jih je krasilo društveno znamenje: narodna trobojnica.*¹²¹ Izpostavljena je bila tudi požrtvovalnost žensk: *»Ljubezen do nežne naše mladine in iskreno domoljubje naj privede vsakočastitih društvenic do neumornega delovanja v korist in napredek slovenskega naroda. Z združenimi močmi čuvajmo drage njegove svetinje.*¹²² V drugi polovici 19. stoletja se je znotraj nacionalne identitete uveljavilo dokazovanje, da delo za narod pomeni žrtvovanje.¹²³ To se je izražalo prek časopisnih člankov, pozivov, literature in nastopov, ki so jih podružnice izvajale. Hkrati so prireditve služile tudi za širše izobraževanje. Dornberška ženska podružnica je kulturno proslavo združila s predavanjem o vinogradništvu, ki se je na začetku 20. stoletja spopadalo s krizo zaradi peronospore in trtne uši.¹²⁴ Poleg denarnih sredstev, ki so jih ženske podružnice zbirale za CMD ali npr. Šolski dom, so s prejetim denarjem tudi v lastni režiji pomagale šolski mladini s tem, da so jim pošiljale oblačila, čevlje in hrano. Tako je na primer tolminska ženska podružnica leta 1897 ob božičnici nakupila za šolsko mladino 45 parov čevljev in 400 kolačev.¹²⁵ Posebnost ženskih podružnic so bili cvetlični dnevi, ko so članice v mestih in krajih prodajale cvetje in šopke. Odziv javnosti je bil glede na poročanje časopisja velik, prireditve pa so delovale kot manifestacije slovenstva: *»Stotine in stotine kron se je tekom par ur nabralo med radodarnim goriškim ljudstvom, tisoče in tisoče grošev so darovale žuljave roke našega kmeta in delavca, za krono in več je kupil cvetko oni, ki lahko kaj več da. Kdor ni spoznal zlatega srca našega ljudstva, ga pozna ob teh prilikah. Od Čezsoče pa do naše Nabrežine, od probujene Ajdovščine do italjanske meje so prodajale naše zavedne gospice cvetko za groš. In ploha grošev se je vsula v prazno blagajno našega podpornega sklada, ki bode marsikaterega tovariša rešil lakote in mu pripomogel k izpitu.*¹²⁶ Med Slovenkami in Italijankami oz. Furlankami se je ustvarilo rivalstvo, kar je razvidno iz razlik med zbranimi sredstvi in primerjav pri dosežkih različnih prireditev.: *»Cvetlični dan — za Lahe blamaža. Pret. soboto in nedeljo so Lahi priredili cvetlični dan za ,uboge dijake. ‘Razne gospe in gospodične so prodajale cvetko; a le bolj gospodom, za ljudstvo se niso zmenile. Iste dni je bil tudi slovenski cvetlični dan za razširjenje šole na Blanči. In tu se je lahko videlo, v koliko Slovenci presegamo Lahe. Lahi so imeli čistega dobička K 1794.79, Slovenci pa 2135 K.*¹²⁷

¹²¹ *Soča*, 10. 7. 1896, št. 28.

¹²² *Soča*, 13. 3. 1896, št. 11.

¹²³ Grdina, *Konstituiranje slovenske narodne*, str. 98.

¹²⁴ *Soča*, 17. 8. 1901, št. 94.

¹²⁵ *Soča*, 31. 12. 1897, št. 53.

¹²⁶ *Soča*, 13. 9. 1913, št. 86.

¹²⁷ *Novi čas*, 22. 5. 1914, št. 21.

Vplivi ženskih podružnic na narodno identiteto in jezik

V narodnoobrambnih društvih se je združeval predvsem srednji družbeni razred, ki je tudi oblikoval in usmerjal društveno delovanje.¹²⁸ Glavni gospodarski dejavnosti, s katerimi so se članice ukvarjale, sta bili obrt in trgovina, poleg njiju pa je sorazmerno velik del opravljala učiteljski poklic.¹²⁹ Ravno srednji razred je bil tisti, ki se je prvi vključil v narodno gibanje prek društvene dejavnosti.¹³⁰ Ta sloj je bil nosilec jezika.¹³¹ Poleg tega je podružnicam uspelo pridobiti tudi številne pripadnice nižjih družbenih razredov s podeželja, kjer so tudi delovale posamezne podružnice (npr. Ročinj, Pevma, Branik). V lokalnem okolju so ustvarile predstavo o povezanosti v skupnost in pripadnosti slovenskemu narodu. Ta proces je bil načrten.¹³² V ta namen so prirejale različne dogodke, ki pa v osnovi niso bili namenjeni le zbiranju denarnih sredstev, temveč tudi utrjevanju slovenstva na narodnostnem obrobju, prenosu slovenske kulture na poslušalce in gledalce ter izobraževanju članic in zainteresirane javnosti.

Članice učiteljice so poučevale v šolah družbe in na ta način prenašale prepričanje o narodni zavesti na prihodnje generacije. Poleg posrednega vpliva na oblikovanje narodne identitete ne gre pozabiti niti na neposredno delovanje znotraj teh okvirov. Podružnice so omogočale dostop do slovenskega časopisja in knjig. S svojim delovanjem so na terenu igrale pomembno vlogo pri identifikaciji svojih članic, okolja, v katerem so delovale, in širše javnosti, ki je obiskovala društvene dogodke. Namen javnih dogodkov, festivalov in prireditev je bil oblikovati narodno zavest pri množicah.¹³³ Tovrstne oblike javne kulture, ki so bile načelno odprte vsem članom skupnosti, so imele velik pomen za njeno oblikovanje. Zahtevala je ponovno odkrivanje in obnavljanje narodove edinstvene kulturne identitete.¹³⁴ Ta proces je pri ženskih podružnicah CMD večinoma potekal pri javnih nastopih in prireditvah, na katerih so propagirale slovensko in slovansko kulturo, jezik in nacionalne simbole. Prebivalstvo je bilo v proces vključeno tako aktivno (pevske zbori, dramske skupine) kot pasivno (gledalci).¹³⁵ Če pogledamo programe prireditev različnih ženskih podružnic, lahko hitro opazimo osrednje tematike, ki se pojavljajo skozi izbrane pevske, dramske in recitatorske točke. V Dornberku so se na primer leta 1901 na prireditvi članice tamkajšnje podružnice predstavile s sokolsko koračnico, *Poputnico Hrvatskega doma*, in venčkom slovanskih napevov.¹³⁶ Pevski nastopi so s petjem slovenskih oz. slovanskih pesmi med poslušalstvom ustvarjali občutek pripadnosti narodni skupnosti. Pogoste prireditve s slovensko in slovansko vsebino, način podajanja te vsebine, prikaz simbolov, poudarjanje nekaterih narodnostnih

¹²⁸ Hiebl, *The Instrumentalization*, str. 60.

¹²⁹ Vovko, *Mal položi dar*, str. 159–160.

¹³⁰ Mosse, *The Nationalization*, str. 100.

¹³¹ Hobsbawm, *Nacije in nacionalizem*, str. 141.

¹³² Anderson, *Zamišljene skupnosti*, str. 22–23.

¹³³ Mosse, *The Nationalization*, str. 73.

¹³⁴ Smith, *Nacionalizem*, str. 49–50.

¹³⁵ Bruckmüller, *Habsburška in jezikovno-nacionalna*, str. 239.

¹³⁶ *Soča*, 17. 8. 1901, št. 94.

elementov in izobraževanje članic so vplivali na lokalno prebivalstvo, spremenili njegovo mišljenje ter odnos do jezika in slovenstva na splošno. Temelj nacionalizma je predstavljala pripravljenost ljudi, da se čustveno identificirajo s »svojim« narodom, pri čemer so javni nastopi imeli osrednjo vlogo.¹³⁷ Poezija, proza in glasba so bili kulturni proizvodi nacionalizma in najučinkovitejši povezovalci pri izgradnji tovrstne skupnosti. Petje pesmi je prineslo izkušnjo simultanosti in povezanosti.¹³⁸ Na prireditvah so bili izpostavljeni tudi drugi narodni simboli. Tako so na primer leta 1912 na proslavi v Vrtojbi »slovenske trobojnice plapolale v velikem številu raz hiš ob glavni cesti; po ulicah so švigala naša dekleta v pestrih narodnih nošah in ponujala in prodajala cvetke; nikdo se ni ustavljal, bodisi star ali mlad, ženska ali možki, vsakdo je kupil cvetko od mlade prodajalke.«¹³⁹ Poleg tega, da so podružnice sodelovale pri oblikovanju šolskega sistema, so ga ponekod tudi deloma nadomestile in prispevale k izboljšanju položaja slovenščine tudi med starejšo (žensko) generacijo. Družba in njene podružnice so delovale tudi v prepričanju narodne solidarnosti z drugimi slovanskimi narodi. Tako je na primer proslavo goriške ženske podružnice decembra 1895 obiskalo pet Čehov (dva moška in tri ženske), med katerimi je bil tudi župan enega od praških predmestij, ki je družbi daroval znatnejši denarni znesek.¹⁴⁰ Z zbiranjem sredstev za revne otroke so podružnice pripomogle k izboljšanju socialne slike med slovenskim prebivalstvom, s podpiranjem slovenskih trgovcev in obrtnikov v Gorici pa še dodatno h gospodarski moči in vplivu slovenske skupnosti v mestu. Zanimariti ne gre niti vpliva na emancipacijo žensk, kot piše Vovko: »v še zelo patriarhalnem ozračju zadnjega obdobja Avstro-Ogrske je bila CMD s svojim narodno-obrambnim delovanjem, ki ga je zavestno gradila na delovanju žensk, eno prvih okolij, kjer so lahko le-te enakopravno delovale.«¹⁴¹

Sklep

Jezik, izobraževalni proces in kultura so v času razgretih mednacionalnih trenj igrali ključno vlogo pri identifikaciji posameznikov in večjih skupin s to ali ono narodno skupnostjo. Na Goriškem in Gradiškem se je slovenska narodna skupnost, podobno kot v nekaterih drugih deželah, znašla v podrejenem položaju v primerjavi z romansko in nemško skupnostjo, saj sta ji slednji onemogočali dostop do institucij, ki bi slovenski jezik postavljale v enakopraven položaj. Boji so potekali predvsem na področju rabe slovenskega jezika v javnem prostoru in ustanavljanja javnih izobraževalnih zavodov za poučevanje slovenskega jezika. Prostor, kjer je skozi celotno obdobje Avstro-Ogrske prihajalo do konfrontacij, so predstavljala narodnostno mešana območja v Brdih in na Krasu in glavno mesto dežele Gorica. Da bi Slovenci

¹³⁷ Hobsbawm, *Čas imperija*, str. 174.

¹³⁸ Anderson, *Zamišljene skupnosti*, str. 173–178.

¹³⁹ *Soča*, 17. 9. 1912, št. 106.

¹⁴⁰ *Soča*, 26. 12. 1895, št. 52.

¹⁴¹ Vovko, *Odborniki in članstvo*, str. 9.

zaustavili napredujočo asimilacijo in si zagotovili boljši oz. enakopraven položaj, so uporabili številne metode, med katerimi je treba posebej izpostaviti delovanje narodnoobrambnih organizacij, ki so se uspešno uveljavile in razvile na Goriškem in Gradiškem v desetletjih pred prvo svetovno vojno. Poleg vseslovenske CMD, in deloma tudi Slovenske straže, so goriški Slovenci ustanovili regionalni organizaciji Sloga ter Šolski dom. Z razvejano mrežo podružnic so organizacije združile številčno članstvo, znotraj katerega so nezanemarljiv delež predstavljale ženske. Slednje so ustanovile svoje lastne podružnice in si zagotovile vidno vlogo v boju za utrditev slovenskega jezika, kulture, gospodarstva in politične moči v Gorici in deželi. Poleg tega so pripomogle k ustanovitvi novih šol, s katerimi so Slovenci v veliki meri zaustavili proces asimilacije. Mediji, politični predstavniki in družba so njihova prizadevanja opazili in podprli, ženske pa so si na ta način zagotovile mesto v javnem prostoru in pridobile izkušnje, ki so se izkazale za pomembne v boju in na poti k emancipaciji. Lahko se strinjamo z ugotovitvijo Katje Mihurko Poniž, ki je zapisala, da je za zgodovino žensk na Slovenskem predstavljalo narodno gibanje, kamor so spadale tudi ženske podružnice CMD, »*eno izmed postaj na poti k enakopravnosti.*«¹⁴²

Viri in literatura

Časopisni viri:

Corriere di Gorizia 1897

Edinost 1893

Gorica 1910, 1911

Novi čas 1914

Novice 1861, 1864

Primorski list 1896, 1898

Slovanski svet 1895

Slovenski narod 1892

Slovenija 1848

Soča 1877–1914

Vesna 1893

Vestnik šolske družbe sv. Cirila in Metoda 1893

Arhivski viri:

Archivio di Stato di Trieste = AST

AST I. R. Luogotenenza societa, b. 1.

Literatura

Anderson, Benedict, *Zamišljene skupnosti: o izvoru in širjenju nacionalizma*. Ljubljana: Studia Humanitatis, 2003.

Brancati, Mario, *L'organizzazione scolastica nella Contea principesca di Gorizia e Gradisca dal 1615 al 1915*. Mariano del Friuli (GO): Edizioni della Laguna; Gorizia: Associazione culturale »Mo. Rodolfo Lipizer«, 2004.

¹⁴² Mihurko Poniž, *Evine hčere*, str. 11.

- Bruckmüller, Ernst, Habsburška in jezikovno-nacionalna identiteta. Razmišljanja o razmerju med narodno zavestjo in šolsko izobrazbo v habsburški monarhiji. *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 57, 2009, str. 237–250.
- Budin, Chiara Lesizza, L'istruzione popolare a Gorizia dal 1875 al 1890 attraverso gli atti del Consiglio Scolastico Urbano. *Ottocento Goriziano (1815–1915). Una città che si trasforma* (ur. Lucia Pillon). Gorizia: Editrice Goriziana, 1991, str. 65–93.
- Cvirn, Janez, Celjsko gimnazijsko vprašanje (1893–1895). *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 45, 1/2, 1997, str. 102–111.
- Fain, Daniela Lorena, Società di cultura a Gorizia nel XIX secolo. *Ottocento Goriziano (1815–1915). Una città che si trasforma* (ur. Lucia Pillon). Gorizia: Editrice Goriziana, 1991, str. 23–63.
- García Ofelia, Language and Ethnifying. *Handbook of language & ethnic identity. Vol. 1, Disciplinary & regional perspectives* (ur. Joshua A. Fishman in Ofelia García). Oxford [etc.]: Oxford University Press, 2010, str. 519–534.
- Gabršček, Andrej, *Goriški Slovenci: narodne, kulturne, politične in gospodarske črtice, knj. 1*. Ljubljana: Merkur, 1932.
- Granda, Stane, Ženske in revolucija 1848 na Slovenskem. *Splošno žensko društvo: 1901–1945: od dobrih deklet do feministk* (ur. Nataša Budna Kodrič in Aleksandra Serše). Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2003, str. 6–15.
- Grdina, Igor, Konstituiranje slovenske narodne identitete in slovenska književnost (v trikotniku Avstrija - Jugoslavija - Slovenija). *Avstrija, Jugoslavija, Slovenija. Slovenska narodna identiteta skozi čas: Lipica, 29. maj - 1. junij 1996* (ur. Dušan Nečak). Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 1997, str. 90–110.
- Grdina, Igor, *Slovenci med tradicijo in perspektivo: politični mozaik 1860–1918*. Ljubljana, Študentska založba, 2003.
- Hiebl, Ewald, The Instrumentalization of Bürgerlichkeit: associations and the Middle Class in Hallein. *Civil Society, Associations, and Urban Places: Class, Nation, and Culture in Nineteenth-Century Europe* (ur. Graeme Morton, Boudien de Vries, Robert J. Morris). Farnham: Ashgate, 2006, str. 55–76.
- Hobsbawm, Eric, *Čas imperija: 1875–1914*. Ljubljana: Sophia, 2012.
- Hobsbawm, Eric, *Nacije in nacionalizem po letu 1780: program, mit in resničnost*. Ljubljana: Založba /*cf., 2007.
- Hroch, Miroslav, The Slavic World. *Handbook of language & ethnic identity. Vol. 1, Disciplinary & regional perspectives* (ur. Joshua A. Fishman in Ofelia García). Oxford [etc.]: Oxford University Press, 2010, str. 268–285.
- Judson, Pieter M., “Not Another Square Foot!” German Liberalism and the Rhetoric of National Ownership in Nineteenth-Century Austria. *Austrian History Yearbook* 26, 1995, str. 83–97.
- Judson, P. M., The Gendered Politics of German Nationalism in Austria, 1880–1900. *Austrian women in the nineteenth and twentieth centuries: cross-disciplinary perspectives* (ur. David F. Good, Margarete Grandner, Mary Jo Maynes). Providence; Oxford: Berghahn Books, 1996, str. 1–17.
- Judson, Pieter M., *The Habsburg Empire: New History*. Cambridge (MA); London, The Belknap Press of Harvard University Press, 2016.
- Leksikon občin kraljestev in dežel zastopanih v državnem zboru izdelan po rezultatih popisa 1900, VII. Avstrijsko-Ilirsko primorje*. Dunaj: C. Kr. dvorna in državna tiskarna, 1906.
- Malečková, Jitka, The Emancipation of Women for the Benefit of the Nation: The Czech Women's Movement. *Women's Emancipation Movements in the Nineteenth Century: A European Perspective* (ur. Sylvia Paletschek in Bianka Pietrow-Ennker). Stanford: Stanford University Press, 2006, str. 167–188.

- Marušič, Branko, Andrej Ipavec (1880–1924): ob stoletnici prve popolne slovenske državne gimnazije. *Izvestje Raziskovalne postaje ZRC SAZU v Novi Gorici* 9, 2012, str. 17–29.
- Marušič, Branko, *Primorski čas pretekli: Prispevki za zgodovino Primorske*. Koper, Lipa; [Trst], Založništvo tržaškega tiska; [Gorica], Goriški muzej, 1985.
- Marušič, Branko, Pregled društvene dejavnosti v Avstrijskem primorju (1848–1918). *Annales. Series historia et sociologia* 2, 1999, str. 163–192.
- Marušič, Branko, *Pregled politične zgodovine Slovencev na Goriškem 1848–1899*. Nova Gorica: Goriški muzej, 2005.
- Marušič, Branko, Prispevek k poznavanju narodnostnih razmer v Brdih: ob 140-letnici briškega tabora. *Brda in Brici: o ljudeh, zgodovini, jeziku, bésedni umetnosti, stavbarstvu in rastlinstvu Brd* (ur. Danila Zuljan Kumar in Tanja Gomiršek). Dobrovo: Občina Brda, 2013, str. 107–128.
- Matić, Dragan, Čitalnice, »valilnice« slovenskih kulturnih ustanov. *Slovenska kronika XIX. Stoletja, knj. II 1861–1883*. Ljubljana: Nova revija, 2003, str. 25–27.
- Melik, Vasilij, Slovenski tabori. *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 16. 1968, str. 65–76.
- Melik, Vasilij, *Volitve na Slovenskem: 1861–1918*. Ljubljana: Slovenska matica, 1965.
- Mihurko Poníž, Katja, *Evine hčere: konstruiranje ženskosti v slovenskem javnem diskurzu 1848–1902*. Nova Gorica: Univerza, 2009.
- Mosse, George Lachman, *The Nationalization of the Masses: Political Symbolism and Mass Movements in Germany from the Napoleonic Wars through the Third Reich*. New York: New American Library, cop, 1977.
- Pahor, Drago, Pregled razvoja osnovnega šolstva na zahodnem robu slovenskega ozemlja. *Osnovna šola na Slovenskem 1869–1969* (ur. Vlado Schmidt). Ljubljana: Slovenski šolski muzej, 1970, str. 235–337.
- Sagadin, Janez, Kvantitativna analiza razvoja osnovnega šolstva na Štajerskem, Kranjskem in Primorskem po uveljavitvi osnovnošolskega zakona iz leta 1869 ter kvantitativni prikaz osnovnega šolstva v poznejši Dravski banovini. *Osnovna šola na Slovenskem 1869–1969* (ur. Vlado Schmidt). Ljubljana: Slovenski šolski muzej, 1970, str. 65–170.
- Schmidt, Vlado, Osnovna šola in osnovnošolska zakonodaja pred sto leti. *Osnovna šola na Slovenskem 1869–1969* (ur. Vlado Schmidt). Ljubljana: Slovenski šolski muzej, 1970, str. 9–29.
- Selišnik, Irena, *Prihod žensk na oder slovenske politike*. Ljubljana: Sophia, 2008.
- Selišnik, Irena; Verginella, Marta, The Desire to be Free: Marica Nadlišek Bartol and the Young Intelligentsia at the Turn of the 20th Century. *Historijski zbornik* 66, 1, 2013, str. 101–120.
- Smith, Anthony D., *Nacionalizem: teorija, ideologija, zgodovina*. Ljubljana: Krtina, 2005.
- Šatej, Barbara, Prispevek k delovanju sežanske ženske podružnice Družbe sv. Cirila in Metoda. *Iz zgodovine Krasa* (ur. Miha Preinfalk). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, str. 575–590.
- Šatej, Barbara, *Žensko delovanje na Goriškem od sredine 19. stoletja do druge svetovne vojne: magistrsko delo*. Ljubljana: [B. Šatej], 2012.
- Troha, Nevenka, Slovensko žensko gibanje v Trstu na prelomu 19. in 20. stoletja. *Splošno žensko društvo: 1901–1945: od dobrih deklet do feministk* (ur. Nataša Budna Kodrič in Aleksandra Serše). Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2003, str. 44–58.
- Ude, Lojze, Zgodovina slovenskega pouka na koroških osnovnih šolah od leta 1869 do danes. *Osnovna šola na Slovenskem 1869–1969* (ur. Vlado Schmidt). Ljubljana: Slovenski šolski muzej, 1970, str. 171–234.
- Verginella, Marta, Vstop žensk v slovensko politično areno. *Ženske na robovih politike* (ur. Milica Antić Gaber). Ljubljana: Sophia, 2011, str. 3–20.

- Verginella, Marta, *Ženska obrobja: vpis žensk v zgodovino Slovencev*. Ljubljana: Delta, 2006.
- Verginella, Marta, *Ženske med nacionalnim angažmajem in bojem za žensko emancipacijo. Slovenke v Trstu na prehodu iz 19. v 20. stoletje. Frauen. Männer: Universitäten, univerze, università Klagenfurt Koper Ljubljana Maribor Trieste Udine* (ur. Tina Bahovec). Celovec: Drava, cop., 2007, str. 133–145.
- Vodopivec, Peter, *Kako so ženske na Slovenskem v 19. stoletju stopale v javno življenje: prispevek k zgodovini žensk v slovenskem prostoru (1848–1900). Zgodovina za vse: vse za zgodovino 2*, 1994, str. 30–44.
- Vodopivec, Peter, *Od Pohlinove slovnice do samostojne države: slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do konca 20. stoletja*. Ljubljana: Modrijan, 2006.
- Vovko, Andrej, *Delovanje Deutscher Schulverein na Koroškem in Primorskem v letih 1908–1914 v luči pisanja Slovenskega Branika. Časopis za zgodovino in narodopisje 71, 3*, str. 399–414.
- Vovko, Andrej, *Delovanje Deutscher Schulvereina na Kranjskem v luči pisanja Slovenskega branika. Melikov zbornik: Slovenci v zgodovini in njihovi srednjeevropski sosedje* (ur. Vincenc Rajšp). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2001, str. 869–884.
- Vovko, Andrej, *Mal položi dar ---: portret slovenske narodnoobrambne šolske organizacije Družbe sv. Cirila in Metoda: 1885–1918*. Ljubljana, Slovenska matica, 1994.
- Vovko, Andrej, *Odborniki in članstvo podružnic Družbe sv. Cirila in Metoda 1885–1918*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2004.
- Vovko, Andrej, *Stare podružnice „Družbe sv. Cirila in Metoda“ na Goriškem v letih 1885–1918. Goriški letnik 6*, 1979, str. 67–83.
- Waltritsch, Marko (2004): *Le scuole slovene nella Contea di Gorizia e Gradisca sino alla prima guerra mondiale. L'organizzazione scolastica nella Contea principesca di Gorizia e Gradisca dal 1615 al 1915* (ur. Marco Brancati). Mariano del Friuli (GO): Edizioni della Laguna; Gorizia: Associazione culturale »Mo. Rodolfo Lipizer«, str. 151–160.
- Zwitter, Fran, *Nacionalni problemi v Habsburški monarhiji*. Ljubljana: Slovenska matica, 1962.

SUMMARY

Struggle for Slovene Schools and Operation of Women's Branches of the Sts Cyril and Methodius Society in Gorizia and Gradisca in the Period before World War I

Robert Devetak

The article addresses the struggle of the Slovene national community for Slovene-language schooling in Gorizia and Gradisca, along with the role of the Sts Cyril and Methodius Society in this process, paying particular attention to women's activities. Gorizian Slovenes strove to establish public basic schools with Slovene as the language of instruction in the city of Gorizia throughout the period of Austria-Hungary. Schooling played an important role in the formation of national identity in a period marked by national friction. The Italian, German, and partly also Friulian community used all levers, which were made possible mostly by their economic, social, and political position, to hinder Slovenes' demands in the realm of education despite the existing legal obligations. Consequently, Slovenes were forced to pursue different strategies. In terms of educational institutions, the Italian and Friulian community on one side and the Slovene community on the other established their own organizations to reach their goals. These organizations and their numerous branches mobilized the population and established private basic schools throughout the land. From the 1880s onwards the Slovene community gathered around the Sts Cyril and Methodius Society, which successfully established a few private basic schools and kindergartens in Gorizia and on the land's national borders in the decades before World War I and thus managed to limit the assimilation process. The society's membership consisted of a large share of women, who contributed actively to its successful operation through their work on location, their activities in their local environments, and fund raising. Slovene Gorizian women established their own branches and in doing so, they acquired organizational skills, know-how, jobs and entered the public space, which had been largely inaccessible at the turn of the 20th century. Their operation thus had a national and an important emancipatory aspect.

Damir Globočnik

Trubarjev spomenik v Ljubljani

GLOBOČNIK Damir, ddr., muzejski svetnik, SI-4240 Radovljica, Langusova ul. 29, damir-globocnik1@gmail.com

Trubarjev spomenik v Ljubljani

Zgodovinski časopis, Ljubljana 74/2020 (162), št. 3-4, str. 388–424, cit. 164

1.01 izvorni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Počastitev štiristoletnice rojstva začetnika slovenske književnosti in utemeljitelja slovenskega knjižnega jezika Primoža Trubarja je imela liberalen značaj. Slovenski liberalci so Trubarja uporabljali v kulturnem boju proti katoliškemu taboru (zlasti opozarjanje na vzporednice med protestantizmom in sodobnim svobodomiselstvom). V katoliškem taboru so priznavali Trubarjevo literarno prvenstvo, vendar so v njem videli predvsem protestantskega cerkvenega reformatorja in odpadnika od katoliške vere. Prvi pobudnik Trubarjevega spomenika je bil pesnik Anton Aškerc. Prispevke je zbiral odbor, ki je bil na pobudo Društva slovenskih književnikov in časnikarjev ustanovljen konec leta 1907. Imena darovalcev je objavljala liberalni časnik *Slovenski narod*. Aprila 1908 so izdelavo spomenika zaupali kiparju Francu Bernekerju. V času VIII. vseslovenskega časnikarskega kongresa septembra 1908 so slovesno odkrili temeljni kamen za spomenik, spomenik pa maja 1910. Berneker je kip Trubarja za pridigarским pultom izdelal v duhu modernega kiparstva.

Ključne besede: Primož Trubar, protestantizem, javni spomeniki, Franc Berneker, Anton Aškerc, Ivan Hribar, Ivan Tavčar, Fran Zbašnik, VIII. vseslovenski časnikarski shod

GLOBOČNIK Damir, PhD in Art History and History, Museum Councillor, SI-4240 Radovljica, Langusova ul. 29, damirglobocnik1@gmail.com

Trubar Memorial in Ljubljana

Historical Review, Ljubljana 74/2020 (162), No. 3-4, pp. 388–424, 164 notes

Language: Sn., (En., Sn. En.)

Marking the 400th anniversary of the birth of Primož Trubar, the originator of Slovene literature who laid the foundations of the standard Slovene language, was liberal in its nature. Slovene liberals used Trubar in their cultural struggle against the Catholic camp, particularly by drawing attention to parallels between Protestantism and contemporary freethinking. The Catholic ranks recognized Trubar's literary achievement; however, they considered him to be, first and foremost, a Protestant reformer and a heretic. Anton Aškerc was a prime mover in the initiative to set up a monument commemorating Trubar. Contributions were gathered by a committee which was established in late 1907 on the initiative of the Slovene Writers' and Journalists' Association. Donors' names were published in the liberal newspaper *Slovenski narod*. In April 1908 the sculptor Franc Berneker was entrusted with producing the monument. The foundation stone was unveiled in a ceremony that took place in September 1908, during the 8th Pan-Slavic Journalistic Congress, and the monument itself was unveiled in May 1910. Berneker produced the statue of Trubar standing behind a preaching stand in the manner of modern statuary art.

Keywords: Primož Trubar, Protestantism, public memorials, Franc Berneker, Anton Aškerc, Ivan Hribar, Ivan Tavčar, Fran Zbašnik, the 8th Pan-Slavic Journalistic Assembly

Praznovanje tristoletnice smrti začetnika slovenske književnosti in utemeljitelja knjižnega jezika Primoža Trubarja v letu 1886 je bilo skromno. *Ljubljanski zvon* je obletnico počastil z objavo Aškerčeve pesnitve »Novi svetnik« in študije Andreja Fekonje o začetkih slovenske književnosti. Namero o spodobnem jubilejnem slavlju naj bi opustili, ker bi se ta »iz *lehko razumljivih* *uzrokov* *morebiti napačno tolmačila*«. ¹ *Slovenski narod* je pojasnjevanje, zakaj tristoletnica ni naletela na večjo počastitev, zavil v namigovanja: »... a naše razmere so take, da se mora ob sebi umevna hvaležnost čestokrat umikati tesnosrčnim ozirom, da nekateri v najnedolžnejši stvari iščejo dlake v jajci, da se še tako jednostavnim pojavom radi podtikajo zli nameni, s kratka, da je vse polno predsodkov, pomislekov, bojazni in ozirov, prav malo pa odločne volje in prave zavesti.«²

Slovensko pisateljsko društvo je 3. julija 1886 v salonu ljubljanske čitalnice priredilo večer v Trubarjev spomin. Slavnostni govornik je bil Fran Levec. Predsednik čitalnice dr. Josip Vošnjak in Levec sta poudarila, da ne slavijo katoliškega duhovnika in poznejšega protestanta Trubarja, temveč njegovo literarno delovanje. Na sporedu so bili Aškerčev »Novi svetnik« (recitacija Luka Pintar) in pevske točke. »Gorazdova pesem ‚Novi svetnik‘ ne našla bi lahko boljšega interpreta, nego je bil g. Pintar in tudi vse druge točke izzvale so splošno pohvalo, zlasti pa petje gospe A. Svetkove in govor M. Svetkove, ki se je pokazala izvrstno govornico in izborno domorodkinjo. /.../ Razen omenjenih govorov, bilo je še nekoliko napitnic, ubrano petje, v obče pa najmikavnejša zabava.«³

Zagrebški Slovenci (Ivan Benignar, dr. Fran Celestin, Franc Marn, dr. Avgust Mušič, Stožir, Matija Valjavec, dr. Lovro Vidrić) so udeležencem Trubarjevega večera poslali telegram: »Slava Trubarju, ki je delal za vse razrede slovenskega naroda, za našo uzajemnost na jugu in zaslužil hvaležnost slovenstva in slovanstva.« Prav tako dunajsko društvo Slovenija: »Slava Trubarjevemu spomину, njegov značaj in ljubezen do naroda bodi vsem rodoljubom vzor.«⁴ Katoliški cerkveni list *Zgodnja Danica* je Trubarjevemu večeru v Ljubljani namenil pesem »Trubarovanje«: »Trubarja so preslavljali, / S pisateljstvom umivali: / Je-li vmit zdaj prav lepó? / Kaj ti praviš, Hren, na to?«⁵

¹ Fran Levec, »Primož Trubar«, *Ljubljanski zvon*, 1886, št. 6, str. 377.

² »Ob tristoletnici Trubarjeve smrti«, *Slovenski narod*, 1886, št. 144.

³ Po: »Trubarjev večer«, *Slovenec*, 1886, št. 149; »Trubarjeva tristoletnica«, *Ljubljanski zvon*, 1886, št. 8, str. 510; »Trubarjev večer«, *Slovenski narod*, 1886, št. 149.

⁴ »Povodom Trubarjevega večera«, *Slovenski narod*, 1886, št. 150.

⁵ »Trubarovanje«, *Zgodnja Danica*, 1886, št. 28.

Podoben večer so istega dne pripravili v Trstu. V dvorani slovanske čitalnice se je zbralo 34 gospodov (mdr. konzul Jurca in dva častnika). Slavnostni govornik je bil pobudnik Trubarjevega večera Lovro Žvab, ki je predstavil začetke slovenske književnosti (mdr. rokopis, ki ga je našel pri beneških Slovencih),⁶ Trubarjevo življenje, književno delovanje in pomen. Sledile so napitnice in petje čitalniških pevcev. »Vsi gospodje so bili jako praznično ubrani in zdelo se je, kakor bi se jih bil polastil oni mladostni duh, ki je Trubarja oživiljal in navduševal pri njegovem delovanju in v njegovih bojih.« Dr. Karel Glaser in Jereb sta spregovorila tudi o Trubarjevih protestantskih tovariših. Jereb je opozoril na zasluge dr. Teodorja Elzeta, »da so Slovenci in ves učen svet Trubarja prav spoznali ter začeli ceniti njegovo delovanje«.⁷

Štiristoletnica rojstva Primoža Trubarja

Odbor za proslavitev štiristoletnice rojstva Primoža Trubarja je bil ustanovljen na pobudo Društva slovenskih književnikov in časnikarjev konec leta 1907 v Ljubljani. Na ustanovni sestanek 27. decembra 1907 v mestni posvetovalnici na magistratu so bila vabljeni vsa ljubljanska narodna (liberalna) društva. Po daljši debati, ali naj zbirajo prispevke za Trubarjevo ustanovo ali za spomenik, v kateri so sodelovali časnikarja Viktor Zalar in Miroslav Malovrh, predsednik Slovenske matice dr. Fran Ilešič, ljubljanski župan Ivan Hribar in kontrolor Mestne hranilnice Anton Trstenjak, so se odločili za »sicer skromen, a vendar dostojen spomenik«.⁸

Častna predsednica odbora je bila predsednica Splošnega slovenskega društva Franja Tavčarjeva, častni predsednik ljubljanski župan in državni poslanec Ivan Hribar (predlagala sta ju predsednik Društva slovenskih književnikov in časnikarjev, pisatelj in urednik *Ljubljanskega zvona* dr. Fran Zbašnik in tajnik društva, urednik *Slovenskega naroda* Rasto Pustoslemšek), predsednik odbora je postal dr. Fran Zbašnik, prvi podpredsednik dr. Fran Ilešič, drugi podpredsednik predsednik Pisateljskega podpornega društva prof. Rajko Perušek (vse tri je predlagal glavni urednik *Slovenskega naroda* in podpredsednik Društva slovenskih književnikov in časnikarjev Miroslav Malovrh), blagajnik pa c. kr. polkovnik v pokoju Mihael Lukanc pl. Savenburg (izvoljen na predlog Ivana Hribarja). V odboru so bili zastopani tudi predstavniki prisotnih narodnih društev (poleg omenjenih še Glasbena matica, Akademija, akademični ferialni društvi Sava in Prosveta, Zveza jugoslovanskih učiteljskih društev, Muzejsko društvo, Društvo slovenskih profesorjev, obe ljubljanski sokolski društvi, Žensko telovadno društvo, pevski društvi Slavec

⁶ Lovro Žvab (1852–1888) je v *Ljubljanskem zvonu* leta 1884 objavil izvlečke iz arhivskega gradiva, ki ga je zbral Mihel Jenner (1764–1828) in s katerimi je bilo mogoče osvetliti Trubarjevo bivanje v Trstu (L. Žvab, »Crtica o Primoži Trubarji«, *Ljubljanski zvon*, 1884, št. 1, str. 41–45).

⁷ Po: »Iz Trsta 6. junija«, *Slovenski narod*, 1886, št. 151; »Trubarjev večer«, *Edinost*, 1886, št. 55.

⁸ Po: »Trubarjev jubilej«, *Slovenski narod*, 1907, št. 298; »Seja radi proslave Trubarjevega jubileja«, *Slovenski narod*, 1907, št. 300; »Ponižno in krotko«, *Nova doba*, 1908, št. 3.

in Ljubljanski zvon, trgovsko društvo Merkur, Politično in prosvetno društvo za Trnovo in Krakovo, Politično in gospodarsko društvo za Vodmat).⁹

Že štiri dni po ustanovnem sestanku je *Slovenski narod* (31. december 1907) objavil javni poziv odbora: »*Obračamo se torej do vseh izobražencev našega naroda, ki imajo zmisel za veliko delo Trubarjevo z vljudno prošnjo, da nam priskočijo na pomoč in da vsak po svoji moči prispeva k stroškom, brez katerih seveda ni možna izvršitev naše namere. Čas je kratek in zato je nujno treba, da vsakdo brez odloga stori svojo dolžnost. Trubarjevega slavja se udeleže vsi slovanski narodi. Tem povodom bosta zborovali v Ljubljani avstrijsko slovansko časnikarsko društvo in društvo jugoslovanskih književnikov in časnikarjev. Sramotno bi bilo, če bi morali reči našim slovanskim gostom: Nameravali smo postaviti našemu prvemu književniku skromen spomenik, a naš klic med narodom ni našel odziva, naš narod se ni mogel povzpeti do toliknega navdušenja za svojega prvega slovstvenika, da bi bili mogli uresničiti to namero!*«¹⁰

Odbor za proslavo Trubarjeve štiristoletnice je na drugi seji 2. januarja 1908 za tajnika izvolil Josipa Krevla in Janka Kersnika, oba sta bila notarska kandidata. Na predlog blagajnika, polkovnika v pokoju Mihaela Lukanca pl. Savenburga so sklenili prirediti 10. maja 1908 tombolo v korist Trubarjevemu spomeniku. Odločili so se poslati oklic za Trubarjev spomenik naslednjim listom in revijam: *Soča, Gorenjec, Notranjec, Naš list, Slovan, Domovina, Narodni list, Učiteljski tovariš, Nova doba, Ljubljanski zvon, Svoboda, Rdeči prapor, Prosveta, Naši zapiski, Glas svobode, Svobodna misel, zagrebški dnevnik Pokret, Obzor in Agramer Tagblatt, Savremenik* (Letopis Društva hrvaških književnikov), reški *Novi list*, beograjski *Slovenski jug* in praški *Slovanski prěhled*. Prošnje naj bi prejele vse slovenske občine in denarni zavodi. Medaljon na spomeniku bo izbran na natečaju, na katerem bodo lahko sodelovali vsi slovenski kiparji. Na predlog predsednika dr. Frana Zbašnika (1855–1935) so izvolili odsek za prireditev javne tombole in ožji komite oziroma pripravljalni odbor za postavitev spomenika. Za datum odkritja spomenika so določili 29. junij 1908.¹¹ V času odkritja spomenika naj bi v Ljubljani namreč potekal kongres Osrednje zveze slovanskih časnikarjev (28.–30. junij 1908).¹²

⁹ Po: »Proslava Trubarjevega jubileja«, *Gorenjec*, 1908, št. 2.

¹⁰ Po: »Slovenskemu narodu!«, *Slovenski narod*, 1907, št. 302; »Štiristoletnica rojstva Primoža Trubarja«, *Soča*, 1908, št. 2; *Edinost*, 1908, št. 2.

¹¹ Po: »Seja 'Odbora za Trubarjev spomenik'«, *Slovenski narod*, 1908, št. 2.

¹² Po: »Kongres 'Osrednje zveze slovanskih časnikarjev'«, *Slovenski narod*, 1908, št. 100. – Zamisel o ustanovitvi zveze slovanskih časnikarjev so sprožili Čehi. Prvi shod slovanskih časnikarjev je bil leta 1898 v Pragi, drugi v Krakovu, tretji v Dubrovniku, četrti pa v Ljubljani leta 1902 (po: »IV. shod slovanskih časnikarjev v Ljubljani«, *Slovenec*, 1902, št. 112). – Eden od rezultatov IV. shoda v Ljubljani je bil ustanovitev skupne organizacije slovenskih novinarjev in književnikov Društva slovenskih književnikov in časnikarjev v Ljubljani marca 1905. Sprva so nameravali ustanoviti organizacijo slovenskih novinarjev, vendar se urednik *Slovenca* Ivan Štefe in nekateri drugi časnikarji niso odzvali vabilu za sodelovanje v pripravljalnem odboru, saj so sami pripravljali ustanovitev Slovenskega časnikarskega društva. Zato so poleg novinarjev, zbranih okrog *Slovenskega naroda*, v pripravljalni odbor pritegnili tudi slovenske književnike. Za skupno organizacijo se je zavzelo več književnikov, zlasti Anton Aškerc in dr. Fran Zbašnik, ki je postal član pripravljalnega odbora (po: Rasto Pustoslemšek, »Začetki stanovske organiza-

Slovenska sekcija Svobodne misli je nameravala prirediti ob odkritju spomenika zaupno posvetovanje slovenskih svobodomiselnih krogov.¹³

Poziv odbora za zbiranje prispevkov so torej prejeli samo slovenski liberalni in socialdemokratski listi. O liberalnem značaju spomeniške akcije so pričali tudi imeni častnih predsednikov in prav tako sestava odbora. Glasilo Slovenske gospodarske stranke *Nova doba* je zato poudarilo: »Tako se pri vsaki stvari, ki bi morala imeti vseslovenski značaj, po nerodnosti gotovih ljudi pokvari ravno ono, kar bi se v takih slučajih moralo najbolj čuvati: na dan Trubarjeve slavnosti bodo slovanski gostje videli vse kaj drugega, kakor navdušenje slovenskega naroda, videli bodo edino le vzplamteti nekoliko slame na liberalnem pogorišču in čuli bodo, kako se bodo slovanski klerikalci, ki imajo večino naroda za seboj, norčevali iz cele prireditve, češ, štafažo so prišli delat potapljajočemu liberalizmu, ki se na račun vseslovenstva skuša, ker drugače ne more, vsaj na zunaj ohraniti še na površju. Na takšen način se pri Slovencih proslavljajo veliki možje!«¹⁴

Socialdemokratski časnik *Rdeči prapor* je odklonil objavo poziva in očital odboru, da hoče Trubarjevo slavnost izrabiti v politične namene, saj je a priori dobila liberalen značaj (podobno kot je to veljalo za odkritje Prešernovega spomenika septembra 1905). Liberalci naj bi si po mnenju glasila jugoslovanske socialne demokracije znova prilastili spomeniško akcijo oziroma so jo izrabili za sredstvo v političnem boju. Logično bi bilo, če bi pred sklepanjem povabili na razgovor vse »neklerikalne struje«, nato bi bilo jasno, ali je mogoča nestranskska proslava ali ne. »In če bo vsled te nerodnosti njih oficielno slavnost motila druga, bolj odkritosrčna proslava, naj pripišejo to sami sebi.«¹⁵

Rasto Pustoslemšek (1875–1960), ki je bil urednik *Slovenskega naroda* in avtor Narodovega podlistka oziroma knjižice o Trubarju (*Primož Trubar. Ob štiristoletnici njegovega rojstva*, Ljubljana 1908, samozaložba), je povabil socialne demokrate na sejo odbora in prejel odločen odgovor *Rdečega prapora*: »Če slavi Hribar Trubarja, se nam zdi to taka blasfemija, da bi si morali najprej vzeti možgane iz glave, če bi hoteli sodelovati pri taki slavnosti. Gre se le za vprašanje, kako bi se dalo slovanski narod najbolje obvarovati blamaže, da slave katoliško-klerikalni priveski protestanta Trubarja, avstrijski reakcionarji pa revolucionarja Trubarja.«¹⁶

Odbor je na seji 4. aprila 1908 v mestni posvetovalnici na Magistratu odločal o obliki spomenika, o izbiri kiparja in o prostoru, kjer bo spomenik stal.¹⁷ Stroški za spomenik iz domačega marmorja naj ne bi prekoračili vsote 8.000 do 10.000 kron. Že aprila 1908 je bilo znano, da bo spomenik izdelal kipar Franc Berneker (1874–1932),¹⁸ ki je na začetku maja 1908 osnutek za spomenik poslal odboru, ta pa

cije slovenskih novinarjev (Memoarski oris)«, *Razstava slovenskega novinarstva v Ljubljani*, Ljubljana 1937, str. 244).

¹³ Po: »Prvi shod slovenskih svobodomislecev«, *Svobodna misel*, 1908, št. 6.

¹⁴ »Štiristoletnica Primoža Trubarja«, *Nova doba*, 1908, št. 1.

¹⁵ Po: »Odbor za Trubarjevo proslavo«, *Rdeči prapor*, 1908, št. 2.

¹⁶ »Gospod Rasto Pustoslemšek vabi socialne demokrate«, *Rdeči prapor*, 1908, št. 4.

¹⁷ Po: »Seja odbora za Trubarjev spomenik«, *Slovenski narod*, 1908, št. 79.

¹⁸ Po: »Trubarjev spomenik«, *Slovenec*, 1908, št. 84. – Franc Berneker je bil nezakonski sin gostaške hčere, ki je služila kot postrežnica in perica v župnišču v Slovenj Gradcu. Leta 1891

je o osnutku razpravljajal 14. maja.¹⁹ *Slovenski narod* je poudaril, da je Bernekerjev osnutek »žel pri odboru za Trubarjev spomenik nedeljeno hvalo«.²⁰

Franc Berneker je tedaj imel skromen atelje na Dunaju. Pri pridobitvi naročila so Bernekerju morda pomagali dunajski Slovenci. Franjo Baš piše, da bi dr. Pavel Turner (1842–1924), ki je Bernekerja podpiral med študijem in mu priskrbel delo pri grofu Pavlu Pallaviciniju, lahko deloma imel zasluge za naročili za Trubarjev spomenik in spomenik Janezu Nepomuku v Kranju, ki ga je Berneker izdelal v letih 1911–1913.²¹

Berneker je prejel naročilo odbora, ki je nameraval potrebna sredstva pridobiti z nabiralno akcijo v sorazmerno kratkem času. Prispevke za spomenik sta v imenu pripravljalnega odbora za Trubarjev spomenik sprejemala blagajnik Mihael Lukanc pl. Savenburg in uredništvo liberalnega časnika *Slovenski narod*, v katerem naj bi bila objavljena imena vseh darovalcev. »Pozivamo tudi ostale slovenske napredne liste, naj store svojo dolžnost in prično nabirati prispevke za Trubarjev spomenik!« je zapisalo osrednje glasilo liberalnega političnega tabora.²²

Slavnostno odkritje spomenika, ki je bilo predvideno 28. junija 1908, so preložili na september, saj se je spremenil tudi termin kongresa slovanskih časnikařev.²³

je kot vajenec prišel k podobarju in pozlatarju Ignaciju Oblaku v Celje, pri katerem je ostal štiri leta. Ob večerih in nedeljah je obiskoval obrtno šolo v Celju. Nato je pol leta delal v kiparskem oddelku podjetja za umetno obrt Gebrüder Colli v Innsbrucku. V Gradcu je pet mesecev obiskoval obrtno šolo in zatem zasebni atelje prof. Georga Winklerja, ki ga je spodbujal, naj se vpiše na akademijo. V letih 1897 do 1905 je študiral na akademiji za upodabljaljoče umetnosti na Dunaju. V letnem semestru 1901/1902 se je vpisal na specialko pri prof. Edmundu Hellmerju. Razstavljal je na prvi in drugi umetniški razstavi v Ljubljani v letih 1900 in 1902. Berneker je bil edini kipar, ki je sodeloval na Slovenski umetniški razstavi v Salonu Mietke na Dunaju leta 1904 (kipi Beda, Samota, Naplavljenca, dva portreta). Slovensko likovno in literarno moderno je prepričal tudi z osnutkoma za Prešernov spomenik in spomenik cesarju Francu Jožefu I. v Ljubljani, za katerega je na natečaju prejel drugo nagrado. Ukvarjal se je s portretnim kiparstvom (mdr. portreta Otona Župančiča, 1905, 1907). Leta 1905 je izklesal relief Sv. Martin in berač za župnijsko cerkev na Bledu. Na prvi umetniški razstavi v Jakopičevem paviljonu leta 1909 je razstavil plastike Naplavljenca, Katastrofa, Drama in Źrtve. Do leta 1915 je živel na Dunaju. Berneker je bil prvi slovenski moderni kipar. V njegovem kiparskem opusu so bili prisotni vplivi impresionizma, secesije, akademskega realizma in novobaročnega kiparstva.

¹⁹ Po: »Trubarjev spomenik«, *Slovenski narod*, 1908, št. 111; »Seja odbora za Trubarjev spomenik«, *Slovenski narod*, 1908, št. 113.

²⁰ Fr. (France) Kobal, »Upodabljaljoča umetnost«, *Slovenski narod*, 1908, št. 136. – Osnutek za spomenik je postal last ljubljanskega magistrata (po: France Štukl, »Doneski k zgodovini mestne umetniške galerije v Ljubljani«, *Kronika. Časopis za slovensko krajevno zgodovino*, 1971, št. 2, str. 116).

²¹ Po: Franjo Baš, »Dr. Pavel Turner«, *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 1935, Zvezek 1–2, str. 54. – Dr. Pavel Turner je bil od 1885 do 1902 vzgojitelj pri grofu Pavlu Pallaviciniju. Berneker je za okras parka Pallavicinijevega gradu Jemnice na Moravskem izdelal alegorične figure štirih letnih časov (1900/1901, neobaročni stil). Leta 1903 se je naselil v Mariboru. Na Dunaju je Bernekerja podpiral tudi dr. Fran Vidic (Franc Berneker, Avtobiografija, napisana za Riharda Jakopiča, 1903, v: Alenka Glazer, »Franc Berneker o sebi«, *Koroški fužinar*, 1972, št. 4, str. 22).

²² Po: »Nabirajte prispevke za Trubarjev spomenik!«, *Slovenski narod*, 1908, št. 114.

²³ Po: »Seja odbora za Trubarjev spomenik«, *Slovenski narod*, 1908, št. 113; »Slavnost odkritja Trubarjevega spomenika«, *Slovenski narod*, 1908, št. 114.

Društvo slovenskih književnikov in časnikarjev je na binkoštni ponedeljek 8. junija 1908 želelo prirediti izlet v Trubarjevo rojstno vas Rašico (Trubar naj bi bil domnevno rojen 8. ali 9. junija 1508).²⁴ *Slovenski narod* je pisal, da naj bi duhovniki v Velikih Laščah in Škocjanu s prižnice rotili ljudi, naj se na binkoštni ponedeljek doma poskrijejo, da ne bodo videli grdobij, ki jih bodo liberalci uganjali na Trubarjevi proslavi. Župnik Janez Jereb je v Škocjan pri Turjaku pridigal, da ga je sram župnikovati tam, kjer je bil rojen Trubar, kar je komentiral *Slovenski narod*: »Obžalujemo tega reveža na duhu, ne zamerimo mu pa ne, ker vemo, da mu je slepi verski fanatizem tako zmešal možgane, da ne more več misliti. Če bi mož imel zdrave možgane in z njim mnogo njegovih stanovskih tovarišev, bi moral vedeti, da slavimo Trubarja ne toliko kot reformatorja, kakor pred vsem kot ustanovitelja slovenske književnosti.«²⁵

Izlet je zaradi slabega vremena odpadel. Nov datum izleta je Društvo slovenskih književnikov in časnikarjev želelo povezati z narodno slavnostjo na Rašici, na kateri bi na Trubarjevo rojstno hišo vzdali spominsko ploščo. Izletnikom je predlagalo, naj se udeležijo nedeljske veselice, ki jo bo priredila podružnica Družbe sv. Cirila in Metoda v Velikih Laščah, in si ogledajo tudi Trubarjev dom. *Slovenski narod* je poročal, da Ljubljancanov na Rašico ni bilo, prišlo je več Trubarjevih častilcev iz Ribnice, Velikih Lašč in bližnjih krajev. Duhovščina je hujskala proti tistim, ki so prišli slaviti Trubarja, kar je celo med najpreprostejšimi ljudmi povzročilo ogorčenje in nejevoljo. Raščani so zlasti zamerili škocjanskemu župniku Jerebu, ker je blatil Trubarjev spomin in jim je prepovedal hoditi k maši v Škocjan, »češ, da ne mara trpeti v cerkvi ljudi, ki so doma v Rašici, kjer je bil rojen ‚krivoverec‘ Trubar«. »Splošna sodba o Jerebovem postopanju je med Rašičani ta, da je sramotno za oznanjevalca vere, ljubezni in božje besede, ako zlobno sramoti spomin brezdvomno za slovenski narod velezaslužnega moža, ki počiva v grobu že nad 300 let!«²⁶

Za 400-letnico Trubarjevega rojstva je ljubljanska evangeličanska občina²⁷ na manjši spominski slovesnosti 28. junija 1908 odkrila spominsko ploščo v evangeličanski cerkvi v Ljubljani. Bronasto ploščo z napisom v nemščini so odlili v dvorni umetniški livarni na Dunaju (*Hofkunsterzgießerei*).²⁸

²⁴ Po: »Trubarjevim čestilcem!«, *Slovenski narod*, 1908, št. 119; »Izlet v Trubarjevo rojstno vas«, *Slovenski narod*, 1908, št. 126.

²⁵ Po: »Radi Trubarjevega jubileja«, *Slovenski narod*, 1908, št. 129.

²⁶ Po: »Izlet v Rašico«, *Slovenski narod*, 1908, št. 133.

²⁷ Evangeličanska cerkvena občina je bila ustanovljena oktobra 1850. Kristusova cerkev (Christuskirche) je bila zgrajena do novembra 1851, posvečena je bila istega leta. 6. julija 1999 so cerkev poimenovali po Primožu Trubarju.

²⁸ Po: »Trubarfeier«, *Laibacher Zeitung*, 1908, št. 145. – Napis: *Primus Truber 1508 1586 Erster evangelischen Superintendent in Laibach 1561–1565.*

Gewidmet zur 400jährigen Jubelfeier seines Geburtstags 1908.

„Wollen die Krainer das Evangelium haben, so müssen sie das Kreuz auch helfen tragen.“
25. Juni 1561.

Slika 1: Dopisnica z domnevno Trubarjevo rojstno hišo na Rašici in z Aškerčevimi verzi. Založil jo je Fr. Dolšak, trgovec na Rašici.

Župnik Janez Jereb je prejel dopisnico, na kateri so Trubarju narisali rogove in pripisali: V imenu Trubarjevem Vas prisrčno pozdravljamo.

Temeljni kamen za spomenik

Spomenika do septembra 1908 ni bilo mogoče postaviti, zato so se njegovi načrtovalci odločili namesto odkritja spomenika slovesno vzdati temeljni kamen za spomenik, slovesnost pa, kot je bilo načrtovano, tesno povezati s časninarskim kongresom.²⁹

Pripravljalni odbor za Trubarjev spomenik (novi predsednik dr. Ivan Tavčar,³⁰ tajnik dr. Pavel Grošelj) je 31. avgusta 1908 naslovil na občinski svet vlogo za prepustitev prostora za spomenik in prošnji priložil situacijsko skico.³¹ Vloga je imela samo formalen značaj, saj je odbor že 2. septembra 1908 obvestil Sloven-

²⁹ Na prvem vseslovenskem časninarskem kongresu v Pragi 1898 so položili temeljni kamen za spomenik Františka Palackega. Med slovenskimi predstavniki sta bila v Pragi tudi Ivan Hribar in dr. Ivan Tavčar (po: Irena Gantar Godina, *Neoslavizem in Slovenci*, Ljubljana 1994, str. 40). Leta 1903 so položili temeljni kamen za spomenik Jana Husa v Pragi, ki ga je do leta 1915 izdelal kipar Ladislav Šaloun. – Hribar piše, da je dal položiti temeljni kamen za Trubarjev spomenik septembra 1908 na Aškerčevo željo (Ivan Hribar, »Javni spomeniki«, *Moji spomini*, I. del, Ljubljana 1983, str. 306).

³⁰ Deželna vlada je odločno nasprotovala proslavljanju Trubarjevega jubileja. Zato je moral dr. Fran Zbašnik kot deželni uradnik odstopiti z mesta predsednika Društva slovenskih književnikov in časninarjev. Njegovo mesto je prevzel dr. Ivan Tavčar (po: Rasto Pustoslemšek, »Začetki stanovske organizacije slovenskih novinarjev (Memoarski oris)«, *Razstava slovenskega novinarstva v Ljubljani*, Ljubljana 1937, str. 254).

³¹ Pismo pripravljalnega odbora občinskemu svetu z dne 31. 8. 1908, Zgodovinski arhiv Ljubljana, MOLj. Reg. I. – F 1569/28.743/1908.

ce: »Dne 8. septembra se v Ljubljani položi temeljni kamen spomeniku Primoža Trubarja, našega literarnega Kolumba. V tem spomeniku naj se povrne med nas on, ki ga je nekoč pregnala nehvaležna domovina. Našim skromnim razmeram primeren bo ta spomenik, in letos, ko poteka štiristoletnica Trubarjevega rojstva, bi bil najprimernejši čas, da mu postavimo ta simbol narodne ljubezni in hvaležnosti. Ker pa so nepremostljive zapreke onemogočile, da bi že letos vstala pred nas izpod kiparjeve roke Trubarjeva podoba, se ga hočemo v tem prazničnem letu spomniti ravno ob priliki, ko bodo bivali med nami glasniki slovanske kulture, slovanski časnikarji.

Ko se bode tako pred vsem slovanskim svetom položil temeljni kamen Trubarjevemu spomeniku, naj se hvaležno spomni vsak Slovenec njega, ki je položil temeljni kamen našemu slovstvu. Vsaka zavedna Slovenka in vsak zavedni Slovenec ter sleherni narodno društvo dokumentira s svojo navzočnostjo pri slovesnem polaganju temeljnega kamena, da vemo ceniti in da smo vredni kulturnega dela, ki je imelo v Trubarju svoj izvor!«³²

Slika 2: Franc Berneker, Četrtnski model za spomenik, 1908, mavec, višina 64 cm, Mestni muzej v Ljubljani, inv. št. 890 (v: Špelca Čopič, *Javni spomeniki v slovenskem kiparstvu prve polovice 20. stoletja*, Ljubljana 2000, str. 264)

³² »Slovenci!«, *Slovenski narod*, 1908, št. 203, *Gorenjec*, 1908, št. 36; *Soča*, 1908, št. 104. – Trubarja je za literarnega Kolumba označil jezikoslovec Jernej Kopitar (J. Kopitar, *Grammatik der Slawischen Sprache in Krain, Kärnten und Steyermark*, Ljubljana 1808 (1809), str. 146), za njim pa tudi Fran Metelko in Janez Nepomuk Primic.

Berneker je v letu 1908 izdelal model za spomenik (glina), ki ga je bilo treba izklesati v kamnu. Neki »Quidam« si je oktobra 1908 v Bernekerjevem ateljeju v bližini kolodvora na Dunaju ogledal skorajda dokončani glinasti model za spomenik in o tem poročal bralcem *Slovenskega naroda*: »Reči moram, da se je delo umetniku izborna posrečilo. Odbor za Trubarjev spomenik je imel srečno roko, da je brez konkurence poveril delo Bernekerju, ki je z vsemi svojimi dosedanjimi osnutki dokazal, da je odličen umetnik, a vendar doslej ni imel prilike izkazati svoje sposobnosti v večjem delu. Uverjen sem, da bo ta spomenik delal čast njegovemu imenu, Ljubljani pa bode pravi umetniški biser.«³³

Zanimanje za Trubarjevo slavnost (Vseslovanski časnikarski kongres) naj bi bilo v tujini večje kot doma, je konec januarja 1908 pisal *Slovenski narod*. »Pred vsem kapajo prispevki dokaj redko. Slovenci in Slovenke zganite se, saj to zahteva naša narodna čast, saj narod, ki dostojno ne slavi svojih velikih mož, ni vreden da živi!«³⁴

Zbiranje prispevkov je potekalo dve leti. Častna predsednika odbora Ivan Hribar in Franja Tavčarjeva naj bi že ob konstituiranju odbora prevzela jamstvo za znesek, ki so ga nameravali šele nabrati.³⁵ Prvi večji prispevek je daroval Josip Turk (100 kron).³⁶ To je bil eden izmed treh najvišjih znanih posamičnih prispevkov. Med večjimi darovalci so bili primarij Edvard Šlajmer (50 kron),³⁷ inž. Viljem Polak,³⁸ prof. Rajko Perušek³⁹ in prof. Ferdinand Seidl iz Gorice (vsak 20 kron).⁴⁰ Po 10 kron so prispevali inž. Ivan Endlicher,⁴¹ Narodna čitalnica v Škofji Loki (namesto venca umrlemu članu Ivanu Karlinu),⁴² soproga dr. Toplaka,⁴³ gostilničar na Spodnjem Rožniku Josip Čad,⁴⁴ predsednik odbora narodnih društev v Trbovljah Ivan Kramar,⁴⁵ nadoficial Fran Podkrajšek, J. Errath iz Mokronoga,⁴⁶ notar Luka Svetec,⁴⁷ Streški klub v gostilni pri Rihtarju na Karlovški cesti 10 prav tako 10 kron,⁴⁸ III. letnik višje dekliške šole v Ljubljani 7,7 krone,⁴⁹ nadkomisar finančne straže Pfeifer 7

³³ Quidam, »Trubarjev spomenik«, *Slovenski narod*, 1908, št. 248.

³⁴ Po: »Trubarjeva štiristoletnica«, *Slovenski narod*, 1908, št. 19.

³⁵ Pismo Josipa Regalija Francu Bernekerju, nedatirano (Bernekerjeva zapuščina v Narodni galeriji v Ljubljani, NGD 0366-066).

³⁶ Po: »Velikodušen dar za Trubarjev spomenik«, *Slovenski narod*, 1908, št. 205. – Najbrž Josip Turk st. (1865–1937), trgovec s konji, ljubljanski občinski svetnik in podpredsednik Galskega društva v Ljubljani.

³⁷ Po: »Za Primož Trubarjev spomenik«, *Slovenski narod*, 1908, št. 211.

³⁸ Po: »Prispevki za Trubarjev spomenik«, *Slovenski narod*, 1908, št. 4.

³⁹ Po: »Za Primož Trubarjev spomenik«, *Slovenski narod*, 1908, št. 153; »Za Trubarjev spomenik«, *Slovenski narod*, 1908, št. 220.

⁴⁰ Po: »Za Trubarjev spomenik«, *Slovenski narod*, 1910, št. 105.

⁴¹ Po: »Prispevki za Trubarjev spomenik«, *Slovenski narod*, 1908, št. 4.

⁴² Po: »Za Trubarjev spomenik«, *Slovenski narod*, 1908, št. 123.

⁴³ Po: »Za Trubarjev spomenik«, *Slovenski narod*, 1908, št. 249.

⁴⁴ Po: »Za Trubarjev spomenik«, *Slovenski narod*, 1908, št. 264.

⁴⁵ Po: »Za Trubarjev spomenik«, *Slovenski narod*, 1908, št. 220.

⁴⁶ Po: »Za Trubarjev spomenik«, *Slovenski narod*, 1909, št. 62.

⁴⁷ Po: »Krono svojemu 'narodnemu' delu«, *Slovenski narod*, 1910, št. 84.

⁴⁸ Po: »Za Trubarjev spomenik«, *Slovenski narod*, 1909, št. 59.

⁴⁹ Po: »Za Primož Trubarjev spomenik«, *Slovenski narod*, 1908, št. 156.

kron,⁵⁰ po 5 kron tovarnar Dragotin Hribar,⁵¹ prof. Josip Wester,⁵² Anton Poljšak iz Zapuž,⁵³ soproga rudniškega svetnika Roza Janda,⁵⁴ Ferdo Poljšak iz Zagorja ob Savi (namesto razsvetljave),⁵⁵ učitelji ljudske šole v Št. Jurju ob Pesnici⁵⁶ in družba v hotelu Adrija v Vipavi.⁵⁷ V gostilni gospodične Weinbergerjeve so na častnem večeru Janka Levstika nabrali 11,1 krone.⁵⁸ Kmetski posestniki so na naprednem sestanku v Kostanjevici nabrali 28 kron,⁵⁹ T. A. je med svobodomislec v Sokolovi lopici zbrala 2 kroni,⁶⁰ mizarski pomočnik Jos. Bernik je iz ZDA poslal 20 kron,⁶¹ Fr. Hrašovec iz Gradca celo 47 kron, ki so jih mdr. prispevali univerzitetni profesor dr. Matija Murko in dr. Benjamin Ipavec.⁶² Društvo Primož Trubar iz Clevelanda je aprila 1910 priredilo svojo prvo zabavo, na kateri so za spomenik nabrali 9 kron in 68 vinarjev.⁶³ Neimenovani darovalec je oktobra 1909 poklonil 100 kron.⁶⁴ Dr. Hinko Dolenc iz Razdrtega je v oporoki volil za spomenik 25 kron.⁶⁵ Večina je prispevala manjše zneske, v višini od ene do deset kron.

Po septembrskih dogodkih, ki so se zgodili dober teden za slovanskim kongresom, so Slovenci denarne prispevke množično namenjali za spomenik ubitima Ivanu Adamiču in Rudolfu Lundru in Družbi sv. Cirila in Metoda.⁶⁶

Trubarjeve likovne upodobitve

Nekaj sredstev za spomenik so želeli pridobiti s prodajo Trubarjevih portretov. Matej Sternen je pripravil portret Primoža Trubarja v tehniki radiranke. Dobiček od prodaje Sternenove grafike je šel za Trubarjev spomenik, naročila je sprejemala Narodna knjigarna v Ljubljani.⁶⁷

Ivan Grohar je leta 1905 naslikal portret Primoža Trubarja za ljubljanskega mestnega arhivarja, nekdanjega katoliškega duhovnika Antona Aškerca (1856–1912),

⁵⁰ Po: »Za Trubarjev spomenik«, *Slovenski narod*, 1908, št. 260.

⁵¹ Po: »Prispevki za Trubarjev spomenik«, *Slovenski narod*, 1908, št. 4.

⁵² Po: »Za Trubarjev spomenik«, *Slovenski narod*, 1908, št. 121.

⁵³ Po: »Za Trubarjev spomenik«, *Slovenski narod*, 1908, št. 237.

⁵⁴ Po: »Za Trubarjev spomenik«, *Slovenski narod*, 1909, št. 9.

⁵⁵ Po: »Za Trubarjev spomenik«, *Slovenski narod*, 1908, št. 285.

⁵⁶ Po: »Za Trubarjev spomenik«, *Slovenski narod*, 1908, št. 109.

⁵⁷ Po: »Za Trubarjev spomenik«, *Slovenski narod*, 1908, št. 240.

⁵⁸ Po: »Za Trubarjev spomenik«, *Slovenski narod*, 1908, št. 30 in 279.

⁵⁹ Po: »Za Trubarjev spomenik«, *Slovenski narod*, 1909, št. 134.

⁶⁰ Po: »Za Trubarjev spomenik«, *Slovenski narod*, 1909, št. 154.

⁶¹ Po: »Za Trubarjev spomenik«, *Slovenski narod*, 1909, št. 6.

⁶² Po: »Za Trubarjev spomenik«, *Slovenski narod*, 1908, št. 42.

⁶³ Po: »Društvo 'Primož Trubar' v Ameriki«, *Slovenski narod*, 1910, št. 107.

⁶⁴ Po: »Za Trubarjev spomenik«, *Slovenski narod*, 1909, št. 246.

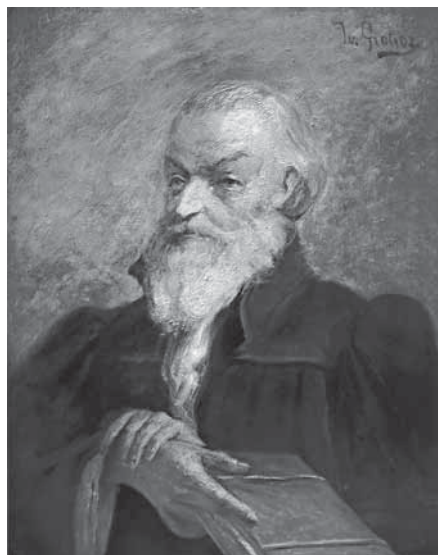
⁶⁵ Po: »Za Trubarjev spomenik«, *Slovenski narod*, 1908, št. 296.

⁶⁶ Po: »Slovenci! Spominjajte se Trubarjevega spomenika!«, *Slovenski narod*, 1910, št. 81; Soča, 1910, št. 42; O Spomeniku septembrskim žrtvam glej: D. Globočnik, *Likovno in simbolno / Kolektivni spomin slovenstva v likovni umetnosti*, Ljubljana 2017, str. 225–242.

⁶⁷ Po: »Kupujte Trubarjeve slike«, *Slovenski narod*, 1908, št. 88; »Slika Primoža Trubarja«, *Gorenjec*, 1908, št. 17.

Slika 3: Matej Sternen, Primož Trubar, jedkavnica

Slika 4: Ivan Grohar, Primož Trubar, 1905

ki je bil najbrž prvi pobudnik postavitve Trubarjevega spomenika v Ljubljani.⁶⁸ »Na privatno naročilo je po starem lesorezu naslikal z oljnatimi barvami slikar Grohar v moderni maniri prav izboren, življenje in inteligence poln portret Pr. Trubarja. Siva, belobrada glava Trubarja je velezanimiva študija,« je poudaril Slovan.⁶⁹ Grohar je Trubarjevo čokato postavo nekoliko razpotegnil, »s tem pa je le pridobila na svoji jeklenosti«. Markantne Trubarjeve poteze je posnel po grafiki iz leta 1578.⁷⁰

Društvo slovenskih književnikov in časnikarjev se je odločilo izdati reprodukcije Groharjevega portreta Trubarja. V tehniki barvne avtotipije (45 x 30 cm) so bile natisnjene na Dunaju. To naj bi bil prvi »resnično umetniški posnetek oljnate slike, izvršen mehaničnim, natančneje fotomehničnim potom.«⁷¹ Cena portreta je bila tri krone.

⁶⁸ Po: Fran Govekar, »Aškerčeva 'sinekura'«, *Ljubljanski zvon*, 1912, št. 9, str. 473. – Aškerc je v *Ljubljanskem zvonu* leta 1886 objavil pesnitev »Novi svetnik«, ki je v ponatisu v *Baladah in romancah* (1890) dobila naslov »Slovenska legenda«. Leta 1904 je začel snovati knjigo o Trubarju, ki je izšla naslednje leto (*Primož Trubar. Zgodovinska epska pesnitev*). Istega leta je v *Slovenskem narodu* objavil obsežen odgovor prof. Josipu Tominšku (izšel je tudi v obliki brošure *Ali je Primož Trubar upesnitve vreden junak ali ne?*). Leta 1906 je izdal knjigo *Mučeniki. Slike iz naše protireformacije*, v kateri je Trubarja označil za prvo žrtev protireformacije. – Aškerc je v članku o dr. Theodorju Elzetu leta 1900 zapisal: »Preporod naše narodnosti na podlagi našega slovenskega narečja – to je veliko delo naših reformatorjev! In zato se nam vidi Primož Trubar še danes kakor velikan, ki mu stoje na strani njegovi vrstniki, sobojevniki in sotrudniki v kulturnem delu. In v naši beli Ljubljani bi se moral postaviti Trubarju čimprej mogoče velikanski spomenik, ki bi pričal domačinom in tujcem, kdo je stvarnik našega slovenskega življenja ...« (A. Aškerc, »+ Dr. Theodor Elze«, *Ljubljanski zvon*, 1900, št. 8, str. 506).

⁶⁹ »Grohar Ivan: Primož Trubar«, *Slovan*, 1905, št. 5, str. 159.

⁷⁰ Po: »Nov umetniški portret Primoža Trubarja«, *Slovenski narod*, 1908, št. 214.

⁷¹ »Nov umetniški portret Primoža Trubarja«, *Slovenski narod*, 1908, št. 214. – Društvo slovenskih književnikov in časnikarjev je 9. aprila 1908 prosilo Groharja, naj dovoli reproduci-

Dobiček od prodaje reprodukcij je bil namenjen za Trubarjev spomenik.⁷² Društvo je naročilo tri tisoč reprodukcij, vendar je kljub intenzivnemu reklamiranju v *Slovenskem narodu* do maja 1909 uspelo prodati samo okrog sto reprodukcij. »Iz tega se vidi, da je naša inteligenca popolnoma apatična. Ako bi med Hrvati izšla enaka, umetniško tako dovršena slika kakšnega hrvaškega odličnjaka, bi bila v par dneh popolnoma razgrabljena. A mi Slovenci? Pričakovali smo, da ne bo čitalnice, vobče nobenega slovenskega naprednega društva, ki bi ne imelo slike očeta slovenske književnosti. Toda hudo smo se varali, zakaj dosedaj se ni naročilo na sliko niti eno društvo. To je odkrito povedano naravnost sramota, zlasti ako uvažujemo, da si sliko pridno naročajo rodoljubi, živeči daleč izven domovine, kakor na primer v Bosni in drugod. Nadejamo se, da bodo v bodoče napredni slovenski rodoljubi in napredna društva v izdatnejši meri segali po tej sliki, ki je okras vsakemu salonu in vsaki čitalniški dvorani.«⁷³

HINKO SMREKAR: MUČENIKI.

Slika 5: Hinko Smrekar, *Mučeniki* (umetniška priloga Trubarjevega zvezka revije *Slovan*, 1908, št. 7)

Po naročilu Antona Aškerca je nastala tudi ilustracija z naslovom »Mučeniki«, ki je bila objavljena v Trubarjevem zvezku revije *Slovan* (1908, št. 7). Hinko Smrekar je motiva za dve samostojni risbi, ki ju je povezal v obliki diptiha, zajel iz Aškerčevega pesniškega cikla *Mučeniki* (1906). Na levem prizoru je narisal slovenske protestante (»Pesem mučenikov«). Trubar drži v roki *Katekizem*. Na levi sta Trubar in soproga, za njima protestantski plemiči, eden izmed njih ima prav tako *Katekizem*. Na desni ilustraciji je Smrekar prikazal vodilnega katoliškega protireformatorja škofa Tomaža Hrena, ki odreja sežiganje protestantskih spisov (»Auto dafé«). Hrenove poteze je povzel po Hrenovem portretu v škofijskem dvorcu.

ranje portreta Primoža Trubarja (po: Branko Berčič, »Drobtine iz Groharjeve zapuščine«, *Loški razgledi*, 1955, št. 1, str. 150).

⁷² Po: »Krasne Trubarjeve slike«, *Slovenski narod*, 1908, št. 146; *Soča*, 1908, št. 75.

⁷³ »Slike Primoža Trubarja«, *Slovenski narod*, 1909, št. 101.

Urednik *Slovana* Fran Govekar je v opisu ilustracije pojasnil, da desni prizor prikazuje sežiganje slovenskih protestantskih knjig.⁷⁴ Liberalci so za to dejanje dolžili škofa Hrena osebno. V resnici so med krivoverskimi knjigami, ki so jih javno sežgali v Ljubljani 29. decembra 1600 in 6. januarja 1601, prevladovale nemške in latinske protestantske knjige, nekaj pa je bilo slovenskih in italijanskih. Med slovenskimi knjigami, ki jih je bilo manj kot deset odstotkov, so prevladovale Trubarjeve. Trubar je bil namreč kot edini slovenski avtor uvrščen na *Index librorum prohibitorum* papeža Klemenca VIII. (1596).⁷⁵ Zažig protestantskih knjig ni bil naperjen zoper porajajočo slovensko literaturo, temveč zoper heretično propagando.

Autodafé protestantskih knjig (tudi motiv na naslovnici Aškerčevih *Mučenikov*, avtor Fran Tratnik) je pomenil dokončno zmago protireformacije. Knjig ni sežgala Katoliška cerkev pod vodstvom škofa Hrena, kot so na začetku 20. stoletja poudarjali liberalci, ampak vladarjeva verska komisija pod vodstvom škofa Hrena. Hren, ki v *Mučenikih* nastopa kot fanatičen inkvizitor, je bil predsednik deželno knežje verske komisije za Kranjsko.

Slika 6: Svetoslav Peruzzi, Primož Trubar, 1907, model za doprsni kip v nadnaravni velikosti, glina (v: Trubarjeva številka *Slovana*, 1908, št. 7, str. 201)

⁷⁴ »Naše slike«, *Slovan*, 1908, št. 7 (na ovitku Trubarjevega zvezka). – Autodafé: v času inkvizicije javno sežiganje krivovercev in krivoverskih knjig.

⁷⁵ Po: Luka Vidmar, »Požig protestantskih knjig v Ljubljani leta 1600 in 1601 / Med zgodovino in mitom«, *Kronika/Časopis za slovensko krajevno zgodovino*, 2013, št. 2, str. 205 in 211.

Za Trubarjev spomenik je bil določen tudi dobiček od prodaje knjižice *Primož Trubar in naša reformacija: kulturno historična študija* (avtor Ivan Lah), ki jo je izdala slovenska sekcija Svobodne misli. Na naslovnici knjižice je bila objavljena fotografija modela za Trubarjev doprski kip v nadnaravni velikosti, ki ga je kipar Svetoslav Peruzzi (1881–1936) leta 1907 izdelal v glini. Kip je vseboval očitne spomeniške pretenzije. Revija *Slovan* je poudarila: »Sedaj, ko se bliža štiristoletnica Trubarjevega rojstva ter se pripravljajo razna društva, da dostojno proslave ta literarni jubilej, je vsekakor pričakovati, da Peruzzijev kip ne ostane v umetnikovem ateljeju, nego ga kupi kak slovenske mecen ali kako društvo.«⁷⁶

Slika 7: Lesorez, objavljen v 8. zvezku enciklopedije *Die österreichisch-ungarische Monarchie im Wort und Bild* (1891), str. 433.

Neznani avtor se je zgledoval po prvem Trubarjevem portretu iz let 1561/62.

⁷⁶ »Peruzzi Svitoslav: Trubar«, *Slovan*, 1908, št. 5, str. 160.

Trubarjev spomenik so sprva želeli postaviti na trgu pred Narodnim domom. Lokacijo so nekoliko spremenili: odločili so se za bližnji Bleiweisov park, na vogalu, kjer se je Bleiweisova cesta stikala z glavnim tivolskim drevoredom. Prostor je bil primernejši za spomenik, »ki zahteva zeleno ozadje«. ⁷⁷

Neznani pisec v *Slovenskem narodu* je menil, da bi spomenik moral stati v Zvezdi, zato bi spomenik maršalu Radetzkiemu morali prestaviti v novi park pred infanterijsko vojašnico na Taboru. ⁷⁸

1. septembra 1908 je ljubljanski občinski svet na javni občinski seji ugodil prošnji pripravljalnega odbora za postavitve Trubarjevega spomenika na vogalu parka ob Bleiweisovi cesti, nasproti Narodnemu domu, za kar je bilo treba posekati nekaj dreves. »Precej visok doprsni kip, ki bo izklesan iz laškega marmorja, se bo v tem parku posebno lepo podal, ker bo viden že iz Prešernovih ulic.« ⁷⁹

6. septembra 1908 so na ljubljanskem gradu nameravali prirediti veliko narodno veselico v korist Trubarjevega spomenika (s podobno veselico so ljubljanske narodne dame dvakrat z velikim uspehom pomagale zbirati denar za Prešernov spomenik), vendar je bila veselica prestavljena na prihodnjo pomlad. ⁸⁰

VIII. vseslovanski časnikarski shod

Med 7. in 10. septembrom 1908 se je v Ljubljani odvijal VIII. vseslovanski časnikarski shod. Liberalci so na kongresu slovanskih časnikarjev želeli počastiti Trubarja kot očeta slovenske književnosti. *Slovenski narod* je Trubarja predstavil tudi kot pobudnika slovanske vzajemnosti. »In ponosni moremo biti Slovenci, da je misel o slovanskem bratstvu stala že ob zibeli našega slovstva, da se poslej, izimši dobo katoliške protireformacije, nikoli več ne loči od njega. Primož Trubar je namreč zasnoval veliko misel književno združiti vse Jugoslovane od Adrije do Carigrada in je to svojo misel tudi praktično vdejavil: vsaj je on bil tisti, ki je spoznavši, da tudi Hrvatom in Srbom ne dostaje knjig, poskrbel, da sta pod njegovim vodstvom Stjepan Konzul in Anton Dalmata oskrbovala prevode nabožnih knjig v hrvaškem in srbskem jeziku in da so se te knjige natiskovale s cirilskimi in glagolskimi črkami v posebni, pod Trubarjevim vodstvom stoječi tiskarni v Urachu, od koder so jih razpošiljali po južnih slovanskih deželah.« ⁸¹

Temeljni kamen za Trubarjev spomenik so položili 8. septembra po slavnostni Trubarjevi akademiji v dvorani Mestnega doma, ki jo je priredila Slovenska matica. Na akademiji je s temperamentnim slavnostnim govorom nastopil predsednik Slovenske matice dr. Fran Ilešič (1871–1942), ki je uredil *Trubarjev zbornik* (Slovenska matica, 1908). Poleg govorniškega pulta je visel Trubarjev portret, pod njim

⁷⁷ Po: »Trubarjev spomenik«, *Slovenski narod*, 1908, št. 202.

⁷⁸ Po: »Kje naj stoji Trubarjev spomenik?«, *Slovenski narod*, 1908, št. 167.

⁷⁹ Po: »Ljubljanski občinski svet«, *Slovenski narod*, 1908, št. 202; »V včerajšnji seji ljubljanskega občinskega sveta«, *Slovenec*, 1908, št. 200.

⁸⁰ Po: »Trubarjeva veselica na Gradu«, *Slovenski narod*, 1908, št. 198.

⁸¹ »Slovenci in slovanska vzajemnost«, *Slovenski narod*, 1908, št. 207.

pa velik lovorov venec, okrašen s trakovi v barvah slovenske trobojnice. Venec in trakove je poklonila zveza slovanskih časnikařev.⁸²

Dr. Ilešič je poudaril: »*Trubar se je med nami prvi bojeval za svetlobo in svobodo vesti in ves narod je šel ž njim. Prvi je ustanovil slovensko književnosti. Dasi so njegovo seme skušali zatreti in udušiti, vendar se jim ni posrečilo.*« Začetki slovenske književnosti so v reformacijski dobi. Vendar sta sodobna, nova reformacija oziroma svobodomiselnost neodvisna od reformacije 16. stoletja. »*Reformovani dandanes niso tisti, ki so bili takrat najbolj reformirani: svečeniki.*« Trubar in njegovi tovariši so bili nasprotniki ceremonij, niso verjeli v papeža, vendar so bili iskreno in globoko pobožni. »*Trubar ni ustanovitelj nove vere ali veroizpovedi, ampak je le propagator in agitator nemškega evangelijskega verstva. Trubarja ni primerjati Husu ali Lutru.*« Protestanti so imeli papeštvo za nevarnost, enako turški, ki so jo imeli za posledico neevangelijskega življenja. Slovence so želeli postaviti na lastne noge in jih naučiti brati in moliti v razumljivem jeziku. Trubar je bil rodoljub, kar je tudi priznal v svojih knjigah. »*Svojo domovino je ljubil in je nikdar ni zatajil. Svojemu narodu je hotel pomagati, ga privedi k pravi krščanski veri in ga spraviti v nebesa. O rodoljubju v romantičnem smislu pa ni govora pri Trubarju.*« Ilešič se je dotaknil tudi aktualne neoilirske ideje o enotnem južnoslovanskem jeziku, kajti Slovenci in Hrvati v Trubarjevem času niso bili tujci. »*Dvoje smo postali še le, ko je Trubar začel pisati dolensko narečje. V uvedbi živega dolenskega narečja vidimo kal novega razvoja in zares, Trubarjev jezik je dandanes obrušena posoda najglobljih čuvstev in misli.*«⁸³

Slovenski narod je poročal, da je bilo pri polaganju temeljnega kamna prisotnih na tisoče ljudi, razobešene so bile slovenske in mestne zastave. Ob govorniški tribuni so se razvrstili ljubljanski in šišenski Sokoli z zastavami in pevski društvi Slavec in Zvon. Za slovanske časnikaře, ljubljanske dame in imenitnike so bili rezervirani prostori na tribunah.

Slavnostni govornik je bil predsednik Društva slovenskih književnikov in časnikařev dr. Ivan Tavčar (1851–1923): »*Ta prostor je torej odločen za spomenik Primožu Trubarju, skromen je, v zatišju, in videl ga bo le oni, ki ga bo hotel namenoma videti!*« Kakor je pozabljen ta prostor, je pozabljen tudi Trubar, čeprav ima spomenik marsikdo, ki si ga je manj zaslužil, je poudaril Tavčar. Razlog za to so ljudje in uradni krogi, ki bolj cenijo Marka Pohlina kot Trubarja. »*Sramota je za celo slovensko domovino, da Trubar do danes še nima spomenika. Ko pa bo postavljen ta spomenik, stal bo ta kamen tu v spomenik onega tristoletnega sovraštva, s katerim so preganjali in še preganjajo Trubarja ljudje, ki vidijo v tem sovraštvu Bogu dopadljivo dejanje. Mnogo jih namreč živi med nami po Kristusovih naukih, ki pa sami nikomur ne odpuščajo v svojem toliko izvrstnem katoličanstvu. In čudno je to sovraštvo, saj vendar ni nikakih uspehov Trubarjevega delovanja, saj je živel brez uspeha. Ostala pa so za Trubarjem njegova blagoslovljena dela, ustvaril je slovensko knjigo. Dasi visoko cenimo Trubarjevo delovanje za svobodo misli in*

⁸² Po: »VIII. kongres slovanskih časnikařev v Ljubljani in proslava Trubarja«, *Slovenski narod*, 1908, št. 208.

⁸³ Po: »VIII. kongres slovanskih časnikařev v Ljubljani in proslava Trubarja«, *Slovenski narod*, 1908, št. 208.

vesti, vendar postavljamo ta spomenik možu, ki si je pridobil nevenljivih zaslug za književnost, tolikih, da ga ni moža, ki bi bil bolj vreden spomenika, kakor on, ki je še dandanes v slovenski knjigi največji učitelj slovenskega naroda. Vem sicer, da bodo kričali, ali naj kriče, spomenik bo stal tu in sicer na temelju pravice, kakor je delal tudi Trubar samo za pravico, stal bo tu kot priča pravice, ljubezni. V njem bo do zadnjega Slovenca donel spomin na vrlega moža Primoža Trubarja.«⁸⁴

Za Tavčarjem so spregovorili državni poslanec in profesor češke tehnike v Pragi inž. Vladimír Hráský (v imenu čeških poslancev na Dunaju), rusinski državni poslanec, advokat dr. Mykola Hlibovickij iz Lvova (za Maloruse), poslanec ruske dume, novinar Aleksander pl. Stahovič iz Moskve (za Ruse), poslanec avstrijskega parlamenta dr. Adam Doboszinski iz Krakova (za Poljake), poslanec v hrvaškem saboru in ogrskem parlamentu dr. Gjuro Šurmin (za Hrvate), novinar Aleksander Frangia (za Bolgare), poslanec v ogrskem državnem zboru in urednik lista *Ludové Noviny* dr. Pavol Blaho (za Slovake) in prof. Mile Popović (za Srbe).

Vladimír Hráský je Trubarja označil za »genija Jugoslovanov, genija vsega slovanstva, ker se je po njegovi zaslugi z njegovim kulturnim delom ohranilo najbolj eksponirano pleme Slovanov – Slovenci.« »Trubar ima velik etičen pomen kot učitelj naroda. Že takrat sta bila češki in slovenski narod v nekaki zvezi in kolikor bolj je govornik študiral Trubarja, toliko bolj je spoznaval, da je poznal Trubar češko literaturo. Danes je narod Husov in narod Trubarjev prišel po vztrajnem delu do narodne in politične stranke. (Viharno ploskanje).« Dr. Hlibovickij je povezal Trubarja z nemškim in češkim cerkvenim reformatorjem Martinom Luthrom in Janom Husom: »Kar je Nemcem Luter, to je Slovanom Hus in Trubar.«

Tajnik odbora dr. Pavel Grošelj je prosil župana Hribarja, naj v imenu občine dovoli postaviti temeljni kamen in vzdati vanj listino, prihodnjo pomlad pa sprejme spomenik v varstvo mestne občine. Župan Hribar je poudaril, da narod, ki ne časti svojih velmož, teh vreden ni. »O slovenskem narodu se v zadnjih 20. letih tega ne more trditi. Z današnjim polaganjem temeljnega kamna spomeniku prvega slovenskega književnika smo odplačali dolg, ki smo ga dolžni temu velikemu možu.«

Osrednja zveza slovanskih časnika je položila venec s trakovi v narodnih barvah. Zbor Ljubljanski zvon je zapel himno »Hej Slovani«, »vse občinstvo se je dvignilo in je razkritih glav prepevalo.«⁸⁵ Udeležence časnikarskega kongresa je Hribar po zaključeni slovesnosti povabil na zajtrk; Čehi so zajtrkovali v Roži, Rusi in Poljaki v Meščanski pivnici, Hrvati, Srbi in Slovenci v Narodnem domu.⁸⁶

Rasto Pustoslemšek je zapisal, da svečano polaganje temeljnega kamna ni zaostajalo za odkritjem Prešernovega spomenika. O Trubarjevih svečanostih so pisali slovanski, francoski, nemški in drugi listi.⁸⁷ Neznani ljubljanski podjetnik je dela pri vzdavi temeljnega kamna opravil brezplačno.⁸⁸

⁸⁴ »Slovenski časnikarski kongres v Ljubljani«, *Slovenec*, 1908, št. 206.

⁸⁵ Po: »VIII. kongres slovanskih časnika v Ljubljani in proslava Trubarja«, *Slovenski narod*, 1908, št. 208; »VIII. kongres slovanskih časnika v Ljubljani«, *Soča*, 1908, št. 105.

⁸⁶ Po: »Slovanskih časnikarski kongres v Ljubljani«, *Slovenec*, 1908, št. 206.

⁸⁷ Po: Rasto Pustoslemšek, »Začetki stanovske organizacije slovenskih novinarjev (Memoarski oris)«, *Razstava slovenskega novinarstva v Ljubljani*, Ljubljana 1937, str. 257 in 260.

⁸⁸ Po: »Trubarjev spomenik«, *Slovenski narod*, 1910, št. 83.

Katoliški časnik *Slovenec* je v komentarju poudaril, da je Hribar netaktno združil slavnost, ki ima v svojem jedru nemško-luteranski značaj, z občnim zborom Osrednje zveze slovanskih časnikarjev. Pred liberalno slavnostjo so pripravili Trubarjevo proslavo nemško-nacionalni protestanti. V vsenemški, protestantski cerkvi v Ljubljani, zidani z denarjem nemškega cesarja Viljema II. in drugih dobrotnikov, je »die rollende Reichsmark« postavila Trubarju spomenik (spominsko ploščo iz bron). Tudi članki nemško-nacionalnih profesorjev graške univerze v *Carnioli* (*Carniola: Mitteilungen des Musealvereins für Krain*, 1908–1909, mišljena je posebna Trubarjeva številka: *Trubernummer*, I. letnik, zvezek 2) pričajo, da uvršča nemški protestantizem Trubarja med svoje junake. »Nemci vedo, da bi bili Slovenci, ako bi se bili protestanili, danes do zadnjega ponemčeni. Samo v zapuščenih hribovskih vaseh bi se še skrivaj slišal slovenski jezik.« Hribar je pri Slovencih najznačilnejši predstavnik vsenemške struje »proč od Rima«. »Slovenski 'Los von Rom' je geslo teh elementov, ki proslavljajo na Hribarjevo komando luteranca Trubarja.« Netaktnost liberalne stranke je šla tako daleč, da niti obvestil o slovanskem srečanju v Ljubljani niso pošiljali glasilom katoliške stranke, ki predstavlja veliko večino slovenskega naroda. »Ko mi pozdravljamo slovanske goste v Ljubljani, jim je podala Hribarjeva stranka vzgled, kako se slovanska vzajemnost ne goji, ampak se zanaša konfesionalni boj in nestrpnost med zastopnike naroda. Tak 'neoslavizem', kot ga pojmujejo slavilci Trubarjevi, ki je identičen z bojem proti najsvetejšim tradicijam slovanskih narodov, ne bo imel obstanka. Zmagala bo krščanska misel tudi v Slovanstvu!«⁸⁹

Slovenec je bralce poučil, da je dr. Tavčar s slavnostnim govorom moral zatajiti svoje prepričanje. Na seji odbora Slovenske matice, ki je razpravljal o obliki slovesnosti ob Trubarjevi štiristoletnici, naj bi namreč menil, da Trubarja ne kaže preveč poveličevati. *Slovenec* navaja Tavčarjeve besede: »Če bi šlo po Trubarjevi volji, bi bili mi danes vsi Nemci!« in dodaja: »Pri odkritju temeljnega kamna pa je dr. Tavčar pred slovanskimi žurnalisti Trubarja koval v zvezde kot rodoljuba prve kvalitete, tako da so navzoči Čehi, Hrvati in Srbi mislili, da slovanski narod v Trubarju res slavi svojega Husa. Dr. Tavčar se je pač tudi to pot uklonil Hribarjevi komandi, ki je hotel imeti ob priliki Trubarjevi le 'rodoljubno' komedijo v lastno slavo in glorio.«⁹⁰

Poljaki so se udeležili samo shoda slovanskih časnikarjev. Poudarili so, da nočejo slaviti Trubarja kot krivoverca. V škofijski dvorec so se odšli poklonit knezoškofu Jegliču, v deželnem dvorcu pa jih je sprejel namestnik deželnega glavarja dr. Evgen Lampe.

Slovenski narod je opazil, da na poslopju tržaške zavarovalnice Assicurazioni Generali poleg frančiškanske cerkve ni bilo nobene zastave, kar naj bi bila demonstracija zoper Trubarjevo slavje in shod slovanskih časnikarjev. »Priporočamo

⁸⁹ Po: »Pravi namen Trubarjevega slavja. Nekaj, česar Hribar ni povedal slovanskim časnikarjem«, *Slovenec*, 1908, št. 205. – Los von Rom / Proč od Rima: nemško-nacionalno geslo oz. gibanje v Avstriji okrog 1900, ki je spodbujalo odpad od katoličanstva in prestop v evangeličansko ali starokatoliško vero. Do začetka prve svetovne vojne je bilo več kot 65.000 prestopov v evangeličansko vero in več kot 20.000 prestopov v starokatoliško vero.

⁹⁰ Po: »Kaj je dr. Tavčar pri odkritju Trubarjevega temeljnega kamna zamolčal«, *Slovenec*, 1908, št. 207.

pozornosti slovanskih časopisov to nemčursko-iredentovsko, klerikalno-židovsko zavarovalnico s pristavkom, da je dovolj drugih zavarovalnic, pri katerih se lahko ljudje zavarujejo.«⁹¹

Na prvem zborovanju na kongresu so za prvega podpredsednika izvolili Antona Aškerc, ki pa ga je nadomeščal dr. Gustav Gregorin iz Trsta. Aškerc namreč ni hotel »sedeti skupaj z ruskimi 'reakcionarci'«. ⁹²

V ospredju vseh razprav na kongresu je bil rusko-poljski spor. Ruski in poljski delegati so se sporazumeli in sprejeli izjavo: »Slovanska vzajemnost mora sloneti na popolni ravnopravnosti in v nobenem oziru omejeni svobodo individualnega razvoja vseh slovanskih narodov.«⁹³

Po kongresu sta bila izleta na Bled in v Postojnsko jamo. Gostje naj bi sami izbrali, kam bodo šli, vendar je dan pred izletom prišlo »z uradne strani« obvestilo, da bodo izdana posebna, poimenska vabila za blejski izlet. Kakih trideset oseb (general A. Volodimirov, poslanci P. Miljukov, Václav Klofáč, dr. Davidijak, novinar N. Romanov, slikarka Nadežda Petrović) je moralo na izlet v Postojno. Ko je Rasto Pustoslemšek poizvedoval glede te izločitve, je dobil odgovor, da gre za »nevarne panslavistične agitatorje«. ⁹⁴

Rdeči prapor, ki ga je urejal Etbin Kristan, je opozoril na »prozaičen« razlog, zakaj spomenik ni bil končan v jubilejnem Trubarjevem letu: »Naša buržoazija se rada navdušuje, rada postavlja, ampak kadar je treba poseči v žep, mine njeno navdušenje. Spomenik bi bil že postavljen, če bi padel gotov iz oblakov; ker pa brez denarja ni cestnega kamna, kaj šele spomenik, bo treba na monument počakati – pravijo, da do prihodnje spomladi. Ker so pa Ljubljanci imeli slovanske goste v mestu, so hoteli vendar napraviti kakšno parado, pa so položili vsaj temeljni kamen. A parada je bila bolj skromna. Govornikov je bilo mnogo, toda ljudstva je bilo bolj bore malo.«⁹⁵ Namesto spomenika so počastili polaganje temeljnega kamna. Valiti krivdo na »delavca-umetnika« Bernekerja, ki da ni dokončal spomenika v določenem času, ni plemenito. *Rdeči prapor* je pojasnil: kipar ni mogel napraviti spomenika, ker ni dobil denarja. ⁹⁶

Mestni tesarski mojster Ivan Zakotnik je za postavitev dveh tribun za odličnike ob polaganju temeljnega kamna prejel 170 kron. ⁹⁷ Takoj po slovesnosti polaganja temeljnega kamna je prispel še eden, posebne omembe vreden denarni prispevek. Notar Ivan Plantan je 15. septembra iz Bohinja poslal 100 kron. ⁹⁸

⁹¹ »Tržaški Židje«, *Slovenski narod*, 1908, št. 211.

⁹² Po: »Slovanski časniki kongres v Ljubljani«, *Slovenec*, 1908, št. 206.

⁹³ Po: Rasto Pustoslemšek, »Začetki stanovske organizacije slovenskih novinarjev (Memoarski oris)«, *Razstava slovenskega novinarstva v Ljubljani*, Ljubljana 1937, str. 257.

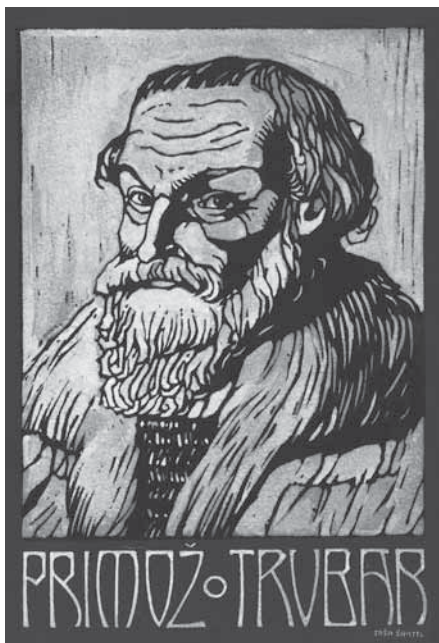
⁹⁴ Po: Rasto Pustoslemšek, prav tam, str. 259.

⁹⁵ »Temeljni kamen za Trubarjev spomenik«, *Rdeči prapor*, 1908, št. 73.

⁹⁶ Po: »Zgodbe ljubljanskih spomenikov«, *Rdeči prapor*, 1908, št. 56; »Trubarjev spomenik«, *Rdeči prapor*, 1908, št. 63.

⁹⁷ Račun za mestni magistrat z dne 14. 10. 1908, Zgodovinski arhiv Ljubljana, MOLj. Reg. I. – F 1569/28.743/1908.

⁹⁸ Po: »Za Trubarjev spomenik!«, *Slovenski narod*, 1908, št. 213. – Ivan Plantan je bil lastnik Trubarjevega portreta, ki ga je leta 1887 v oljni tehniki naslikal hrvaški slikar Bela Čikoš Sesija po

Slika 8: Saša Šantel, Primož Trubar, 1908, dvobarvni linorez

Slika 9: Hinko Smrekar, Anton Aškerc – predikant, ok. 1907/1908, kolorirana risba s svinčnikom

Trubarjevi častilci in nasprotniki

V liberalnih, katoliških in socialnodemokratskih pogledih na protestantsko reformacijo, na Trubarjevo slovstveno in cerkveno delovanje ter na njegov vpliv na razvoj slovenske literature in nacionalne zavesti so se vzpostavile razvidne ločnice, ki se nanašajo na presojanje Trubarja z verskega in protiverskega stališča, na kar je že leta 1908 opozarjal Ivan Prijatelj v eseju »O kulturnem pomenu slovenske reformacije«.⁹⁹

Liberalci so protestantskega reformatorja zaradi njegovih zaslug za slovensko književnost poskušali povzdigniti na raven svetništva. Iskali so vzporednice med protestantizmom in modernim svobodomiselstvom in Trubarja na ta način uporabljali

naročilu častnika Fridolina Kaučiča. Za predlogo je uporabil portret, ki ga je leta 1885 v licejski knjižnici našel Fran Levstik in je bil objavljen v 20. št. *Slovana* iz 1885 (po: »Primoža Trubarja slika«, *Slovenski narod*, 1887, št. 196 in 1905, št. 51). – Trubarjev portret avtorja Bele Čikoša Sesije je bila leta 1887 razstavljen v Giontinijevi prodajalni v Ljubljani. Fran Levec je predlagal, naj sliko kupi Deželni muzej Rudolfinum (Fran Levec, »Trubarjeva slika«, *Ljubljanski zvon*, 1887, št. 9, str. 576), *Slovenski narod* pa je bil za to, da slika, ki so jo hvalili tudi dunajski kritiki, postane last Deželnega muzeja Rudolfinum, Slovenske matice ali kakega zasebnika. »'Sessia' je izvrstno pogodil Trubarja častljivo in jako karakteristično lice in čim dalje človek gleda velezanimivo to glavo, tem bolj mu bode po godu.« (»Primoža Trubarja slika«, *Slovenski narod*, 1887, št. 196). Plantan je sliko najbrž kupil leta 1889 (po: »Odlikovani Hrvat«, *Slovenski narod*, 1889, št. 183; »Hrvatski akademski slikar Vojteh pl. Čikoš«, *Slovenski narod*, 1891, št. 163).

⁹⁹ Ivan Prijatelj, *O kulturnem pomenu slovenske reformacije*, Ljubljana 1908, str. 5.

v kulturnem in političnem boju proti katoliškemu političnemu taboru. Katoliški pisci so poudarjali, da bi Slovence protestantizem še bolj približal nemštvu, povezan je bil predvsem s plemiškim slojem in ni pustil sledov v slovenskem narodu. Slovenska književnost je bila protestantom sredstvo in ne cilj, slej ko prej bi slovensko književnost ustvarilo tudi katoličanstvo.

Liberalci so se oprli na Aškerčeve opredelitve, vendar so jih ob utemeljevanju potrebnosti postavitve Trubarjevega spomenika nekoliko omilili. Aškerc je Trubarja uvrstil med svetnike (1886) in ga primerjal z Luthrom in Husom. V odgovoru na kritiko prof. Josipa Tomiška je leta 1905 zapisal: *»Kar je Čehom Hus, Nemcem Luther, to je Slovencem Trubar. Trubar se sam prvi upre rimskemu jerobstvu ter razvije zastavo 'evangelija', čiste vere krščanske na podlagi biblije. Ta formula svobode je bila v tisti dobi najprikladnejša človeškemu mišljenju. Slovenci so razumeli svojega poveljnika Trubarja in se trumoma zbirali pod njegovo zastavo. Ogromna večina Slovencev je bila konec 16. veka protestantovska. To je zgodovinski faktum. In kakega sredstva se je poslužil Trubar, da se je mogel uspešno bojevati za svojo idejo evangeljske cerkve in ,čistega evangelija'? Prijel je za pero in začel prvi pisati v slovenskem jeziku.«*¹⁰⁰

Aškerc se je oprl na knjigo filozofa in zgodovinarja Thomasa Carlyla (1795–1881), ki govori o junakih in njihovem čaščenju (*On Heroes and Hero-Worship*, London, 1841), in označil Trubarja za junaka in heroja. *»Dokazal sem, da je Trubar po Carlyleovi teoriji pravi junak, ker je bil sam povzročil med Slovenci velikansko in epohalno luteransko gibanje, ker je bil duša temu gibanju, ker je bil tisti stožer, okoli katerega se je gibalo v 16. stoletju vse versko-socijalno, duševno in literarno življenje. Ta revolucija je imela na eno stran pa tudi trajen uspeh: porodila nam je novo duševno življenje, našo književnost, našo domačo kulturo.«*¹⁰¹

V referatu na 14. kongresu svobodomislecev v Pragi 11. septembra 1907 je poudaril: *»Svobodna misel je bila nastopila v 16. stoletju v vlogi verskega reformatorja. Wicleff [op. John Wycliffe; ok. 1320–1384, angleški teolog in reformator cerkve] je rodil Husa, Hus Lutherja, a Luther je bil rodil Slovenca Primoža Trubarja in njegove tovariše.«*¹⁰²

Slovenski narod je večkrat poudaril, da želijo počastiti Trubarja kot očeta slovenske književnosti in ne slaviti njegovega cerkvenega delovanja. Trubar je resda začel izdajati slovenske knjige, da bi razširjal protestantizem, *»a to nima dandanes nobenega pomena več, kajti kar je storil Trubar za časa protestantizma, to je izginilo brez sledu, ostalo pa je samo, kar je storil za slovenstvo«*. Trubar je ustvaril slovenski knjižni jezik, s sodelavci je položil temelj slovenski književnosti in narodu. *»... in lahko rečemo: da ni bilo Trubarja, bi že davno ne bilo slovenskega naroda.«* Spomenik v Ljubljani zato ne bo spomenik protestantskemu propagatorju,

¹⁰⁰ Anton Aškerc, »Ali je Primož Trubar upesnitve vreden junak ali ne?«, *Slovenski narod*, 1905, št. 86.

¹⁰¹ Anton Aškerc, »Ali je Primož Trubar upesnitve vreden junak ali ne?«, *Slovenski narod*, 1905, št. 89.

¹⁰² Anton Aškerc, »Slovenci na kongresu svobodnih mislecev v Pragi od 8. do 12. septembra t. l.«, *Slovenski narod*, 1907, št. 218.

temveč spomenik ustanovitelju slovenske književnosti.¹⁰³

Po mnenju *Slovenskega naroda* je protestant Trubar »ležal zelotskim klerikalcem v želodcu« še toliko bolj, ker so šestnajst let pred tem sklenili postaviti spomenik Tomažu Hrenu, vendar tega sklepa niso izvršili, ker duhovniki niso hoteli darovati zanj.¹⁰⁴

V katoliškem taboru so priznavali Trubarjevo literarno prvenstvo, vendar so v Trubarju videli predvsem protestantskega cerkvenega reformatorja, pridigarja in odpadnika od katoliške vere. Trubarjevo delovanje so presojali skozi verske namene. Trubar je bil odpadnik od Rimskokatoliške cerkve, krivoverec, heretik. Jezik oziroma tisk je bil zanj le sredstvo za razširjanje tujih protikatoliških pogledov. Liberalci Trubarja torej ne slavijo toliko kot slovenskega književnika, temveč kot sovražnika Katoliške cerkve, ki je v boju proti njej uporabljal slovenski jezik.

Protestanti po mnenju katoliških piscev niso imeli za slovenski knjižni jezik nobenega pomena, ker niso vplivali na verske nazore in kulturni razvoj slovenskega naroda. Duhovnik in cerkveni zgodovinar dr. Josip Gruden je za oceno luteranstva uporabil besede sv. Atanazija: »Bil je oblak, ki je mimo šel.«¹⁰⁵

Slovenec je poudaril, da liberalci v »versko-konfesionalnem« boju izrabljajo protestantstvo. »V znamenju odpadlega korarja Trubarja hočejo vzdigniti revolucijo proti cerkvi. Odtod povečanje Trubarja, iz katerega hočejo narediti veliko proticerkveno demonstracijo. K Trubarjevi rojstni hiši romajo, dasi se zanjo niti ne ve; roko so si podali slovenski ,naprednjaki‘ in vsenemški pastor Hegemann [op. dr. Ottmar Hegemann, od februarja 1906 pastor ljubljanske protestantske občine, leta 1908 je v samozaložbi na Dunaju izdal knjižico *Zu Primus Trubers 400 jährigen Geburtstag* in objavil v *Carnioli* članek »D. M. Primi Truberi«, pisal je o Luthru]. Provizorični kustos deželnega muzeja, odpadli menih dr. Walter Schmid, o katerem se govori, da je prestopil k protestantizmu (?) in se oženil (?), skupaj s Hegemannom skrbi za povzdigo Trubarjeve slave. Sicer kaj posebno novega ne spravijo več na dan ti gospodje, a ,štimunga‘ se dela. Odpadli kaplan Aškerc pa v trdih verzih kakor z okornimi poleni udriha po papežih in po cerkvi in oznanja neko panteistiško zmes, katere jedro je oboževanje samega sebe.«¹⁰⁶

Urednik *Doma in sveta* dr. Evgen Lampe je Aškerčev ep *Primož Trubar* označil za »agitacijo za verski odpad« in Aškerca za pesnika protikatoliške tendence. Aškerc napačno opeva protestantizem kot ljudsko gibanje, kot zdravilo za propadlo Katoliško cerkev, saj so bili protestantje mnogo slabši od katoličanov, je poudaril

¹⁰³ Po: »Klerikalna brezobraznost«, *Slovenski narod*, 1910, št. 92.

¹⁰⁴ Po: »V želodcu jim leže«, *Slovenski narod*, 1908, št. 135. – Na katoliškem shodu v Ljubljani leta 1893 so sprejeli resolucijo, da bodo v spomin škofu Tomažu Hrenu, ki je ljubljansko škofijo rešil luteranstva, postavili v Ljubljani Hrenov spomenik. Župnik Puc je predlagal, naj bo namesto kamnitega ali bronastega spomenika to katoliško učiteljsko semenišče (katoliška gimnazija), ki bo nadaljevalo Hrenovo delo. Hrenov spomenik naj bi pričeli postavljati najkasneje leta 1897, tj. ob tristoletnici začetka Hrenovega škofovanja (po: »Resolucije katoliškega shoda in papežev jubilej«, *Slovenec*, 1893, št. 61).

¹⁰⁵ Josip Gruden, »Primož Trubar. Ob štiristoletnici njegovega rojstva«, *Čas*, 1908, št. 6, str. 268.

¹⁰⁶ »Reformatorji«, *Slovenec*, 1908, št. 144.

Lampe. Od Katoliške cerkve so odpadli plemiči, ki so bili popolnoma nemškega mišljenja, vendar ne iz verskih vzrokov, kajti slinje so se jim cedile po cerkveni posesti. Na povzdigo slovenskega jezika ni nihče mislil. Povelje, naj se začno izdajati slovenske knjige, je dala nemška gospoda. Ko sta würtemberški vojvoda in Peter Pavel Vergerij hotela za agitacijo začeti uporabljati italijanske, slovenske in hrvaške knjige, se je Trubar sprva upiral slovenskim prevodom. »*Trubarja so silili Nemci, da je prestavljaj, in mu dajali denar; bil je orodje v rokah iste sile, ktera tudi sedaj z velenemškimi tendencami širi odpad od katoličanstva po naših krajih.*«¹⁰⁷

Katoliški tabor je Trubarjev protestantizem povezoval z nemštvom oziroma s sodobno germanizacijo (pri tem ni bil osamljen, Levstik že leta 1868 poudarja: »protestantizem je pri nas germanizem«).¹⁰⁸ Trubar je bil začetnik reformacijskega gibanja, ki je izumrlo, ker je bilo k nam umetno prineseno, tuje in protiljudsko, protislovensko in porojeno v nemškem duhu,¹⁰⁹ je pisal *Slovenec*, ki je Trubarja označil celo za »apostola in poslanca nemštva«.¹¹⁰

Po mnenju Matije Prelesnika ima več zaslug za slovenski narod, jezik in njegovo književnost kot Trubarjev protestantizem v 16. stoletju katoličanstvo (temelje slovenskemu katoliškemu slovstvu je položil škof Hren).¹¹¹ Še pomembnejši pa naj bi bili katoliški pisatelji 17. stoletja.¹¹² Dr. Josip Gruden je razvil tezo o razvitem slovensko-glagolskem cerkvenem slovstvu, ki ga je podpirala in razvijala Katoliška cerkev, nastop reformacije pa ga je spodkopal.¹¹³

Nemški protestantizem bi vodil v odpad od naroda, zato je protireformacija Slovence rešila pred izginotjem. Slovenci so se kot narod ohranili, ker so bili katoličani, je zatrjeval *Slovenec*. Dokaz za to, kako brani katoliška vera zatirane narode pred potujčevanjem, so Poljaki in katoliški Lužičani oziroma Lužiški Srbi (na področju Lužic, pokrajine med Nemčijo in Poljsko), ki bijejo težak boj za svoj obstanek, medtem ko protestantski Litavci oziroma Litvanci (ob Baltiškem morju) in Mazuri (na vzhodnem Pruskem) že stoletja kot narod propadajo, saj nimajo v svoji duhovščini dovolj močne opore. Postalni so verni podaniki pruskega kralja in se ponemčili. Podobna usoda bi doletela tudi Slovence, če bi v Avstriji zmagal protestantizem. »*Slovenci bi bili že popolnoma izginili kot narod; kod v hribih bi se bili še ohranili ljudje, ki bi skrivaj med sabo govorili vsem drugim že tuje narečje.*« Slovenski narod ne bi prestal jožefinstva in nasilne germanizacije. Kako bi ravnali graščaki, dokazujejo ti, ki so ostali. Podobno, kot je država centralizirala politično oblast, bi se lotila tudi cerkvene uprave. Pastorji bi prihajali iz Gradca in z Dunaja. Ljudje bi namesto Trubarjevih in Dalmatinovih slovenskih knjig kmalu imeli v rokah nemške knjige. Da ni tako, se velja zahvaliti samo Katoliški cerkvi.

¹⁰⁷ Evgen Lampe, »A. Aškerc. Primož Trubar«, *Dom in svet*, 1908, št. 1, str. 46 in 49.

¹⁰⁸ Fran Levstik, »Tujčeva peta«, *Slovenski narod*, 1868, št. 73.

¹⁰⁹ Po: »Pred Trubarjem«, *Slovenec*, 1908, št. 91.

¹¹⁰ Po: »Rim – edini pravi sovražnik vsenemštva«, *Slovenec*, 1908, št. 243.

¹¹¹ Po: Matija Prelesnik, »Protireformacija na Kranjskem pod škofom Tomažem Hrenom (Chroenom)«, *Katoliški obzornik*, Zvezek III, 1901, str. 208.

¹¹² Glej: »Slovenski pisatelji v 17. stoletju«, *Slovenec*, 1880, št. 110.

¹¹³ Po: Darko Dolinar, »Nasprotja ob Trubarju v starejši slovenski literarni zgodovini«, *Primerjalna književnost*, 1987, št. 1, str. 21.

»Za tistih par sežganih protestantskih biblij smo dobili slovstvo in narodni razvoj. Za nekaj predikantov à la Jurij Kobilica nam je vzgojila katoliška cerkev Vodnike in Slomške. To naj pomnijo vsi, ki pišejo o naši kulturni zgodovini. Zgodovina Slovanov v protestantovski Prusiji nam jamči, da je naša misel prava.«¹¹⁴

Ivan Prijatelj je v knjižici *O kulturnem pomenu slovenske reformacije* navedel primer ogrskih in koroških slovenskih protestantov, ki so se ohranili (resda v skromnem številu), prav tako je izbral za primer protestantske Fince in nasprotno kot *Slovenec* poudaril, da je propad narodov odvisen od številnih dejavnikov, med katerimi ima vera v novejšem času vedno manjšo vlogo. Opozoril je tudi na vrzeli v liberalnih interpretacijah, kajti Trubar »ni mogel biti spoznanavec verskoindiferentnega evangelija moderne izvenverske humane ljubezni – za kakršnega ga je naredil Aškerc – Trubar je bil napram drugovercem mož silnega srca in plodovitega, delavnega sovrastva, ker drugačen v oni dobi biti ni mogel.«¹¹⁵

Dr. Anton Bonaventura Jeglič je glede Trubarjevega spomenika v *Ljubljanskem škofijskem listu* poučil duhovnike, da je zanje in za katoliško ljudstvo proslavljanje Trubarja žaljivo. Trubar ima velike zasluge za slovenski jezik, saj je začetnik tiskane literature. Vendar je bila, kot navajata Karel Glaser in Avgust Dimitz,¹¹⁶ za Trubarja slovenska knjiga zgolj sredstvo za razširjanje Luthrovih zmot. »Njegova zasluga ni subjektivna, ampak je bolj slučajna brez osebne nameravanja. In akoravno se trdi, da se bo Trubar le kot znanstvenik slavil, vendar ne morem razumeti, kako bi se moglo njegovo proticerkveno delovanje popolnoma prezreti!« Škof Jeglič je predlagal duhovnikom, naj na večernih predavanjih ljudi o tem poučijo.¹¹⁷

Temeljni kamen za Trubarjev spomenik so liberalci položili na praznik Marijinega rojstva (mali šmaren), zato je Jeglič ponovno nagovoril duhovnike: »Res, slavnostni govornik je pri polaganju naglaševal, da bo Trubar imel v Ljubljani spominek zato, ker je prvi začel pisati v našem slovenskem jeziku. Toda časopisi in govorniki po drugih krajih so Trubarja slavili ravno zato, ker se je katoliški cerkvi uprl, se odtrgal od Rima in je skušal tudi naše dede od Rima, od katoliške cerkve odtrgati; obžalovali so, da se mu to ni posrečilo in je *Slovenec* še vedno zvest katoličan.

To je duh, ki je vodil naše svobodomislece, da so se ogreli za Trubarja in hočejo v Ljubljani imeti njegov spominek. Ali ni grozno in pred Bogom grešno? Ali ni to proslavljanje upora proti Bogu, ki je rimskokatoliško cerkev ustanovil, da po njej kraljuje On, večna resnica in svetost, nad narodi, nad državami, nad posamezniki? Ali proslavljanje zmote in krive vere in to v prašanjih, ki se tičejo vsega našega življenja, da, vse naše večnosti?«¹¹⁸

¹¹⁴ Po: »Slovanstvo in katoličanstvo«, *Slovenec*, 1908, št. 56.

¹¹⁵ Po: Ivan Prijatelj, *O kulturnem pomenu slovenske reformacije*, Ljubljana 1908, str. 51–52.

¹¹⁶ Avgust Dimitz, *Geschichte Krains von der ältesten Zeit bis auf das Jahr 1813. Dritter Theil: Vom Regierungsantritte Erherzog Karls in Innerösterreich bis auf Leopold I. (1564–1657)*, Laibach 1875 / Karel Glaser, *Zgodovina slovenskega slovstva I. Od početka do francoske revolucije*, Ljubljana 1894.

¹¹⁷ Anton Bonaventura Jeglič, »Vsem čč. gg. duhovnikom«, *Ljubljanski škofijski list*, 1908, št. 1, str. 7.

¹¹⁸ Anton Bonaventura Jeglič, »Vernikom ljubljanske škofije«, *Ljubljanski škofijski list*, 1908, št. 8, str. 113–114.

Svobodna misel (glasilo slovenske sekcije Svobodne misli, 1907–1912), ki je Trubarja uvrstila med svobodomislece,¹¹⁹ je Jegliča zaradi sežiga Cankarjeve *Erotike* in nasprotovanja muzi na Prešernovem spomeniku primerjala s škofom Hrenom. »Sežgal je Cankarjevo erotiko (nezaslišan slučaj koncem XIX. stoletja) in sežgal bi še več, ko bi stvar ne bila nekoliko draga; škof Hren je to lažje delal, ker je ljudem knjige s silo pobral. Ampak Jeglič je hotel s tem dati znamenje, da je jezuitar in da je s tem obsodil celo moderno umetnost in literaturo.«¹²⁰

Avtor članka »Trubar in Luter«, objavljenega 12. septembra 1908 v *Slovincu*, poudarja, da je Trubar vlogo slovenskega Luthra dobil po naključju; o njegovem pomenu bi lahko govorili, če bi se protestantizem ohranil pri nas, vendar se ga v tem primeru ne bi spominjali Slovenci, ampak nemški luteranci, saj Slovencev že davno ne bi bilo več. Trubar je do veljave slovenskega Luthra prišel po nemškem vzoru: ko se je med Slovenci prebudila narodnostna ideja, se je začelo iskanje slovenskih jezikovnih spomenikov, jezikoslovci so se razumljivo zanimali za Trubarja in protestante. Ni pa res, da bi Trubar posegel v kulturni razvoj slovenskega naroda, ker je pisal v slovenskem jeziku. Trubar ni pisal iz rodoljubja, kot piše večina današnjih slovenskih pisateljev, ni bil zaveden Slovan, kajti »vsak količkaj zgodovinsko izobražen človek mora vedeti, da je mati narodnostne ideje med Slovani (katere seveda ne smemo zamenjavati z zavestjo politične neodvisnosti) nemška romantika«. Trubar je bil zvest, vnet Luthrov pristaš, njegov najdejavnejši oproda med Slovenci. Za slovensko književnost nimajo Trubar in protestanti nobenega pomena, ker niso določili smeri razvoja verskemu nazoru in slovenskemu jeziku ali kako drugače vplivali na slovenski kulturni razvoj. Edino, kar jih spaja s slovenstvom, je jezik, po duhu in mišljenju pa so bili razširjevalci nove vere. Razumljivo je, da se je s Trubarjem ukvarjal nemški (evangelikičanski) pastor dr. Theodor Elze,¹²¹ ni pa mogoče razumeti, da so Slovenci našli dovolj razlogov za postavitve Trubarjevega spomenika (in to celo pred Narodnim domom). »Trubar zasluži spomenik, pa v – **luteranski kapeli**. Čudno, da se ogrevajo za **verskega reformatorja ljudje, ki drugače o veri ne mislijo posebno dobro**.¹²²

Socialdemokratski pogled lahko razberemo iz predavanj, ki ju je Ivan Cankar imel spomladi 1908 na Dunaju in v Trstu. Cankar je bil kritičen tako do katoliškega tabora kot do Trubarjevih liberalnih slavilcev. Podobno kot ob stoletnici Prešernovega rojstva so se tudi tokrat polastili Trubarja ljudje, ki ga ne poznajo, je Cankar poudaril na Trubarjevem večeru, ki ga je 6. marca 1908 priredilo dunajsko visokošolsko društvo Sava (naslov predavanja »Ob Trubarjevi štiristoletnici«). Tisti, ki ne vedo ničesar o Trubarju, ga imajo za »navdušenega antiklerikalnega narodnjaka«. Tisti, ki so nekaj slišali o reformaciji, lahko na tihem in globoko v srcu Trubarja edinole sovražijo. »Zakaj tako je dandanes na Slovenskem; večina ljudi, ki bodo hrupno

¹¹⁹ »Koledar svobodomislecev«, *Svobodna misel*, 1908, št. 6.

¹²⁰ »Hren in Jeglič«, *Svobodna misel*, 1908, št. 6.

¹²¹ Dr. Ludwig Theodor Elze (1823–1900), eden prvih raziskovalcev zgodovine slovenske reformacije, je prišel v Ljubljano leta 1851 kot prvi pastor nove evangeličanske cerkvene občine (do 1865).

¹²² Po: »Trubar in Luter«, *Slovenec*, 1908, št. 209.

in javno slavili Trubarjev spomin, nima v sebi ne sence Trubarjevega duhá, ne kapljice Trubarjeve krvi! Da so živeli takrát, bi bili šli za Hrenovo procesijo in bi stali ob grmadi, kjer bi gorele Trubarjeve postile in Dalmatinove biblije! – Strašna je ironija zgodovine: v letu, ko slavimo spomin našega velikega reformatorja in revolucionarja, je slovenski narod najbolj papističen izmed vseh narodov evropskih. Tega je kriva v velikanski meri strahopetnost, neodkritosrčnost in kratkovidnost takih naših čudežnih antipapistov, ki bodo letos Trubarja slavili! – Dobro vem, da je še mnogo drugih vzrokov tej žalostni resnici, da so slovenske dežele dandanašnji kakor črn madež na avstrijskem zemljevidu. Ampak poglavitni vzrok je brezpogumnost tistih, ki bodo častili z besedo Trubarjev pogum.» Edino mladina, ki bo nadaljevala Trubarjevo delo, ima pravico slaviti Trubarja in njegove tovariše-mučenike. »Kdor se je prilagodil klavrní sedanjosti, kdor ni pripravljen, da daruje svojo družabno in politično kariero svojemu srčnemu prepričanju, tisti naj pusti Trubarja pri miru in ter naj slavi Hrena, njegove kanonike in njegove grmade! – Mi bomo opravili brez njih in brez njih bomo zmagali!«¹²³

Na predavanju »Trubar in Trubarjeve slavnosti«, ki ga je Cankar pripravil 21. maja 1908 za socialistično organizacijo Delavski oder v Trstu, je Trubarja označil za enega največjih mož v prazni in žalostni zgodovini slovenskega naroda. Reformacija je prinesla napredek slovenskega kulturnega življenja, po zmagi katolicizma je bil slovenski narod pahnen v najbolj črno temo, o čemer priča nedavno množično romanje v Lurd. Na praznoverstvo in babjeverstvo se opira največja slovenska politična stranka. Podobno kot pred tristo leti sta knjiga in izobrazba še vedno edini resni sovražnik srednjeveške teme. Ko je škof Hren s pomočjo države pokončal vse, kar je prinesla reformacija, so duhovniki grmeli proti šolam, češ da bi ljudje brali krivoverske knjige, če bi se naučili brati, drugih knjig pa takrat sploh ni bilo.

»Tako se letos ne spominjamo samo Trubarja in reformacije, marveč tudi Hrena, njegovih biričev in njih slavnih del. Štiristoletnica Trubarjevega rojstva je hkrati tristoletnica smrti mlade slov. kulture – nasilne smrti, ali bolje umora, ki ga je izvršil nad njo škof Hren po naročilu rimske cerkve.« Naš narod je »veliko bolj narod škofa Hrena nego pa narod Trubarjev«; celo med tistimi, ki bodo v Trubarjevo čast prirejali veselice in plesne venčke ter postavljali spomenike, je največ takih, ki bi v Hrenovih časih »hodili za jezuitsko procesijo ter stali ob Hrenovih kresovih«.¹²⁴

Vsi trije politični tabori so v Trubarjevem protestantizmu videli anticipacijo sodobnih nazorskih in političnih razmerij. Za Etbina Kristana (esej *Primož Trubar in slovensko ljudstvo*, Delavska tiskovna družba, 1908) je bil tako Trubar demokrat in socialni bореc, socialist. »Primož Trubar je preganjal duševno revščino slovenskega ljudstva in s tem delom mu je pripravljaj tudi pot k materialni osvoboditvi. Njegovo delo je bilo socialno, in sicer odkritosrčno socialno, ki ni v ničemer podobno ‚delu‘ današnjih ‚krščanskih‘ socialcev.«¹²⁵

¹²³ Pod lipo, 1926, št. 5; Ivan Cankar, *Zbrano delo*, XXV. knjiga, Ljubljana 1976, str. 188–189.

¹²⁴ Po: »Trubar in Trubarjeve slavnosti. Predaval I. Cankar v Ljudskem domu v Trstu, dne 21. maja 1908.«, *Delavski list*, 1908, št. 24 in 25.

¹²⁵ Etbin Kristan, *Primož Trubar in slovensko ljudstvo*, Ljubljana 1908, str. 9 in 15.

Da bi pospešili zbiranje denarja, so leta 1909 ustanovili v Ljubljani odbor rodoljubnih dam in gospodov, ki bo nabiral darove za spomenik. »Apelujemo na vse rodoljube in rodoljubkinje, na katere se bo obrnil imenovani odbor, naj prispevajo za spomenik z obilnimi darovi, zakaj sramota bi bila za ves narod, pred vsem pa za slovenske napredne rodoljube, ako bi se odkritje spomenika moralo odgoditi radi nedostajanja denarnih sredstev. Zato naprednjaki in naprednjakinje na delo!«¹²⁶ Junija 1909 so ljubljanske narodne dame sklenile, da bodo z nabiralnimi polami obiskale potencialne darovalce.¹²⁷

12. aprila 1910 so Slovenci lahko prebrali v *Slovenskem narodu*, da bo spomenik v kratkem postavljen, vendar bo njegovo odkritje takrat, ko bo nabranih dovolj prispevkov. *Slovenski narod* je običajno nagovarjal bralce s »Svobodomisleci in svobodomiselke«, tokrat pa tudi: »Slovenci in Slovenke! Sramota bi bila za nas, ako bi v najkrajšem času ne mogli nabrati one razmeroma male vsote, ki je potrebna, da se pokrijejo stroški spomenika!«¹²⁸ Pozive za zbiranje denarja za Trubarjev spomenik je *Slovenski narod* objavljal tudi v času, ko je bil spomenik že postavljen (»Svobodomiselni Slovenci in Slovenke, prispevajte za Trubarjev spomenik«). Podobne pozive je objavljalo tudi *Jutro* (»Slovenci, prispevajte za Trubarjev spomenik!«).

Zbiranje prispevkov ni bilo uspešno. Naposled si je odbor izposodil manjkajoči denar, jamstvo za posojilo sta prevzela častna predsednika Ivan Hribar in Franja Tavčarjeva.¹²⁹

Katoliški *Slovenec* je novico o pokritju stroškov za spomenik bralcem predstavil s temi besedami: »Dva narodno-napredna veljaka, dva imovita Ivana sta baje posegla v svoj polni žep in založila tisočake ter tako omogočila, da bo naše mesto za en spomenik bogateje.«¹³⁰ V komentarju je izrazil dvom o liberalnem altruizmu: »Zdaj bi bilo le še treba izvedeti, po koliko procentov, pa bi bilo rodoljubje gospoda župana in naše prve narodne dame še bolj osvetljeno. Tistih par tisočakov bogati gospod župan in gospa Tavčarjeva pač premoreta, da bi jih za spomenik patrona slovenskih liberalcev lahko darovala, ne pa, da bosta denar nazaj dobila. Za Trubarja se morajo pravi narodnjaki žrtvovati, ne pa posojevati. Sicer pa, če gospod Hribar in gospa Tavčarjeva ne zmoreta tolike narodne žrtve, naj pa da za Trubarjev spomenik 'Družba sv. Cirila in Metoda', ki je njen častiti starina Luka Svetec, vpisan med prve častilce Primoža Trubarja, denarja pa ima družba tudi zadosti za tako žrtev v čast prvemu svobodomislecu na Kranjskem.«¹³¹

¹²⁶ Po: »Trubarjev spomenik«, *Slovenski narod*, 1909, št. 101.

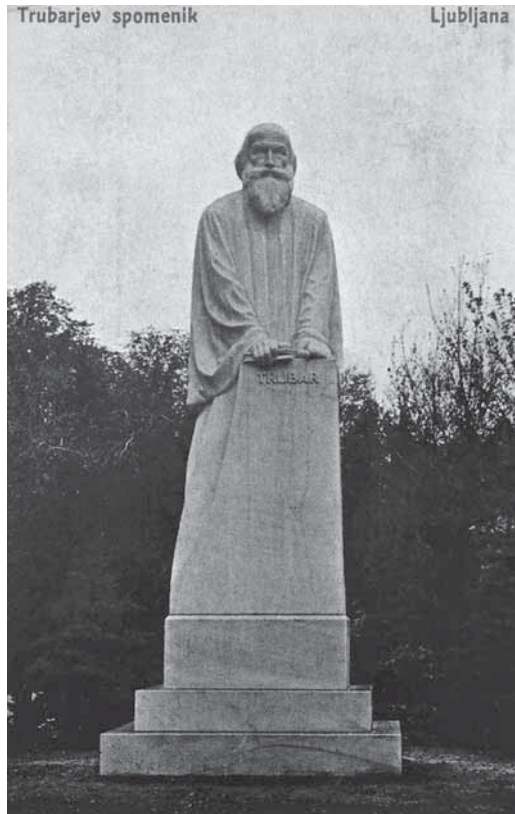
¹²⁷ Po: »Narodne dame za Trubarjev spomenik«, *Slovenski narod*, 1909, št. 126; »Za Trubarjev spomenik«, *Narodni dnevnik*, 1909, št. 128.

¹²⁸ Po: »Slovenci! Spominjajte se Trubarjevega spomenika!«, *Slovenski narod*, 1910, št. 81.

¹²⁹ Po: »Klerikalna brezobraznost«, *Slovenski narod*, 1910, št. 92.

¹³⁰ »Trubarjev spomenik«, *Slovenec*, 1910, št. 82.

¹³¹ »Višek rodoljubja«, *Slovenec*, 1910, št. 91.

Slika 10: Trubarjev spomenik, razglednica (založnik J. Prašnikar)

Bernekerjev Trubar

Bernekerjev kip za Trubarjev spomenik je 12. aprila 1910 prispel v Ljubljano. Začasno so ga spravili v Bavarski dvor.¹³² Dela za postavitvev spomenika so začeli 18. aprila, nadzoroval jih je Berneker.¹³³ Izkazalo se je, da je temeljni kamen preblizu ceste, zato so ga prestavili za nekaj metrov bolj v park.¹³⁴ Spomenik so postavili na vzvišen prostor, ki so ga nameravali zasaditi s cveticami in zelenjem, za ozadje pa naj bi spomenik imel ciprese.¹³⁵ Postavljanje spomenikov v naravno okolje je imelo dobro stran, kajti na ta način se je bilo mogoče izogniti soočanju modernih spomeniških skulptur in historičnih mestnih ambientov.

Na Bernekerjevo željo je dal župan Hribar 25. aprila za nekaj časa razkriti spomenik. Prisotni so bili župan Hribar, Ivan in Franja Tavčar, soproga dr. Karla Trillerja, polkovnik v pokoju Mihael Lukanc, tajnik Karel Bleiweis, prof. Ilešič,

¹³² Po: »Primož Trubar v Ljubljani«, *Jutro*, 1910, št. 42.

¹³³ Po: »Trubarjev spomenik«, *Slovenski narod*, 1910, št. 84.

¹³⁴ Po: »Trubarjev spomenik«, *Slovenec*, 1910, št. 82; *Narodni dnevnik*, 1910, št. 83.

¹³⁵ Po: »Trubarjev spomenik«, *Slovenski narod*, 1910, št. 93.

mestni policijski svetnik Lavter in učenke višje deklinške šole.¹³⁶ Ogledal si ga je tudi dopisnik *Slovenskega naroda*: »Trubarja poznamo po starodavnem primitivnem bakrorezu. V to podobo je Berneker vdahnil življenje in dal v svojem kipu izraza vsem tistim lastnostim, ki odlikujejo Trubarjev historični značaj.

Kip je z mojstrsko roko izdelan iz belega marmorja po načelih modernega kiparstva. Pisatelj in učitelj je bil Trubar svojemu narodu in kot takega ga je Berneker vpodobil. Iz marmorja raste čeznaravni doprski kip velikega moža z energično izrazito glavo, duhovitimi očmi, dolgimi lasmi in močno razrastlo brado, kakor nam jo kaže tudi omenjeni bakrorez. Brada in lasje tvorijo kompaktno maso in so le v velikih potezah označeni, ne izdelani v posameznih kodrih, kakršni so dajali kipom stare šole nekaj neresnega.

Energija in volja, ki sta najbolj značilni osebnosti Trubarjeve osebnosti, sta izraženi ne samo v obliču nego tudi v krepkih rokah, ki jih opira Trubar ob nekako ograjo in v katerih drži knjigo. Dolga obleka v plemenitih linijah se tesno oklepa njegovega visokega in močnega telesa.

Pravi Trubar. Tako si ga je predstavljal vsak, kdor je poznal bakrorez izza njegovih časov.

V tehniškem oziru je spomenik izdelan čudovito fino in lepo. Vsaka malenkost kaže, da ga je izklesal pravi mojster.»¹³⁷

Spomenik so po naročilu župana Hribarja odkrili 1. maja 1910 ob pol devetih dopoldne. Odbor je sklenil, da opusti slavnosti, saj odkritje ne bi moglo biti bolj slovesno kot polaganje temeljnega kamna.¹³⁸ Javnost o tem dogodku ni bila predhodno obveščena. Na »drugem odkritju« spomenika so bili po naključju prisotni samo prvomajski izletniki. Čuvar mestnih drevoredov Anžur, ki je razgrnil zaveso, je na vprašanje, kdo je ukazal spomenik razkriti, odgovoril: mestni vrtnar gospod Heinic. *Jutro* je pohvalilo primerno naravno ozadje spomenika. Lesena ograda pred spomenikom je zakrivala zemljišče, ki se še ni bilo poraščeno. *Jutro* je predlagalo, naj ograjo pobarvajo v zeleno.¹³⁹

Kip Trubarja v nadnaravni velikosti je izklesan iz belega laaserskega marmorja. Višina kipa je 2,7 metra. Trubar stoji na trojnem stopničastem podnožju, oblečen je v dolgo haljo. Kip predstavlja Trubarja pred pridigarskim ambonom, torej »govornika pred množico«.¹⁴⁰ Berneker si je pri oblikovanju Trubarjeve figure pomagal z modelom, ki mu je poziral v ateljeju.

Pridigarski pult, na katerem je izklesano Trubarjevo ime, je neprofiliran blok z enim ostrim vertikalnim robom in dvema diagonalnima robovoma, posnetima v mehkih krivuljah, tu pult prehaja v spodnji del masivne Trubarjeve postave. Berneker je povezal spodnji del mogočne figure z govorniškimi pultom in na ta način

¹³⁶ Po: »'Odkritje' Trubarjevega spomenika«, *Jutro*, 1910, št. 55.

¹³⁷ »Trubarjev spomenik«, *Slovenski narod*, 1910, št. 93.

¹³⁸ Po: »Trubarjev spomenik«, *Slovenski narod*, 1910, št. 98.

¹³⁹ »Primož Trubar 'oficijelno' odkrit«, *Jutro*, 1910, št. 61.

¹⁴⁰ Š. (Janko Šlebinger), »Trubarjev spomenik v Ljubljani«, *Ljubljanski zvon*, 1910, št. 6, str. 382–383. – Trubar je leta 1533 postal ljubljanski vikar. V letih 1533–1540 je pridigal z lece ljubljanske stolnice. Leta 1561 se je kot prvi superintendent vrnil v Ljubljano. Pridigal je v špitalski cerkvi sv. Elizabete, ki so mu jo dali na razpolago kranjski deželni stanovi.

poenotil celotno skulpturo. Izstopajo Trubarjeva glava z visokim čelom, brado, izrazitimi potezami, nagubanim čelom in odločnimi očmi ter roke, ki se spirajo na pult. Trubar v desnici drži slovensko knjigo. Glava je nekoliko sklonjena, tako kot je značilno za govornike.

Anton Aškerc je objavil navdušen opis spomenika: »*Trubar 'raste' iz marmornatega čoka in se razvije polagoma in organsko v plastičen kip. Trubar stoji na prižnici (leci). Obe roki upira pred seboj. Desnica drži slovensko biblijo, levica pa se je energično stisnila v pest. Glava je nagnjena nekoliko naprej kakor je to navada pri govornikih. Ta glava z dolgimi lasmi in dolgo brado! Obličje izraža nenavadno energijo in v teh očeh gori ogenj prepričanja in samozavesti ter zaupanje v veliko idejo slovenske reformacije! Bernekerjev 'Trubar' govori: 'Slovinci! Ne bojte se! Pogumno naprej! Ta-le slovenska biblija nas povede k boljšim časom! Ta-le slovenska knjiga, ki sem jo spisal jaz, je začetek našega kulturnega življenja. Doslej ste bili mrtvi – poslej boste živeli, ker resnično vam povem: moja knjiga vas je vzbudila!' ... Mojster Berneker je vdahnil belemu marmorju pravo umetniško življenje. To ni mrtev kip, to je živi Trubar, tisti Trubar, ki ga pozna izobraženi in svobodomiselni rojak iz naše zgodovine! Berneker je ravno s tem svojim Trubarjem pokazal in dokazal, da je pravi umetnik z živahno fantazijo in globoko dušo. Ta Trubar je tako lep, da je skoro škoda, da bo stal pod odkritim nebom blizu hrupne velike in prašne ceste. Jaz bi rajši videl, ko bi stal kje v kakem 'panteonu' pod kupolo.*«¹⁴¹

Ravnatelj Österreichische Staatsgalerie na Dunaju dr. Friedrich Dörnhöfer je označil Bernekerjev kip Trubarja za najuspelejši spomenik tistega časa.¹⁴² Berneker je Trubarjev kip oblikoval v duhu modernega kiparstva. Odločilni so bili nauki njegovega dunajskega profesorja Edmunda Hellmerja. Berneker je leta 1902 zapisal: »*Moji najboljši učitelji so bili gospod Jožef Barle, ravnatelj na ljudski šoli v Slovenjgradcu, in drugi, kateri mi je položil umetniški temelj, je profesor Edmund Hellmer.*«¹⁴³

Odpadli so vsi obvezni rekviziti poznohistorističnega spomeniškega kiparstva. Trubar ni postavljen na visok kamnit podstavek in predstavljen na realističen način. Njegova fiziognomija in oblačila ne sledijo zvesto grafičnim upodobitvam. Berneker se je odpovedal alegoričnim dodatkom, kakršna je muza pri Prešernovem spomeniku, in vsem drugim historičnim šablonskim elementom, ki bi motili monumentalnost spomeniške figure. Trubar na spomeniku se je spreminjal v simbol.

Monumentalna preprostost je dopolnjena s sodobnim secesijskim elementom, tj. s harmonično vključitvijo spomenika v naravno okolje. France Kobal poudarja: »*Tudi ta spomenik je zasnovan docela moderno: sredi zelenja se dviga živa skala, iz njega pa raste kremen-mož Primož Trubar. In kakor da se je po njegovi silni volji*

¹⁴¹ a. (Anton Aškerc), »Bernekerjev 'Trubar'«, *Narodni dnevnik*, 1910, št. 90.

¹⁴² *Ljubljana po potresu*, Ljubljana 1910 (uredila Fran Govekar in dr. Miljutin Zarnik), str. 166–167 (po: Špelca Čopič, *Javni spomeniki v slovenskem kiparstvu prve polovice 20. stoletja*, Ljubljana 2000, str. 55).

¹⁴³ Franc Berneker, Avtobiografija, napisana za dr. Franca Vidica, 1902, po: Alenka Glazer, »Franc Berneker o sebi«, *Koroški fužinar*, 1972, št. 4, str. 20.

skala izpremenila v prižnico, se njene črte proti vrhu prelivajo v obliko prižnice, Trubar – upodobljen do pasu – se odlušča od skale, v levici drži knjigo, obraz mu je resen, zbirajo se mu misli, da jih zdajinzdaj odene v živo besedo in ž njimi povede svoje ljubljene rojake v deželo, ki mi je sveta, obljubljena.»¹⁴⁴

Špelca Čopič ugotavlja, da je Berneker s Trubarjevim spomenikom utemeljil koncept spomenika, ki ga je predstavil v kritiki Zajčevega Prešernovega spomenika v posebni številki *Naših zapiskov*.¹⁴⁵ »Slovenski izvršujoči umetnik« (Berneker) je v oceni Prešernovega spomenika zapisal, da si je Ivan Zajec prizadeval samo za zunanjo podobnost, ki pa je moderni kipar ne pogrēša tako kot jo je pogrēšal kipar stare šole, medtem ko razvoj monumentalne umetnosti zadnjih petdesetih let zaznamuje »stremljenje staviti na javne prostore neumrljivo notranjo podobo velikega moža, takšno, s kakršno živi večno v narodu.«¹⁴⁶

Med kritiki Zajčevega Prešerna je v *Naših zapiskih* na principe sodobnega spomeniškega kiparstva opozarjal tudi anonimni dunajski kipar, ki poudarja, da za primerno spomeniško zamisel kipar potrebuje srečen trenutek inspiracije, »kadar se mu ves duševni lik velikega moža razjasni, ko odpadejo vse postranske reči, ko se vse bistveno koncentrira v eni sami glavni ideji, ki razločno, jarko in s tem že monumentalno vstane v duši upodabljaajočega umetnika«. Kipar se mora omejiti na najznačilnejšo idejo, vse stranske podrobnosti (emblemi, alegorije) lahko odpadejo, kot npr. pri Rodinu.¹⁴⁷

Bernekerjev kip Trubarja bi lahko povezali tudi z razmišljanjem Josipa Regalija, prav tako objavljenim v *Naših zapiskih*: »Moderna monumentalna umetnost je vrgla v kot zunanost, kostum in portret, neče proslaviti na junaku, ki mu postavlja narod spomenik, hlač in suknje, nego podati hoče njegovo duševno veličino, podati hoče njegovega duha, tisto količino, ki živi po smrti v človeštvu večno življenje. Idejo hoče upodobiti, katere nositelj je bil tisti, ki se mu postavlja spomenik, impresijo osebnosti duševnega velikana in ne njegove osebe. Visoka misel njegova naj se zliva kot materijalna stvar gledalcu v dušo.«¹⁴⁸

Slovenska zbirka javnih spomeniških skulptur je bila na začetku 20. stoletja skromna. Od sredine 19. stoletja do prve svetovne vojne je spomeniško plastiko obvladoval historizem. Zanj je bila značilna realistična figura slavljence v oblačilih svojega časa, opremljena z nujnimi atributi. Najstarejši med ljubljanskimi javnimi spomeniki, izdelanimi v historičnih slogih, je bil monarhični spomenik maršalu Radetzkiemu v ljubljanski Zvezdi iz leta 1860. Tudi Vodnikov spomenik, odkrit leta 1889, in Valvasorjev spomenik iz leta 1903 je kipar Alojzij Gangl izdelal po načelih strogega historizma. Med večjimi spomeniki so bili: Vilharjev spomenik v Postojni (1906, herma z vodnakom), Vegov spomenik v Moravčah (1906, herma na podstavku) in spomenik cesarju Francu Jožefu I. v Ljubljani (1907/1908). Tudi

¹⁴⁴ Fr. (France) Kobal, »Upodabljaajoča umetnost«, *Slovenski narod*, 1908, št. 136.

¹⁴⁵ Po: Špelca Čopič, *Javni spomeniki v slovenskem kiparstvu prve polovice 20. stoletja*, Ljubljana 2000, str. 55.

¹⁴⁶ »Prešernov spomenik v Ljubljani«, *Naši zapiski*, 1905, št. 10/11, str. 151–152.

¹⁴⁷ »Prešernov spomenik v Ljubljani«, *Naši zapiski*, 1905, št. 10/11, str. 153.

¹⁴⁸ Josip Regali, »Zajčev Prešeren kot monument«, *Naši zapiski*, 1905, št. 10/11, str. 156.

Ivan Zajec je pri Prešernovem spomeniku (odkritje 1905) sledil tradicionalnim spomeniškim rešitvam, secesijski elementi so prisotni pri zasnovi podstavka.

Berneker, Sternen in Grohar so se pri Trubarjevem portretu delno zgledovali po lesorezu iz Trubarjevega prevoda *Hišne postile*, ki ga je v Tübingenu leta 1595 izdal Trubarjev sin Felicijan. Portret je bil delo lesorezca Jacoba Lederleina (monogram I L) iz Tübingena. Nastal je leta 1578, tedaj je bil Trubar star 71 let, prvič pa je bil natisnjen v Trubarjevem prevodu Nove zaveze leta 1581 (*Ta celi Novi testament*). Trubar je upodobljen v pastorski opravi. Z desnico drži zaprto knjigo, levica mu počiva na desnem zapestju. Portret obdaja bogato krašen ovalni okvir z napisnim trakom.¹⁴⁹ Objavljen je bil tudi v Aškerčevi »zgodovinski epski pesnitvi« *Primož Trubar* (1905).

Anton Aškerc je 20. julija prosil občino, da bi del parka, v katerem stoji Trubarjev spomenik (tedaj se je imenoval Bleiweisov park), preimenovala v Trubarjev park. Župan Hribar je sprejel Aškerčev predlog in ga 24. julija s priporočilom predal policijskemu odseku občinskega sveta. Zaradi prenehanja Hribarjevega županovanja avgusta 1910 (cesar namreč ni potrdil njegove izvolitve za župana) je Aškerčev predlog ostal nerazrešen do 8. februarja 1912, ko ga je novi župan dr. Ivan Tavčar poslal olupševalnemu odseku občinskega sveta, ki je o predlogu poročal na javni seji 2. aprila 1912, na kateri je bil predlog sprejet z glasovi Narodno napredne in nemške stranke.¹⁵⁰

Hribar je Franu Govekarju, ko je ta pripravljaj članek o Aškercu za *Ljubljanski zvon*, sporočil: »Trubarjev spomenik je izključno Aškerčeva zasluga. Aškerc me je namreč nekoč, ko je bil moj gost, pridobil, da sem sestavil odbor za nabiranje prispevkov. Ker pa to ni šlo, sem s soporoštvom gospe dr. Tavčarjeve kar na svojo pest naročil Bernekerju, naj spomenik izdela.«¹⁵¹

Hribar v svojih spominih omenja, da ga je nekega dne obiskal Aškerc in mu prinesel izvod pesnitve *Primož Trubar* ter mu dejal, da »bi Trubar kot stvaritelj našega pismenega jezika zaslužil v Ljubljani spomenik«. »Glej, postavil si spomenik Prešernu; postavi ga še Trubarju. Mislim, da je naš narod že toliko dozorel, da ne bo težko zbrati denar za skromen spomenik. Jaz kakor veš ne živim v izobilju, rad pa vsak mesec prispevam primerno vsoto.« Hribar naj bi nato Bernekerja prosil, naj izdela model za skromen spomenik iz laaserskega marmorja in pripravi predračun, ki ni bil previsok, zato je naročil spomenik, ki ga je nameraval postaviti pred Narodni dom. Hribarjevi spomini glede Trubarjevega spomenika se zdijo dokaj nezanesljivi, saj navaja, da ni sestavil nobenega odbora za zbiranje prispevkov. »Poznavajoč razmere, vedel sem, da je tozadevno Aškerčev optimizem neopravičen. Prešeren je bil ljubljenec vsega naroda. Zato je bilo za njegov spomenik lahko zbirati. O pomembni Trubarjevi za naše kulturno življenje pa je vedelo le omejeno število

¹⁴⁹ To je drugi Trubarjev znani portret. Prvi je portret na sprednji platnici *Novega testamenta* v hrvaškem jeziku iz 1562, ki je domnevno delo zlatarja Jurija Blazgerja (Jorger Blasger) iz Uracha.

¹⁵⁰ Po: Fran Govekar, »Aškerčeva 'sinekura'«, *Ljubljanski zvon*, 1912, št. 9, str. 473; »Seja ljubljanskega občinskega sveta«, *Slovenec*, 1912, št. 76.

¹⁵¹ Po: Fran Govekar, »Aškerčeva 'sinekura'«, *Ljubljanski zvon*, 1912, št. 9, str. 473.

inteligence. Poleg tega je bil protestant. Dejal sem si torej, da z javnim pobiranjem prispevkov utegnem doživeti neprijetno iznenadenje. Zato sem si napravil načrt sigurnejše izvedbe.

Vrtniški se z Dunaja, naznanim Aškercu, da je Trubarjev spomenik že naročen. Neznansko sem ga s tem razveselil. Koj mi je obljubil, da bo vsak mesec prispeval zanj po petdeset kron. Odgovorim mu, da so stroški že pokriti. Ko da ne čuje prav, vpraša me še enkrat. Potem pa začne ugibati, da jih je prevzel Gorup in ko mu odvrnem, da ne, jame vame siliti, naj mu povem, kdo je imel toliko umevanja za pomembnost Trubarjevo in njegove zasluge, da je prevzel pokritje stroškov za njegov spomenik. In natvezim mu, da polovico jaz, polovico pa gospa dr. Tavčarjeva. Še danes ga vidim, s kakšnim začudenjem na licih je sprejel to naznanilo. Do svoje smrti je bil prepričan, da je res tako in je zato – dasi sam na sebi ni bil nič kaj navdušen občudovalec ženskega spola – o gospej dr. Tavčarjevi vedno govoril z izrednim spoštovanjem.

Stvar glede stroškov za spomenik pa ni bila takšna. Preskrbel sem si namreč pokritje drugače. V 'Ljubljanski kreditni banki' dal sem si vsako leto od občnega zbora dovoliti neko vsoto, da jo po svojem prevdarku razdelim v narodne in občekoristne namene. Poskrbel sem, da je ta vsota dve zaporedni leti bila za toliko višja, da sem mogel iz nje plačati Trubarjev spomenik. Iz prijateljskih nagibov do dr. Tavčarja sem potem z njegovim soglasjem dal razglasiti, da je njegova soproga soprispevateljica stroškov za spomenik.«¹⁵²

Rasto Pustoslemšek piše, da se je Društvo slovenskih književnikov in časnikarjev v dvomu, ali bo mogoče zbrati potrebna sredstva za spomenik, obrnilo na župana Hribarja in podžupana Tavčarja, ki sta odbor pomirila z izjavo, da bosta sama preskrbela potrebni denar.¹⁵³

Na seji magistratnega gremija 29. oktobra 1910 je magistratni svetnik dr. Miljutin Zarnik predlagal, naj Trubarjev spomenik čez zimo zaščitijo z lesenim opažem.¹⁵⁴ Magistrat je vprašal kiparja Svetoslava Peruzzijsa, avtorja cesarjevega spomenika (1908), in Bernekerja, ali je treba njuna spomenika zaščititi čez zimo. Oba kiparja sta odgovorila, da spomenika lahko ostaneta nepokrita. Peruzzijsjev odgovor je bil nedorečen, zato je magistrat dal cesarjev spomenik zaščititi. Berneker je prosil, naj Trubarjev spomenik vsaj eno leto ne zakrijejo, »da se vleže na njega primerno lepa patina«. Pojasnil je, da tudi dunajski vodnjaki in kipi pred dunajsko Mestno hišo, ki so izklesani iz laaserskega marmorja, ostanejo čez zimo nepokriti. »Druge zime, če ravno želite, da bi spomenik preveč ne zatemnel, se lahko pokriva.«¹⁵⁵ Patina

¹⁵² Ivan Hribar, »Javni spomeniki, *Moji spomini*, I. del, Ljubljana 1983, str. 305–306. – Ljubljanska kreditna banka je bila med ustanovniki Društva slovenskih književnikov in časnikarjev (po: Rasto Pustoslemšek, »Začetki stanovske organizacije slovenskih novinarjev (Memoarski oris)«, *Razstava slovenskega novinarstva v Ljubljani*, Ljubljana 1937, str. 247).

¹⁵³ Po: Rasto Pustoslemšek, »Začetki stanovske organizacije slovenskih novinarjev (Memoarski oris)«, *Razstava slovenskega novinarstva v Ljubljani*, Ljubljana 1937, str. 253.

¹⁵⁴ Uradno poročilo, Zgodovinski arhiv Ljubljana, MOLj. Reg. I. – F 1569/28.743/1908.

¹⁵⁵ Bernekerjevo pismo z dne 8. 11. 1910, Zgodovinski arhiv Ljubljana, MOLj. Reg. I. – F 1569/28.743/1908.

»bo lepoto tega spomenika še bolj povzdignila«, je poudaril *Slovenski narod*.¹⁵⁶

Šentklavške tercijalke na čelu s pomivalko Mano naj bi, tako je pisalo *Jutro*, grozile, da bodo Trubarjev spomenik napadle s kamni. *Jutro* je nadškofu Jegliču svetovalo, naj tiste kaplane in fajmoštre, ki po Ljubljani pasejo lenobo in si bašejo žepe, spodi na deželo delat, ne pa da jim dopušča, da rogovilijo v Katoliški tiskarni, Marijanišču in Društvu sv. Marte ter izrabljajo neizkušene ženske.¹⁵⁷

Neznani vandali so decembra 1910 odnesli srebrne smreke, ki so bile nasajene pri Trubarjevem spomeniku in v Tivolškem parku. Mestni vrtnar je ponudil 30 kron nagrade za tistega, ki bo pomagal odkriti krivca.¹⁵⁸

Leta 1912 so v niši poleg vrat v ljubljansko stolnico sv. Nikolaja postavili kipa sv. Tomaža Akvinskega in sv. Bonaventure (v spomin na svetovni evharistični kongres na Dunaju). Naslednje leto so v nišah na severni strani stolnice nasproti bogoslovnega semenišča postavili kipa prvega ljubljanskega škofa Žige pl. Lamburga in devetega škofa Tomaža Hrena (v spomin na 1600-letnico Konstantinovega milanskega edikta in IV. slovenski katoliški shod). Kipi iz moravskega peščenca so nastali v podobarski delavnici Ivana Pengova (1879–1932).¹⁵⁹ Kip škofa Lamburga je v celoti Pengovovo delo, Hrenovo glavo pa je izdelal kipar Tine Kos (1894–1979), gojenec ljubljanske umetnoobrtne šole, ki je delal v Pengovovi delavnici.¹⁶⁰ Stroške za kipa je poravnal prelat Josip Lesar,¹⁶¹ ta je o obeh škofih istega leta pisal v *Domu in svetu*,¹⁶² ki navaja, da sta Pengov in Kos predstavila Hrena kot »moža močne volje in krepkih dejanj«,¹⁶³ o čemer naj bi pričali nekoliko nazaj nagnjena glava z bistrimi, pozornimi očmi, izraz obraza in krepki gib, s katerim je Hren k sebi pritisnil brevir, ki ga drži v levici. Kip je nastal po oljnem portretu v škofijski palači,¹⁶⁴ o katerem pa je *Slovenski narod* podvomil, ali res predstavlja Tomaža Hrena.

¹⁵⁶ Po: »Pokritje ljubljanskih spomenikov«, *Slovenski narod*, 1910, št. 426.

¹⁵⁷ Po: »Naš Trubar in šentklavške tercijalke«, *Jutro*, 1910, št. 69.

¹⁵⁸ Po: »Vrhunec surovosti«, *Slovenski narod*, 1910, št. 460.

¹⁵⁹ Po: J. F. (=Janez Flis), »Domača umetnost«, *Slovenec*, 1913, št. 257.

¹⁶⁰ Po: Blaž Resman, »Tomaž Hren, celopostavni kip«, *Upodobitve ljubljanskih škofov*, Narodna galerija v Ljubljani, 2007, str. 276.

¹⁶¹ Po: Viktor Steska, »Ljubljanski plastični spomeniki«, *Mladika*, 1936, št. 12, str. 459.

¹⁶² Josip Lesar, »Žiga Lambert – Tomaž Hren«, *Dom in svet*, 1913, št. 12, str. 446–453.

¹⁶³ Morda z oziroma na Otona Župančiča, ki je o Trubarjevem spomeniku napisal naslednje verze: »Glej, mož prepričanja in mož dejanja! / Tako stoji in narod svoj uči. / Ne mučenik: on, kmeta sin, ne sanja, / in Husov naša zemlja ne rodi« (Oton Župančič, »Pri kiparju Bernekerju«, *Ljubljanski zvon*, 1908, št. 9, str. 33).

¹⁶⁴ Po: »Naše slike«, *Dom in svet*, 1913, št. 12, str. 480. – Portret neznanega slikarja (ok. 1625–1630) je po izročilu veljal za portret škofa Tomaža Hrena, čeprav je bil napis (škofovo ime, življenjski letnici) dodan šele v 19. stoletju. Nesporni Hrenov portret iz leta 1611 (domnevni avtor Peter Steidler) je do Zgodovinske razstave slovenskega slikarstva leta 1922 veljal za portret škofa Otona Friderika Buchheima (po: Ana Lavrič, »Tomaž Hren, portret«, *Upodobitve ljubljanskih škofov*, Ljubljana 2009, str. 269).

Viri in literatura

Viri

Zapuščina Frana Bernekerja v Narodni galeriji, inv. št. NG D 47
Zgodovinski arhiv Ljubljana, MOLj. Reg. I. – F 1569/28.743/1908

Časopisni viri

Slovenski narod 1868, 1886, 1887, 1891, 1905, 1907, 1908, 1909, 1910
Slovenec 1880, 1886, 1893, 1902, 1908, 1910, 1912, 1913
Ljubljanski zvon 1884, 1886, 1887, 1900, 1908, 1910, 1912
Edinost 1886, 1908
Zgodnja Danica 1886
Katoliški obzornik 1901
Naši zapiski 1905
Slovan 1905, 1908
Čas 1908
Delavski list 1908
Dom in svet 1908, 1913
Gorenjec 1908
Laibacher Zeitung 1908
Ljubljanski škofijski list 1908
Nova doba 1908
Rdeči prapor 1908
Svobodna misel 1908
Soča 1908, 1910
Narodni dnevnik 1909, 1910
Jutro 1910
Časopis za zgodovino in narodopisje 1935
Mladika 1936
Loški razgledi 1955
Kronika. Časopis za slovensko krajevno zgodovino 1971, 2013
Koroški fužinar 1972
Primerjalna književnost 1987

Literatura

Cankar, Ivan, *Zbrano delo*, XXV. knjiga, Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1976.
Čopič, Špelca, *Javni spomeniki v slovenskem kiparstvu prve polovice 20. stoletja*. Ljubljana: Moderna galerija, 2000.
Gantar Godina, Irena, *Neoslavizem in Slovenci*, Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1994.
Ivan Hribar, *Moji spomini*, I. del, Ljubljana: Slovenska matica, 1983.
Kristan, Etbin, *Primož Trubar in slovensko ljudstvo*, Ljubljana: Delavska tiskovna družba, 1908.
Prijatelj, Ivan, *O kulturnem pomenu slovenske reformacije*, Ljubljana: L. Schwentner, 1908.
Razstava slovenskega novinarstva v Ljubljani, Ljubljana: Jugoslovansko novinarsko udruženje, ljubljanska sekcija, 1937.
Upodobitve ljubljanskih škofov. Ljubljana: Narodna galerija, 2007.

SUMMARY

Trubar Memorial in Ljubljana

Damir Globočnik

Tasked with marking the 400th anniversary of the birth of Primož Trubar, the originator of Slovene literature who laid the foundations of the standard Slovene language, a committee was formed on the initiative of the Slovene Writers' and Journalists' Association in Ljubljana in late 1907. In April 1908 the sculptor Franc Berneker (1874–1932) was selected to produce the Trubar Monument. On behalf of the preparation committee contributions were collected by the treasurer Mihael Lukanc Noble of Savenburg and editors of the liberal newspaper *Slovenski Narod*, which published the donors' names. Only liberal and social-democratic newspapers were asked to publish an appeal to gather contributions.

In 1908 Berneker made a model of the monument (clay), which had to be carved in Lasa marble. Originally, the statue was to be erected in front of Narodni Dom; however, they eventually opted for the nearby Bleiweis Park. The monument could not be completed by the 8th Pan-Slavic Journalistic Congress, which was held in Ljubljana between 7 and 10 September 1908, so they laid its foundation stone (on 8 September, after the solemn ceremony in honour of Trubar that was organized by Slovenska Matica, where Dr Ivan Tavčar, head of Slovene Writers' and Journalists' Association, held a speech). Contributions for the memorial were collected for two years. Ivan Hribar and Franja Tavčar, honorary heads of the Committee, secured the loan because insufficient funds were raised.

Measuring 2.7 m in height, an oversized statue depicting Trubar was carved by Berneker in a workshop in Vienna. Clad in a long garment, Trubar stands behind a preaching stand on a three-stepped base. The statue was designed in a modern manner, without any historical elements that dominated Slovene statuary art up to that point. The sculpture's monumental simplicity was complemented by a contemporary Secession-style element and it was harmoniously integrated into its surroundings.

The memorial was unveiled on 1 May 1910. The Committee decided not to mark this occasion ceremoniously, as the unveiling could not surpass the solemnity of laying the foundation stone. In 1910 the poet Anton Aškerc asked the municipality to rename a part of the park Trubar Park. Hribar's term as a mayor ended in August 1910; consequently, Aškerc's proposal was not considered until February 1912, when Dr Ivan Tavčar, the new mayor, forwarded it to the Municipal Council's Decoration Section. The proposal was accepted in a public meeting held by the Municipal Council in April 1912, with votes of the Progressive People's Party and the German Party.

The efforts to erect Trubar Monument were marked by disagreement of Slovene political camps. Liberals built on Anton Aškerc's viewpoint; he was probably the first to initiate the erection of Trubar Memorial in Ljubljana. They sought parallels between Protestantism and contemporary freethinking, using Trubar in their cultural and political struggle against the Catholic camp. They emphasized that they venerate Trubar as a father of Slovene literature, not for his ecclesiastical work. The Catholic ranks recognized Trubar's literary achievement; however, they considered him to be, first and foremost, a Protestant reformer and a heretic. They associated his Protestantism with Germanity. The social-democratic view was summarized by Ivan Cankar in two lectures, which were held in Ljubljana and Trieste respectively in the spring of 1908; he was critical of both camps, Catholics and Trubar's liberal worshippers.

Srđan Mladenov Jovanović

The Warmongering 'First Serbian Daily': The Daily 'Politika' during the First Balkan War of 1912–13

Srđan Mladenov Jovanović, Ph.D., Associate Professor, Nankai University in Tianjin, Tongyan Road 38, Jinnan District, Tianjin, P.R. China 300350, smjovanovic@nankai.edu.cn.

The Warmongering 'First Serbian Daily': The Daily 'Politika' during the First Balkan War of 1912–13

Historical Review, Ljubljana 74/2020 (161), No. 3-4, pp. 426–440, 65 notes

Language: En., (Sn., En., Sn.)

Though the Balkan wars have seen their share of scholarly interest, the media that supported them have been at the hub of academic research significantly less often. In this article, we confront the warmongering rhetoric of one of the oldest dailies of the Balkans, the *Politika*, dividing its discourse in several topical categories, wherein the daily promulgated the official Serbian ideology against the Ottoman Empire and Albanians. Putting the Serbian army in the front of most reporting, it was framed as noble and patriotic, whilst the enemy forces were oft seen as cowardly and lacking in military competence. Both the Ottomans and the Albanians were depicted as lacking in human characteristics and civilized behavior.

Key words: Politika, Balkan wars, warmongering, Serbia, newspaper reports

Srđan Mladenov Jovanović, dr., izr. prof. svetovne zgodovine, Fakulteta za zgodovino, Univerza Nankai v Tjandzinu, Kitajska (No. 38 Tongyan Road, Jinnan District, Tianjin, P. R. China 300350), smjovanovic@nankai.edu.cn.

Vojnohujskaški »prvi srbski dnevnik«: »Politika« v času prve balkanske vojne 1912–13

Zgodovinski časopis, Ljubljana 74/2020 (162), št. 3-4, str. 426–440, cit. 65

1.01 izvorni znanstveni članek: jezik En. (Sn., En., Sn.)

Kljub precejšnjemu interesu, ki ga je znanstvena srenja izkazovala balkanskima vojnima, so bili mediji redkeje v središču akademskih raziskav. Članek se posveča vojnohujskaški retoriki Politike, enem najstarejših dnevnikov na Balkanu. Časnikov diskurz je razdeljen na nekaj tematskih kategorij, s katerimi je časopis širil uradno srbsko ideologijo, uperjeno proti Otomanskemu cesarstvu in Albancem. Časnik je v ospredje poročanja postavil srbsko vojsko, jo predstavil kot plemenito in domoljubno, medtem ko so bile sovražne sile označene za strahopetne in brez vojaških kompetenc. Dnevnik je tako Turkom kot Albancem očital pomanjkanje človeških lastnosti in omike.

Ključne besede: Politika, balkanski vojni, hujskaštvo, Srbija, časopisna poročanja

Introduction: the historical context of the First Balkan War and the press

Much has been written on the Balkan wars, with Richard Hall's *Balkan Wars* probably taking the central spot under the scholarly spotlight.¹ The wars have been written about in a broad sense by many, including very early works by Schurman, written in 1916,² many others concentrating on diplomacy and international relations,³ with others tackling a wide range of issues.⁴ From the point of view of the media as the object of interpretation, their historical relevance and influence on historical processes, be they of short or long term, the situation is rather different, with no comprehensive volumes. This is probably due to the fact that most traditional historians tend to see the press as a foundation of information, as simple primary sources, rather than a crucial social factor that could shape lives, events and policies throughout history; often forgetting that 'by presenting the world in language, journalists construct meaning upon which citizens can act'.⁵ Granted, the influence of the print media⁶ is far more extensive and encompassing – and with it, more relevant for research – at the beginning of the 21st century, especially when compared with the beginning of the 20th. Nonetheless, we cannot dismiss the importance of the printed press, especially in connection to significant socio-political and military instances, such as the Balkan Wars.

When it comes to the Balkan Wars – to provide the context – as Dubravka Stojanović wrote, they have 'provided convenient historical events for constructing a mythic national and historical awareness in Serbia',⁷ up to the point of the same nationalist discourse that was established in 1912 being used in the wars of the 1990s and the breakup of Yugoslavia,⁸ with many scholars – especially from the discipline of history – calling the wars of the Yugoslav secession 'Balkan Wars' as well,⁹ or simply 'the Third Balkan War'. From a Serbian perspective of 1912 and

¹ Hall, *Balkan Wars (1912-1913)*.

² Schurman, Gould, *The Balkan Wars*.

³ For early works, see Helmreich's 1938 volume: Helmreich, *The Diplomacy of...*

⁴ Gerolymatos, *The Balkan wars*; Ginio, *Mobilizing the Ottoman*; Yavuz and Blumi, *War and Nationalism*

⁵ Broersma, *Journalism as performative*.

⁶ For media influence onto politics, see: Robinson, *Theorizing the influence*, Walgrave, Soroka, and Nuutemans, *The mass media's*.

⁷ Stojanović, *The Balkan Wars*, p. 275.

⁸ Jovanović, *The Ottoman Empire*.

⁹ Naimark and Case, *Yugoslavia and its*, Riedlmayer, *Crimes of War*; even outside of the field of history: Freedman and Abazović, *Growing up*.

post-1912, it can be said that 'according to Serbian patriots, the victories against the Ottoman army (in the First Balkan War) ended centuries of national slavery and avenged 'Tsar' Lazar's epoch-making defeat at the Field of Blackbirds (Kosovo polje), 1389.'¹⁰ Serbia quickly joined the war against Turkey – that was officially started by Montenegro – in order to expand its territories, especially in Macedonia and Kosovo, that were (and still are) seen as the cradle of the nation and the seat of the old Serbian medieval state. In other words, the Balkan wars – especially the first – were remembered in a positive light by the population of Serbia,¹¹ as they were seen as the culmination of the long war against the oppressing Ottoman Empire ever since the Uprising of 1804,¹² commonly referred to as 'five hundred years under the Turkish yoke'. However, what Newman called 'the darker realities of the Serbian state during 1903-14'¹³ are missing to nonexistent in Serbian historiography, with a few notable, recent exceptions, most notably Dubravka Stojanović. Based on a corpus of sources found in the National Library of Serbia, we shall tackle these 'darker realities' through the lens of the printed press in 1912, concentrating on the daily *Politika*, which had, as we shall show in the paragraphs to come, been crucial in providing official support for the governments military and (lack of) diplomatic actions, justifying them to their readership. We were especially interested in the topical choices and particular discursive instances that were found within the bodies of the text, that pertain to a positive view of the war from a Serbian perspective, and a negative view of enemy combatants. In other words, we will be investigating what we have dubbed 'warmongering propaganda', via which the *Politika* urged and called for war, and supported political and military decisions of the state.

Politika in its early days

The printed press in Serbia developed with a delay, if compared to its development with other European countries; according to some scholars, this delay went as far as two centuries.¹⁴ The daily 'Politika' was founded in 1904 by one Vladislav Ribnikar (1871-1914), a Slovene who had attended universities of Sorbonne and Humboldt prior to his venture into journalism.¹⁵ It is often dubbed as one of the 'oldest and most prestigious dailies' in Serbia and the Balkans.¹⁶ Surprisingly, the daily has seen few to none scholarly works concentrating on it, and most have been about its reporting from the wars of the Yugoslav secession in the nineties within a broader research topic.¹⁷ In scholarship, it is known as a daily that 'has always

¹⁰ Newman, *Civil and military*, p. 114.

¹¹ Newman, *Civil and military*, p. 115.

¹² Király, *East Central European*, p. 6.

¹³ Newman, *Civil and military*, p. 116.

¹⁴ Barović, *Istorija tabloida*, p. 114.

¹⁵ Barović, *Značaj Vladislava S*, p. 34.

¹⁶ Michalak, *Albańska Golgota-exodus*, p. 103; ; see also: *Bitwa pod Kumanowem*.

¹⁷ *Politika* is mentioned in a socio-political context in Dubravka Stojanović's work:

been close to the government, pleasing the rulers and compromising journalistic principles whenever new political orders were introduced'.¹⁸ The pro-government stance has relatively recently seen scholarly production after the breakup of Yugoslavia, when the *Politika* supported Slobodan Milošević uncompromisingly, including opening space for the so-called *Pisma čitalaca* rubric, or Letters by the Readers, in which staunch nationalist, pro-government texts were published on a regular basis.¹⁹ Most of the war-related production from 1912-13 was to be found on the front page, in the first text of the daily, where the war took the spotlight for the entirety of its duration. Several themes could be identified as iterating, seen in many issues from October 1912, such as warmongering and support for the war, praise of the Serbian army, an atrocity-concentrating rhetoric that served to justify the attack, denigration of the Turkish army's competence, as well as an anti-Albanian discourse that justified the attack on 'Old Serbia'. Having in mind the strained diplomatic relations with Austria-Hungary at the time, criticism of Austria was present as well. We shall now concentrate on the abovementioned themes, looking into how they were tackled and presented to the readership by engaging the rhetoric of *Politika* in late 1912 and early 1913.

It would be of prudence to note that the *Politika* was not the only quotidian to engage warmongering rhetoric at that time. Similar discourses could be encountered in the contemporary papers such as *Pravda* and *Pijemont*, and especially the four main *war periodicals* that were founded in order to comment on the Balkan War, namely the *Ilustrovana ratna kronika*, *Balkanski rat u slici i reči*, and *Ilustrovani Balkan*.²⁰ As the fulcrum of this article, however, we have chosen the *Politika* due to its fame and size, as it was and is a daily that has followed Serbia (and consequently Yugoslavia) for over a decade; Aleksić called it 'influential and powerful'.²¹ Censorship and governmental influence have been an issue in the Serbian press ever since its establishment in the 19th century; after the fall of the ruling Obrenović dynasty in 1903, nevertheless, the New Law on the Press had been established in 1904, drastically prohibiting censorship. This indicates the editorial wish to report in a warmongering fashion, instead of being forced to.²² Aleksić also reports that this was the first instance of war that *Politika* reported on, being that it was founded but a decade before the First Balkan War.

Stojanović, *Private Yugoslavism*, as well in Srdja Pavlović's research on the paranormal within the Serbian media in: Pavlović, *Mirror, Mirror*. A more detailed analysis is found in Rupar's work on the daily: Rupar, *Journalism, political change*. An encomiastic approach, citing only a few references, highly uncritical, is found in Barović's short paper on Ribnikar: Barović, *Značaj*.

¹⁸ Rupar, *Journalism, political change*, p. 2. See also Markotich's review of the governmental influence on the media in Serbia for Radio Free Europe: Markotich, *Government Control*.

¹⁹ There is scholarly research on the media – *Politika* included – tackling similar issues during the reign of Slobodan Milošević, as the government support of the media was significant during the 1990s, including even today's day and age, see: Thompson, *Forging war*, Jovanović, *You're Simply the Best*.

²⁰ Miljković, *War Poetry*.

²¹ Aleksić, *Mobilizatorska uloga*, p. 75.

²² Aleksić, *Mobilizatorska uloga*, p. 63.

Warmongering rhetoric

Scholarship on the media has established that the media have the tendency of supporting conflict and violence of a ruling party;²³ the case of the *Politika* in 1912-13 will show no larger difference, as warmongering was the primary pathos upon which a plethora of articles were written. Mind that the relations between Turkey and Serbia at the time have been strained, to say the least, and that the *Politika* wrote negatively on Turkey for years before the First Balkan War. As just one example, the article from 16 September 2010, titled *The Manhunt on Serbs*, wherein Turkish authorities were accused of hunting Serbs for what *Politika* considered unfounded allegations of banditry – whether there was a basis for these allegations, we shall probably never know.

On 5 October 1912, the *Politika* published an article entitled 'The Beginning of the War',²⁴ in which it claimed that the Serb armies have been mobilized due to the Turks' 'challenge', pegging the blame on the attacked side. It further claimed that Serbia (including other Balkan states) did all it could within the realm of diplomacy, that it tried to 'keep the peace', but it was impossible due to Turkey itself.²⁵ Thus, Turkey was to blame for being attacked. Now the 'holy war for the freeing of Christians has begun, and its success is doubtless. The result of the war will be formulated in three words: Asians to Asia'. The same article furthermore engaged in a strong rhetoric against pacifism and pacifists, even though, at the very beginning of the text, it boasted Serbia's dovishness and commitment to peace in several paragraphs. There is talk about 'poor pacifist dreams', where these 'poor pacifists cannot even hold a single congress without war starting in some place', arguably even denying pacifism itself as a concept. War was thus presented as inevitable. Running to the contrary, *Politika* claimed that 'there is only one way to make peace certain, and that is that everybody, according to the old Latin proverb, should prepare for war'. The 2 October edition pegged the blame squarely on Turkey, and even though the war was started by Montenegro, with Serbia joining (together with Bulgaria and Greece), the readers could see that 'with frivolous recalcitrance did Turkey attack Serbia'.²⁶ Even months after the breakout of the war, *Politika* wrote against peace. In the 3 February 1913 issue, the first page writes about the attempts of the Turkish government to broker a peace in London and Vienna. The *Politika* wrote that the Porta's efforts were in vain, as 'we have ceased peace talks and continued the fight ... now, after new battles and new Turkish defeats, we shall definitely not cede to new Turkish terms'.²⁷ From a discourse-analytical perspective, the use of the all-encompassing 'We' served to indicate the unity of the combatants, the people and the press, an all-round national unity about the singular course of action, which was the continuation of the war.²⁸

²³ Lynch, *Peace journalism*, p. 543.

²⁴ *Politika*, *Početak rata*, p. 1.

²⁵ Nota bene: article titles and text have been translated by the author.

²⁶ *Politika*, *Šta se čeka*, p. 1.

²⁷ *Politika*, *Turska posla*.

²⁸ See: Amossy, *The argumentative dimension*.

In order to justify the warmongering rhetoric, Turkey was often represented in an extremely negative fashion, such as in the 2 October 1912 issue, when the *Politika* wrote that 'the Turks have done all they can in order to weed out all that is best and most honorable within Serbia'.²⁹ War 'had to happen' in order to prevent 'the weeding out of the Christian population in Turkey'.³⁰ War was presented as being 'in the name of justice, culture and freedom', and Serbia 'in this war did its duties completely'; note that this can be seen as typical in discourses that justify military action.³¹ The connotation conveyed that Turkey was a land without justice, culture and freedom, juxtaposing it as the discursive Other, against which military action needed to be taken. Furthermore, the view of the Orthodox bulwark against Islam, as a sort of 'antemurale Christianitatis', was argued to have been rather strong at that time in many Orthodox countries of the Balkans.³²

Rhetoric of atrocities

Y. Dogan Cetinkaya was correct to concentrate on what he called 'atrocious propaganda' in the Ottoman Empire,³³ tackling the Ottoman propaganda in which the government accused other warring sides of gruesome misconduct.³⁴ Other authors have also tackled more exact, localized issues, such as Šlaus *et al*, who concentrated on the 15th century Čepin massacre.³⁵ Yet the same type of 'atrocious propaganda' was seen on the Serbian side, much of it coming from the textual production of the *Politika*. An alleged account of Ottoman atrocities, in which, on the first page, gruesome details were put into place, listing by name and surname people who have had their 'noses cut off alive', been 'cut to pieces', 'decapitated and impaled', including an old man, who has allegedly had his eyes gouged out, while a baby was eviscerated (*Politika*, October 2, 1912).³⁶ The same issue claimed that 'numerous slaughters and bestiality that they have committed upon the Christian population'. It is impossible to know about the veracity of these claims, but due to the sheer severity of the alleged actions, especially impalement (that has not been practiced for centuries) and the claim of the evisceration of an infant, the truthfulness of the text has to be questioned. It has been accepted that during the First Balkan War, all warring sides committed atrocities.³⁷ Violence from the

²⁹ *Politika*, Šta se čeka, p. 1.

³⁰ *Politika*, *Srpski zahtevi*, p. 1.

³¹ Hodges and Nilep, *Discourse, war and terrorism*.

³² Kolstø, *Media discourse*.

³³ Çetinkaya, *Atrocity Propaganda*.

³⁴ Whilst there were atrocities on all sides of the conflict, the Ottoman Empire tended often to be seen in a more negative than a positive light. To present both sides, we can recommend Berdal Aral's work on the idea of human rights in the Ottoman Empire, its similarities and differences of *Human Rights as Perceived in the Ottoman Empire*.

³⁵ Šlaus *et al*, *The harsh life*.

³⁶ *Politika*, 2nd October 1912.

³⁷ Hall, *Balkan Wars (1912–1913)*, p. 136–138.

side of Turkey did escalate in the early 20th century (especially after the Ilinden Uprising),³⁸ whilst the freedom of assembly and expression diminished drastically from 1909.³⁹ Nevertheless, the *Politika* consistently mentioned only the crimes committed against the Serbian population; from its point of view, it was a just war, with a clear romantic division of Good versus Evil. Sources, however, tell us that violence was conducted by all sides, as 'Bulgarian, Serbian, Greek and Ottoman forces committed mutual acts of violence including large-scale destruction and arson of villages, beatings and torture, forced conversions and indiscriminate mass killing of enemy non-combatants'.⁴⁰ In Pezo's words, 'violence, forced migration, and government efforts to establish new pillars of population policies during and after the Balkan Wars affected large territories of the Balkan region and, to varying degrees, all ethnic groups who lived there'.⁴¹ What is more, it has been noticed that it was Serbian authorities who were encouraging local officers and agents to make normal life for the local Muslim population difficult,⁴² leading to a significant increase in the number of refugees in Istanbul, perhaps even several hundreds of thousands.⁴³ On all of these, *Politika* was silent up to a fault.

The brave Serb combatants and the incompetent Turks

The 14 November 1912 edition of the *Politika* wrote about the siege of Adrianople (Jedrene/Edirne), a significant military action during the First Balkan War,⁴⁴ wherein the bulk of the Bulgarian troops were engaged in combat, with the addition of some of the Serbian forces. The discourse went into the direction of praise for the Serb forces, riddled with denigration of the opposing warring side. 'For those three weeks, there were almost no days when the Turks did not pay for their attempts to leave Adrianople', it was written, 'it is almost inexplicable what these attempt of theirs are supposed to mean, as it is clear that all the Turkish armies of Adrianople would be destroyed in two days if it only dared to leave Adrianople'. The Turks were portrayed as losers by default. 'After all, if it [Turkey] does not surrender, it faces destruction in any way'.⁴⁵ The 12 December 1912 issue spoke that 'Turkey needs to come to terms with the fact that it has been beaten' and that it should 'save what can be saved',⁴⁶ whilst the 8 November issue wrote that 'the Turks were simply decimated. Their already demoralized troops have been

³⁸ Gawrych, *The culture and politics*, p. 308. Note the importance of the Ilinden-Preobrazhenie uprising in Macedonian history, when an organized revolt was staged against the rule of the Ottomans in 1903.

³⁹ Shaw and Shaw, *History of the Ottoman*, p. 285-286.

⁴⁰ Ungor, *Mass Violence*, p. 76.

⁴¹ Pezo, *Violence, Forced Migration*, p. 58.

⁴² Boeckh, *Von den Balkankriegen*, p. 165.

⁴³ Halaçoğlu, *Balkan harbi Sırasında*.

⁴⁴ See: Adanır, *Non-Muslims*.

⁴⁵ *Politika*, *Opsada Jedrena*, p. 1.

⁴⁶ *Politika*, *Odugovlačenje*, p. 1.

completely destroyed'.⁴⁷ In order to boast the perception of the competence of the attacking army, the *Politika* wrote that Turks claimed Adrianople is invincible, and that Germans claimed it was one of the most fortified points in Europe. To stress the resilience of the army, the text claimed that 'over 500 cannons are spitting fire on our troops', that still endure. The fighters from the Timok region were additionally described as 'mountainous, small and tough soldiers ... who remind all too well of the Japanese by their fortitude these days'. Nevertheless, the majority of the combatants on the side of the Balkan league during the siege of Adrianople were Bulgarian,⁴⁸ rather rarely figuring in the textual production. The occasional report, however, such as the one on 18 October 1912, mentions that the Bulgarians have reached Adrianople, and that the fall of Adrianople was only 'a question of time',⁴⁹ but praise for Bulgarian troops was seldom seen. To the contrary, the 25 January 1913 issue, in the 'The Key to Success' text, Bulgarians were depicted in a rather negative fashion: 'Chauvinist Bulgarian papers, together with the foreign press, hostile to us, consistently underrepresent the success of Serbian weaponry and the importance of our victories ... In several newspapers, they go as far as to claim the Bulgarians did everything, and Serbs – nothing!'. These Bulgarian 'chauvinists' were seen to 'ignore Serbian sacrifice and Serbian blood, as if Serbian blood was not as precious as Bulgarian!'.⁵⁰ The Serbian army was presented as coming to aid to Bulgaria, that has not had so much success; without the Serbian army, there would be no victory.

In the 14 October 1912 edition, encomiastic rhetoric targeted Serbian combatants. Officers were praised for their 'sincere wishes' to 'liberate the Serbian tribe'. In Kumanovo, 'Serbian officers have shown examples of largest energy and courage', as the 'largest of our officers, commanders of battalions and regiments, put their chests out towards enemy fire together with the smallest'. To those who have died on the field of battle, *Politika* showed more praise, calling them heroes 'that will always be spoken of', examples of 'patriotism and courage'; 'our pride is strong, when we know how eagerly and gladly they die for the freedom of their brethren. Their deeds are great, and the only compensation for their great feats will be the gratitude of the Serbian People'.⁵¹ The combatants were presented as patriotic cannon fodder, for lack of better words, with the 'Serbian People', with large caps, emphasizing the importance of the ethnic, national element. The Whole took utter precedence over the Individual. The 25 October 1912 issue published an article devoted entirely to the army's officer corps, entitled 'Our officers.'. Praise of their courage and sacrifice was the running pathos of the text, where they were presented as 'looking like a torrent to the defending Turks'. The war plan of the army is reported as a 'masterpiece of military skill'. The whole of Europe 'stands

⁴⁷ *Politika*, *Sukob dva interesa*, p. 1.

⁴⁸ See primarily: *The Bulgarians at Adrianople*, also: Wasti, *The 1912–13 Balkan Wars*; see also: Hall, *Balkan Wars (1912-1913)*.

⁴⁹ *Politika*, *Bitka na Kumanovu*, p. 1.

⁵⁰ *Politika*, *Ključ uspeha*, p. 1.

⁵¹ *Politika*, *Srpski junaci*, p. 1.

in awe, and the excellent officer corps and our fearless army are to thank for that'. An essential praise of death for one's people and country is given yet again, as the officers 'did their duty and the cost of their own lives', 'under a rain of bullet fire'.⁵² Death for the nation was consistently portrayed as noble, courageous and positive. Praise for 'brotherly Montenegro'⁵³ is seen in the *Politika* as a common trope as well, though the rhetoric cannot compare for the encomiastic discourse on Serbian troops. On 18 October 1912, the article 'The Results so Far.' mentions the 'small, but heroic Montenegro' that 'keeps winning battles'.⁵⁴

Turks were regular antagonists of the rhetoric. On 18 January 1913, *Politika* wrote that the Turks 'have been tricking everybody' at the peace talks at Catalca. They 'attack their enemies from the back', they are 'tireless in tricking their opponents'.⁵⁵ The 'government of Constantinople' is seen as having exchanged 'political wisdom for murders and riots'.⁵⁶ The constant depiction of Turkey and Turks in a negative light was matched and overshadowed by the depiction of Albanians, which were commonly accused of a wide range of transgressions and being less than human, lacking in civilization and judgment alike, to what we shall now turn our attention.

Albanians in Politika

Albanians were seen as subhuman more often than not. As one of the goals of the First Balkan War was to create the mythological Great Serbia and reclaim the lands of Kosovo and Metohija (a goal that has fueled violence by the end of the 20th century as well), known together with Macedonia as 'Old Serbia' (*Stara Srbija*), populated mostly by Albanians, a staunch anti-Albanian rhetoric needed to be created. Thus, as just one example out of many, the 20 November 1912 edition spoke about the belligerence of the Albanian nation, a nation that 'cannot be proved in ways other than force'. The Albanians were depicted as 'a group of wild, separate tribes', that can 'attain state unity only by means of force', as 'about their competence for a normal, administrative, common life with obligations, we shall not even speak'. Their 'character, and their primitive feelings prove always and everywhere that they are always dominated only by instinct, which explains the habits and customs of this "nation"; the subhuman animalization ripe in almost every second sentence. This 'rule of instinct makes them lack reflexion and judgment, which raise one to a higher form of life, towards more general principles of rule and behavior'. The very mention that they are 'incompetent' to be 'raised to a higher form of life' speaks volumes about the depiction of the Albanians as intrinsically inhuman. That is why the Albanian is presented as 'tricky, both politically and in a religious sense', and that is why 'they are present in all possible faiths',

⁵² *Politika*, *Naši oficiri*, p. 1.

⁵³ *Politika*, *Šta se čeka*, p. 1.

⁵⁴ *Politika*, *Bitka na Kumanovu*, p. 1.

⁵⁵ *Politika*, *Prekid primirja*, p. 1.

⁵⁶ *Politika*, *Turska i Balkan*, p. 1.

as they are seen as a people who cannot keep faith in a single religion.⁵⁷ The 19 December 1912 issue wrote that Albanians are ‘uncultured, a people without any national consciousness, without culture and tradition’, which now create problems to the whole of Europe, especially Serbia, in which it was claimed that an ‘ethnic unity in Albania is just a myth. The Albanians have neither the unity of type, of language or faith. They have randomly been Pagan, Orthodox Christian, Muslims, Catholics ... It is a far stretch to talk about a nationality ... they do not constitute a people’.⁵⁸ Albanians were discursively denied anything that could constitute an element of nationhood, from religion, via language, to nationality and ethnicity.

In order to shift the responsibility from the discourse on Albania – indicating that the writers were aware of their own rhetoric – the 28 October 1912 edition pegs the blame onto Austria: ‘the question of Albania is an artificially made one. Austria made it’. Albania is ‘created out of many tribes – different by faith, customs and ways of life – with patriarchal governance’,⁵⁹ even though Serbia itself was a patriarchal society.⁶⁰ Austria was blamed for trying to create the Albanian state due to the fact that Serbia was winning in the war, and the support for Albania and Albanians was seen with Serbia in the spotlight. Though Austria-Hungary did try to stifle Serbia’s war efforts – mostly via diplomacy and discourse – it remains an open question of whether the support for Albania was solely conducted for these purposes. The 8 November 1912 issue described Austria’s interests as ‘not having a particularly ethical foundation’ for its actions.⁶¹ Another article from 1 November 1912 inquires about ‘what Austria wants’, saying that Austria has ‘interests in ruling over us’ and that its idea of supporting the creation of an independent Albanian state is ‘absurd’.⁶² Given the political context at the time and the strained Austria-Serbia relations (that will result in the outbreak of the Great War but two years later), this comes of no surprise, especially with the Serbian disparagement of Albanians.

The 9 December 1912 issue spoke about Albania as ‘being comical’ as a state, ‘if the state existed at all’. It furthermore needed to be ‘divided between Serbia and Greece’ in order for Serbia to ‘secure peace in the future’.⁶³ The phrase ‘the Albanian question’ was used often, such as in the 28 December 1912 issue. The Albanians were presented as invaders on the ancient holy land of Kosovo: ‘In Kosovo, which was the center of the Serbian tsardom in the Middle Ages, and which was populated by Serbs only forty years ago, the Albanians have multiplied in numbers, driving away the poor Serbian people with their monstrosities’.⁶⁴ War was thus a necessary endeavor that would free the seat of the medieval Serbian state and those Serbs who were populating the region. On 28 January 1913, an article entitled ‘Is there any justice?’ was published on the front page, writing about a ‘vital question for

⁵⁷ Politika, *Nova nacija*, p. 1.

⁵⁸ Politika, *Šta je Albanija*, p. 1.

⁵⁹ Politika, *Albanija*, p. 1.

⁶⁰ See, for instance: Halpern, Kaser, and Wagner, *Patriarchy in the Balkans*.

⁶¹ Politika, *Sukob dva interesa*, p. 1.

⁶² Politika, *Šta hoće Austrija?*, p. 1.

⁶³ Politika, *Srpski zahtevi*, p. 1.

⁶⁴ Politika, *Evropa i Balkan*, p. 1.

the Serb people – the question of restraining Albania'; the 'Albanian question will be the most difficult of questions'. Serbia was said to have engaged in war against Turkey 'to free the suffering Serbian people', yet in the very next sentence, the goal of the war was rhetorically shifted towards 'freedom from Albanians': the Serb army 'has spilled so much blood, lost so many sons, fought as we have never fought before in order to free our brethren of Albanian murderers and evildoers'.⁶⁵ The position of the discursive Other shifted as was deemed necessary in order to support the necessary discourse. There was a bountiful choice of enemies, both within the war, as well as without.

Conclusion

The *Politika* has played the part of a combined Yes Man and Town Crier for the government since its inception. Support for government policies and actions was a defining moment in the daily's rhetoric during the First Balkan war; *Politika* will continue in the same direction during the age of Communism, shifting from nationalism to Communism, and vice versa in the 1990s, during the breakup of Yugoslavia, presenting wide avenues for further research. In this article, we have presented *Politika's* support for the main governmental action of late 1912 – the decision to engage in military combat against Turkey, together with Montenegro, Greece and Bulgaria. The war was depicted as just and necessary. The 16 January 1913 issue wrote that the 'Balkan war does not only represent the victory of competent nations over incompetent ones and the freeing of the slaves that have been tortured for five centuries: it has its own great moral significance ... No war in the past hundred years had such deep meaning and great consequences'. Turks were presented as an 'incompetent nation' that got what it deserved. A significant amount of textual production was given to Albania, whose people were, more often than not, portrayed in a significantly worse manner than even the Turks; they were denied humanity. Serb combatants were praised, enemy combatants were denigrated. The war was 'just', the armies 'brave' and 'noble. Giving one's life for such a noble cause was deemed virtuous and brave. Similarities are found in the other media (such as the Illustrated War Chronicle, for instance), that are yet to see scholarly research.

Interestingly enough, the *Politika* reported less on Turkey after the Balkan Wars, and concentrated on depicting Austria negatively. An occasional article against Turkey was still to be found, such as the 31 March 1914 article 'Turks threaten!' (p. 2), regarding a diplomatic incident, but the general pathos of the reporting turned towards Austria as the 'Other', indicating plentiful avenues for further research.

⁶⁵ *Politika, Ima li pravde?*, p. 1.

Literature

- Početak rata.*, *Politika*, October 5, 1912, p. 1
- Politika*, *Šta se čeka?*, October 2, 1912, p. 1
- Politika*, *Turska posla.*, February 3, 1913
- Politika*, *Srpski zahtevi*, December 9, 1912, p. 1
- Politika*, October 2, 1912
- Politika*, *Opsada Jedrena*, November 14, 1912, p. 1
- Politika*, *Odugovlačenja*, December 12, 1912, p. 1
- Politika*, *Sukob dva interesa*, November 8, 1912, p. 1
- Politika*, *Bitka na Kumanovu*, October 18, 1912, p. 1
- Politika*, *Ključ uspeha*, January 25, 1913, p. 1
- Politika*, *Srpski junaci*, October 14, 1912, p. 1
- Politika*, *Naši oficiri*. October 25, 1912, p. 1
- Politika*, *Prekid primirja.*, January 18, 1913, p. 1
- Politika*, *Turska i Balkan*, January 19, 1913, p. 1
- Politika*, *Nova nacija*, November 20, 1912, p. 1
- Politika*, *Šta je Albanija?* November 11, 1912, p. 1
- Politika*, *Albanija*. October 28, 1912, p. 1
- Politika*, *Sukob dva interesa.*, November 8, 1912, p. 1
- Politika*, *Šta hoće Austrija?*, November 1, 1912, p. 1
- Politika*, *Evropa i Balkan*, December 28, 1912, p. 1
- Politika*, *Ima li pravde?*, January 28, 1913, p. 1
- Adanır, Fikret, *Non-Muslims in the Ottoman army and the Ottoman defeat in the Balkan War of 1912-1913*: Oxford University Press. 2011.
- Aleksić, Dušan, Mobilizatorska uloga lista *Politika* na početku Prvog balkanskog rata. *Communication and Media* no. 13 (42):57-78. 2018.
- Amossy, Ruth, The argumentative dimension of discourse. *Practices of argumentation*:87-98. 2005.
- Aral, Berdal, The Idea of Human Rights as Perceived in the Ottoman Empire. *Human Rights Quarterly* no. 26 (2):454-482. 2004. doi: 10.1353/hrq.2004.0015.
- Barović, Vladimir, Istorija tabloida u srpskoj žurnalistici i ličnost Krste Cicvarića. U: *Digitalne medijske tehnologije i društveno-obrazovne promene*, Zbornik radova, Filozofski fakultet u Novom Sadu, Novi Sad:113-121. 2012.
- Barović, Vladimir, Značaj Vladislava S. Ribnikara u medijskom razvoju i jačanju dnevnog informativno-političkog lista „*Politika*”. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu* no. 41 (1):33-46. 2017.
- Boeckh, Katrin, *Von den Balkankriegen zum Ersten Weltkrieg: Kleinstaatenpolitik und ethnische Selbstbestimmung auf dem Balkan*. Munich: Oldenbourg. 1996.
- Broersma, Marcel, Journalism as performative discourse. The importance of form and style in journalism. *Journalism and meaning-making: Reading the newspaper*:15-35. 2010.
- Çetinkaya, Y. Doğan, Atrocity Propaganda and the Nationalization of the Masses in the Ottoman Empire during the Balkan Wars (1912–13). *International Journal of Middle East Studies* no. 46 (04):759-778. 2014. doi: 10.1017/s0020743814001056.
- Farrar Jr, LL, Aggression versus apathy: the limits of nationalism during the Balkan wars, 1912-1913. *East European Quarterly* no. 37 (3):257. 2003.
- Freedman, Sarah Warshauer, and Dino Abazovic, Growing up during the Balkan Wars of the 1990s. *International perspectives on youth conflict and development*:57-72. 2006.

- Gawrych, George W, The culture and politics of violence in Turkish society, 1903–14. *Middle Eastern Studies* no. 22 (3):307-330. 1986.
- Gerolymatos, Andre, *The Balkan wars: conquest, revolution, and retribution from the Ottoman era to the twentieth century and beyond*: Basic Books. 2003.
- Ginio, Eyal, Mobilizing the Ottoman Nation during the Balkan Wars (1912-1913): Awakening from the Ottoman Dream. *War in History* no. 12 (2):156-177. 2005.
- Halaçoğlu, Ahmet, Balkan harbi Sirasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-1914), Türk Tarih Kurumu Yayınları, XVI. *Dizi, Ankara*. 1994.
- Hall, Richard C, The Bulgarians at Adrianople 1912-1913. *Balkanistica* no. 8:45. 1993.
- Hall, Richard C, *Balkan Wars (1912–1913)*: Wiley Online Library. 2000.
- Halpern, Joel M, Karl Kaser, and Richard A Wagner, Patriarchy in the Balkans: Temporal and cross-cultural approaches. *The History of the Family* no. 1 (4):425-442. 1996.
- Helmreich, Ernst Christian, *The Diplomacy of the Balkan Wars, 1912-1913*. Vol. 17: Harvard University Press. 1938.
- Hodges, Adam, and Chad Nilep, *Discourse, war and terrorism*. Vol. 24: John Benjamins Publishing. 2007.
- Jovanović, Srđan, The Ottoman Empire as Friend and Foe: Perceptions of Ottoman Rule in Serbia and Bosnia and Thereupon Based Nationalisms. *Review of Social Studies* no. 4 (1):71-90. 2017.
- Jovanović, Srđan Mladenov, “You’re Simply the Best”: Communicating Power and Victimhood in Support of President Aleksandar Vučić in the Serbian Dailies Alo! and Informer. *Journal of Media Research* no. 11 (2). 2018.
- Kaser, Karl, *Patriarchy after patriarchy: gender relations in Turkey and in the Balkans, 1500-2000*. Vol. 7: LIT Verlag Münster. 2008.
- Király, Béla, 1987. “East Central European Society and Warfare in the Era of the Balkan Wars.” In *East Central European Society and the Balkan Wars*, edited by Béla Király and Dimitrije Đorđević. Boulder: East European Monographs.
- Kolstø, Pål, *Media discourse and the Yugoslav conflicts: Representations of self and other*: Routledge. 2016.
- Lynch, Jake, 2010. *Peace journalism*. In *The Routledge companion to news and journalism*, edited by Stuart Allan, 542-553. London: Routledge.
- Markotich, Stan, Government Control over Serbia’s Media. *RFE/RL Research Report* no. 3 (5):35-39. 1994.
- Michalak, Paweł, Bitwa pod Kumanowem na łamach gazety „Politika”—mit umacniający pozycję polityczną króla Aleksandra Karadjordjevicia. *Balkanica Posnaniensia Acta et studia* no. 19:169-179. 2012.
- Michalak, Paweł, „Albańska Golgota” - exodus Serbów na Korfu w czasie I wojny światowej w dyskursie publicznym międzywojennej Jugosławii. *Balkanica Posnaniensia Acta et studia* no. 23:95-108. 2017.
- Miljković, Milan, War Poetry and the Visual Culture of War—the Case of the Illustrated War Chronicle (Belgrade). *Zeitschrift für Balkanologie* no. 52 (2):202-216. 2016.
- Naimark, Norman M, and Holly Case, *Yugoslavia and its Historians: Understanding the Balkan Wars of the 1990s*: Stanford University Press. 2003.
- Newman, John Paul, Civil and military relations in Serbia during 1903–1914. In *The Wars before the Great War: Conflict and International Politics before the Outbreak of the First World War*, edited by Dominik Geppert, William Mulligan and Andreas Rose. Cambridge: Cambridge University Press.

- Pavlovic, Srdja, *Mirror, Mirror on the Wall: Prophecies, Horoscopes and the Politics of Paranormal in Serbia*. *spacesofidentity.net* no. 1 (1). 2001.
- Pezo, Edvin, 2016. Violence, Forced Migration, and Population Policies During and After the Balkan Wars (1912–14). In *The Balkan Wars from Contemporary Perception to Historic Memory*, edited by Katrin Boeckh and Sabine Rutar, 57-80. Palgrave Macmillan.
- Riedlmayer, András J, Crimes of War, Crimes of Peace: Destruction of Libraries during and after the Balkan Wars of the 1990s. *Library Trends* no. 56 (1):107-132. 2007.
- Robinson, Piers, Theorizing the influence of media on world politics: Models of media influence on foreign policy. *European Journal of Communication* no. 16 (4):523-544. 2001.
- Rupar, Verica, Journalism, political change and front-page design. A case study of the Belgrade daily Politika. *Form and style in journalism. European newspapers and the representation of news*:199-217. 2005.
- Schurman, Jacob Gould, *The Balkan Wars*: Princeton University Press. 1916.
- Shaw, Stanford J, and Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*. Vol. 2. New York: Oxford University Press. 1978.
- Šlaus, Mario, Mario Novak, Vlasta Vyroubal, and Željka Bedić, The harsh life on the 15th century Croatia–Ottoman Empire military border: Analyzing and identifying the reasons for the massacre in Čepin. *American journal of physical anthropology* no. 141 (3):358-372. 2010.
- Stojanović, Dubravka, Private Yugoslavism and Serbian Public Opinion, 1890–1914. *East Central Europe* no. 42 (1):9-28. 2015.
- Stojanović, Dubravka, 2016. The Balkan Wars in Serbian History Textbooks (1920–2013). In *The Balkan Wars from Contemporary Perception to Historic Memory*, edited by Katrin Boeckh and Sabine Rutar, 275-289. Palgrave MacMillan.
- Thompson, Mark, *Forging war: the media in Serbia, Croatia, Bosnia and Hercegovina*: Indiana University Press. 1999.
- Ungor, UU, Mass Violence Against Civilians during the Balkan Wars. *The Wars before the Great War*:76. 2015.
- Walgrave, Stefaan, Stuart Soroka, and Michiel Nuytemans, The mass media's political agenda-setting power: A longitudinal analysis of media, parliament, and government in Belgium (1993 to 2000). *Comparative Political Studies* no. 41 (6):814-836. 2008.
- Wasti, Syed Tanvir, The 1912–13 Balkan Wars and the Siege of Edirne. *Middle Eastern Studies* no. 40 (4):59-78. 2004.
- Yavuz, M Hakan, and Isa Blumi, *War and Nationalism: the Balkan wars, 1912–1913, and their sociopolitical implications*: University of Utah Press. 2013.

POVZETEK

Vojnohujskaški »prvi srbski dnevnik«: »Politika« v času prve balkanske vojne 1912–13

Srđan Mladenov Jovanović

Časnik *Politika* se sam pogosto oglašuje kot »najstarejši srbski dnevnik«. Vsekakor je bil eden prvih časopisov, ki se je prilagodil takrat rastočemu evropskemu dnevnočasopisnemu izdajateljstvu, vendar je bil vedno znan tudi po svoji provladni drži. Med prvo balkansko vojno v letih 1912–13 je širil vojnohujskaški svetovni nazor v skladu z vladnim prizadevanjem za obrambo pred osmanskimi vplivi na Balkanu in za vnovično pridobitev ozemlja, takrat poimenovanega »južna Srbija«, t. j. današnje Kosovo in Severna Makedonija. Skoraj stoletje pozneje je časopis podpiral srbska prizadevanja v času vojn ob razpadu Jugoslavije. Članek se posveča retoriki časopisa med prvo balkansko vojno in jo kategorizira v skladu z najpogostejšimi temami v arhivu Narodne knjižnice Srbije. V Narodni knjižnici Srbije so v zadnjem času digitalizirali vrsto pomembnih zgodovinskih virov, nakar so *Politiko* umaknili iz svoje digitalne knjižnice, zato tovrstne raziskave dandanes terjajo več napora. Glavne ugotovitve razkrivajo, da je *Politika* povzdigovala srbske enote, jih prikazovala kot pogumne, domoljubne in herojske ter pogosto omalovaževala vpliv zaveznikov (posebej Bolgarije in bitke pri Adrianoplu). Albance je prikazovala kot necivilizirane podljudi brez človeških lastnosti. Podobno je poročala tudi o turški vojski, jo opisovala kot strahopetno in nesposobno.

Meta Remec

Napredek, avtarkija, narod: italijanska energetska politika v Posočju (1918–1943)

Remec Meta, dr., znanstvena sodelavka, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Privoz 11, meta.remec@inz.si

Napredek, avtarkija, narod: italijanska energetska politika v Posočju (1918–1943)

Zgodovinski časopis, Ljubljana 74/2020 (162), št. 3-4, str. 442–475, cit. 101

1.01 izvorni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Prispevek obravnava načrte za energetska izrabo Posočja med obema vojnoma, ko je slednje spadalo v okvir Kraljevine Italije. Ob hudem pomanjkanju osnovnih surovin je oblast pospešeno investirala v sistem hidroelektrarn in tako poskušala doseči čim večjo samooskrbo. Ekonomski interesi so bili zlasti v Posočju tesno povezani z nacionalnimi in političnimi interesi. Soča je veljala za neizkoriščen vir energije, ki naj bi služila zagonu razvoja v širši regiji, te investicije pa naj bi tudi okrepile italijanski značaj obmejnih krajev ter postale simbol superiornosti italijanske kulture in civilizacije.

Ključne besede: hidroelektrarne, Kraljevina Italija, Soča, fašizem, avtarkija

Remec Meta, PhD, Research Associate, Institute of Contemporary History, SI-1000 Ljubljana, Privoz 11, meta.remec@inz.si

Progress, Autarchy, Nation: Italian Energy Policy in the Soča Valley (1918–1943)

Historical Review, Ljubljana 74/2020 (162), No. 3-4, pp. 442–475, 101 notes

Language: Sn., (En., Sn. En.)

The article deals with plans to exploit the Soča Valley's energy resources in the interwar period, when the area was part of the Kingdom of Italy. Due to severe shortages of basic raw materials the authorities invested expediently in a system of hydroelectric power plants, attempting to facilitate a high degree of self-supply. Particularly in the Soča Valley, economic interests were closely connected to national and political interests. The river Soča was considered to be an unused energy resource, which would drive the broader region's development. Additionally, these investments would strengthen the border area's Italian and symbolize the superiority of Italian culture and civilization.

Keywords: hydroelectric power plants, the Kingdom of Italy, Soča, fascism, autarchy

Italijanska energetska politika po prvi svetovni vojni

Prva svetovna vojna in njen razplet sta pomenila novo, pomembno poglavje v razvoju Kraljevine Italije in razkrila vso problematiko pomanjkanja lastnih energentov in primarnih virov, kar je omejevalo njen razvoj in oteževalo obnovo gospodarstva po vojni. Italija se je spoprijemala s pomanjkanjem premoga in s pičlimi zalogami fosilnih goriv, zaradi česar je bila prisiljena že med vojno uvažati velike količine goriva za zadovoljevanje potreb vojske. Cene premoga so se tudi po koncu spopadov dvigale v nebo, oskrba je ostala racionalizirana, kar je razkrivalo ranljivost italijanskega gospodarstva in družbe v celoti. Oba sta bila v veliki meri odvisna od tujih interesov, od dogajanj na tujih trgih in se zato nikakor nista zmoгла postaviti ob bok najbolj industrijsko razvitim državam. Italija si je v tem oziru vsekakor obetala več, kot ji je na koncu prinesla pariška mirovna pogodba. V italijanski javnosti se je uveljavilo prepričanje, da italijanski politiki niso znali v dovoljšni meri izkoristiti statusa zmagovalke, saj so si od Nemčije izposlovali manj, kot naj bi jim sicer pripadalo.¹ Sprva so Italiji pripadle reparacije v višini 32.847.000.000 nemških zlatih mark, pozneje pa se je ta znesek skrčil na 20 milijard in 700 milijonov mark, kar je pomenilo, da država ni mogla povrniti niti kreditov, ki jih je za potrebe vojskovanja najela pri zaveznicah (ZDA in Veliki Britaniji), za povojno obnovo pa je morala poskrbeti sama. Industrija je imela zelo velika pričakovanja in si je obetala precejšnji napredek, ki naj bi temeljil na nemških surovinah. Podajali so uradne zahteve o premogu, lesu, železu, litem železu, manganu, cinku, umetnih gnojilih, parafinu, usnju in še čem. Po ustanovitvi *Kriegslastenkommissiona*, ki je imel nalogo, da je med državami zmagovalkami razporejal surovine, ki jih je Nemčija namenjala za odplačevanje vojnih odškodnin, so tudi v Italijo začeli prihajati konvoji s premogom, lesom, kemikalijami, fitofarmaceutskimi sredstvi, umetnimi gnojili ter drugimi izdelki nemške industrije.² Prvotni optimizem je precej splahnel, ko se je vse pogosteje dogajalo, da izpogajanih konvojev premoga ni bilo od nikoder, formalno zaradi težav v prometnih povezavah, dejansko pa zato, ker so bili pogosto preusmerjeni v Francijo in Belgijo. Italija se je svoje drugorazrednosti

¹ * Raziskava je bila opravljena v okviru raziskovalnega programa št. P6-0280(A) Podobe gospodarske in socialne modernizacije na Slovenskem v 19. in 20. stoletju, ki ga financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

Carlevaro, *Premessa sull'energia*, str. 477.

² Leonardi, *Finanza pubblica*, str. 189.

med zaveznicami še bolj jasno zavedala po konferenci v San Remu leta 1920, ko sta si njeni medvojni zaveznici, Francija in Velika Britanija, na njenih lastnih tleh, razdelili pristojnosti nad naftnimi zalogami v Romuniji, Galiciji in Iraku in jo pri tem povsem izključili.³ Rafinerija na Reki, ki je prišla v italijanske roke leta 1923, in obeti o zalogah nafte v Albaniji, nad katerimi so dobili koncesijo za črpanje leta 1925, niso prinesli rezultatov, ki jih je oblast pričakovala.⁴ Veliko upanja je na začetku vzbujala tudi libijska nafta, ki pa je s takratnim znanjem niso znali niti zares poiskati, kaj šele zares izkoriščati.⁵

V času vojne je država za potrebe vojske in oboroževanje namenjala kar 30 odstotkov bruto domačega proizvoda, industrija se je v veliki meri usmerila v zadovoljevanje potreb vojske, država pa je slednje financirala predvsem s krediti. Povojna preusmeritev industrije je potekala počasi in z velikimi težavami. Dotok denarja iz tujine je kmalu po vojni presahnil in prva leta so bila zaznamovana z brezposelnostjo, vsesplošnim pomanjkanjem in nezadovoljstvom.⁶ Nova fašistična oblast je te občutke manjvrednosti, jeze in razočaranja znala dodobra izkoristiti. Mantra o »pohabljeni zmagi«⁷ se je sprva nanašala zlasti na težave pri uresničevanju londonskega pakta in nepravilno porazdelitev kolonij, nato pa je vse bolj postajala sinonim za ekonomsko podrejenost in krivice, ki naj bi se zgodile Italiji, kar je nakazovalo postopno oddaljevanje od prejšnjih zaveznic ter vse bolj odkrito prevzemanje pozicij, ki jih je zagovarjala Nemčija.⁸ Ekonomsko politiko so zasnovali tako, da bi v čim večji meri izničili negativno bilanco med uvozom in izvozom ter v čim večji meri izkoristiti domače resurse.⁹ V času fašizma je ideja o popolni samozadostnosti postala eden od temeljev, na katerem je slonela ideologija nove oblasti. Postala je moralni temelj za vsakega državljana, ki bi se moral zavedati, da je ekonomska neodvisnost pogoj za neodvisnost duha.¹⁰

Med najpomembnejšimi področji je bila zagotovo energetska samozadostnost, pri čemer so na vsak način hoteli preseči vdanost v usodo, ki je izhajala iz prepričanja, da je Italija dežela brez osnovnih surovin in da je bogata le z marmorjem in umetnostjo.¹¹ Fašistična oblast je zatrjevala, da ima Italija dovolj lastnih zalog železa in premoga za srednjeročno obdobje, naravnost bogata pa naj bi bila z minerali, kot so cink, baker, boksit, mangan, žveplo in svinec.¹² Zatrjevali so, da je Italija dežela prihodnosti in da bo pravi razcvet doživela takrat, ko gospodarstvo ne bo temeljilo več na železu in premogu, temveč, ko bodo prevladale lahke kovine,

³ Carlevaro, *Premessa sull'energia*, str. 477.

⁴ Magini, *Nascita e sviluppo dell'Agip*, str. 483.

⁵ Carlevaro, *Premessa sull'energia*, str. 479.

⁶ Cipolla, *Storia facile*, str. 172–173.

⁷ Izraz »vittoria mutilata« je Gabriele D'Annunzio uporabil že pred koncem prve svetovne vojne. Glej: *Il Corriere della Sera*, 43, št. 297, 24. 10. 1918, *Vittoria nostra non sarai mutilata*, str. 1.

⁸ Beltrani, *Il problema*, str. 77.

⁹ Belluzzo, *Economia fascista*, str. 100.

¹⁰ Giani, *Autarchia e guerra*, str. 18.

¹¹ Cipolla, *Storia facile*, str. XIV.

¹² Belluzzo, *Economia fascista*, str. 151–154.

kot je aluminij. Za Italijo naj bi se obdobje razcveta začelo takrat, ko bodo iznašli učinkovito tehnologijo, ki bo omogočila pridobivanje električne energije iz sonca in vetra,¹³ vse bolj pa so se zavedali tudi dejstva, da so Italijo na poti razvoja bolj kot pomanjkanje surovin ovirali pomanjkanje znanja, nepismenost in nerazvito šolstvo.¹⁴

Strah pred novim svetovnim spopadom in podrejeno vlogo, na katero bi bila Italija obsojena, ker ne bi mogla enakomerno sodelovati v oboroževalni tekmi, je bil tolikšen, da se je država odločila pravočasno ukrepati.¹⁵ Veličina in uspeh naj bi se kazala predvsem v tem, ali se je narod sposoben kadarkoli ubraniti pred komerkoli, za kar pa je bilo potrebno orožje, do katerega pa ni bilo mogoče priti brez železa in drugih osnovnih surovin. Bivše zaveznice so Italijo postavljale v položaj drugorazrednosti, ko so jo odrezale od pomembnih nahajališč v tujini, zato je bila oblast odločena ukrepati in poskrbeti, da bi Italija postala močna, in strahospoštovanja vredna sila.¹⁶ Veliko sredstev je vlagala v razvoj znanosti, ki naj bi omogočile ta preboj ter črpanje vseh nacionalnih rezerv, s katerimi je Italija razpolagala. Vlaganja v kemično in strojno industrijo so se po letu 1934 začela obrestovati, kar je vzbujalo velik optimizem.¹⁷ Med produkti, ki naj bi zmanjšali italijansko potrebo po uvozu goriva, je bil destilirani alkohol, ki naj bi ga mešali z benzolom ali bencinom. Podobno vlogo naj bi imeli poskusi destiliranja sintetičnega bencina iz premoga, ki se je nahajal na območju Sulcisa ter doline Valdarno, olja pa so poskušali črpati tudi iz asfaltnih kamenin in škrilavca. V pogonske namene naj bi izkoriščali les in oglje, predvsem pa so poskušali razširiti uporabo metana, zlasti kot gorivo za transportna sredstva. Industrija se je v te raziskave aktivno vključila: Alfa Romeo in Fiat sta testirala motorje na alkohol, razvijali so tehnologijo za izrabo geotermalne energije ter postopke za reciklažo odpadnih olj.¹⁸ Veliko pozornosti so posvečali tudi izkoriščanju odpadkov kot možnega vira energije. Razmišljali so o sežigalnicah odpadkov kot viru pridobivanja termoelektrične energije in različnih možnostih recikliranja surovin, kar naj bi vse zmanjšalo italijansko odvisnost od uvoza.¹⁹

Vloga hidroenergije

Samooskrba je postala eno od vodilnih načel tudi na področju energetike in take razmere so dodobra zaznamovale tudi proces elektrifikacije, kjer se Italija ni mogla zanašati na takrat najbolj razširjeno tehnologijo termoelektrarn, temveč je bila prisiljena investirati predvsem v nadgradnjo predvojnega sistema hidroelektrarn, s katerimi je lahko letno proizvedla en milijon kWh električne energije, ter v izgradnjo visokonapetostnih daljnovodov, ki bi proizvedeno energijo nato lahko prenesli do

¹³ Fantini, *La politica economica*, str. 117–118. Glej tudi Belluzzo, *Economia fascista*, str. 145–146.

¹⁴ Cipolla, *Storia facile*, str. 164.

¹⁵ Beltrani, *Il problema delle materie prime*, str. 59.

¹⁶ Beltrani, *Il problema delle materie prime*, str. 115.

¹⁷ Covino; Gallo; Mantovani, *L'industria dall'economia di guerra alla ricostruzione*, str. 182.

¹⁸ Carlevaro, *Premessa sull'energia*, str. 479.

¹⁹ Giani, *Autarchia e guerra*, str. 15.

industrijskih obratov in končnih potrošnikov. Pomena hidroenergije so se sicer zavedali že prej. Že med vojno, leta 1916, so z dekretom Bonomi spremenili zakon o javnih vodah, ki je bil v veljavi od leta 1894 in s čimer so državno pristojnost razširili na tako rekoč vse vodotoke in objekte, ki so se napajali z vodno energijo. Odpravili so prejšnjo prakso podeljevanja koncesij po vrstnem redu vloge. Prošnje za dodelitev koncesije za uporabo vodnega vira so začeli ocenjevati z vidika javne koristi, kar je male investitorje postavljalo v izrazito neenakovreden položaj. Zakonodajo so še dodatno zaostrili oktobra 1919, ko so določili zgornjo mejo trajanja koncesije za izkoriščanje vodnih virov na 60 let. Vsi objekti, ki so te vodne vire izkoriščali, bi po tem obdobju prišli v trajno državno last brez dodatnih odškodnin, kar je dejansko pomenilo nacionalizacijo elektroindustrije. Da to ne bi odvrnilo potencialnih investitorjev, je država poskrbela za celo serijo administrativnih ukrepov in finančnih olajšav, ki so imele takojšen učinek. Razvoj, ki je bil občuten že v obdobju pred letom 1918, se je po koncu vojne še pospešil. Samo v obdobju med leti 1919 in 1922 je moč italijanskih hidroelektrarn narasla za 600.000 kW, v izgradnji pa je bilo kar 54 povsem novih objektov.²⁰ Porast proizvedene električne energije na 3,74 milijona kWh je mogoče pripisati predvsem izboljššanemu izkoristku ter nadgradnji že obstoječih objektov, nove investicije pa so sledile zlasti v dvajsetih in tridesetih letih.²¹

Leto	Hidroelektrarne (kW)	Termoelektrarne (kW)
1908	350 000	150 000
1918	1 000 000	450 000

Primerjava moči hidro- in termoelektrarn v obdobju 1908–1918.

Vir: Scalfari, Storia segreta dell'industria elettrica, str. 37.

Elektropodjetja so bila deležna izdatne podpore že v času neposredno po prvi svetovni vojni, ko so vlade (Orlandova, dve Nittijevi, Giolittijeva, Bonomijeva, dve Factijevi) ugodile pravzaprav vsem zahtevam, ki so bile zastavljene v času povojne obnove. Vlade so z davčno politiko, neposrednimi subvencijami in odločitvijo, da izvedejo elektrifikacijo železniškega omrežja, poskušale pridobiti zaupanje in podporo vodilnih mož elektroindustrije, kar jim na koncu ni uspelo. Kamen spotike je bila odločba o poddržavljanju infrastrukture po izteku koncesijskih pravic in kolizija interesov pri določanju cen električne energije. Vsem povojnim nosilcem oblasti so očitali neodločnost, kolebanje in premalo uspehov na mednarodnem parketu, zaradi česar so jim nazadnje dokončno obrnili hrbet in podprli fašistično stranko, od katere so si obetali odločno ukrepanje, zaščito pred tujo konkurenco in še izdatnejšo pomoč pri izvedbi potrebnih investicij.²² V zameno so pričakovali obljubljeni intenzivno nadgradnjo in elektrifikacijo železniškega omrežja ter elektrifikacijo industrije, predvsem pa popolno zaščito nacionalnega interesa in domačih

²⁰ Carlevaro, *Premessa sull'energia*, str. 477–478. Glej tudi: Nardiello, *Diga di ritenuta*, str. 14–15.

²¹ Toninelli, *La questione energetica*, str. 370–371. Glej tudi Ratkajec, *Industrializacija in prostor*, str. 81.

²² Falchero, »Foto di gruppo«, str. 26–27.

proizvajalcev. Veliko pozornosti naj bi posvetili tudi zmanjševanju regionalnih razlik. Pred tem je bila večina novih hidroelektrarn zgrajenih vzdolž Alp, kar je bil eden od razlogov za izjemno koncentracijo industrije v severnih pokrajinah kraljevine in je ustvarjalo dolgoročna neravnovesja v razvoju in trenja med severom in jugom, ki se jih Italija pravzaprav ni znebila vse do danes.²³

Lokacija	Teoretično dostopna energija (milijarde kWh)	Realna proizvodnja energije (milijarde kWh)
Alpe	128,2	36,6
Apenini	92,1	7,9
Sicilija	11,2	0,9
Sardinija	8,1	0,8

Pridobivanje hidroenergije v različnih področjih Kraljevine Italije.

Vir: Tarchi, Prospettive autarchiche, str. 241.

Glavna slabost skoraj popolne odvisnosti od hidroenergije je bila namreč ta, da je v nasprotju s termoelektrarnami pač ni bilo mogoče pridobivati neposredno ob industrijskih obratih, kjer je bila potreba po energiji največja, temveč, da je bilo treba lokacijo objektov prilagajati naravnim danostim. Sprva so se industrijski obrati postavljali v bližini hidrocentral (npr. ob slapovih Marmore pri mestu Terni v Umbriji), pravi razvoj se je lahko začel šele takrat, ko je tehnologija prenosa proizvedene elektrike dosegla tako raven, da je zmogla proizvedeno energijo prenesti do končnih porabnikov brez prevelikih izgub. Ob gradnji hidrocentral je torej z roko v roki moralo rasti oz. se širiti tudi distribucijsko omrežje, kar je seveda predstavljalo velik logistični projekt in je investicijo zelo podražilo. Druga slabost prvih hidroelektrarn je bila ta, da je s seboj prinašala velika sezonska nihanja, ki jih s takratno tehnologijo še niso znali premoščati. Odvisnost od sezonskega vodostaja je ustvarjala velike razlike med teoretično zmogljivostjo hidrocentral in dejansko količino energije, ki so jo te lahko proizvedle. Razvoj tehnologije je z leti sicer napredoval do te mere, da so bili že pred izbruhom druge svetovne vojne sposobni v veliki meri izključiti sezonske dejavnike (premajhen oz. prevelik vodotok) ter da so se že bili sposobni prilagajati realni porabi elektrike in njenim dnevnim, tedenskim in sezonskim nihanjem. Prilaganje industrijske proizvodnje proizvodnji elektrike se je izkazalo za težavno in v praksi težko izvedljivo, prav tako so se izjalovili načrti, da bi v sušnih obdobjih hidroenergijo nadomeščali z energijo iz termoelektrarn, saj bi to pomenilo podvajanje investicij in slabo izkoriščenost tako ene kot druge. V praksi se je uveljavila tretja možnost: gradnja zajetij, rezervoarjev in drugih derivacij, s katerimi je bilo mogoče nadzorovati in regulirati količino vode ter tako nadomeščati izpade v času nižjih vodostajev. Po celotnem italijanskem ozemlju je bilo postavljenih več kot 400 jezov in drugih vodnih zajetij, ki so opravljala tudi druge funkcije: od preprečevanje poplav do preskrbe s pitno vodo in namakanja kmetijskih površin.²⁴ Gradnja jezov, kanalov

²³ Carlevaro, *Premessa sull'energia*, str. 477–478.

²⁴ Angelini, *L'energia idroelettrica*, str. 481.

in derivacij se je izkazala za boljšo rešitev tudi zaradi razdrobljenosti italijanskega elektroomrežja. Družbe so na svojih območjih izkoriščale svoj monopolni položaj, med seboj pa so bile slabo povezane, omrežja so se razlikovala celo v frekvenci distribucijskega omrežja. Izmenjava proizvedene energije je torej potekala počasi in le izjemoma, tudi gradnja 220-voltnih daljnovodov je potekala počasi in pred drugo svetovno vojno le težko govorimo o enotnem italijanskem trgu z električno energijo. Leta 1927 je Vrhovni svet za javna dela celo zavrnil možnost gradnje velikega daljnovoda, ki bi povezoval sever in jug države, z utemeljitvijo, da se mora energija, ki jo proizvedejo znotraj posameznega sistema, porabiti na istem območju. Šele ko bi jim uspelo dokazati, da proizvajajo viške skozi daljše časovno obdobje in da povpraševanja po tej energiji ni, bi bilo mogoče razmišljati o prenosu električne energije na večje razdalje. Podjetja so z energijo torej morala najprej oskrbovati porabnike v neposredni bližini, iskanje odjemalcev, ki bi bili za energijo pripravljeni plačati več, pa dejansko ni bilo mogoče.²⁵

Z električno energijo naj bi zmanjšali potrebo po drugih vrstah goriv, predvsem pa naj bi prišlo do pomembnega premika v glavah prebivalstva. Dopusčanje velikih izgub in pristajanje na podrejenost, v katero so velike sile potisnile Italijo, je veljalo za nacionalno izdajstvo. V skladu z Mussolinijevim izrekom: »Noi siamo contro la vita comoda!«²⁶, se je vsak moral potruditi, da je v vsakdanjem življenju ravnal kar se da varčno, premišljeno in v skladu z nacionalnim interesom, tudi za ceno lastnega ugodja. In nobena energija, nobeno gorivo in nobena industrija ni tako posebjala ideologije o avtarkiji, kot prav hidroenergija.²⁷ Celotna panoga elektrogospodarstva je bila deležna izjemne pozornosti in podpore fašistične oblasti, za katero je gradnja hidroelektrarn in objektov za prenos električne energije predstavljala enega največjih uspehov in sredstev v rokah režimske propagande, ki se je trudila dokazati, da se je s fašizmom v Italiji začelo novo obdobje tehnološkega napredka in vsesplošne prosperitete.²⁸

Električna energija naj bi bila dostopna vsem, tako industriji kot tudi prebivalstvu, ki naj bi čutilo sadove napredka. Električna je tako pospešeno vstopala v domove prebivalstva. Iz podatkov je razvidno, da celo hitreje kot pitna voda, zgolj manjši del stanovanj pa je bil opremljen tudi s kopalnico.²⁹

Leto 1931	Pitna voda	elektrika	kopalnica
Italija - povprečje	66,9	76,5	12,2
Lombardija	63,9	91,5	20
Abruzzi	30,2	52,1	4,2
Furlanija	67,8	67,4	10,4

Opremljenost italijanskih domov s pitno vodo, elektriko in kopalnico leta 1931 (v odstotkih).

Vir: Quirini, I consumi in Italia, str. 225.

²⁵ Giannetti, I »sistemi« elettrici, str. 311–313.

²⁶ »Mi smo proti udobnemu življenju!«, Ludwig, *Colloqui con Mussolini*, str. 189.

²⁷ Giani, *Autarchia e guerra*, str. 153–154.

²⁸ Prinčič, Primorsko in postojnsko gospodarstvo, str. 174.

²⁹ Quirini, I consumi in Italia, str. 225.

Z gradnjo vodnih zajetij, ki so uravnavala vodni tok in preprečevala sezonska nihanja, naj bi vsako leto proizvedli skoraj 9,5 milijarde kWh energije več, kar je bilo ekvivalent šestim milijonom ton premoga oz. polovici letnega uvoza premoga. To naj bi zelo razbremenilo proračun in odprlo pot drugim investicijam.³⁰ Potreben kapital za te investicije naj bi zagotovil konzorcij CONIEL (Compagnia Nazionale Imprese Elettiche), v katerega so z enakim deležem vstopila vsa zasebna elektrodistribucijska podjetja in ki naj bi deloval v skladu s širšimi državnimi interesi. Gradil naj bi mrežo visokonapetostnih daljnovodov, skrbel za dvig avtarkije na vseh področjih, ne samo na področju proizvodnje električne energije, saj naj bi za svoje investicije uporabljal domače surovine in zaposloval veliko domače delovne sile ter skrbel za razvoj v koloniji Italijanska vzhodna Afrika.³¹

V skladu z državno usmeritvijo so začeli načrtno izkoriščati obstoječe surovine, ne glede na stroške njihovega pridobivanja. Proizvodni stroški so bili tako visoki, da je bilo izkoriščanje domačih zalog surovin pogosto povsem v nasprotju z ekonomsko logiko. Pridobljene surovine se po kakovosti in izkoristku pogosto niso mogle primerjati s surovinami iz uvoza, vendar je politika vztrajala, čeprav so s tem dejansko bremenili končne potrošnike.³² Predvidevali so uporabo aluminija namesto bakra, čim manj konstrukcij iz uvoženega železa, spodbujali so uporabo stekla in umetnih mas domače proizvodnje.³³ Oligopolni industrijski sektor, kamor so zagotovo spadale tudi hidroelektrarne ter vsa elektrodistribucijska podjetja, je v takem sistemu uspeval, ker je bil zaščiteno pred tujo konkurenco. Monopol nad trgom je pomenil, da so se kljub visokim proizvodnim stroškom lahko neovirano razvijale in z državno pomočjo izvajale velikopotezne in pogosto ekonomsko vprašljive investicije.³⁴

Podpora, ki so jo vodilni možje elektrodistribucijskega sektorja dajali Musolinijevemu režimu od njegovega vzpona na oblast s pohodom na Rim naprej, se je več kot obrestovala. Davčna politika, ugodno kreditiranje, neposredne finančne subvencije prek posebej v ta namen ustanovljenega organa »Istituto di credito per le imprese di Pubblica Utilità«, in podaljševanje koncesij, so bile le del privilegijev, ki jih je užival elektrosektor. Kapital, s katerim so družbe razpolagale, je izjemno narastel, povsem pa se je premešal tudi seznam glavnih igralcev na področju elektroindustrije. Podjetje Edison, ki je bilo leta 1914 šele sedmo po velikosti, je že kmalu po vzponu fašistov na oblast prevzelo primat. Podobna zgodba o uspehu pa sta bili tudi Società meridionale di elettricità ter Società idrolettrica Piemonte. Slednji je uspelo svoj kapital v zgolj petih letih povečati s 40 na 600 milijonov lir.³⁵ Vodilna vloga hidroelektrarn iz časa pred prvo svetovno vojno (ob izbruhu prve svetovne vojne so proizvedle namreč v povprečju skoraj 74 odstotkov vse

³⁰ Tarchi, *Prospettive autarchiche*, str. 243.

³¹ Tarchi, *Prospettive autarchiche*, str. 244. Ta italijanska kolonija je bila formalno ustanovljena 9. 5. 1936 po zasedbi Etiopije in je združevala Etiopijo, Eritrejo in italijanski del Somalije.

³² Salvadori, *Storia dell'età contemporanea*, str. 723.

³³ Giani, *Autarchia e guerra*, str. 156–157.

³⁴ Salvadori, *Storia dell'età contemporanea* str. 723.

³⁵ Falchero, »Foto di gruppo«, str. 13, 19 in 26–30.

električne energije) se je po vojni spremenila v absoluten primat. Dostopnost premoga iz uvoza se je drastično zmanjšala, uvoz iz Velike Britanije je padel za več kot polovico, cena uvoženega premoga pa je narasla na petkratnik predvojne cene. Država je bila zato primorana v iskanje notranje rezerve, kar je postalo vodilo tudi v obdobju med obema vojnama. Po izbruhu ekonomske krize in posledično velikega pomanjkanja naftnih derivatov je ta delež v tridesetih letih dosegel celo neverjetnih 97 odstotkov, kar je bilo nedvomno povezano tudi z načrtnim preusmerjanjem vseh zalog kurilnega olja in drugih energentov za potrebe vojske. Delež drugih virov energije, kot sta termična in geotermična, je ostajal zanemarljiv. Italija je bila z električno energijo tako rekoč samooskrbna, saj je iz uvoza prihajalo manj kot pet odstotkov vse električne energije.³⁶

Leto	Poraba električne energije (milijarde kWh)	Delež hidroenergije (milijarde kWh)
1920	4	3 790
1940	18,417	17 006

Naraščanje porabe električne energije med leti 1920 in 1940 ter delež hidroenergije.

Vir: Angelini, L'energia idroelettrica, str. 480.

Oblast je popolnoma regulirala trg z električno energijo, z zakonom št. 2479, ki je bil sprejet 21. oktobra 1926, pa je celo popolnoma prepovedala vsak uvoz ali izvoz električne energije, da bi jo tako zaščitila pred tujo konkurenco. Že od leta 1919 je podeljevala tudi državne subvencije v višini 40 lir za vsako konjsko moč turbine, ki jo je investitorjem uspelo zagnati. Subvencijo so zagotavljali za obdobje 15 let oz. najdlje do leta 1940.³⁷ Leta 1933 je oblast pripravila prenovljeni zakon o podeljevanju vodnih koncesij ter sprva trdila, da gre le za poenotenje pravil, ki jih je uvedel že zakon iz leta 1919. Dejansko pa je prišlo do uveljavitve velikih novosti in favoriziranja potreb industrialcev, zakon kot tak pa je predstavljal temeljni kamen monopola nad elektrosektorjem v Italiji. Država se je obvezala, da bo prispevala 60 odstotkov vrednosti investicije pri izgradnji jezov in zadrževalnikov vode, obljubljala pa je tudi izdatne subvencije za izgradnjo visokonapetostnih daljnovodov. Še posebne pomoči pa so bile deležne investicije na jugu Italije ter na Siciliji in Sardiniji. Trend se je nadaljeval tudi z aneksi k temu zakonu, ki so bili sprejeti v naslednjih letih. Država je bila po zakonu iz leta 1939 pripravljena pokriti celo 60 odstotkov celotne investicije pri gradnji hidroelektrarn na Siciliji in Sardiniji, sicer pa je nameravala pokriti približno 25 odstotkov vrednosti celotne investicije pri izgradnji vsake posamezne hidrocentrale, kar dokazuje odnos oblasti do elektroindustrije in pomen, ki ji ga je ta pripisovala. Dejansko izvedenih projektov je bilo sicer manj od načrtovanih: med letoma 1920 in 1943 so investicije v celotno omrežje znašale 11 milijard lir, vlada pa je od tega prispevala eno milijardo in 30 milijonov. Za pomembnejše od neposrednega finančnega vložka so se tako izkazale davčne ugodnosti, ki so jih bili

³⁶ Angelini, L'energia idroelettrica, str. 480. Glej tudi De Rosa, *Storia dell'industria elettrica in Italia*, str. 543–547 in Toninelli, *La questione energetica*, str. 370–372.

³⁷ Calzavara, *Opere pubbliche*, str. 190.

deležni investitorji, predvsem pa dejstvo, da je iz zakona povsem izginila samodejna pravica države do nacionalizacije objektov po izteku koncesije. Poleg tega je bilo investitorjem obljubljeni, da bodo koncesije tudi po izteku samodejno podaljšane vsaj do leta 1977. Vlada je umetno omejevala vstop novih investitorjev na trg, sodelovala je pri izrinjanju manjših elektrarn v zasebni lasti ter ovirala vsako zasebno pobudo, ki v takem okolju ni imela dostopa do virov financiranja in ni zmogla slediti tehnološkemu napredku. Tendence je bila namreč opazna: v manj obratih proizvesti čim več energije.³⁸ Tak primer je bila v naših krajih družina Gaberšček, ki je imela že od leta 1864 v lasti mlin in žago na Tolminki. Leta 1927 so s pričami dokazovali dolgoteren obstoj obeh obratov ter dosegli podaljšanje koncesije za obratovanje manjše elektrarne, mlina in žage za obdobje naslednjih 30 let. Zaradi pritiskov in nekonkurenčnosti pa so koncesijo že leta 1929 proti plačilu prepustili družbi SEFI, ki je s svojimi bolj velikopoteznimi načrti boljje zadovoljevala javni interes.³⁹

Hydroelektrarne	13 394 000 000
Termoelektrarne	382 000 000
Uvoz	213 000 000
Skupaj	13 989 000 000

Električna energija v Italiji leta 1936 v kWh.

Vir: Tarchi, Prospettive autarchiche, str. 240.

Elektroindustrija je imela skoraj povsem proste roke tudi pri določanju cen. Vsi poskusi interesnih združenj in občin, ki so se želeli pogajati o ustrežnejših tarifah, so bili preprečeni, vlada pa je bila pripravljena interese elektroindustrije braniti tudi s pomočjo represivnih organov. Združenja na tej osnovi so bila prepovedana ter označena za protidržavna, sestajanje v ta namen pa je veljalo za prekršek proti javnemu redu in miru.⁴⁰ Celo v primerih, ko je država sicer zaščitila druge industrijske panoge in dovolila blokiranje cen, kot se je to zgodilo leta 1936, je nato pristala, da elektropodjetja prenesejo breme podražitev na tiste, ki so elektriko uporabljali v transportu in za razsvetljava.⁴¹ Pred izbruhom druge svetovne vojne je tako v Italiji obstajalo približno dvesto zasebnih elektropodjetij, ki pa so jih večinoma (95 odstotkov) nadzorovale štiri velike skupine, ki so dejansko izvajale monopol vsaka nad svojim delom ozemlja: Edison, ki je nadzorovala Piemont, Lombardijo, Emilijo in Trentino, SADE (Società Adriatica di Eletticità – Jadranska elektriška družba), ki je nadzorovala trg v Emiliji, Venetu in Julijski krajini, Gruppo centrale, ki je nadzorovala Toskano in Lazio, ter Gruppo Strade Ferrate Meridionali, ki je nadzorovala jug Italije. Kljub razpršenosti lastništva so se odločitve sprejemale na ravni ozkega kroga vodilnih upravljavcev. Ti so delovali v tesni povezavi s politiko in komercialnimi bankami, ki so investicije znatno podpirale.⁴²

³⁸ Scalfari, *Storia segreta*, str. 89–91. Glej tudi: Profumieri, *Capitale e lavoro*, str. 313.

³⁹ SI PANG 21, t. e. 20, a. e. 349, sign. 11/1.

⁴⁰ Scalfari, *Storia segreta*, str. 89–93.

⁴¹ Giannetti, I »sistemi elettrici«, str. 319.

⁴² Nardiello, *Diga di ritenuta*, str. 18.

Iluzije o popolni avtarkiji na področju oskrbe z energenti so se v veliki meri razblinile že poleti 1939, ko je oblast omejila najprej porabo fosilnih goriv, nato pa še preostalih energentov, da jih je lahko dala na razpolago vojski, ki se je pospešeno pripravljala na nov spopad.⁴³

Izkoriščanje vodnih sil Soče in njenih pritokov

Vodni viri so bili v Posočju izkoriščani že v obdobju pred prvo svetovno vojno. Žage, mlini in tudi nekatere elektrarne so delovali na osnovi avstrijske zakonodaje, ki je določala koncesije za izrabo vodnih virov. Prva hidroelektrarna je v Logu pod Mangartom moči 80 kW začela obratovati leta 1898,⁴⁴ še več manjših obratov pa je začelo obratovati po letu 1900. V Podbrdu je za potrebe gradnje železniške proge začasno delovala 160 kW elektrarna, v Tolminu je Oskar Gaberšček leta 1907 postavil 35 kW obrat, leta 1908 pa je začela obratovati še manjša elektrarna v Klavžah (25 kW). Šlo je za manjše obrate, med katerimi pa vendarle velja izpostaviti HE Možnica na potoku Koritnica, ki je z elektriko oskrbovala rudarsko družbo v Rablju in predstavlja svojevrsten inženirski dosežek. Enajst kilometrov dolg predor, ki je povezoval dolino Koritnice in Jezersko dolino, je služil za odvajanje vode iz rudnika, pa tudi za dovajanje elektrike v rudnik, ki so jo potrebovali za poganjanje vrtnih strojev, izvoz rude, razsvetljava. HE Možnica je bila v lasti Rabeljskega rudnika in je začela obratovati leta 1909. Poleg 6 kV kabla je po tem predoru k elektrarni pritekala jamska voda, ki so jo črpali iz rudnika in je izravnala pretok vode za elektrarno.⁴⁵ Tudi elektrarni v Kobaridu in Solkanu, ki sta začeli obratovati leta 1911 in 1912, sta bili zgolj lokalnega pomena in sta poleg manjših industrijskih obratov v neposredni bližini (žage in mlina) napajali še bližnjo okolico.⁴⁶

Po vključitvi Primorske v italijanski državni okvir je na omenjenem območju začela veljati italijanska zakonodaja, ki ni predvidevala neposrednega prenosa koncesij, ampak je od lastnikov zahtevala, da od nove države dobijo priznanje pravice do izrabe javne vode, zaprositi pa so morali tudi za dovoljenje za rekonstrukcijo objektov (novogradenj je bilo zelo malo), ki so bili v vojni poškodovani. Prosilci sprva niso imeli težav s pridobivanjem teh koncesij, ob koncu dvajsetih let pa je oblast že očitno favorizirala večje družbe, ki so projektirale hidroelektrarne večjega obsega in ki so manjšim objektom v zasebni slovenski lasti jemale vodno silo in jih s tem obsojale na propad.⁴⁷

Velik preobrat je za Primorsko pomenil kraljevi odlok št. 913, ki je bil sprejet 25. marca 1923, ko je tudi na tem področju začela veljati zakonodaja s področja javnih del. Ta je že od sredine 19. stoletja poznala Tehnične urade (Corpo Reale del Genio Civile) in v skladu s tem so jih začeli ustanavljati tudi v novih provincah. Na

⁴³ Carlevaro, *Premessa sull'energia*, str. 479.

⁴⁴ *Razvoj elektrifikacije Slovenije*, str. 37.

⁴⁵ *Razvoj elektrifikacije Slovenije*, str. 61 in 67.

⁴⁶ *Razvoj elektrifikacije Slovenije*, str. 74 in 88.

⁴⁷ *Elektrarne, mlini, žage*, str. 3–4.

Primorskem jih je uvedel kraljevi odlok št. 2846, sprejet 12. decembra 1923, ko je bil ustanovljen Tehnični urad Gorica (Corpo Reale del Genio Civile, Sezione Autonoma di Gorizia, pozneje preimenovan v Ufficio di Gorizia). Ta je sprva prevzel naloge Urada za obnovo, ki je imel sedež v Gorici, oddelke pa po večjih občinah in je skrbel za koordinacijo povojne obnove. Obenem je prevzel tudi pristojnost nad vodnimi silami v okrožjih Idrija, Gorica, Gradiška, ki je spadalo v Videmsko pokrajino, ter Tržaško in Istrsko pokrajino, po letu 1925 pa mu je bila nadrejena zgolj Direkcija za vode in hidroenergetske objekte, ki je delovala v okviru Ministrstva za javna dela v Rimu.⁴⁸ Nove pokrajine, ki so sprva še upale, da jim bo uspelo zadržati avtonomijo in s tem tudi pravice, ki so jih uživale v okviru Avstro-Ogrske, so se s tem znašle trdno vprežene v italijanski birokratski sistem, vse odločitve pa so se sprejemale v oddaljenih centrih oblasti.⁴⁹ Z zakonom 2595, sprejetim 18. decembra 1927, si je centralna oblast pridržala celotno pristojnost nad odločanjem o izrabi nadzemnih in podzemnih voda, regulacijah vodotokov, derivacij, namakalnih sistemov, izsuševanja, gradnje hidrocentral, podeljevanja finančnih spodbud in subvencij investitorjem, pa tudi določanja cen električne energije. Upravljanje teh naravnih bogastev naj bi bilo tako povsem v skladu z direktivami oblasti, ki naj bi spodbujale zasebno pobudo, vendar hkrati delovale v javnem in nacionalnem interesu⁵⁰ Nova ozemlja so spadala v interesno sfero skupin SADE in SELVEG (Società Elettrica della Venezia Giulia – Elektriška družba za Julijsko krajino), ki se je po zaslugi naravnih danosti in ugodnih političnih razmer razvijala izjemno hitro in bila tudi cenovno izjemno konkurenčna, saj za širjenje elektrodistribucijskega omrežja niso bile potrebne tako gigantske investicije, kot npr. v Piemontu. V času režima, ki je povečeval tehnološke in inženirske podvige, je bila ekonomičnost izgradnje pogosto manj pomembna od zmage človeka nad naravo. Tudi moč vgrajenih generatorjev je bila pogosto pre-dimenzionirana in načrtovana bolj za bodoče potrebe razvijajoče se industrije, kot pa zasebnih odjemalcev. Npr. industrija, predvsem kemični in metalurški obrati, je porabila kar 33 odstotkov energije, proizvedene v deželi Veneto, zelo velik odjemalec pa so bile tudi železnice.⁵¹

Italijanska oblast je na Primorskem ozemlju izvajala obsežna elektrifikacijska dela v skladu s svojim energetskega sistemom, ki je obratoval s frekvenco 42 Hz, prehod na frekvenco 50 Hz pa je bil izveden šele januarja leta 1950, ko jim je uspelo nadgraditi generatorje in prilagoditi transformatorske postaje ter tako dokončno »pregnati ostanke fašizma«. Pred tem je bil elektrificiran razmeroma majhen del ozemlja: Postojna zaradi Postojnske jame, Idrija zaradi rudnika živega srebra in Ajdovščina zaradi njene mlinarske in tekstilne industrije.⁵² Ob prihodu fašistov na oblast v Julijski krajini sicer ni bilo niti ene velike hidroelektrarne, močnejše termoelektrarne so imela mesta Trst, Reka, Pulj in Tržič (Monfalcone). Z lastnimi TE so se oskrbovali tudi Koper, Izola in Piran. Sprva so potrebe po električni energiji

⁴⁸ *Elektrarne, mlini, žage*, str. 1–2.

⁴⁹ Canavero, Le »terre liberate e redente«, str. 4.

⁵⁰ Calzavara, *Opere pubbliche*, str. 192.

⁵¹ Giannetti, I »sistemi« elettrici, str. 307.

⁵² SI AS 1643, t. e. 33, a. e. 476/ II. Glej tudi: *Elektrarne, mlini, žage*, str. 4–5.

zadovoljevali predvsem z energijo iz obratov v deželi Veneto, nato pa naj bi pristopili tudi k študiji razpoložljivosti vodnih virov v deželi Julijski krajini. Zgradili so dve daljnovidni liniji z napetostjo 50.000 V (Videm–Tržič–Trst in Trst–Pulj),⁵³ nazadnje pa so bili prisiljeni zgraditi več kot 100 km dolg daljnovod z napetostjo 130.000 V od HE Caneva v severni Italiji do Opčin. Napajanje po tem daljnovodu je bilo nezanesljivo, in kljub dejstvu, da so imeli dolgoročen načrt investicij na Soči in njenih pritokih ter močnejše povezovanje z daljnovidi, ki bi primarno sicer oskrbovali industrijske obrate v Trstu in Tržiču, poskrbeti pa so želeli tudi za postopno elektrifikacijo ozemlja v celoti, so investicije v nove objekte potekale precej počasneje od prvotnih načrtov.⁵⁴

Elektrika kot pogonska sila se je v obdobju med obema vojnama že povsem uveljavila. Poleg termoelektrarne v Podgori sta večino energije proizvajali hidroelektrarni v Stražicah in Ajdovščini, ki sta zagotavljali potrebno električno energijo mestu Gorici, cementarni v Anhovem, tekstilni tovarni v Podgori, tovarni strojev SICMAT v Stražicah ter obratom v Ajdovščini, Romjanu in Tržiču.⁵⁵ Gradnjo prenosnega omrežja je prevzela družba SELVEG, pri čemer se je odločila za napetost 26 kV. Gradnjo so začeli leta 1921 in že naslednje leto sta začela obratovati prva dva daljnovoda, ki sta prenašala energijo do tovarne cementa v Anhovem in do industrijskih obratov v Ajdovščini. Težave z napajanjem, ki so bile ves čas prisotne, naj bi rešili z gradnjo elektrarne na Hublju v Ajdovščini. Leta 1928 so daljnovod podaljšali do Postojne, kar pomeni, da je bil daljnovod že daljši od 58 km, napajanje pa vedno bolj nezanesljivo in nekakovostno. Gradnjo so še istega leta kljub temu nadaljevali do Pivke, do Ilirske Bistrice pa 10 kV daljnovod, ki naj bi služil zgolj elektrifikaciji mesta in okolice. Leta 1928 so začeli priprave na gradnjo HE na Hublju in so jo v dveh letih tudi dokončali. Že kmalu so se začele kazati pomanjkljivosti te investicije. Izhajale so predvsem iz hudourniškega značaja Hublja in zaradi občutnih sezonskih nihanj. Po izgradnji obratov v zgornjem toku Soče naj bi sledila tudi izgradnja daljnovidov – lokalnih 10.000 V in regionalnih 60.000 V, ki naj bi oskrbovali območje Istre, Goriške in širše Primorske.⁵⁶

Soča je bila kot vodni vir izkoriščena zlasti v njenem spodnjem toku, kjer so sprva za namene namakanja med letoma 1900 in 1905 zgradili sistem primarnih, sekundarnih in terciarnih kanalov, v letu 1908 pa so omenjeno infrastrukturo nadgradili s štirimi hidroelektrarnami v Sredipolju (Redipuglia), Tržiču (Monfalcone), Foljanu (Fogliano) ter Ronkah (Ronchi).⁵⁷ Prvi poskusi izkoriščanja vodnih sil v Posočju – Soče ter njenih pritokov, zlasti Idrijce, Tolminke in njenega pritoka Zadlaščice, segajo že v leta pred izbruhom prve svetovne vojne. Večinoma so izkoriščali vodno silo manjših pritokov Soče, sama Soča pa je bila zaradi moči svojega toka in izrazitega nihanja vodnega toka manj primerna za manjše elektrarne

⁵³ Sartori; Tigoli, *Le opere pubbliche nella Venezia Giulia*, str. 123. Glej tudi: *Razvoj elektrifikacije Slovenije*, str. 121.

⁵⁴ *Razvoj elektrifikacije Slovenije*, str. 123.

⁵⁵ Ratkajec, *Industrializacija in prostor*, str. 116.

⁵⁶ SI PANG 21, t. e. 15, a. e. 340, sign. 1/2.

⁵⁷ Dorisi, *Le officine elettriche dell'Isonzo*, str. 42–48.

in druge naprave na vodni pogon. Derivacije oz. izpeljave dela vodnega toka z namenom zagotavljanja enakomernega pritoka vode na mlinsko kolo ali turbino so bile na Soči težje uresničljive oz. so predstavljale tako obsežno investicijo, da je presegala investicijsko sposobnost zasebnih lastnikov oz. združnikov.⁵⁸ Kapitalu, ki se je zbiral v različnih kreditnih in industrijskih skupinah na Dunaju, investicij ni uspelo uresničiti. Izdelali so le študije in uvodne načrtne, ki so po koncu vojne postali last italijanske države ter posledično velikih italijanskih električnih družb, ki so se potegovala za pridobitev licence za izkoriščanje teh vodnih virov. Pred prihodom fašistov na oblast je Goriška dežela 22. februarja 1922 sprejela zakon, ki je določal, da morajo imeti dežela in občine prednost pri izkoriščanju vodnih virov, zasebni investitorji pa so bili potisnjeni na stranski tir. Veliko upov so polagali v Zadrugo Julijskih meddeželnih elektrarn, ki je bila ustanovljena že leta 1920 in ki naj bi začela graditi velike alpske elektrarne. Po načrtih naj bi dežela izkoriščala 56.000 kW vodne energije, s čimer naj bi si pridobila sredstva za pokrivanje stroškov investicij ter tudi za ustanavljanje novih industrij, ki naj bi bile pomembne za industrijski razvoj bolj goratih in od glavnih prometnic oddaljenih območij. V dogovoru z železniško upravo naj bi velik del električne energije porabili za elektrifikacijo železniških prog, s čimer bi država postala eden od največjih in najpomembnejših odjemalcev energije. Po prihodu fašistov na oblast in po zatonu deželne avtonomije je bila Zadruga Julijskih meddeželnih elektrarn razpuščena, primat pa so prevzela velika zasebna podjetja. O podeljevanju koncesij je odločal Višji vodni svet v Rimu.⁵⁹ Tudi slovensko Hidroelektrično podjetje, ki ga je Izredni deželni zbor Goriško-Gradiščanske ustanovil leta 1921, ni nikoli zares zaživelo. Načrti, da se bodo ukvarjali z gradnjo elektroenergetskih naprav, proizvodnjo, prenosom in distribucijo električne energije ter gradnjo in obratovanjem vseh drugih potrebnih pomožnih naprav, so ostali zgolj na papirju. Fašistična oblast jim je že leta 1923 vzela vse pravice, poleg tega pa je bilo že prej vprašljivo, ali bi družba sploh lahko zbrala potreben kapital, da bi lahko izvajala načrtovane investicije.⁶⁰

Oskrbo z električno energijo so imele v rokah italijanske elektriške družbe, ki so se med seboj borile za vpliv in koncesije, obenem pa povsem izrinile vse slovenske pobude, ki so v zgodnjih dvajsetih letih še obstajale na področju elektroindustrije. Slovenci so ob vzpostavitvi fašistične oblasti še imeli v lasti posamezne mline in žage ter nekaj manjših elektriških strojev, večinoma le na enosmerni tok, ki pa jih zaradi pomanjkanja kapitala niso zmogli modernizirati. Oblast je vse nadaljnje pobude še dodatno omejevala z nepodeljevanjem koncesij zasebnikom, ki so bili svoje obrate prisiljeni opuščati in prodajati pod ceno, in tudi razlaščala, če so se znašli na poti višjim interesom.⁶¹ Družba SELVEG s sedežem v Trstu in področnim uradom v Gorici je bila leta 1920 ustanovljena prav na pobudo družbe SADE, da bi lažje zastopala regionalne interese. Sprva se je SELVEG ukvarjala samo z distribucijo električne energije, pozneje pa je tudi gradila daljnovode ter skrbela za prenos in

⁵⁸ *Elektrarne, mlini, žage*, str. 3.

⁵⁹ Rejec, *Deželna avtonomija leta 1922*, str. 61.

⁶⁰ *Razvoj elektrifikacije Slovenije*, str. 121.

⁶¹ *Razvoj elektrifikacije Slovenije*, str. 124.

celo proizvodnjo električne energije. Tudi družba SVEM (Società Veneta Elettroindustriale e di Metallizzazione – Beneška elektroindustrijska in metalurška družba) ni imela svojih elektrarn, ampak je skrbela za nakup in distribucijo električne energije na Krasu. Za razliko od te je milanska družba SACED (Società Anonima Centrale Eletttriche e Distribuzione – Elektriška in distribucijska delniška družba), ki je imela svoj področni urad v Kobaridu, imela v lasti dve manjši hidroelektrarni: prva, v Kobaridu (50 kVA, 3 kV, 50 Hz), je začela obratovati že v letih 1910/11, elektrarno Klavže v Podmelcu pa so zgradili leta 1931 in je imela instalirano moč 1015 kVA, do leta 1935 pa so ji postopoma dodali še dva generatorja manjših moči. Družba je upravljala tudi 10 kV daljnovod, s katerim je oskrbovala območje Kobarida, Tolmina, dolino Bače od Podbrda do Mosta na Soči, Cerkljansko in Goriška brda. Leta 1938 je vse omenjene elektroenergetske naprave odkupila družba SELVEG. Na trg z električno energijo je v določeni meri uspelo poseči še družbi SACEIO (Società Anonima Costruzioni Eletttriche Italia Orientale – Delniška družba za elektriške gradnje vzhodne Italije). Na Hublju je leta 1931 zgradila lastno HE, ki je bila v tistem obdobju z dvema generatorjema moči 1900 in 950 kVA najmočnejša elektrarna na Primorskem. Družbi SELVEG je bila priključena leta 1935. S proizvodnjo električne energije se je ukvarjala tudi družba EFIS (Elettro ferroviaria italiana società – Italijanska elektro-železniška družba), s sedežem v Rimu in podružnico v Bovcu. Leta 1927 so začeli graditi dve HE – v Logu pod Mangartom in Plužni pri Bovcu, obe sta začeli obratovati leta 1931 in sta bili zgrajeni za gradbišča načrtovane dvotirne železnice iz Trbiža skozi Bovec in Kobarid do Mosta na Soči in nato naprej do Trsta po obstoječi trasi. Namera o gradnji železnice se ni uresničila, zato je družba proizvedeno energijo lahko izkoriščala za elektrifikacijo bovškega in kobariškega območja. Leta 1928 je od slovenskega tovarnarja Oskarja Gabrščka odkupila tudi HE Tolmin, ki je obratovala od leta 1907 in bila posodobljena leta 1919, saj je bila med vojno porušena. Elektrarno so morali nato povem prenoviti še leta 1930, ko jo je visoka voda Tolminke porušila, ji odnesla jez in dotočni kanal. Družba EFIS je leta 1935 prodala vse elektriške naprave z elektrarnami vred milanski družbi AIESA (Alto Isonzo Eletttricità Società Anonima – Delniška elektriška družba za zgornje Posočje).

Kot najmočnejša med družbami se je tako uveljavila družba SELVEG, ki je po letu 1935 obvladovala večji del primorskega prostora, od leta 1941 pa je postala sestavni del močne tradicionalne italijanske družbe SADE, ki je bila ustanovljena v Benetkah leta 1905 in je po celotnem območju severne Italije imela v lasti velike HE in močno razpredeno mrežo visokonapetostnih daljnovodov, vendar je ohranila svoj upravni aparat.⁶²

Neuresničeni projekti

Po letu 1921 se je pozornost usmerila zlasti v Zgornje Posočje. Velike investicije, ki so poleg izrabe Soče kot vodnega vira predvidevale še izrabo Rabeljskega

⁶² *Razvoj elektrifikacije Slovenije*, str. 123.

jezera in zgornje Nadiže, naj bi prek visokonapetostnih daljnovodov oskrbovale industrijska središča ter omogočile elektrifikacijo železniških prog. Predvidevali so izgradnjo devetih elektrarn: Bovec z derivacijama Koritnice in Slatnice, Log z derivacijo Rabeljskega jezera, Predelice in Možnice, Lepena z derivacijo Lepenjice, Trnovo z derivacijami zgornje Soče pri Malniku, Zgornje Nadiže in Legrade, Na Logu z derivacijama izvira Soče in Zadnjice, Podklanec z derivacijo Soče, Plužna z derivacijo Glijuna, Žaga z derivacijo Učje ter Tolmin z derivacijo srednje Soče, Tolminke in Zadlaščice.

Koncesija, ki je vključevala pravico do izrabe vodne energije v zgornjem toku reke Soče in pritokih je bila sprva podeljena družbi SEFI (Socetà Elettro-Ferroviana Italiana – Italijanska železniška družba), ki je poudarjala nujnost izgradnje večjega števila elektrarn, posebej na območjih Julijske krajine, ki so bile priključene po vojni in kjer večje produkcije električne energije ni bilo. Prenašanje energije, ki so jo proizvedli obrati ob reki Tilment (Tagliamento), je bilo dolgoročno nerentabilno, sploh ob dejstvu, da je tako pomemben vodni vir, kot je bila Soča, ostajal neizkoriščen. Od politike so pričakovali še dodatno spodbudo, saj naj bi z izgradnjo tega omrežja novo priključena ozemlja še trdneje navezali na novo državo, »tujerodnim« prebivalcem tega območja pa naj bi tako tudi dali priložnost okusiti ekonomsko moč in veličino Italije. Z napredkom in višanjem življenjskega standarda naj bi se lažje vključili v novo italijansko stvarnost in vzljubili prednosti, ki jih je le-ta prinašala. Investitor in oblast naj bi delovala z roko v roki ter drug drugemu pomagala pri doseganju ne samo ekonomskih, temveč tudi političnih in nacionalnih ciljev na tem območju.⁶³ Gradnja kompleksa elektrarn na Soči naj bi predstavljala eno od najbolj veličastnih gradenj in dokazov moči in naprednosti fašistične oblasti. Dejstvo, da se je pri izvedbi precej zatikalo, pa je za oblast predstavljalo zadrego, ki je že mejila na blamažo.⁶⁴ V propagandnem gradivu in poročilih o uspehih prvega desetletja fašistične oblasti se Julijska krajina tako največkrat sploh ne omenja.⁶⁵ V primerjavi z razvojem, o katerem so, kljub svetovni gospodarski krizi, poročali iz Lombardije, Piemonta, Ligurije, pa tudi iz Toskane, Umbrije, Kampanje in Veneta, v Julijski krajini ni prihajalo do uresničitve že sprojektiranih elektrarn.⁶⁶

Koncesijo je nato prevzela družba AIESA, načrti pa so se začeli spreminjati. Že leta 1927 so projekte nekoliko prilagodili. Med Kobaridom in Gradiščem ob Soči so načrtovali postavitev šestih central in z njimi povezanih objektov, kot so jezovi, predori, galerije, derivacije itd., ter seveda visokonapetostne daljnovode.⁶⁷ V Logu pod Mangartom so zasnovali še eno manjšo elektrarno, ki naj bi se oskrbovala z derivacijo Mangartskega potoka, elektrarni Bovec so nameravali priključiti še derivacijo Šumnika iz doline Bavšice, Slatnico so preusmerili v elektrarno Trnovo. Povsem so spremenili projekt elektrarne Podklanec, ki so ga razdelili na dva dela.

⁶³ SI PANG 21, te. 15, a. e. 340, sig. 1/2, Impanti idroelettrici dell'alto Isonzo, programma elettrico.

⁶⁴ Sartori; Tigoli, *Le opere pubbliche nella Venezia Giulia*, str. 124.

⁶⁵ Calzavara, *Opere pubbliche*, str. 194–198.

⁶⁶ Calzavara, *Opere pubbliche*, str. 186 in 201.

⁶⁷ Sartori; Tigoli, *Le opere pubbliche nella Venezia Giulia*, str. 124.

Po prvem scenariju naj bi izrabili Sočo, za kar bi zgradili zajetje pri izlivu Vrsnika, po drugi varianti pa naj bi izrabili vodo iz elektrarne Na Logu. Najbolj drzno nadgradnjo so načrtovali za elektrarno Lepena, za potrebe katere naj bi zgradili zajetje Krnskega jezera. Od vseh teh načrtov sta bili zgrajeni samo dve: Plužna in Log-Mangart, ki sta začeli obratovati v letu 1931.⁶⁸ Tik pred kapitulacijo so v zgornjem Posočju načrtovali tri hidroelektrarne – v Predilu, na Koritnici ter pri Trnovem, ki naj bi skupaj proizvedle 29.153.000 kWh električne energije, čeprav po moči nobena ne bi preseгла elektrarne Doblar. Obstajali so tudi načrti za elektrarno pri Kobaridu, ki so predvidevali izgradnjo akumulacijskega jezera pri Selah pri Kobaridu, ki bi s kapaciteto 26.000.000 m³ povsem spremenil videz pokrajine.⁶⁹

Že v fazi načrtovanja je postalo jasno, da bi izgradnja teh obratov posegla v že podeljene koncesije. Družbe, ki so že obratovala, so začele vlagati ugovore, saj bi podeljevanje novih koncesij in posledično gradnja novih objektov (jezov in derivacij) posegla v njihove vodne pravice. Società anonima del filatoio meccanico di Aidussina (delniška družba Tekstilna predilnica Ajdovščina) in Consorzio delle acque dell' Agro monfalconese sta nasprotovali predvsem gradnji novih derivacij na Soči. Spreminjanje vodnega režima in neugodna dnevna nihanja v vodnem toku naj bi ogrozila industrijske obrate. Konzorcij, ki je upravljal vodno energijo na območju Tržiča (Consorzio delle acque dell' Agro monfalconese), je želel zagotovilo, da bo iz reke Soče pri Zagraju lahko izčrpal vsaj 21,5 m³ vode na sekundo, izražali pa so dvom, da bo ob tolikšnem številu objektov na Soči sploh še mogoče zagotavljati konstanten dotok vode. Predilnica iz Ajdovščine je za svoj obrat v Stražicah zahtevala pretok 45 m³ vode na sekundo. Investitor, SEFI, je obema industrijskima obratoma, ki sta stala za centralo v Tolminu, zadnje od načrtovanih elektrarn, zagotavljal reden dotok vsaj 30 m³ vode na sekundo. Priznavali so, da bodo ob večjem povpraševanju po energiji ali ob večji suši prisiljeni zaježiti večjo količino vode in torej poseči tudi v ta pretok, vendar naj bi v projektu predvideli ustrezne ukrepe, ki naj bi zmanjšali škodo obstoječim industrijskim obratom. Del vode naj bi pri Mostu na Soči preusmerili iz Idrijce, obljubljali pa so še druge ukrepe.⁷⁰ Koncesija, ki je bila podeljena, je izključevala vode iz Tolminke in Zadlaščice ter iz višjega toka Slatenika, ker je prevladalo mnenje, da je bila načrtovana gradnja preveč kompleksna in zato neizvedljiva. Preostala dela naj bi izvedli v desetih letih. Načrti so postajali vse bolj megalomanski, saj jih je vodila misel, da zadovoljujejo energetske potrebe za prihodnost. Primer take gradnje je bil sprva načrtovani jez pri Podskali, ki so ga nato premaknili za približno dva kilometra vzdolž toka ter ga predvideli ob sotočju Soče in Vrsnika. Kot »kolosalnega« in »ekonomsko vprašljivega« so ga označili celo investitorji.⁷¹ Še bolj megalomanske pa so se zdele ideje o izrabi vode iz Bohinjskega jezera. Leta 1940 je italijansko zunanje ministrstvo dobilo pooblastilo, da doseže mednarodni sporazum z Jugoslavijo, po

⁶⁸ *Elektrarne, mlini, žage*, str. 6. Glej tudi SI PANG 21, t. e. 17, a. e. 343, sign. 4 in a. e. 344, sig. 5.

⁶⁹ SI AS 1643, t. e. 34, a. e. 476/ VI, 7.

⁷⁰ SI PANG 21, t. e. 15, a. e. 340, sig. 1/29.

⁷¹ SI PANG 21, t. e. 15, a. e. 340, sig. 1/1, Relazione generale.

katerem bi del vodne sile iz Bohinjskega jezera preusmerili v dolino Soče. Predvidevali so gradnjo predora premera 3,60 m in dolžine 13,5 km, ki naj bi povezal Bohinjsko jezero in dolino Soče. Centralo naj bi locirali nad Mostom na Soči in naj bi proizvedla kar 200.000.000 kWh električne energije na leto, posledično pa naj bi se povečala tudi proizvodna v Dobarju in vseh elektrarnah po toku reke Soče navzdol, ki naj bi izkoriščale povečan vodni pretok.⁷²

Začetek predvidenih del se je vedno znova zamikal tudi zaradi nasprotujočih si interesov. Tak primer je bil spor med SEFI in Società Miniere e Cave di Predil (Rabeljska rudarska družba), ki sta obe nameravali izkoriščati vode iz Rabeljskega jezera. Pri tem se družbi nista mogli medsebojno dogovoriti o količini vode, ki naj bi bila konstantno na voljo družbi SEFI, zaradi česar se je Direkcija za vode znašla v vlogi rabsodnika med dvema družbama, ki sta s koncesijami posegali v pravice druga druge. V skladu s koncesijskimi načrti sta se odvijali samo gradnji elektrarn Plužna in Log-Mangart, pri preostalih načrtovanih posegih pa so z deli zaostajali do te mere, da so morali že v letu 1929 zaprositi za spremembo gradbenega dovoljenja in za odlog predvidenega začetka gradnje.⁷³ Ker se je začetek gradnje vedno znova zamikal, so se načrti izkazali za neustrezne že pred začetkom del. Investitor je zato vedno znova popravljajl projekt in moral vedno znova tudi vlagati prošnje za dodelitev koncesije in vedno znova pridobivati soglasja vseh vpletenih.⁷⁴ Investitorji so pogosto poročali tudi o težavah s slabimi prometnimi povezavami. Pred dejanskim začetkom gradnje so zato pogosto izgubljali čas z gradnjo povezovalnih cest in mostov, kar je investicijo vedno znova dražilo. Poleg tega je bilo treba zagotoviti nastanitve za gradbene delavce ter jim zagotoviti prehrano in dodatno oskrbo.⁷⁵

Poplavo načrtov je mogoče spremljati tudi v tridesetih letih. Družba SEFI je spremenila projekt elektrarne Trnovo z derivacijo Koritnice pod Rabelnikom, Soče pri sotočju Golobarja, ter Slatnice, leta 1937 pa so spremenili še lokacijo same elektrarne, ki so jo po novem umestili bližje Trnovemu. Leta 1933 je svoje načrte za dve hidroelektrarni predstavila Società Idroelettrica Goriziana (Goriška hidroelektriška družba), ki je načrtovala postavitve ene elektrarne pri Kobaridu, druge pa pri Volčah, za kar bi bilo treba zgraditi zajetje Soče pri Kamnem. Leta 1937 so omenjene načrte opustili in načrtovali zgolj še elektrarno v soteski nad Kobaridom, ki je predvidevala postavitve jezua, čigar dimenzije so z leti precej spreminjali. Postavitve jezua pri Kobaridu je leta 1943 načrtovala tudi družba SADE, ki je zajeto vodo nato nameravala speljati do Tolmina, kjer bi nato dejansko stala elektrarna. Leta 1941 so predstavili tudi načrte postavitve elektrarne v Bači pri Modreju, ki bi se z vodo oskrbovala iz zajezitve pri Oblokah na Bači ter iz Koritnice in Kneže, na kateri so načrtovali postavitve velikega jezua Lisec. Leta 1942 je svoje načrte predstavila tudi družba AIESA. Začela je projektirati elektrarno Kršovec, ki

⁷² SI AS 1643, t. e. 34, a. e. 476 / VI, 7.

⁷³ SI PANG 21, t. e. 15, a. e. 340, sign. 1/2, Programma elettrico.

⁷⁴ SI PANG 21, t. e. 17, a. e. 344, sign. 5, Direzione generale delle acque e degli impianti elettrici.

⁷⁵ SI PANG 21, t. e. 17, a. e. 344, sign. 5, Progetto definitivo per l'utilizzazione delle forze idriche della valle Lepenia.

bi izkoriščala derivacijo Koritnice pri trdnjavi Kluže in Šumnika v dolini Bavšice. Vodo te elektrarne bi nato še enkrat izkoristili, saj bi ji dodali derivacijo Slatnice in bi ju nato skupaj preusmerili v elektrarno pri Trnovem. Nobeden od teh projektov ni bil uresničen.⁷⁶ Leta 1942, torej že v času vojne, se je začel tudi spor za pravico do izrabe vodne sile med Società anonima Miniere e cave del Predil, ki je imela obstoječo koncesijo za izrabo reke Koritnice in ki je predvidevala postavitev 1.000.000 m³ velikega zajetja v občini Bovec, ter AIESA, ki je želela koncesijo za izrabo vodne sile Koritnice in Bavšice ter zgraditi 22.000.000 m³ veliko vodno zajetje. Prvi bi vso energijo potrebovali za oskrbo rudnika, druga družba pa je načrtovala postavitev 130 kV daljnovoda dolžine 17 km, ki naj bi novo zgrajeni objekt povežala s centralo Trnovo, od tam pa naj bi po daljnovodu Trnovo–Mestre dolžine 140 km energijo prenesel do industrijskih odjemalcev. Samo manjši del je bil torej namenjen oskrbi prebivalstva in industrije v neposredni bližini, večino pa naj bi odkupila industrijska družba VETROCOKE. Ta je takrat trpela zaradi neredne oskrbe z nafto in drugimi trdimi gorivi, ki so jih preusmerjali za potrebe vojske, in si je želela stabilne oskrbe z električno energijo. Rudnik, ki si je namesto prenove svoje obstoječe centrale v Logu pod Mangartom želel postaviti nov in zmogljivejši objekt na Koritnici, je prejel očitke, da deluje v nasprotju z nacionalnim interesom. Kljub dejstvu, da je rudnik zagotavljal petino vseh državnih potreb po cinku in velik del potreb po svincu, so mu očitali protidržavno držo, ker se ni želel podrediti višjim interesom. Oba projekta sta bila predstavljena javnosti na Tehničnem uradu v Gorici, kjer so imeli možnost ugovora vsi, ki bi zaradi omenjene gradnje utrpeli kakršnokoli škodo. Stranke v postopku so bile tako osebe javnega značaja, kot je bilo Vojno ministrstvo, Direkcija za ceste, Oddelek za ribištvo kot tudi zasebni lastniki majhnih obratov, predvsem žag in mlinov. Ti niso bili povsem brez pravic. Odredba št. 1032 je njihove interese delno ščitila in jim priznavala pravico do odškodnine zaradi nastale škode oz. če se je ugotovilo, da je njihova dejavnost nezdržljiva s projekti novega koncesionarja. Če so imeli dokaze o pravici do uporabe vodnih virov, jim je bila priznana odškodnina za izpadli dohodek za leta veljavnosti njihove koncesije. V tem postopku je bila večina ugovorov malih zasebnih lastnikov zavrnjenih, pravica do odškodnine pa je bila priznana Štefaniji Kovač iz Vodence pri Bovcu, ki ji je uspelo dokazati obstoj koncesijskih pravic na Koritnici in s tem upravičenost svojih zahtev.

Uprava rudnika se je pritoževala, da je oblast več kot eno leto namerno zavlačevala postopek dodelitve koncesije, zato da je družba AIESA lahko oddala svojo vlogo in da je omenjeno družbo tudi ves čas favorizirala. Uprava rudnika je svojo vlogo namreč vložila 2. aprila 1941 ter pridobila vsa potrebna dovoljenja in soglasja. Družba AIESA pa je svoj načrt vložila 18. aprila 1942 in ga predstavila kot nadgradnjo že obstoječe koncesije za izrabo vodnega vira reke Koritnice. Koncesija je bila nazadnje res podeljena omenjeni družbi, saj naj bi njen projekt bolj sledil nacionalnemu interesu, rudnik pa so zavarovali s klavzulo, da jim mora AIESA dobavljati energijo – vsaj 3.000.000 kWh na leto po vnaprej določeni

⁷⁶ *Elektrarne, mlini, žage*, str. 7.

ceni, čeprav si je rudnik želel zagotovilo o vsaj 4.500.000 kWh.⁷⁷ Družbo so oprostili dolžnosti, da del proizvedene energije nameni lokalnemu okolju, kot je to predvideval zakon. To so utemeljili z dejstvom, da v bližnji okolici ni bilo posebnih potreb po električni energiji in tudi ne zanimanja zanjo. Tako okolje kot tudi večinsko prebivalstvo naj bi po njihovem mnenju ne bili na stopnji razvoja, da bi to energijo potrebovali ali si je želeli. Del energije so prednostno rezervirali za državne železnice ter občino Bovec, če bo izkazala interes zanjo v roku štirih let od izdaje odločbe. Manj uslužna je bila oblast glede dolžine trajanja koncesije: družba jo je želela za obdobje 60 let, česar pa niso dosegli. Koncesije naj bi bilo namreč treba vedno znova preverjati in preučevati njihovo rentabilnost. Poleg tega so jim za začetek izdaje koncesije določili leto 1926, ko je bila izdana prva listina, kar je obdobje izkoriščanja močno skrajšalo. Po odločbi naj bi po koncu koncesije postale državna last brez vsake odškodnine vse zaježitve, kanali in vsa preostala infrastruktura. Država si je pridržala tudi pravico, da poseže v lastništvo drugih objektov, stojne opreme, transformatorjev in distribucijskega omrežja, pri čemer pa bi podjetju izplačala odškodnino v višini cene materiala ter svojo namero sporočila vsaj tri leta pred načrtovanim prevzemom.⁷⁸

Vsaka neuresničena projektna dokumentacija je predstavljala veliko izgubo za podjetja, saj je bilo treba vsakokrat znova financirati geološke in potresne študije ter vse statične izračune. Prav slednji so bili zaradi obveznega varčevanja z železnimi konstrukcijami vedno na meji mogočega, še dodatni pomisleki pa so se začeli po izbruhu vojne, ko je bilo treba razmišljati o varnosti takih gradenj in predvideti možnost hitrega praznjenja vodnih zajetij v primeru letalskega napada ali druge oblike invazije.⁷⁹ Gradnje in investicije so ob koncu tridesetih let ostajale neuresničene tudi zaradi razmer na trgu z električno energijo. Vlada je cene energije blokirala v želji zaščititi industrijsko proizvodnjo, s tem pa je v nezavidljiv položaj spravljal elektro-distribucijska podjetja, ki so se sprijemala z naraščajočimi stroški gradnje, vedno novimi zahtevami, ki so jih morali izpolniti pred začetkom gradnje, po izbruhu druge svetovne vojne pa je vse večjo težavo predstavljalo tudi pomanjkanje delovne sile. Naraščajočih cen niso smeli preleti v končno ceno električne energije, zato je kljub izkoriščanju vseh vladnih subvencij obstajal precejšen razkorak med investicijo in pričakovanim izkupičkom. Zamisel o gradnji centrale med Kobaridom in Tolminom je tako leta 1943 dokončno zamrla, saj so bile cene energije blokirane že od leta 1936. Stroški obratovanja za vsako leto koncesije so znašali 16.000.000 lir, ob takratnih cenah električne energije (0,12 l/kWh) pa več kot 11.000.000 lir letnega izkupička ni bilo mogoče pričakovati.⁸⁰

⁷⁷ SI PANG 21, t. e. 20, a. e. 350, sign. 12.

⁷⁸ SI PANG 21, t. e. 20, a. e. 350, sig. 12.

⁷⁹ SI PANG 21, t. e. 22, a. e. 352, sign. 13.

⁸⁰ SI PANG 21, t. e. 29, a. e. 363, sig. 24. O specifičnih težavah z delovno silo v elektro-distribucijskem sektorju glej tudi Nardiello, *Diga di ritenuta*, str. 19.

Doblar in Plave

Projektna dokumentacija za gradnjo objektov na srednjem toku reke Soče je bila predstavljena že leta 1925. Società idroelettrica Goriziana je za gradnjo že pridobila koncesijo, vendar gradnje ni začela. Koncesijo je nato prevzela SADE (Società Adriatica di Elettività – Azienda Idroelettrica). Pred dejansko izvedbo so projekte večkrat spreminjali in prilagajali. Nazadnje se je zmanjšalo število načrtovanih objektov iz prvotno načrtovanih pet na štiri, saj so namesto dveh ločenih central na Mostu na Soči ter pri Doblarju zgradili zgolj slednjo. Povečali so volumen zajetja pri Mostu na Soči, ki je tako znašal že 6.400.000 m³, ter tako regulirali celoten tok srednje Soče.⁸¹

Objekt	Predvidena moč	Cena gradnje (v lirah)
Most na Soči - Doblar	30 000 kWh	70 000 000
Kanal	10 000 kWh	23 000 000
Ložice	8000 kWh	20 000 000
Solkan	20 000 kWh	45 000 000

Predvidene hidroelektrarne na srednjem toku reke Soče ter cena njihove izgradnje.

Vir: SI PANG 21, t. e. 25, a. e. 357, sign. 18, Relazione tecnica generale.

Po številnih preprekah je gradnja v drugi polovici tridesetih let vendarle dobila večji zagon. Režimska propaganda se je v letu 1939 tako lahko pohvalila z dejstvom, da je v Julijski krajini potekalo več investicij v elektrodistribucijsko omrežje v skupni vrednosti 600.000.000 lir, ki naj bi skupaj zagotovile 97.000 kW električne energije, zgrajeno naj bi bilo več kot 2500 km transportnih linij za prenos električne energije, elektrificiranih naj bi bilo tudi 764 naselij, kar je pomenilo, da je sadove uspeha lahko uživalo 1.050.000 od skupnih 1.700.000 prebivalcev. Načrt je ostajal enak: izkoristiti ves potencial Soče, od Kobarida do Gradiške, kar naj bi dosegli z gradnjo »najbolj gigantskih konstrukcij, ki so bile ustvarjene od začetkov fašističnega imperija«.⁸²

Če bi bil drugi sklop načrtov v celoti uresničen, bi bilo v zgornjem in srednjem toku Soče zgrajenih pet velikih vodnih zajetij. Največje bi bilo v Kobaridu (15.090.000 m³), nato pa naj bi jim sledila še zajetja v Kamnem (2.000.000 m³), Mostu na Soči (6.400.000 m³), Kanalu (1.300.000 m³) ter Solkan (3.500.000 m³). Te gradnje bi povsem spremenile pretok Soče, ki bi na tak način postala povsem regulirana in uporabna za izkoriščanje.⁸³ Gradnjo elektrarn na srednjem toku Soče je SADE začela leta 1936. Zgradili so dve elektrarni moči 48.000 kW, s povprečno letno produkcijo 240 milijonov kWh. Za potrebe teh dveh central je SADE zgradila še akumulacijsko jezero pri Mostu na Soči, ki z vodo oskrbuje elektrarno Doblar ter jez pri Ajbi, ki omogoča neodvisno delovanje centrale Plave. Od načrtovanih 10

⁸¹ SI PANG 21, t. e. 25, a. e. 357, sign. 18, Progetto di variante in sede esecutiva dell'impianto di S. Lucia d'Isonzo – Relazione tecnica.

⁸² Sartori; Tigoli, *Le opere pubbliche nella Venezia Giulia*, str. 122–124.

⁸³ SI PANG 21, t. e. 28, a. e. 362, sign. 23.

velikih elektrocentral v zgornjem in srednjem toku reke Soče sta bili tako zgrajeni manjši zajetji in elektrarni pri Kobaridu in Tolminu, ponos pa sta vzbujali zlasti elektrarni Doblar (zgrajena leta 1939) ter Plave (zgrajena leta 1940). Elektrocentrala pri Dolgi Njivi na Pevmici bi bila po moči enakovredna centrali v Plavah. Na leto naj bi proizvedla 80.000.000 kWh energije ter tako postala tretja v nizu velikih objektov v srednjem toku reke Soče. Načrti za njeno izgradnjo so zastali po kaptulaciji Italije, enaka pa je bila tudi usoda HE Koritnica in Trnovo.⁸⁴ Po vojni so v prepričanju, da bo prevladal razum ter da bodo odločevalci po vojni upoštevali »naravne, nacionalne in gospodarske« interese območja ter ga ponovno vključili v okvir Republike Italije, nadaljevali z načrti, pripravo dokumentacije, obnovo in prvimi investicijami.⁸⁵

Pred tem je obstajal načrt za gradnjo elektrarne pri Mostu na Soči, ki bi izkoriščala vodno silo iz zajezitve Soče in Idrije. Uresničila se je druga možnost – zgradili so jez pri Podselu in vodo nato speljali do Doblarja. Elektrarna Plave z jezom pri Ajbi je nastala, potem ko so opustili načrtovane elektrarne pri Ložicah in Kanalu.⁸⁶

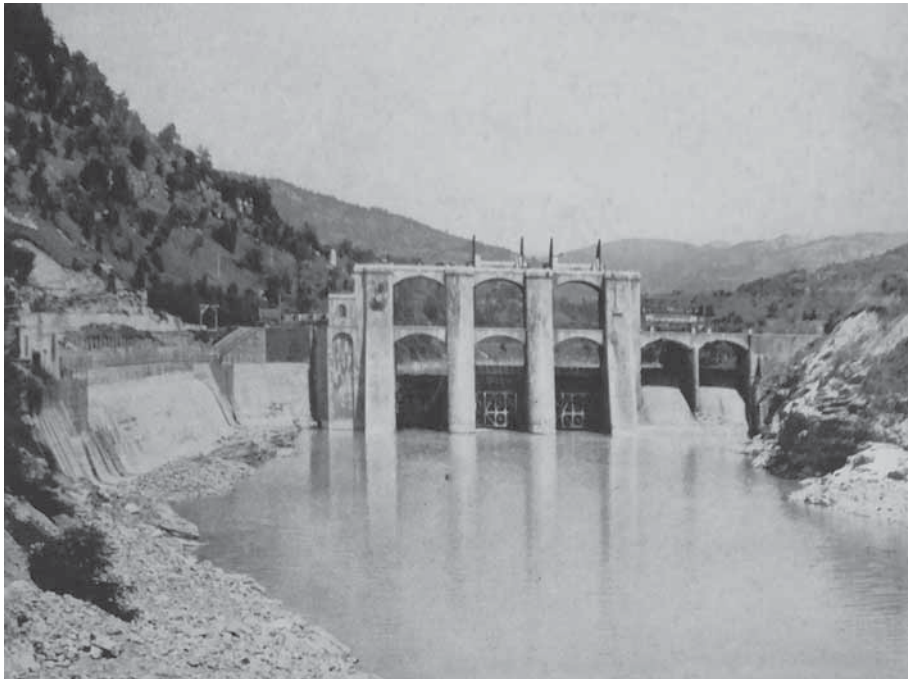
Jez Podselo.

Vir: Lo sfruttamento idroelettrico di Tagliamento Cellina Isonzo, str. 24.

⁸⁴ SIAS 1643, t. e. 34, a. e. 476/VI, 7. Glej tudi: Sartori; Tigoli, *Le opere pubbliche nella Venezia Giulia*, str. 124–125, in *Razvoj elektrifikacije Slovenije*, str. 123.

⁸⁵ Luzzatto-Fegiz (ur.), *L'economia della Venezia Giulia*, str. 71–72 in 154–156.

⁸⁶ *Elektrarne, mlini, žage*, str. 7.

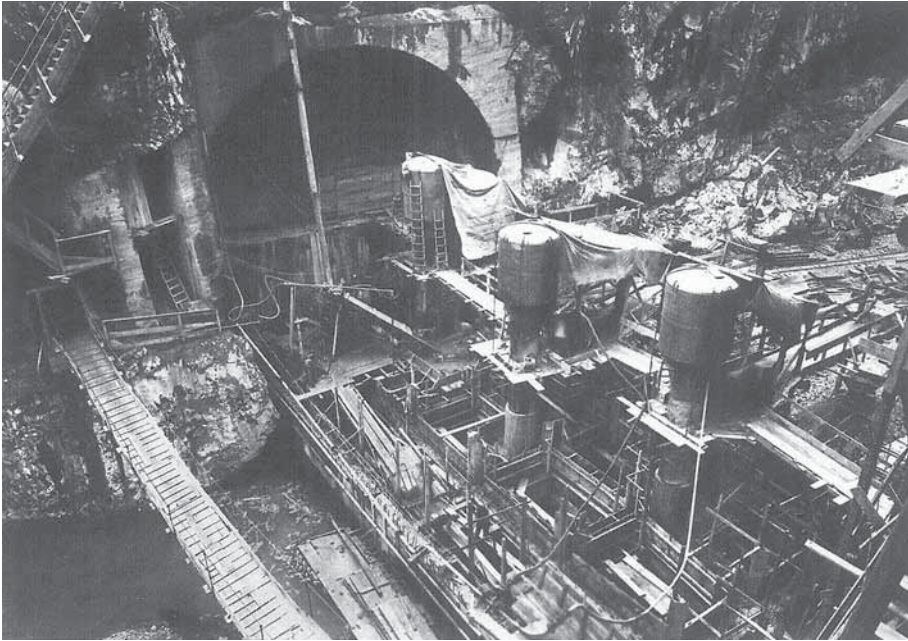
Jez in zajetje pri Ajbi.

Vir: Lo sfruttamento idroelettrico di Tagliamento Cellina Isonzo, str. 25.

Elektrarni Doblar in Plave sta veljali za inženirska bisera. HE Doblar je bila grajena tako, da bi jo morebitni napad iz zraka kar najmanj prizadel, saj bi to sicer pomenilo sprostitev ogromnega vodnega vala in katastrofo za celotno Posočje. Gradnja elektrarne je potekala v več etapah: prvotno grajeni jez pri Podselu je dvignil nivo vode s 119 m nadmorske višine na 153 m nadmorske višine. Na desnem bregu so bile načrtovane derivacije, vodo pa so do generatorske turbine nato speljali po 3820 metrov dolgi galeriji. Tako galerija kot jedro centrale in odtočni kanal, po katerem se je voda vračala v strugo, so bili v celoti vkopani v goro. Najranljivejši del infrastrukture je bil nasip jezu, ki ga ni bilo mogoče povsem zavarovati. Zaradi ugodnega reliefa sicer ni bil povsem izpostavljen morebitnemu bombardiranju, kljub temu pa je bil načrtovan tako, da ga je bilo v skrajnih razmerah mogoče izprazniti v roku dveh do treh ur.⁸⁷

Država je za izvedbo omenjenih investicij ponujala subvencijo v višini 30 odstotkov celotne cene gradnje jezov in umetnih jezer, vendar je istočasno ceno električne energije zamrznila pri 0,11 lire za kWh, kar pomeni, da je bil novi objekt nerentabilen že pred začetkom gradnje. Od države so zato pričakovali večje spodbude, saj naj bi bila gradnja teh objektov nedvomno tako v regionalnem kot nacionalnem in političnem interesu. S temi gradnjami naj bi končno postavili temelj

⁸⁷ SI PANG 21, t. e. 25, a. e. 357, sign. 18, Progetto di variante in sede esecutiva dell'impianto di S. Lucia d'Isonzo – Relazione tecnica. Glej tudi: Sartori; Tigoli, *Le opere pubbliche nella Venezia Giulia*, str. 125.

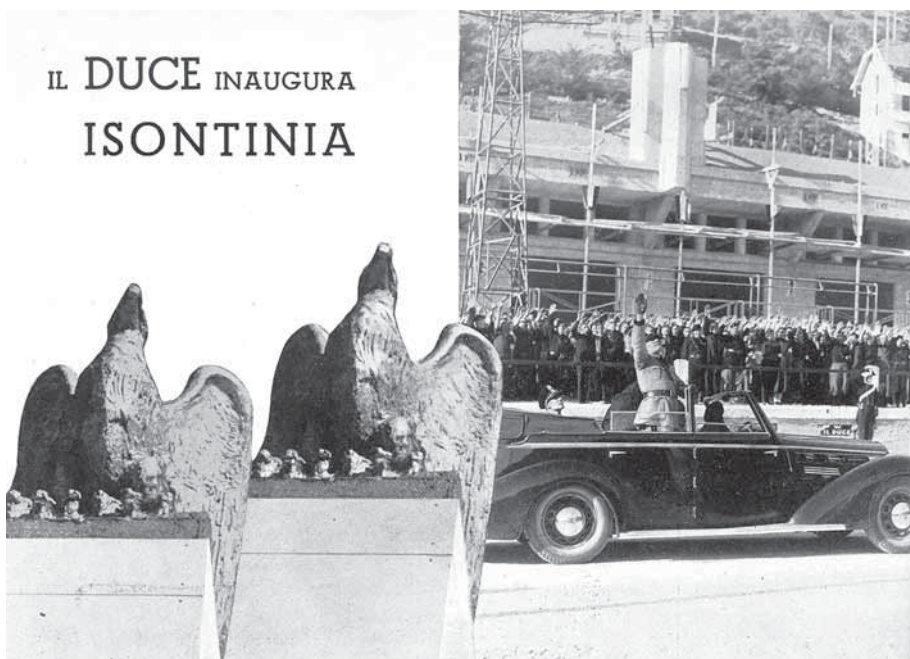
Gradbišče jezu Podselo.

Vir: Sartori; Tigoli, Le opere pubbliche nella Venezia Giulia, ob str: 124.

razvoja ozemelj, ki so bila Italiji priključena najpozneje in kjer so vladale napetosti na nacionalni ravni. Ne samo razvoj industrije, od teh investicij so si obetali tudi krepitev italijanskega značaja teh krajev, kar je bilo zagotovo vredno dodatnih spodbud.⁸⁸ Centrali sta veljali za »avtarkijo v praksi« in sta bili zato deležni izdatne

⁸⁸ SI PANG 21, t. e. 25, a. e. 357, sign. 18.

podpore in pozornosti, saj so Mussolinija osebno obveščali o poteku gradnje in začetku obratovanja.⁸⁹

Mussolini med slavnostnim odprtjem HE Doblar in naselja Isontinia.

Vir: Celona, Trionfale viaggio del Duce nel Goriziano, b. p.

Družba SADE, ki jo je posebej lastnik Giuseppe Volpi, je v projektni dokumentaciji izražala pričakovanja, da bi oblast gradnje v Posočju podprla z dodatnimi subvencijami in olajšavami ter jim s tem priznala posebne zasluge pri širjenju fašizma in italijanske kulture v teh zaostalih krajih. Formalnega priznanja posebnih zaslug za narod so bili Volpi in njegovi delavci deležni leta 1938 med obiskom Benita Mussolinija. To jim je prineslo predvsem čast, vsekakor pa so si v naslednjih fazah gradnje obetali tudi konkretnjšo pomoč. Mussolini je med svojim obiskom krajev med Trstom in Kobaridom veliko pozornosti in hvale namenil prav sistemu hidroelektrarn na Soči, ki naj bi zagotavljale avtarkijo, industrijski napredek, bile pa naj bi tudi najlepši simbol superiornosti italijanskega znanja, kulture in civilizacije. Kraje, kjer so živeli večinoma skromni hribovski kmetje, naj bi iz srednjeveške zaostalosti potegnili v novo dobo razvoja. Mussolini si je na kratko ogledal gradbena dela v Plavah, veliko pozornosti pa je namenil objektom v Doblarju, kjer je bila gradnja v polnem zamahu. Mussolini je najprej otvoril novo naselje Isontinia z domovanji za gradbene delavce in njihove družine, nato pa si je ogledal še strojnico, dovodni predor in preostalo infrastrukturo. Z dvigom ogromne italijanske zastave, dučejevim rimskim pozdravom in ob navdušenem vzklikanju množice prisotnih je bila HE Doblar uradno odprta kljub dejstvu, da dela še zdaleč niso bila končana. Mussolini

⁸⁹ *Il Piccolo della Sera*, 17, št. 6008, 3. 4. 1939, Autarchia in azione.

se je posebej zaslužnim delavcem ter tistim, ki so imeli deset in več otrok, osebno zahvalil. Podelil jim je bankovce za 500 in 1000 lir ter si nato ogledal še gradbišče pri Podselu. »Mastodontska investicija«, med katero so izkopali več kot 725.000 m³ zemljine in kamenja, naj bi bila sad neutrudnega dela in strasti, ki jo je fašistični režim vcepil v Italijane. Proizvod elektrarne naj ne bi bila zgolj elektrika, prepotrebna za industrijski razvoj. Že med njihovo gradnjo naj bi se po njihovi zaslugi rojeval tudi novi človek, fašist, ki je cenil delo, napredek, ter razumel, da je avtarkija pogoj za popolno neodvisnost naroda. Ekonomski interesi in boj za avtarkijo se nikjer v Italiji niso tako popolno spajali z nacionalnimi in političnimi interesi kot prav v Posočju, kar je vsekakor opravičevalo njihovo izvedbo. Tujerodni prebivalci, ki so se po pisanju režimske propagande samoiniciativno zgrinjali, da bi v živo videli utemeljitelja imperija, so bili deležni zgleda dela in moči volje ter so lahko prepoznali veličino in premoč italijanske kulture.⁹⁰

Zemlja zasebnih lastnikov

Pri projektih, ki so prišli v končno fazo izvedbe, so se investitorji neizogibno srečali še z eno težavo: pridobivanjem zemljišč, ki so bila v zasebni lasti, in odkupom različnih koncesij, predvsem ribiških pravic, ki so jih zasebniki imeli v lasti. V dokumentaciji podjetja ponavadi pišejo, da so pogajanja potekala v vljudnem toku in da z odkupom ni težav. Cenitev so izvedli v sodelovanju s Tehničnim uradom Gorica, ki je deloval v okviru Ministrstva za javna dela, v primeru prisilnega zasega zemljišč pa je postopek vodila prefektura iz Gorice. Investitor ni mogel ravnati povsem samovoljno in je veljal za eno od strank v postopku. Tehnični urad je v primerih, da se investitor in lastnik zemljišča oz. nosilec koncesije nista zmožla dogovoriti, zahteval pridobitev izvedenskih mnenj, zaslišanje prič ter ogleda na terenu. Lastniki zemljišč so imeli možnost pritožbe, vsekakor pa je prebivalstvo na obravnavanih področjih imelo pravico do odškodnin. Po prepričanju oblasti in investitorja so bile odškodnine odmerjene velikodušno, predvsem glede na splošno slabo socialno stanje ljudi, nedonosnost zemljišč in dejstva, da je bila večina vrednejših zemljišč, sadovnjakov in gozdov močno poškodovanih med prvo svetovno vojno in torej brez prave vrednosti. Lastniki zemljišč se s takim stališčem niso vedno strinjali. Kmetje niso imeli pravega vpliva na to, v katero kategorijo bo njihovo zemljišče razporejeno, niti na višino uradne cenitve. Imeli so sicer pravico zahtevati višjo ceno za svoje zemljišče, vendar je bilo manevrskega prostora malo, investitor pa je v skrajni sili lahko tudi prisilno zasegel zemljišče, če je dokazal, da je to v javnem interesu. Za načrtovano gradnjo jezua pri Kobaridu so predvidevali odkup 282.630 m² zemljišč, za kar je investitor načrtoval izplačilo 84.789 lir. V povprečju naj bi lastniki tako dobili 0,30 lire za m². Cena je sicer nihala od 0,10 lire za m² za slabša zemljišča do 0,50 lire za m² za boljše. Za gozd so praviloma ponujali 0,30 lire za m², ker je lastnik gozd lahko pred

⁹⁰ Celona, *Trionfale viaggio*, brez paginacije. Glej tudi: Mlakar, Benito Mussolini, str. 312–313.

prodajo posekal in prodal les.⁹¹ Zemljišča so bila torej ocenjena slabo, zlasti če jih primerjamo s cenami siceršnjih življenjskih dobrin. Odkup zemljišč se je odvijal v obdobju, ko je bila tržna vrednost kmetijske zemlje izrazito nizka. V tridesetih letih so cene zemljišč namreč izrazito upadle, saj je v letih po izbruhu ekonomske krize veliko prezadolženih kmetov prodajalo svoja zemljišča.⁹² Zneske so izračunali na podlagi pričakovanega letnega donosa, ki je bil za uradne statistike ponekod skoraj ničen tudi zaradi izjemno strmih in neugodnih leg. Kar je bilo za uradnike le kup kamenja, je bilo za povprečnega kmeta v Posočju pašnik, zato je neizogibno prihajalo do sporov. Površin, ki bi bile primerne za oranje in torej edine ocenjene po ceni 2 liri za m², v Posočju po uradnih cenitvah tako rekoč ni bilo. Dodatne težave je predstavljalo neujemanje uradnih evidenc – lastnik in uporabnik nista bila vedno ista oseba, in če se nista mogla dogovoriti, komu pravzaprav pripada odškodnina, je bilo zemljišče na koncu zaseženo. Težave je povzročala tudi izjemna razdrobljenost zemljišč, saj so bile parcele razdeljene celo na 21 delov, številni od teh lastnikov pa so bili razseljeni in jih ni bilo mogoče izslediti. Kadar ni bilo mogoče doseči soglasja vseh lastnikov, je bilo zemljišče preprosto zaseženo.⁹³

Cenitev je bila narejena natančno – ocenili so lesno zalogo ter prešteli sadna drevesa, njihov obseg in vrsto, popisali naklon zemljišča ter ocenili katastrski dohodek, ki je iz posameznega zemljišča izhajal.⁹⁴ Primer take cenitve je posestvo Mihaela Namarja iz Ajbe, ki je bilo zaseženo za potrebe gradnje hidroelektrarne Plave. Namarju so našeli 52 sadnih dreves, od katerih so imela štiri drevesa premer več kot 26 cm, eno drevo je bilo premera 20 cm, preostalih 47 pa je bilo premera od 2 do 10 cm. Skupna vrednost nasada je bila tako ocenjena na 600 lir, medtem ko so mu za samo zemljišče ponudili 0,60 lire za m². Namar, tako kot še nekateri drugi lastniki, svojih zemljišč ni hotel prodati pod nobenim pogojem in se ni bil pripravljen pogajati. Investitorjem niso postavljali zahtev po višji odškodnini, temveč so vztrajali, da svoje lastnine nočejo prodati.⁹⁵

Na območju Mosta na Soči in Kanala so prisilno zasegli zemljišča devetim lastnikom v skupnem obsegu 18.622 m². Za zemljišča so lastnikom ponujali različne cene, od 0,20 do 1,50 lire za m², kar se je investitorjem zdela poštena cena glede na to, da je šlo večinoma za travnike in kamnite pašnike slabše kakovosti. Poraščene dele zemljišč naj bi le pogojno lahko imenovali gozd, poleg tega pa naj bi bili nakloni zemljišč preveč strmi za moderno obdelavo. Težava, ki se je pogosto pojavljala, je bilo dejstvo, da so bila zemljišča, ki so jih želeli pridobiti, pod hipoteko. Ponujene odškodnine pogosto lastniku niso omogočale niti poplačila dolgov, investitor je v imenu javnega interesa zemljišča nazadnje zasegel, kmet pa je na koncu ostal brez obojega – brez zemljišča in brez odškodnine. Prenos lastništva je bil tudi v teh primerih težaven zaradi razdrobljenosti lastniške strukture, do sporov pa je

⁹¹ SI PANG 21, t. e. 25, a. e. 357, sign. 18/2, Esproprio terreni in SI PANG 21, t. e. 28, a. e. 362, sign. 23, Impianto idroelettrico di Caporetto. Elenco proprietari.

⁹² Bianchetti, *Aspetti del paesaggio*, str. 56.

⁹³ SI PANG 21, t. e. 28, a. e. 362, sign. 23, Elenco proprietari.

⁹⁴ SI PANG 21, t. e. 25, a. e. 357, sign. 18/2, Esproprio terreni.

⁹⁵ SI PANG 21, t. e. 26, a. e. 359, sign. 20/8.

prihajalo tudi zato, ker so kmetje želeli iztržiti večje odškodnine. Marija Breščak z Mosta na Soči je tako namesto ponujenih 0,70 lire za m² zahtevala za svoje zemljišče 1,50 lire za m². Investitor, ki se je bil sicer pripravljen pogajati, na tako pretirano zahtevo ni želel pristati. Še bolj samozavesten je bil Anton Mikuž, prav tako z Mosta na Soči. Za zemljišča na Modrejcah, ki so bila ocenjena za »skalnate prepade z redkim grmičevjem z malo travniške ravnine in brez vsakršne kmetijske vrednosti«, je namesto 0,20 ter 0,70 lire na m² zahteval enotno ceno dve liri na m² in se ni bil pripravljen pogajati. Omenjeni je bil lastnik zemljišč v različnih krajevnih skupnostih, zato se njegovo ime v dokumentih pojavlja večkrat, saj je bil trdno prepričan, da ima za svoja zemljišča pravico pridobiti pravično odškodnino. Posebnega strahu pred oblastjo in investitorji ni zaznati. Ti so se do lastnikov zemljišč obnašali navidezno korektno, se bili pripravljeni pogajati, oblast pa se je v ta proces vmešala šele takrat, ko dogovora med obema stranema ni bilo mogoče doseči. V imenu javnega interesa je nazadnje prevladala pravica močnejšega.⁹⁶

Spori glede ribiških koncesij

Trši oreh je predstavljalo pet nosilcev ribiških koncesij, ki so vsi po vrsti zahtevali precej višje zneske odškodnin, kot jih je bil investitor pripravljen izplačati. Ocene vrednosti teh koncesijskih pravic sicer investitor ni določal sam. Za izračun zneska je bil odgovoren Področni urad za zaščito ribištva za Julijsko krajino s sedežem v Trstu. Znesek so izračunali tako, da so upoštevali povprečni letni ulov v treh letih pred izračunom, ga finančno ovrednotili, od tega zneska pa so nato odšteli stroške, ki jih je z opravljanjem dejavnosti imel nosilec te pravice: davke, stroške upravljanja, vzdrževanja rečne struge, pomlajevanje ribjega zaroda ter stroške dela. Dobljeni znesek so nato obrestovali po enotni petodstotni obrestni meri ter tako prišli do zneska, ki ga je investitor nato ponudil lastniku, ob čemer pa so vedno poudarjali, da so se bili o končnem znesku pripravljene vsaj delno še pogajati. Najbolj obsežen spor je potekal s Francem Skrtom z Mosta na Soči, ki je namesto 7260 lir odškodnine zahteval 90.000 lir. Skrt, ki je ribiško pravico na 3,5 km odseku reke Soče odkupil leta 1909 od baronice Winkler, naj bi letno nalovil približno 175 kg postrvi, redno pa je skrbel tudi za vnos mladice na svojem delu toka reke, kar mu je priznaval tudi investitor. Skrt, hotelir in gostilničar, pa je po drugi strani dokazoval, da je letno nalovil vsaj 300 kg rib, saj ni lovil le postrvi, da je ribe ponujal v svoji gostilni, kjer je zanje dosegal precej višjo ceno kot na prostem trgu, da so večino njegovih gostov v hotelu predstavljali športni ribiči ter da je torej tržil tudi ribolovna dovoljenja. Izpada teh dohodkov mu investitor ni želel povrniti. Družina Skrt je leta 1913 pridobila dovoljenje za postavitev posebne pasti znotraj toka reke, kar jim je omogočilo res obsežen ulov. Tak način ribolova je bil medtem razglašen za nelegalnega, zato mu je bil investitor pripravljen vrniti le izpad ulova na trnek, ki pa je bil seveda precej manjši. Ribji stalež naj bi zdesetkala tudi vojna, kar pa ni bila investitorjeva krivda.

⁹⁶ SI PANG 21, t. e. 25, a. e. 357, sign. 18/2, Esproprio terreni.

Skrť je po drugi strani dokazoval, da se je ulov zmanjšal šele po začetku pripravljanih gradbenih del in izgradnje jezua pri Podselu in da je investitor odgovoren za izpad v njegovem dohodku že po letu 1935. V ta namen ni dobil nikakršne odškodnine, čeprav je bil že s tem prikrajšan za vsaj 15.000 lir. V tem postopku je bilo izvedenih več zaslišanj prič in ogledov stanja na terenu, Franc Skrt si je najel odvjetnika, ki ga je v teh postopkih zastopal, najel pa je celo kmetijskega izvedenca in zemljeremca, ki naj bi določil pravo vrednost ribolovnega območja, ki si ga je lastil Skrt. Ta je potrdil, da je že gradnja jezua Podselo Skrtu prizadela hudo ekonomsko škodo, ki bi jo investitor moral povrniti. Pretok reke je bil upočasnen, voda je bila motna, kar je bilo posebej usodno za ribji stalež postrvi in lipanov, malo manj pa za mreene in krape. Letni donos naj bi tako znašal vsaj 3000 lir, saj se je ves čas navezoval na Skrtovo gostinsko in hotelirsko dejavnost, ki je bila od ribolova nedvomno odvisna. Izvedenec je vrednost ribolovne pravice tako ocenil na 85.000 lir, čemur pa je dodal 15.000 lir odškodnine, ki naj bi Skrtu pripadala za škodo, ki mu je bila povzročena med leti 1935 in 1939. To je pomenilo, da naj bi mu investitor izplačal okroglih 100.000 lir. Ministrstvo za kmetijstvo in ribištvo je nato imenovalo drugega izvedenca, ki je bil predsednik konzorcija za zaščito ribištva v Julijski krajini in naj bi podal še eno, bolj verodostojno mnenje. Iz davkov, ki jih je Skrt plačal v letih 1935–1939, teh prihodkov ni bilo mogoče zaznati, kar je lahko pomenilo, da teh dohodkov v resnici ni imel ali pa, da je Skrt državi utajeval realno stanje svojih prihodkov. Tehnični urad iz Gorice je v tem postopku odigral vlogo posrednika, pa tudi rabsodnika, saj naj bi ob koncu izdal odločbo, ki bi bila zavezujoča za obe strani. Izvedenec nasprotne strani je dokazoval, da je bil resnični dohodek precej nižji – čistega dobička naj bi bilo zgolj za 500 lir na letni ravni, zato naj bi odškodnina znašala največ 10.000 lir. Skrt se je nato obrnil na novega strokovnjaka agronoma, ki je nato napisal še eno mnenje. V njem je dokazoval pristranskost in površnost tržaškega izvedenca, ki je povsem zanemarl dohodke, ki jih je Skrtu prinašal lov na lipana, rečne rake in druge vrste rib, ter dejstvo, da je Skrt svojim gostom tržil tudi ribolovna dovoljenja. Pravni spor se je nato nenadoma zaključil, očitno s smrtjo Franca Skrta v letu 1941. Njegovi potomci so namreč očitno sprejeli ponudbo investitorja, kakšen znesek so nazadnje vendarle prejeli, pa Urad ni bil obveščen.⁹⁷

Med lastniki ribolovnih pravic najdemo tudi Antona Mikuža, še enega posestnika, gostilničarja in hotelirja z Mosta na Soči. V zameno za njegovo koncesijo naj bi mu pripadala odškodnina v vrednosti 2850 lir. Družba SADE je ponudbo »radodarno« izboljšala, kar pa je Mikuž zavrnil in zahteval izplačilo 45.000 lir, saj je na dejavnost ribolova navezoval tudi vse svoje druge aktivnosti, kar pomeni, da je na ribolovu temeljil ves njegov dohodek. Nasprotna stran mu je očitala neplačevanje davkov od teh dohodkov ter napihovanje števil z namenom okoriščanja in golju-fije. Mikuž je v postopku začel zahtevati še odškodnino za škodo, ki mu je bila že povzročena v času gradnje galerije pri Mostu na Soči in jezua Podselo – ogromno škode naj bi povzročilo zlasti miniranje. Njegove zahteve so zavračali tudi z

⁹⁷ SI PANG 21, t. e. 25, a. e. 357, sign. 18/3, Situazione dei diritti esclusivi di pesca del fiume Isonzo, Francesco Skrt.

dejstvom, da ni imel pravno formalno veljavne kupoprodajne pogodbe s prejšnjimi nosilci ribolovne pravice, baroni Winkler, temveč zgolj dvostransko, ročno pisano pogodbo, ki pa ni bila nikoli overjena. Mikuža so torej prisilili, da je začel najprej postopek dokazovanja pogodbe, ki jo je bilo treba prevesti in sodno overiti.⁹⁸

Podobna je bila tudi zgodba Frančiške Lovišček iz Gorenje vasi pri Kanalu, ki je namesto ponujenih 2750 lir odškodnine zahtevala 18.000 lir. Zaslišanje vseh vpletenih strani je potekalo ob prisotnosti tolmača, ki je poskrbel, da je lastnica razumela vprašanja. Tudi v tem primeru se je izkazalo, da lastnica dohodkov ni prijavljala in da od njih ni plačevala davkov.⁹⁹

Anton Žnidarčič iz Ajbe je v zameno za svojo ribolovno pravico zahteval 28.000 lir, znesek pa je nato znižal na 25.000 pod pogojem, da po koncu izgradnje hidrocentrale dobi vrnjeno ribolovno pravico vsaj nad delom rečnega toka, ki ga je obvladoval sedaj. Cenilec mu je prisodil pravico do 2630 lir, družba SADE pa je bila pripravljena ponudbo nekoliko zvišati, nikakor pa ne do zneska, ki ga je zahteval. Sodna pot, ki se ji je investitor želel izogniti, je bila tako edina možna. Tudi pri njem je postala očitna utaja davkov, kar je lastnika postavljalo v neugoden pogajalski položaj.¹⁰⁰ Povsem enaka je bila zgodba Ubalda Konjedica iz Anhovega, ki je namesto ponujenih 6800 lir zahteval povračilo v višini 36.000 lir. Upravni organ se je vedno znova postavil na stran investitorja in odločil, da so ponudbe dovolj velikodušne in da v ničemer ne kršijo pravic lastnikov. Konjedic je s pomočjo najetega izvedenca dokazoval, da so dela, ki jih je Società elettrica izvajala v zgornjem in srednem toku reke Soče, že od leta 1935 naprej povsem uničila dohodek iz naslova ribiške dejavnosti. Donosnost, ki so jo upoštevali pri izračunu potencialnih odškodnin, naj bi bila krivično nizka, saj je podjetje samo povzročilo njen padec, za kar ni nosilo nobene posebne odgovornosti. Gradnja je povsem spremenila vodno pretočnost reke, ki ni nihala več v skladu z letnim časom, temveč v skladu z interesi lastnikov. To je povsem uničilo ribji zarod, še posebej je bila občutljiva soška postrv, ki se po mnenju izvedenca sploh ni več naravno obnavljala. Prvi zametki ribiškega turizma, Konjediceve investicije v proizvodnjo ribjih mladice in tudi vsi drugi načrti so tako propadali, česar pa pri izračunu odškodnine niso želeli upoštevati. Po gradnji jezu pri Ajbi in vkopane galerije, po kateri naj bi voda potovala do Ložic, je bilo pričakovati skoraj popolno izsušitev tega dela struge in konec vsake ribiške dejavnosti. Izvedenec je pravično odškodnino ocenil celo na 50.000 lir, kar je bilo še več, kot je zahteval lastnik. Pri Tehničnem uradu je bilo izvedenih več zaslišanj prič, nazadnje pa se je upravni organ postavil na stran investitorja in odločil, da je ponudba dovolj velikodušna in da v ničemer ne krši pravic lastnika.¹⁰¹

⁹⁸ SI PANG 21, t. e. 25, a. e. 357, sign. 18/3, Situazione dei diritti esclusivi di pesca del fiume Isonzo, Antonio Mikuz.

⁹⁹ SI PANG 21, t. e. 25, a. e. 357, sign. 18/3, Situazione dei diritti esclusivi di pesca del fiume Isonzo, Francesca (Valentino) Loviscek.

¹⁰⁰ SI PANG 21, t. e. 25, a. e. 357, sign. 18/3, Situazione dei diritti esclusivi di pesca del fiume Isonzo, Antonio Žnidarčic.

¹⁰¹ SI PANG 21, t. e. 25, a. e. 357, sign. 18/3, Situazione dei diritti esclusivi di pesca del fiume Isonzo, Ubaldo Konjedic.

Zaključek

Sprememba državnega okvira je za Posočje pomenila občuten prelom v razvoju. Pred letom 1918 je na Primorskem v različnih obdobjih delovalo 16 manjših hidroelektrarn, katerih skupna moč je bila 466 kW, čemur je sledil skokovit napredek v obdobju med obema vojnama, ki pa se bolj kot v številu novo postavljenih central odraža v njihovi moči. Med letoma 1918 in 1945 je bilo namreč zgrajenih 16 novih hidroelektrarn, katerih moč je presegala 61.000 kW, večinoma je šlo že za elektrarne na izmenični tok. Zlasti Soča in njeni pritoki so veljali za potencial, ki bi s pravilnim izkoriščanjem lahko pripomogel k elektrifikaciji prometa in zagonu industrijskega razvoja v širši regiji.

Prebivalstvo je bilo iz velikih načrtov povsem izvzeto. Iz listin Tehničnega urada veje prepričanje, da si napredka in elektrifikacije niso želeli prav posebej, da so bili do gradenj ravnodušni ter da tudi vodstva občin niso vedela, kaj bi pravzaprav počela z deležem električne energije, ki je po zakonu pripadala neposredni okolici elektrarne. Bolj neposredno vpleteni so bili seveda lastniki zemljišč, ki so bila v imenu javnega interesa odkupljena po zelo nizkih cenah oz. zasežena, ter nosilci koncesij, katerih dejavnost je bila nezdružljiva z interesi investitorjev in oblasti. Kljub dejstvu, da niso bili povsem brez pravic, da jim je bila priznana pravica do odškodnine ter celo obravnava v spremstvu tolmača, pa je nazadnje vendarle prevladala pravica močnejšega. Postopek, ki ga lahko opazujemo, je bil poenoten in povsem v skladu z veljavno italijansko zakonodajo. Nizka cena zemljišč je bila povezana z njihovo objektivno slabo kakovostjo, predvsem z izjemno škodo, ki jo je kmetijstvu in gospodarstvu na tem območju povzročila prva svetovna vojna. Slovensko prebivalstvo ni bilo obravnavano nič drugače kot prebivalstvo v drugih pokrajinah, kjer so potekale podobne investicije, ob dolgotrajnih sporih glede koncesijskih pravic pa se izkaže, da so bili nekateri kljub slabšemu znanju jezika dovolj spretni in pogumni tudi za boj z italijansko birokracijo.

Načrtovani megalomanski projekti, ki bi popolnoma spremenili podobo pokrajine in povsem regulirali rečni tok Soče, nazadnje niso bili izpeljani. Projekti so se zaustavili zaradi pomanjkanja kapitala, investitorje pa je odvrčala tudi politika reguliranih cen električne energije, ki jih je, v želji zavarovati domačo industrijo, narekovala fašistična oblast. Elektrarni Plave in Doblar, ki sta bili zgrajeni, ko je po Evropi že rožljalo orožje, sta po vojni pripadli Jugoslaviji, zato veljata za izgubljeni investiciji italijanskega elektrodistribucijskega sistema. Nadaljnji razvoj izkoriščanja Soče je bil po koncu druge svetovne vojne za dolgo časa zaustavljen, saj je bila naslednja elektrarna, HE Solkan, zgrajena šele leta 1984.

Viri in literatura

Arhivski viri

SI AS, Arhiv Republike Slovenije, SI AS 1643, Predsedstvo SNOS-a
SI PANG, Pokrajinski arhiv v Novi Gorici, SI PANG 21, Tehnični urad Gorica

Časopisni viri

Corriere della Sera, 1918

Il Piccolo della Sera, 1939

Literatura

Angelini, Arnaldo M. L'energia idroelettrica tra le due guerre. V: *L'economia italiana tra le due guerre: 1919–1939*. Roma, 1984.

Belluzzo, Giuseppe. *Economia fascista*. Roma: Libreria del Littorio, 1928.

Beltrani, Vito. *Il problema delle materie prime*. Roma: Turpini, 1940.

Bianchetti, Alma. Aspetti del paesaggio agrario friulano durante il periodo fascista. V: *Storia contemporanea in Friuli. Il fascismo in Friuli: aspetti di politica economica*. 15, 1985, št. 16, str. 35–76.

Calzavara, Attilo. *Opere pubbliche: 1922–1932*. Ministero lavori pubblici: Roma, 1933.

Canavero, Alberto. Le »terre liberate e redente« nel dibattito culturale e politico nazionale. V: *Commissione parlamentare d'inchiesta sulle terre liberate e redente*. Roma: Archivio storico della Camera dei deputati, 1991.

Carlevaro, Giorgio. Premessa sull'energia. V: *L'economia italiana tra le due guerre: 1919–1939*. Roma, 1984.

Celona, Giuseppe. *Trionfale viaggio del Duce nel Goriziano*. [S.l.] : Federazione dei fasci di combattimento dell'Isonzo, XVII E. F. Trieste: [1938 ali 1939].

Cipolla, Carlo M. *Storia facile dell'economia italiana dal medioevo a oggi*. Milano: Il Sole 24 ore libri: Mondadori, 1995.

Covino, Renato; Gallo, Giampaolo; Mantovani, Enrico. L'industria dall'economia di guerra alla ricostruzione. V: Ciocca, P., Toniolo G. (ur.). *L'economia italiana nel periodo fascista*. Bologna: Mulino, 1976.

De Rosa Luigi, *Storia dell'industria elettrica in Italia. Il potenziamento tecnico e finanziario: 1914–1925*. Roma: Laterza, 1993.

Dorisi, Marina. Le officine elettriche dell'Isonzo. Distribuzione dell'elettricità e sviluppo industriale nel Monfalconese. V: *Bisiacaria*, 1992, str. 39–49.

Elektrarne, mlini, žage, vodovodi... v porečju Soče 1918–1943: predstavitev dokumentov Tehničnega urada Gorica. Nova Gorica: Pokrajinski arhiv, 1991.

Falchero, Anna Maria. »Foto di gruppo«: gli elettrici dopo la »marica su Roma«. V: *Liuc Papers, Serie Storia, Impresa e Società*, 1994, št. 3, str. 1–37.

Fantini, Oddone. *La politica economica del fascismo*. Roma: Tiber, 1929.

Giani, Pippo. *Autarchia e guerra. Lineamenti, realizzazioni e sviluppi dell'autarchia*. Torino: Editrice Libreria Italiana, 1942.

Giannetti, Renato. I »sistemi« elettrici italiani. Struttura e presentazioni dalle origini al 1940. V: Bezza, Bruno (ur.). *Energia e sviluppo. L'industria elettrica italiana e la Società Edison*. Torino: Einaudi, 1986, str. 287–330.

Leonardi, Andrea. Finanza pubblica e costi della »ricostruzione nel primo dopoguerra«. V: *Commissione parlamentare d'inchiesta sulle terre liberate e redente*. Roma: Archivio storico della Camera dei deputati, 1991.

Lo sfruttamento idroelettrico di Tagliamento Cellina Isonzo: elenco degli impianti, con i dati tecnici al 1963, ristampa di pubblicazioni ufficiali della SADE, Società adriatica di elettricità. Treviso: Camillo Pavan Editore, 2001.

Ludwig, Emil. *Colloqui con Mussolini*. Milano: Mondadori, 1932.

Luzzatto-Fegiz, Pierpaolo (ur.). *L'economia della Venezia Giulia*. Trieste: Stabilimento tipografico nazionale; Università degli studi di Trieste – Istituto di statistica, 1946.

- Magini, Manilo. *Nascita e sviluppo dell'Agip. V: L'economia italiana tra le due guerre: 1919–1939*. Roma: 1984.
- Mlakar, Boris. Benito Mussolini na »zmagoslavnem« obisku Primorske septembra 1938. V: *Tolminski zbornik*, št. 4, 2010, str. 3014–316.
- Nardiello, Alfredo. *Diga di ritenuta e centrale idroelettrica di Muro Lucano: ipotesi di recupero*. Consiglio regionale della Basilicata, 2010.
- Prinčič, Jože. Primorsko in postojnsko gospodarstvo v času med obema svetovnima vojnama. V: *Prispevki za novejšo zgodovino*, 49, št. 1, 2009, str. 171–184.
- Profumieri, Pierluigi. Capitale e lavoro in Italia, 1929–1940: una interpretazione economica. V: Aquarone, A.; Vernassa, M. (ur.). *Il regime fascista*. Bologna: Il mulino, 1974.
- Quirini, Paolo. I consumi in Italia dall'unità ad oggi. V: *Storia dell'economia italiana. III: L'età contemporanea. Un paese nuovo*. Einaudi, 1991.
- Razvoj elektrifikacije Slovenije: do leta 1945*. Ljubljana: Tehniška založba Slovenije, 1976.
- Ratkajec, Hrvoje. *Industrializacija in prostor. Severni Jadran med Avstro-Ogrsko, Italijo in veliko gospodarsko krizo (1900–1940)*. Koper: Založba Univerze na Primorskem, 2015.
- Rejec, Albert. Deželna avtonomija leta 1922 in podružabljanje vodne energije v Julijski krajini. V: *Jadranski koledar*, 1963, str. 60–62.
- Salvadori, Massimo L. *Storia dell'età contemporanea: dalla Restaurazione all'eurocomunismo*. Torino: Loescher, 1976.
- Sartori, Ugo; Tigoli, Carlo. *Le opere pubbliche nella Venezia Giulia: 1918–1938 – XVI*. Roma: Ricci, 1938.
- Scalfari, Eugenio. *Storia segreta dell'industria elettrica*. Roma: Laterza, 1963.
- Tarchi, Angelo. *Prospettive autarchiche*. Firenze: Carlo Cya Editore, 1939.
- Toninelli, Pier Angelo. La questione energetica. V: *Storia d'Italia. Annali 15, L'industria*. Einaudi, 1999.

SUMMARY

Progress, Autarchy, Nation: Italian Energy Policy in the Soča Valley (1918–1943)

Meta Remec

World War I and its outcome signified an important new chapter in the Kingdom of Italy's development and brought to light problems related to a shortage of its own energy products and raw materials, which hindered its development and impeded the reconstruction of its post-war economy. Self-supply became one of main principles in the energy sector and electrification. Italy could not rely on the technology of thermal power plants, which was at the time widely spread, instead it was forced to upgrade the pre-war system of hydroelectric power plants and build high-voltage power lines. The fascists' rise to power was followed by an intensive upgrade and electrification of the railway system and of industry, and, most of all, by a complete protection of the national interest and domestic producers. Tax policy, low-interest loans, capital subsidies, and extension of concessions were only a few privileges granted to the electricity sector.

Water resources in the Soča Valley were used even before World War I. Sawmills, mills, and a few power plants operated on the basis of Austrian legislature, which regulated concessions for the use of water resources. Following the introduction of the Rapallo border, the Littoral was

integrated in the interest sphere of Italian electricity companies, which recognized the area's large potential for development. A detailed strategy for regulation and use of water resources was devised, particularly for the Soča Valley, which brought many changes to the area at hand. Italian legislature came into force and did not envisage a direct transfer of concessions. The new state had to grant the owners the rights to use waters and owners had to obtain a permit to rebuild structures that were damaged during the war. Initially, applicants obtained concessions without difficulties; however, in the late 1920s the authorities favoured large companies that projected large hydroelectric power plants, taking water power from small Slovene-owned structures, which were thus doomed to failure. When fascists came to power, Slovenes owned a few mills and sawmills, as well as a few small electric machines that were mostly charged by direct power and could not be modernized due to lacking capital. The authorities hindered further initiatives by not granting concessions to private owners, who were forced to discontinue their plants and sell them for less than market value, and by expropriating owners if they stood on the way of the greater interest. Initially, the authorities focused mostly on the Upper Soča Valley. Large-scale investments that envisaged using Soča as a water resource, as well as Lago del Predil/Rabeljsko jezero and the upper Natisone/Nadiža, would supply also industrial centres and enable the electrification of the railway by means of high-voltage power lines. Nowhere in Italy did economic interests and struggle for autarchy amalgamate so thoroughly with national and political interests as in the border area of the Soča Valley, which justified the realization of plans despite the fact that their profitability was often questionable. Investors expected additional incentives from the authorities, since this new grid would bond firmly the newly integrated areas with the new state, giving the area's "foreign" inhabitants an opportunity to experience Italy's economic power and greatness. Progress and the improved standard of living would facilitate their integration into the new Italian reality and they would grow fond of the advantages that this reality would bring about. The investor and the authorities would work hand in hand, helping each other to achieve not only economic, but also political and national goals in the area at hand. However, in reality the population was completely exempt from these grand plans. The bulk of electricity was intended for remote industrial plants, not to the development of areas adjacent to power plants. Investors believed that the population did not particularly desire electrification and that it was mostly indifferent to their construction. Naturally, this was not the case with those who owned land, which was either purchased at a very low price or confiscated in favour of the public interest. Despite the fact that they were not entirely without rights and that they were granted the right to a sum paid in consideration, as well as an interpreter in the proceedings, the law of the strongest prevailed in the end.

Originally, 9 power plants were planned, whereupon the number of planned investments was reduced. Following a number of obstacles, the construction gathered momentum in the second half of the 1930s and the plan remained unchanged: to use Soča's potential from Kobarid to Gradisca, which would be achieved with a construction of "the most gigantic structures that have been created since the beginning of the fascist empire". Out of all built structures the authorities were particularly proud of the power plants Dobljar (built in 1939) and Plave (1940). The system of hydroelectric power plants on the river Soča, which began to materialize immediately before the outbreak of World War II, was to ensure autarchy and industrial progress, as well as symbolize the superiority of Italian know-how, culture, and civilization. The area, whose hills were populated mostly by modest farmers, would be pulled from medieval backwardness to a new era of development. The construction of hydroelectric power plants Koritnica and Trnovo was brought to a halt by the war and before that a number of projects were abandoned due to lacking capital. Investors were also deterred by the price regulation of electricity imposed by the fascist authorities. Further use of the river Soča was interrupted for a long time after the end of World War I. It was not until 1984 that a new hydroelectric power plant was built, i.e. the hydroelectric plant Solkan.

Klemen Kocjančič

Enote in ustanove Waffen-SS v Ljubljani med letoma 1943 in 1945

Kocjančič Klemen, dr.; asistent-raziskovalec, Obramboslovni raziskovalni center, Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani, SI-1000 Ljubljana, Kardeljeva ploščad 5, klemen.kocjancic@fdv.uni-lj.si.

Enote in ustanove Waffen-SS v Ljubljani med letoma 1943 in 1945

Zgodovinski časopis, Ljubljana 74/2020 (162), št. 3-4, str. 476–507, cit. 114

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Članek predstavlja enote in ustanove Waffen-SS, ki so bile na področju današnje Ljubljane med nemško okupacijo med letoma 1943 in 1945 v času druge svetovne vojne. Kot največje mesto v Sloveniji je bila Ljubljana zaradi geostrateškega položaja največje garnizijsko mesto za nemške okupacijske enote. V Ljubljani so bile tako nastanjene enote, ki so bile aktivno uporabljene za boj proti slovenskim partizanom in so bile tu na počitku ter popolnjevanju, kakor tudi enote, ki so bile tu ustanovljene oz. so usposabljale nove pripadnike. Prav tako so v Ljubljani delovale ustanove, ki so bile edinstvene na področju celotne Slovenije kot tudi nekdanje Jugoslavije.

Ključne besede: druga svetovna vojna, Ljubljana, vojaške enote, Waffen-SS, nemška okupacija, narodnoosvobodilni boj

Kocjančič Klemen, BA in Theology, MA in Defence Studies, PhD in History; Research Assistant at the Defence Research Centre, Faculty of Social Sciences, University of Ljubljana, SI-1000 Ljubljana, Kardeljeva ploščad 5, klemen.kocjancic@fdv.uni-lj.si.

Waffen-SS Units and Institutions in Ljubljana between 1943 and 1945

Historical Review, Ljubljana 74/2020 (162), No. 3-4, pp. 476–507, 114 notes

Language: Sn., (En., Sn. En.)

The article presents Waffen-SS units and institutions in the area of modern-day Ljubljana during the German occupation in World War II, between 1943 and 1945. As Slovenia's largest city, Ljubljana was due to its geostrategic position the largest garrison town for German occupying troops. Troops actively involved in combats with Slovene partisans thus stayed in Ljubljana to rest and re-man, as did troops that were formed here and trained new members. Additionally, institutions which were unique in Slovenia and in former Yugoslavia operated in Ljubljana.

Keywords: World War II, Ljubljana, military troops, Waffen-SS, German occupation, the national liberation struggle

Med drugo svetovno vojno so na ozemlju Slovenije v sestavu nemških okupacijskih enot delovale tudi enote in ustanove Waffen-SS. Sprva so delovale le na področju Gorenjske, Spodnje Štajerske kakor tudi na področju Avstrije, kjer so bili prisotni tudi (slovenski) partizani, nato pa so s kapitulacijo Italije prišle na področje Ljubljanske pokrajine in v samo Ljubljano.

Del današnje Mestne občine Ljubljana oz. mesta Ljubljana je že med letoma 1941 in 1943 okupiral Tretji rajh (Šentvid nad Ljubljano), a po zdaj znanih podatkih v Šentvidu ni bila stacionirana nobena enota Waffen-SS.

V prvem valu nemških enot, ki so vstopile v pokrajino in se je dejansko začel že pred kapitulacijo, ni bilo enot Waffen-SS. A ko je nemški vojaški in politični vrh ugotovil, da je italijanska kapitulacija povzročila povečanje delovanja in okrepitev moči slovenskih partizanov, so se odločili, da bodo sem poslali še dodatne enote, nekatere s frontnimi izkušnjami, da bi zatrli narodnoosvobodilno gibanje.

Prihod prvih enot Waffen-SS

2. SS-tankovski korpus (*II. SS-Panzer-Korps*) v sestavi Armadne skupine B (*Armeegruppe B*) pod poveljstvom feldmaršala Erwina Rommla (1891–1944) je bil zadolžen za izvedbo razorožitev italijanskih oboroženih sil na področju severne Italije, Slovenije in Hrvaške. Korpus je ob tem imel nalogo, da zavaruje pomembne komunikacije (ceste in železniško omrežje) kot tudi najpomembnejša naselja. Poleg enot kopenske vojske (*Heer*) je esesovski korpus imel v sestavi še bataljon kraških lovcev, ki je deloval na Primorskem, ter okrepljeni 1. SS-tankovsko-grenadirski polk LSSAH (*I. SS-Panzergrenadier-Regiment I LSSAH*) iz istoimenske divizije, ki je pred tem sodelovala v bitki pri Kursku julija in avgusta 1943.

Prva divizijska enota LSSAH je v italijansko mesto Trento prišla 3. avgusta. Šestega in 7. avgusta je bila divizija poslana v dolino reke Pad, kjer se je razporedila, okrepila in popolnila z opremo ter novimi vojaki. Devetega septembra ob 1:00 zjutraj je korpus, po prejetju novice o italijanski kapitulaciji, začel zasedbo vojaško pomembnih objektov v neposredni okolici. Razoroževanje italijanskih sil je potekalo do 21. septembra, pri čemer Nemci niso naleteli na kakšen večji italijanski odpor.¹

Takoj po razglasitvi italijanske kapitulacije je korpus začel premik proti slovenskemu ozemlju, saj so partizani začeli razoroževati italijanske enote in tako prišli

¹ Lehmann, *The Leibstandarte*, 264–296.

do ogromnih količin oborožitve in vojaške opreme. Partizani so tudi zasedli številna naselja in ogrozili promet nemških sil na tem ozemlju. Dvanajstega septembra so tako pripadniki korpusa prišli v Komen, kjer so se nastanili v tamkajšnji cerkvi. V tem času so iz Italije v Nemčijo poslali tudi številne italijanske vojne ujetnike in civiliste. Iz sestave divizije LSSAH je bila izločena polkovna bojna skupina, sestavljena iz 1. SS-tankovsko-grenadirskega polka LSSAH, 1. SS-tankovsko-inženirskega bataljona, 1. čete 1. SS-tankovsko-artilerijskega polka, 1. čete 1. SS-tankovsko-lovskega bataljona (opremljen z devetimi jurišnimi topovi Marder III Ausf. H), sanitetne postaje in elementov 1. SS-tankovskega bataljona za zveze. Kljub imenu tankovsko-grenadirski polk ni bil opremljen z oklepnimi transporterji, pač pa je imel na voljo le navadna motorna vozila. Bojna skupina je bila neposredno podrejena korpusu, ki je hkrati dobil nadzor še nad drugimi enotami.²

Po bojih na t. i. goriški fronti, ki so se začeli 25. septembra, in ofenzivi proti partizanom na področju Istre, ki se je začela 1. oktobra,³ so 9. in 10. oktobra polkovne enote prodrle do zahodne obale Istre, zvečer pa so se že začele premikati proti Krškem, da bi sodelovale v večfazni operaciji *Prelom oblakov* (*Unternehmen Wolkenbruch*). Med 11. in 12. oktobrom je Rommel prestavil svoj štab iz Italije v Ljubljano; kjer se je nastanil v zaplenjenih hišah na Mirju. Tudi esesovski polk je bil preusmerjen proti Ljubljani, kamor je prišel 12. oktobra. To predstavlja tudi prvo zabeleženo prisotnost enote Waffen-SS na področju Ljubljane. Polk se v Ljubljani ni ustavil, ampak je nadaljeval pot na črti Litija–Spodnji Log–Tepe–Preska–Njivice–Radeče.⁴

Trinajstega oktobra je 16. SS-bataljon jurišnih topov (*SS-Sturmgeschütz-Abteilung 16*), ki mu je uspelo prispeti do Trsta, prav tako dobil ukaz, in sicer da se 15. oktobra premakne prek Ljubljane–Domžal–Celja–Laškega–Zidanega Mosta v Krško.⁵ To je bila druga enota Waffen-SS v Ljubljani, ki pa je mesto prav tako le prečkala, pri čemer so prisotnost enot Waffen-SS v Ljubljani opazili tudi partizanski obveščevalci. Že 15. oktobra so namreč poročali, da »v Ljubljano pride Hitlerjeva SS divizija«.⁶

² ARS, SI AS 1827, t. e. 22, prijava št. 485, nedatirano; Di Giusto, *I reparti Panzer*, 60; Ferenc, *Vseljudska vstaja*; isti, *Kapitulacija Italije*; Makuc, *In gnojili boste nemško zemljo*, 15–16; Lehmann, *The Leibstandarte*, 298–299; Štampohar, *Zlom Italije*, 595–597.

³ ARS, SI AS 1827, t. e. 22, prijava št. 796, nedatirano; Bundesarchiv (dalje BArch), RH 10 Generalinspekteur der Panzertruppen (dalje RH 10), 310, poročilo poveljstvo 2. SS-tankovskega korpusa, z dne 1. oktobra 1943; Di Giusto, *Operationszone Adriatische Küstenland*, 81–99; Ferenc, *Kapitulacija Italije*, 375–403; Isaković, *Kosovelova brigada*, 42–43; Lehmann, *The Leibstandarte*, 299–302; NARA, RG 242, T354, R-606, Frame 000145-000179; »Kriegstagebuch Nr. 7«. O goriški fronti glej: Martelanc, *Goriška fronta 1943*.

⁴ ARS, SI AS 1483 Centralni komite Varnostno obveščevalne službe Slovenije, 1942–1944 (dalje SI AS 1483), t. e. 4, »Nekaj glede Nemcev«, z dne 18. oktobra 1943; Blood, *Hitler's Bandit Hunters*, 254; Di Giusto, *Operationszone Adriatische Küstenland*, 99–100; Ferenc, *Kapitulacija Italije*, 404–405; Lehmann, *The Leibstandarte*, 302; NARA, RG 242, T354, R-606, Frame 000183–000185; »Kriegstagebuch Nr. 7«; Strle, *Tomšičeva brigada: 1943*, 1989. O operaciji prim. Stepančič, *Nemačka ofanziva »Prolom oblaka«: I in II etapa*; isti, *Nemačka ofanziva »Prolom oblaka«: Tretja etapa*.

⁵ Lehmann, *The Leibstandarte*, 302.

⁶ ARS, SI AS 1483, t. e. 4, »Nekaj glede Nemcev«, z dne 18. oktobra 1943; Ferenc, *Kapitulacija Italije*, 457; Lehmann, *The Leibstandarte*, 303.

Osemindvajsetega oktobra sta bila polkovna skupina in bataljon jurišnih topov izločena iz sestave 2. SS-tankovskega korpusa. Posledično nobena ni sodelovala v tretji fazi operacije Prelom oblakov. Kljub temu sta tega dne (28. oktobra) padla najmanj dva pripadnika 13. čete 1. SS-tankovsko-grenadirskega polka, ki sta bila nato pokopana v Litiji. Polkovna skupina je 29. oktobra v celoti prišla v Ljubljano, nakar sta obe enoti do 1. novembra morali priti do Celja, od koder sta bili preko železnice poslani proti vzhodu. Preostala divizija je istočasno zapustila Italijo in prek Slovenije ter Avstrije odpotovala proti Ukrajini.⁷

Sledila je operacija *Kap (Unternehmen Traufe)*, ki se je začela 13. novembra s ciljem uničenja partizanskih sil na območju med Idrijco, Bačo in Savo, Bohinjem, Ljubljano, Vrhniko, Logatcem in Idrijo. Na dan začetka ofenzive je bil štab 2. SS-tankovskega korpusa še vedno v Ljubljani, od koder je usmerjal delovanje podrejenih enot na področju severne Primorske in Gorenjske. Operacija, ki je bila končana 22. novembra, ni dosegla svojega cilja (uničenja Triglavske divizije), je pa Vojkova brigada izgubila skoraj polovico moštva (od tega je bila polovica »razhajkanih« novincev).⁸ To je bila tudi zadnja operativna akcija, ki jo je 2. SS-tankovski korpus vodil na prostoru Slovenije, saj je to območje zapustil že ob koncu novembra oz. na začetku decembra. Prva prisotnost enot Waffen-SS v Sloveniji je bila kratkotrajna, pri čemer je večina enot le prečkala Ljubljano na poti proti svojim ciljem, medtem ko je samo poveljstvo bilo nastanjeno v Ljubljani za del trajanje ofenzivnega delovanja.

Ustanovitev esesovske divizije

V Ljubljani (in okolici) so bile tudi enote 16. SS-tankovsko-grenadirske divizije »Reichsführer-SS« (*16. SS-Panzergranadier-Division* »Reichsführer-SS«) v času ustanovitve divizije. Jedro divizije je predstavljala SS-jurišna brigada »Reichsführer-SS« (*SS-Sturmbrigade* »Reichsführer-SS«), ki se je do tedaj borila na Korziki. Tretjega oktobra 1943 je Hitler izdal ukaz o ustanovitvi divizije, ki je vse do 22. oktobra imela častno ime »Der Reichsführer-SS« (nato pa le »Reichsführer-SS«; oboje »Državni vodja SS«). Tega dne je dobila tudi zaporedno številko (16.), nakar se je ustanovitev divizije začela 15. novembra t. l., in to na širšem območju Ljubljane; nekateri viri navajajo, da so bili deli divizije nameščeni tudi v Logatcu, kar pa ni potrjeno.⁹

Divizijski štab je bil v Ljubljani, 16. SS-tankovsko-izvidniški bataljon v Kamniku in Domžalah, 16. SS-tankovski bataljon v Škofji Loki in Kranju, 16. SS-bataljon jurišnih topov in 16. SS-tankovsko-lovski bataljon v Kranju, 35. SS-tankovsko-grenadirski polk v Ljubljani, Škofji Loki in Kranju, 36. SS-tankovsko-grenadirski polk v Ljubljani in Kranju, 16. SS-artilerijski polk v Ljubljani, Šentvidu nad Ljubljano, Vrhniki in

⁷ Inštitut za novejšo zgodovino Slovenije, zapuščina dr. Toneta Ferenc (dalje INZS), Nemška okupacija 154, »Verzeichnis über gefallenen Soldaten, welche an den Friedhofs in Littai beerdigt sind«, nedatirano; Di Giusto, *Operationszone Adriatische Küstenland*, 136; Ferenc, *Kapitulacija Italije*, 517; Lehmann, *The Leibstandarte*, 304–306.

⁸ Di Giusto, *Operationszone Adriatische Küstenland*, 142; Križnar, *Osvobojeno ozemlje na Gorenjskem*, 15–16. Prim. Petelin, *Gradnikova brigada*, 141–157.

⁹ Lah, *Ljubljanska brigada*, 137; *Truppenkameradschaft, Im gleichen Schritt und Tritt*, 61.

Verdu, 16. SS-protiletalski bataljon v Ljubljani in Borovnici ter 16. SS-inženirski bataljon, 16. SS-bataljon za zveze in 16. SS-sanitetni bataljon v Ljubljani.¹⁰

Večina divizijskih enot je čas v Sloveniji izkoristila za oblikovanje in organizacijo, pri čemer vojaki niso smeli zapuščati vojašnic zaradi nevarnosti partizanskega napada. Kljub temu je prišlo do primerov, ko so bili stražarji pri ljubljanski domobranski vojašnici tarča posameznih strelcev. Prav tako je neke noči prišlo do kraje tridnevne oskrbe celotnega bataljona. Medtem ko je bilo moštvo nastanjeno po treh vojašnicah po Ljubljani, so bili častniki nastanjeni v hotelu Metropol pri železniški postaji.¹¹

V Ljubljani je bilo organizirano sestavljanje enot, praktično usposabljanje pa so izvajali v okolici Škofje Loke. Sedmega januarja je tako v Škofjo Loko prišlo okoli »500 SS Panzergrenadirjev«, ki so takoj po prihodu po mestu naredili »propagandni pohod s petjem«. Naslednji dan je prišlo v mesto še štiristo esesovcev, ki so bili namenjeni naprej v Selško dolino. Tam so posamezni vojaki prišli v bojni stik s partizani, pri čemer so utrpeli tudi izgube; ranjenci so bili poslani v ljubljanski SS-lazaret.¹²

Sredi januarja so partizani potrdili prisotnost 350 esesovcev v Šentvidu nad Ljubljano, ki so bili med drugimi madžarske, srbske in romunske narodnosti.¹³ Pripadniki protioklepne čete 36. SS-polka so vsak dan zapustili domobransko vojašnico in odšli peš proti Tomačevemu, pri čemer so s seboj vlekli protioklepne topove.¹⁴

Konec februarja je bilo v belgijski vojašnici okoli tisoč rekrutov in v domobranski še dodatnih 1.800. Poleg tega je bilo »v Šiški po privatnih hišah in šolah« nastanjenih še za cel bataljon vojakov; tj. okoli 700 vojakov. Štiriindvajsetega februarja so iz Ljubljane proti Italiji poslali dvainpetdeset 2- do 3-tonskih avtomobilov; s tem so partizanski obveščevalci dejansko zabeležili začetek odhoda 16. SS-divizije s slovenskega ozemlja.¹⁵

Konec maja 1944 je bil del divizije poslan na Madžarsko kot okupacijska sila; prek Ljubljane so transporti potekali med 25. majem in 6. junijem. Večji del divizije je bil še vedno v Italiji, kamor se je pozneje preselila celotna divizija. Sredi maja 1944 je bil divizijski štab v Gorici in sredi julija v Veroni.¹⁶

Februarja 1945 je bila divizija prek Slovenije ponovno poslana na madžarsko fronto, vzpostavljeno ob reki Muri.¹⁷

¹⁰ Ferenc, Polom raznarodovalnih načrtov nemškega okupatorja, 202; Truppenkameradschaft, *Im gleichen Schritt und Tritt*, 72–89.

¹¹ Truppenkameradschaft, *Im gleichen Schritt und Tritt*, 97, 99.

¹² ARS, SI AS 1843 Brigade enaintridesete divizije, 1943–1945 (dalje SI AS 1843), t. e. 4, poročilo obveščevalnega odseka Prešernove brigade št. 12, z dne 9. januarja 1944; ARS, SI AS 1843, t. e. 4, poročilo obveščevalnega odseka Prešernove brigade št. 13, z dne 9. januarja 1944; Truppenkameradschaft, *Im gleichen Schritt und Tritt*, 101.

¹³ ARS, SI AS 1851, poročilo Centralne komisije Varnostnoobveščevalne službe (dalje CK VOS), z dne 11. januarja 1944.

¹⁴ Truppenkameradschaft, *Im gleichen Schritt und Tritt*, 101.

¹⁵ ARS, SI AS 1851, t. e. 73, »Vojaške novice iz Ljubljane«, nedatirano.

¹⁶ ARS, SI AS 1848, t. e. 22, odgovor OC 9. korpusa OBOD-u, z dne 13. julija 1944; ARS, SI AS 1851, t. e. 73, »Prejeto od IX. Korpusa dne 15. 5. 1944 ob 12 uri.«; ARS, SI AS, 1851, t. e. 73, »Vojaško in politično poročilo dne 16. julija«; Truppenkameradschaft, *Im gleichen Schritt und Tritt*, 197.

¹⁷ Truppenkameradschaft, *Im gleichen Schritt und Tritt*, 715–716.

Esesovska vojaška bolnišnica

Druga najpomembnejša ustanova Waffen-SS, ki je bila na današnjem slovenskem ozemlju (natančneje v Ljubljani), je bila SS-vojaška bolnišnica Ljubljana (*SS-Lazarett Laibach*; tudi lazaret).¹⁸

Prvi dokumenti o esesovski vojaški bolnišnici segajo v sredino novembra 1943, ko je bilo mestno poglavarstvo v Ljubljani obveščeno, da bo vojaška uprava »zasedla Licej in Mladiko ter napravila tamkaj vojni lazaret«. ¹⁹ V teh dveh zgradbah, ki sta bili pred vojno namenjeni šoli oz. internatu, je bila že v času italijanske okupacije Ljubljane njihova vojaška bolnišnica (kot tudi v času prve svetovne vojne). Ob kapitulaciji so Italijani poškodovali notranjo opremo, zato je mestno poglavarstvo ukazalo popravilo električne napeljave ter razbitih/manjkajočih okenskih stekel.²⁰

Konec novembra so poročali, da je v Ljubljano že prišla »vojaška bolnica, ki pa se trenutno še ni vselila, ker se izvršujejo v obeh poslopih popravila«. Toda nekaj dni zatem se je esesovski lazaret že vselil v obe zgradbi, pri čemer so za svoje namene zaplenili tudi tamkajšnje pohištvo.²¹ Ob izdaji potrdila s strani bolnišnice je razviden tudi pečat enote, ki se glasi »Sanitätsweßen der Waffen-SS / SS-Lazarett Dnjepropetrowsk«. Bližnjo Ebenspangerjevo vilo so zasegli kot bivališče esesovskih zdravnikov.²² Ker je bila to edina specializirana nemška vojaška bolnišnica na slovenskem ozemlju, so, poleg liceja in Mladike, zasedli celotno vojno bolnišnico v Mostah in večji del bolnišnice za duševne bolezni na Studencu, kjer so ostali le najtežji bolniki.²³

Maja 1944 so partizanski obveščevalci zabeležili, da je v stavbi današnje poljanske gimnazije (predvojne I. državne ženske gimnazije) »sanitetna postojanka

¹⁸ Trenutno ne obstaja nobeno delo o tej vojaški bolnišnici. Najbližje je prispevek Blaža Ivanca, ki pa se bolj ukvarja s povojno usodo bolnikov. Prim.: Ivanc, *Vojna bolnišnica v Ljubljani*, 22–45.

¹⁹ Zgodovinski arhiv Ljubljana, enota v Ljubljani (dalje ZAL LJU), fond 489 Mesto Ljubljana, splošna mestna registratura (dalje 489), »Licej in Mladika – popravilo šip in električne napeljave«, z dne 16. novembra 1943.

²⁰ Šimac, *Vojaška zdravstvena in duhovna oskrba*, 96; Zgodovinski arhiv Ljubljana, enota v Ljubljani (dalje ZAL LJU), fond 489 Mesto Ljubljana, splošna mestna registratura (dalje 489), »Licej in Mladika – popravilo šip in električne napeljave«, z dne 16. novembra 1943. O usodi ljubljanskih šol med vojno glej: Šorn, *V ljubljanskih šolah*, 297–317.

²¹ ZAL LJU, 489, »Zasedba šol. poslopij po vojnih-pristojbina za elektriko in vodarino«, z dne 23. novembra 1943; ZAL LJU, 489, obvestilo o zaseženem pohištvu, z dne 29. novembra 1943.

²² Zupančič, *Pokalo je in kresala so se mnenja*, 114.

²³ Kanoni, *Od blaznice do klinike*, 20; isti, *Moj oče, psihiater Kanoni*, 212–213; Rijavec, *Ljubljanske bolnišnice*, 49. Pri tem je zanimivo, da je bilo slovensko bolnišnično osebje na Studencu večinoma včlanjeno v OF, kar je pomenilo, da so bolnišnico lahko izkoriščali za zdravljenje ranjenih in bolnih partizanov ter prehajanje ilegalcev prek blokov na ljubljanskem obroču; vse pod krinko psihiatričnih bolnikov. Prav tako so v bolnišnici skrivali sanitetni in drug uporaben material (vključno z eksplozivom), ki so ga nato pošiljali partizanom. (ARS, SI AS 1877, t. e. 40, »Prestopki, ki jih je zagrešil dr. Gerlovič Franc (...)«, nedatirano; ARS, SI AS 1877, t. e. 40, poročilo Luke Milharčiča, z dne 12. novembra 1943; Darovec, *Milčinski in Škerbinek, Psihiatrični zavod in njegovi pacienti*, 188.)

SS brez orožja«, ki so jo oskrbeli s petimi tovornjaki sanitetnega materiala. Na začetku maja je nemška inšpekcija obiskala prostore šole v Šentvidu nad Ljubljano, kjer so zdravili več vojakov z meningitisom, zaradi česar so partizanski obveščevalci skleпали, da bodo tudi v Šentvidu »Nemci ustanovili bolnico«.²⁴

Na začetku julija t. l. so partizanski obveščevalci ugotovili, da so v vili Mon Plaisir na Bledu vzpostavili esesovsko okrevalni dom (*SS-Erholungsheim*), namenjen okrevanju pripadnikov (Waffen-)SS in policije. Dom je bil dislocirana enota ljubljanskega lazareta, prva izven Ljubljane, pri čemer je skrbel za okoli 60 rekonvalescentov.²⁵

Zaradi poteka vojne in vse večjih potreb po zdravstveni oskrbi so v Ljubljani začeli uporabljati še druge objekte: del uršulinske šole na Šubičevi (za administracijo), neidentificirani stavbi na Erjavčevi in Tyrševi cesti ter zgradbo današnje bežigradske gimnazije (predvojne III. državne realne gimnazije). Dalje so partizanski obveščevalci zabeležili prisotnost delov bolnišnice tudi na Knafljevi ulici 13 (današnji Dvoržakovi), kjer so bile »pisarne višjih upravnikov in zdravnikov«.²⁶

Zaradi vse večjih potreb po nastanitvi ranjenih in okrevajočih vojakov so Nemci iskali nove lokacije za dislocirane enote. Petindvajsetega oktobra t. l. je 1. četa Jeseniško-bohinjskega odreda NOV in POJ pospremila dva minerja, da sta uničila hotel Erika v Kranjski Gori, saj je partizanska obveščevalna služba pridobila informacije, da so v hotelu nameravali ustanoviti »bolnišnico za ranjene esesovce«. Minerja nista hotela uničiti celotnega hotela, zato sta minirala le centralno kurjavo in eno steno, s čimer je bil hotel neuporaben.²⁷

Petnajstega novembra 1944 je iz poljskega Holma (nemško *Cholm*) na Bled prišel nekdanji esesovski lazaret in se nastanil v Grand Hotelu Toplice. Holmski lazaret je bil ustanovljen kot mobilna vojaška bolnišnica esesovske nizozemske prostovoljne legije (*SS-Feldlazarett, SS-Freiwilligen Legion »Niederland«*), zato so bile v lazaretu tudi nizozemske in nordijske medicinske sestre. Od oktobra 1943 do julija 1944 je bil lazaret v Holmu, nato pa so ga zaradi prodora sovjetskih sil umaknili v Slovenijo. Po prihodu je bil vključen v sestavo ljubljanskega lazareta kot dislocirana enota (*SS-Lazarett-Abteilung*). Poleg zdravstvenega osebja (nemškega

²⁴ ARS, SIAS 1848, t. e. 33, poročilo Roka za Oblastni komite KPS za Slovensko Primorje, z dne 10. maja 1944; ARS, SIAS 1931, t. e. 603, situacijsko poročilo št. 17 OC štaba 9. korpusa, z dne 23. maja 1944; Arhiv Slovenskega šolskega muzeja (dalje ASSM), fond Osnovne šole, šk. L: Ljubljana (Bežigrad, Center, Moste – Polje), mapa OŠ Franc Rozman-Stane, Ljubljana Šentvid, Prušnikova 85, »Podatki o dogodkih na šolah za časa domovinske vojne za Slovenski šolski muzej«, z dne 26. avgusta 1946.

²⁵ ARS, SIAS 1848, t. e. 26, situacijsko poročilo št. 174 OC Ljubnik, z dne 5. julija 1944; Janša-Zorn, Zgodovina blejskega turizma, 189.

²⁶ ARS, SIAS 1848, t. e. 26, »Seznam: Nastavitve vojaških osebnih in magacinskih objektov v Ljubljani«, z dne 31. oktobra 1944; ARS, SIAS 1851, t. e. 79, pregled nemško-zasedenih zgradb v Ljubljani, nedatirano; Kranjec, Pol stoletja III. ljubljanske gimnazije, 113; Škerl, *Ljubljanske srednje šole v letih 1941 – 1945*, 171–172, 229. Tyrševa cesta je bila leta 1952 preimenovana v Titovo cesto, nato pa leta 1991 v Dunajsko in Slovensko cesto (Valenčič, *Zgodovina ljubljanskih uličnih imen*, 225).

²⁷ Pavlin, *Jeseniško-bohinjski odred*, 95.

in nordijskega rodu) so na Bled prišli tudi sovjetski pomočniki. Ob prihodu so prevzeli hotelsko osebje in zaposlili še dodatne strežnike, pomožne bolničarje in drugo osebje slovenskega, italijanskega in avstrijskega rodu.²⁸

V ljubljanskih izpostavah lazareta so, poleg nemških zdravnikov ter bolniških sester, prav tako delovale nekatere tujerodne sestre (npr. srbske leta 1945) kot tudi slovenski domobranci (vzdrževalci, pomožni bolničarji). Vse skupaj je v vseh izpostavah ljubljanskega lazareta delovalo med 400 in 550 oseb zdravstvenega in pomožnega osebja.²⁹

Konec leta 1944 je esesovska vojna bolnišnica v Ljubljani tako imela naslednje dele:

- glavni oddelek v Liceju in Mladiki (administracija, očesna ordinacija, internistični oddelek, rentgenski oddelek, lekarna);
- 1. dislocirani oddelek (*Teillazarett*) v Mostah (kirurški oddelek),
- 2. dislocirani oddelek na Studencu (infekcijski in ženski oddelek),
- 3. dislocirani oddelek za Bežigradom (otorinolaringološki oddelek ter oddelek za lažje bolnike),
- 4. dislocirani oddelek na Bledu z okrevališčem.³⁰

Kot osrednja vojaško-zdravstvena ustanova v Sloveniji so v lazaretu zdravili vse pripadnike nemških oboroženih sil in njihovih zaveznikov, ki so bili na slovenskih tleh (predvsem so sem pošiljali hude ranjence, ki so potrebovali specialistično, kirurško obravnavo). Tako so poleg Nemcev in Slovencev tu zdravili še srbske, hrvaške, ukrajinske, italijanske, grške in vojake drugih narodnosti. Pripadniki Slovenskega narodno-varnostnega zbora (SNVZ), ki so bili poslani na zdravljenje v Ljubljano, so bili za čas zdravljenja in okrevanja formalno sprejeti v Slovensko domobranstvo, kjer so bili »na hrani in dekadi«; kar pomeni, da so bili plačani kot pripadniki Slovenskega domobranstva.³¹

Petindvajsetega decembra t. l. so zavezniška letala napadla »v Ljubljani bolnico – umobolnico, ker se je nahajala v njej vojaška bolnica«. Partizani ob tem napadu niso poročali o nobeni škodi oz. žrtvah.³² Konec januarja 1945 so v blejski dislocirani enoti v hotelu Toplice delovali trije esesovski zdravniki, ki jim je pomagalo šest bolničark. Le deset članov osebja je skrbelo za okoli 200 lažjih bolnikov. Sredi marca t. l. so razpustili policijski lazaret, ki je deloval v

²⁸ ARS, SI AS 1605, t. e. 84, popisi delavcev v SS-lazaretu v Grand Hotelu; nedatirano; ARS, SI AS 1848, t. e. 28, zapisnik zaslišanja Anatolija Worka, z dne 6. marca 1945; ARS, SI AS 1848, t. e. 28, zapisnik zaslišanja Petra Kačerge, z dne 6. marca 1945; ARS, SI AS 1851, t. e. 100, 14-dnevno poročilo OT Triglav 3, z dne 20. januarja 1945; Benedik, Nemški okupatorji v blejskih hotelih, 97; Meinsma, The history of SS-Freiwilligen-Panzer-Grenadier-Brigade/Division »Nederland«.

²⁹ ARS, SI AS 1877, t. e. 3, obvestilo o dodelitvi dveh domobrancev za oskrbo konj v Mostah, z dne 26. oktobra 1944; ARS, SI AS 1877, t. e. 3, »Beförderungsvorschlag bei dem slovenischen Landeschützen Demšar«, z dne 10. januarja 1945; ARS, SI AS 1931, t. e. 603, zapisnik zaslišanja Milana Arambašiča, z dne 15. januarja 1945; Pfeiffer, SS-Lazarett Laibach, 4.

³⁰ Ivanc, Vojna bolnišnica, 24–25; Pfeiffer, SS-Lazarett, 4–5.

³¹ ARS, SI AS 1878, t. e. 7, dopis poveljnika Skupine varnostnih straž Postojna poveljstvu SD v Ljubljani, z dne 18. julija 1944; Ivanc, Vojna bolnišnica, 23.

³² ARS, SI AS 1851, t. e. 74, obveščevalni zapiski za Ljubljano, z dne 5. januarja 1945.

dveh blejskih hotelih Toplice in Splendid, ter ga delno priključili blejski enoti esesovskega lazareta.³³

Aprila 1945 so začeli evakuacijo (nemških) bolnikov in ranjencev (kot tudi pomembnejše medicinske opreme) iz Ljubljane oz. Bleda v celovško esesovsko bolnišnico. Hkrati so zaradi prostorske stiske začeli vojne bolnike in ranjence premeščati še v ljubljansko splošno bolnišnico, v domobransko ambulanto v Vegovi ulici ter na Ljubljanski grad, kjer je bilo domobransko okrevališče. Desetega aprila so na Bled pripeljali »iz neznane smeri 265 ranjencev«, medtem ko so 28. aprila v Ljubljano pripeljali nemške ranjence iz Zagreba. V zadnjih dneh aprila so tako na Bled pripeljali okoli 1200 ranjencev, kar je presehalo kapacitete Bleda. Tako so ranjence nastanili tudi v Radovljici in okolici (454), v Kranju (okoli 500) ter v Škofji Loki (okoli 700).³⁴

Tridesetega aprila t. l. so bili ljubljanski deli vojne bolnišnice v: Liceju in Mladiki, vili Wettach (na Cesti na Rožnik, kjer je bila administracija),³⁵ v bežigradski gimnaziji, mestnem zavetišču v Trnovem ter v Mostah in na Studencu.³⁶

V zadnjih dneh vojne so iz ljubljanskega esesovskega lazareta (ter bližnjega domobranskega Invalidskega doma) evakuirali ranjence, bolnike in vojne invalide (ter zdravniško osebje in civiliste) tudi s pomočjo več sanitetnih vlakov, ki so Ljubljano zapustili 5., 6., 7. in 8. maja. Toda niti enemu od teh vlakov ni uspelo prek Kranja in Jesenic doseči Avstrije, saj so jih že prej zajeli partizani. Večina ranjencev in spremljajočih oseb je bila vrnjena v ljubljanske Moste, od koder so bili poslani v šentviške Škofove zavode, kjer je bilo vzpostavljeno glavno taborišče za vojne ujetnike. Pozneje so ti ranjenci in bolniki delili usodo drugih usmrčenih v Brezarjevem breznu nad Podutikom oz. v Kočevskem rogu.³⁷

Več sreče je imelo okoli štirideset lahkkih ranjencev, ki so se pridružili skupini okoli 30 pripadnikov esesovske podčastniške šole ter oskrbovalni enoti 4. policijskega motoriziranega bataljona (*Polizei-Motorisierte-Abteilung 4*), ki so Ljubljano zapustili 9. maja. Že v Šentvidu so se prvič spopadli s partizani (in imeli enega ranjenega), a so izsilili prehod proti Kranju, kjer je sledil večji spopad (mrtve so pokopali na kranjskem pokopališču). Vseeno jim je uspelo nadaljevati pot čez ljubeljski prelaz in, tudi s pomočjo dela 7. SS-divizije »Prinz Eugen«, 11. maja 1945 so prišli v Celovec. Tu jih je razorožila britanska 6. oklepna divizija.³⁸

³³ ARS, SI AS 1846 Brigade tridesete divizije, 1943–1945 (dalje SI AS 1846), t. e. 4, situacijsko poročilo št. 44 OC štaba 2. brigade Narodne obrambe, z dne 31. januarja 1945; ARS, SI AS 1851, t. e. 96, situacijsko poročilo št. I/466 OC 31. divizije, z dne 25. januarja 1945; ARS, SI AS 1851, t. e. 103, »informacijsko poročilo šte. 26« OC Komande gorenjskega vojnega področja, z dne 12. marca 1945.

³⁴ ARS, SI AS 1848, t. e. 23, poročilo angleški vojni misiji OC štaba 9. korpusa, z dne 15. aprila 1945; BA-MA, N 756, Wolfgang Vopersal, SS-Hauptlazarett Laibach; Ivanc, Vojna bolnišnica, 25; Križnar, Škofjeloško okrožje, 321.

³⁵ Danes je v vili veleposlaništvo Združenih držav Amerike.

³⁶ ARS, SI AS 1876, t. e. 3, »Objekti, v katerih so nastanjene Edinice nemške vojske in orožja SS«, z dne 1. maja 1945.

³⁷ Ivanc, Vojna bolnišnica, 25–45; Šturm, Življenjske usode nekaterih večjih skupin, 67–77.

³⁸ Pfeiffer, SS-Lazarett, 7.

Esesovska podčastniška šola

Ena izmed najpomembnejših enot Waffen-SS v Ljubljani med drugo svetovno vojno je bila esesovska podčastniška šola, ki je bila premeščena iz poljskega Poznanja (nemško *Posen*, današnji *Poznań*) oz. bližnje vasi Owińska (nemško *Treskau*). Tam je bila ustanovljena 1. oktobra 1942 kot *SS-Unterführerschule Posen-Treskau*.³⁹

Šele 18. aprila 1943 je usposabljanje začela prva generacija kandidatov za prihodnje podčastnike, nakar naj bi po zaključku usposabljanja prve generacije (julij–november 1943) šolo premestili v Ljubljano. Postopek selitve je bil dolgotrajen, saj je zadnji kontingent Poljsko zapustil šele aprila 1944.⁴⁰ Ob prihodu v Ljubljano (in vse do konca vojne) je bil poveljnik šole *SS-Obersturmbannführer* Max Schimmelpfennig (1896–1982). V času delovanja v Ljubljani je šola imela naziv *SS in Waffen-SS podčastniška šola Ljubljana (SS- und Waffen-Unterführerschule Laibach)*.⁴¹

Prvi partizanski zapisi o novi okupatorski enoti oz. ustanovi v Ljubljani so s konca maja 1944, ko so obveščevalci poročali, da sta v šoli na Rakovniku dve četi podčastniške šole, namenjeni za usposabljanje voznikov. Vsaka je štela okoli 150 mož, pri čemer je bila morala kandidatov slaba. Zaradi varčevanja z gorivom so se kandidati po Ljubljani vozili s tramvajem. Obveščevalci so prav tako poročali, da se kandidati, ki so bili na trimesečnem tečaju, »silno boje partizanov«. ⁴² Ob istem času je prišlo na bloku Rudnik 6 do incidenta med domobranci na stražarski službi ter šestimi nemškimi podčastniki »iz podoficirske šole na Rakovniku«, ki so bili »pijani, streljali so in razgrajali po cesti«. Pri tem so razbili več steklenih oken na Rudniku, razbijali v dveh gostilnah ter nadlegovali navzoče civiliste. Pijani esesovci so nato še streljali na stražarje na bloku, zaradi česar so domobranci »takoj odprli ogenj iz strojnice z bloka«. Ko so nemški podčastniki prenehali streljati, so jih domobranci spustili noter prek bloka, a so nato še nadaljevali razgrajanje po Dolenjski cesti.⁴³

Poleg usposabljanja bodočih esesovskih podčastnikov so 1. julija 1944 začeli usposabljati podčastnike Slovenskega domobranstva. Tega dne se je namreč začel izvajati prvi šesttedenski podčastniški tečaj, na katerega so poslali podčastnike in sposobne domobrance, ki so se do sedaj izkazali v borbi in po svojih duševnih

³⁹ Pfeiffer, *Die SS-Unterführer-Schule*, 1–8; Tiergartenstrass 4 Association, *Owinska Asylum and Fort VII*, 2009, http://tiergartenstrasse4.org/Owinska_Asylum_and_Fort_VII.html (pridobljeno 27. decembra 2016).

⁴⁰ Zaradi pomanjkanja virov je trenutno še nemogoče natančno ugotoviti, kdaj točno je esesovska podčastniška šola zapustila Poljsko in (dejansko) prišla v Ljubljano. Velik razpon (med julijem 1943 in majem 1944) je posledica neujemanja fragmentarnih virov iz tega obdobja.

⁴¹ ARS, SI AS 1641 SS podoficirska šola Ljubljana, 1943–1945 (dalje SI AS 1641), t. e. 1, »Verzeichnig der Führer der SS-u. Waffen-Unterführerschule Laibach«, nedatirano; Michaelis, *Die Gebirgs-Divisionen der Waffen-SS*, 190; Pfeiffer, *Die SS-Unterführer-Schule*, 8, 14–22.

⁴² ARS, SI AS 1848, t. e. 33, obveščevalno poročilo Roka oblastnemu komiteju KPS za Slovensko Primorje«, z dne 30. aprila 1944; ARS, SI AS 1848, t. e. 33, obveščevalno poročilo Roka oblastnemu komiteju KPS za Slovensko Primorje«, z dne 10. maja 1944.

⁴³ ARS, SI AS 1877 Slovensko domobranstvo, 1943–1945 (dalje SI AS 1877), t. e. 44, dnevno poročilo OC SD, z dne 21. maja 1944.

sposobnostih, pri čemer so morali biti kandidati visoki najmanj 170 centimetrov. Na začetku novembra t. l. je bilo zaključeno usposabljanje, nakar so nekateri absolventi ostali pri podčastniški šoli kot inštruktorji (za preostale domobranske tečaje).⁴⁴

Na začetku julija 1944 so partizanski obveščevalci zabeležili, da je v podčastniški šoli okoli tisoč esesovcev, ki prihajajo iz divizij oz. polkov »Langemarck«, »Totenkopf«, »Der Führer«, »Deutschland«, »Reinhard Heydrich«, »Polizei« in »Nordland«. Slednje enote so lahko identificirali zahvaljujoč narokavnim trakovom, ki so izkazovali pripadnost določeni enoti.⁴⁵

Med šolanjem so kandidati redko zapuščali vojašnice. Največkrat so tujim pripadnikom ob nedeljah dovolili izhod za obisk cerkve, razen če niso imeli načrtovane aktivnosti. Pri tem so lahko vojašnico zapustili le v skupini (2–4 vojaki) ter z osebnim orožjem (pištolo). Večino usposabljanja so opravili znotraj ljubljanskega obroča oz. v neposredni bližini. Včasih so se odpravili na daljše pohode, 5–10 kilometrov izven Ljubljane. Ukrajinec Jaroslaw Wenger, ki je bil na ljubljanski podčastniški šoli med julijem in novembrom 1944, se spominja, da so njegov alarmni vod (*Alarmzug*) vsaka dva tedna prepeljali v Trst, kjer naj bi sodelovali v obrambi pred zavezniškim izkrcanjem.⁴⁶

Avgusta 1944 so obveščevalci potrdili, da je v belgijski vojašnici podčastniška šola. Ugotovili so, da se tam šolajo domobranski, estonski in letonski kandidati, pri čemer ima šola 11 čet (vsaka po 150 pripadnikov). Isti mesec je bil poveljnik šole Schimmelpfennig imenovan za bojnega poveljnika (*Kampfkommandant*) Ljubljane, pri čemer je imel »diktatorska pooblastila«. Sedež je imel v gradu Tivoli. Načrt za obrambo Ljubljane je narekoval razdelitev prestolnice na šest obrambnih območij ter vrsto ukrepov v primeru napada na Ljubljano. Nov incident med osebjem šole in domobranci se je zgodil konec oktobra, ob zavezniškem letalskem napadu na Ljubljano, ko je Schimmelpfennig »dal alarm, da so Angleži vrgli padalce, nekemu oficirju pa nalog, da odstrani vodje domobrancev.« Kdo so bili »vodje domobrancev«, ni jasno. Prav tako lahko z veliko verjetnostjo zaključimo, da ta ukaz dejansko ni bil izveden, saj nimamo nobenih poročil o aretacijah domobranskih častnikov, poveljnikov iz tega časa.⁴⁷

Največ podatkov o šoli in delovanju so partizanski obveščevalci pridobili s pomočjo dezertarjev. V drugi polovici novembra 1944 so tako zaslišali štiri dezertarje. Prvi je razkril, da je imela 13. četa šole pet častnikov, 12 podčastnikov

⁴⁴ ARS, SI AS 1877, t. e. 2, zaupna odredba poveljnika Organizacijskega štaba SD št. 3205; z dne 21. junija 1944; ARS, SI AS 1877, t. e. 3, zaupna odredba poveljnika Organizacijskega štaba SD št. 5771; z dne 5. novembra 1944. Glej tudi *Slovensko domobranstvo* (Ljubljana), 26. oktober 1944. Prim. Kladnik, *Slovenska partizanska in domobranska vojska*, 139–140.

⁴⁵ ARS, SI AS 1851, t. e. 64, poročilo obveščevalnega oddelka za vrhovni štab, z dne 1. julija 1944.

⁴⁶ Jaroslaw Wenger, pismo Klemenu Kocjančiču z dne 27. novembra 2014, hrani Klemen Kocjančič.

⁴⁷ ARS, SI AS 1848, t. e. 33, poročilo Lide, z dne 11. avgusta 1944; ARS, SI AS 1876 Policijski varnostni zbor v Ljubljani, 1943–1945 (dalje SI AS 1876), t. e. 2, zaupno poročilo št. 2 »poveljniku 1. in 2. stotnike PZ v Ljubljani«, z dne 19. avgusta 1944; ARS, SI AS 1851, t. e. 105, izredno poročilo OC štaba Kokrškega odreda, z dne 1. novembra 1944.

in 156 vojakov ter bila nastanjena v belgijski vojašnici. Vojaki so bili razdeljeni na tri vode: prvi je bil strelski (z dvema težkima minometoma, dvema težkima in šestimi lahкими mitraljezi, preostali vojaki s puškami), drugi je bil opremljen s petimi pehotno-podpornimi topovi kalibra 75 milimetrov ter tretji z enim topom 150 milimetrov. Pripadniki strelskega voda so odhajali tudi v tivolski grad, kjer so varovali skladišče streliva, medtem ko so pripadniki obeh drugih vodov odhajali na ljubljansko letališče. Povedal je, da so se rekruti med tednom urili večinoma znotraj vojašnice, enkrat na teden pa so imeli »pešadijski egzercir in strelske vaje« kot tudi nočne vaje, in sicer na štirih različnih lokacijah: v bližini SS-lazareta, v bližini letališča, pri Viču ter pri Mostah. V belgijski vojašnici so bile poleg njegove čete še: štabna četa (s 150 vojakov, nesposobnimi za frontno službo, ki so opravljali le administrativno službo), 4. četa (sestavljena iz pripadnikov Luftwaffe, ki so bili dodeljeni Waffen-SS), 10. četa (estonskih kandidatov), 14. protiklepna četa in vod domobrancev, ki je prav tako opravljal »4. oz. 6 tedenski tečaj po vzoru SS«. Dodal je še, da je bila 10. četa zadolžena za varovanje letališča.⁴⁸

Drugi dezertter je 20. oktobra pobegnil iz zapora v belgijski vojašnici,⁴⁹ kjer se je znašel zaradi kraje dovoljenja za dopust in železniške vozovnice. Sredi julija 1944 je bil premeščen v Ljubljano in bil sprva dodeljen 6. četi (belgijska vojašnica), nato pa premeščen v 3. četo (artilerijska vojašnica). Kmalu je zbolel in bil poslan v ljubljansko esesovsko vojaško bolnišnico, nakar je po okrevanju samovoljno podaljšal dopust. Vedel je, da so v artilerijski vojašnici 3., 4. in 5. četa, v domobranski 6., 9. in 11. četa ter v belgijski 10., 13. in 14. četa z domobranskim vodom. Štab šole je bil v belgijski vojašnici. Dalje je razkril, da je »v kletih Tabora« artilerijsko strelivo. Predvojni Sokolski dom Tabor so namreč med nemško okupacijo uporabili kot »Domobranski dom«, shajališče pripadnikov Slovenskega domobranstva, vojašnico, kot tudi za skladišče oborožitve, opreme in streliva.⁵⁰

Tretji dezertter, ki je bil predhodno pripadnik 20. SS-divizije, je razodel, da je bila 10. (estonska) četa prisotna v belgijski vojašnici, ki je v Ljubljano prišla 1. novembra 1944; imela je 180 mož. Že naslednji dan je poskušal pobegniti, a so ga ujeli in ga za dva tedna zaprli v zapor belgijske vojašnice, od koder je nato pobegnil 16. novembra.⁵¹

Prvi trije dezertterji so bili kandidati na šolanju, medtem ko je bil četrti dezertter del osebja šole. Slednji je bil septembra 1942 mobiliziran k Waffen-SS in bil kot pripadnik posadke protiklepne topa dodeljen tankovski diviziji »To-

⁴⁸ ARS, SI AS 1851, t. e. 79, zaslišanje Egon K., z dne 20. novembra 1944.

⁴⁹ Belgijska vojašnica (tudi Mestna pehotna vojašnica) je bila ena izmed vojašnic v Ljubljani, ki je bila zgrajena v času Avstro-Ogrske. Ime »belgijska« izvira iz dejstva, da je bil v vojašnici nastanjen avstro-ogrski 27. pehotni polk, katerega častni imejitelj je bil Albert I., belgijski kralj. Med nemško okupacijo so to vojašnico kot preostale (domobranksko, topniško) zasedale tudi enote Waffen-SS.

⁵⁰ ARS, SI AS 1851, t. e. 79, zaslišanje Pavla B., z dne 21. novembra 1944. S tem zaslišanjem je bilo prvič partizanom znano, da je podčastniška šola nastanjena v vseh treh ljubljanskih vojašnicah. Prim. Šarac, Vojaški kompleksi v Ljubljani.

⁵¹ ARS, SI AS 1851, t. e. 79, zaslišanje Hansa U., z dne 21. novembra 1944.

tenkopf«. Z njo se je udeležil bojov na ruski fronti, dokler ni bil ranjen v bitki pri Kursku. Po okrevanju je bil poslan v srbsko Kraljevo, kjer je kot pripadnik 500. SS-padalskega bataljona opravil tritedenski padalski tečaj in se udeležil desanta na Drvar. Z ostankom bataljona je pozneje prišel v Ljubljano, kjer je bil dodeljen šolskemu osebju. Ker je v času služenja v Srbiji civilistom prodajal vojaško orožje in je bil kritičen do poteka vojne, je bil zaprt v belgijski vojašnici, od koder je nato pobegnil k partizanom. Med zaslišanjem je razkril, da ima podčastniška šola 14 čet, pri čemer je bila 13. četa poslana v Prago in 14. v Vroclav.⁵²

Njegove podatke so decembra 1944 pri OBOD-u uporabili (tudi) pri pripravi posebne brošure s pregledom sovražnikovih sil v Sloveniji, v kateri so za esesovsko podčastniško šolo v Ljubljani zapisali sledeče:

»Komandant te šole je Standartenführer Schimelfeld. [sic!]

Šola je sestavljena iz 14. čet.

1. četa je v artilerijski vojašnici

2. četa v artilerijski vojašnici

3. četa v artilerijski vojašnici

4. četa na Studencu

5. četa v artilerijski vojašnici

6. četa je v domobranski vojašnici kom. Leutnant Stock [sic!]

7. četa v domobranski vojašnici

8. četa v domobranski vojašnici

9. četa v domobranski vojašnici kom. Oberst Jug [sic!]

10. četa v Belgijski vojašnici /Estonska četa/

11. četa v Belgijski vojašnici

12. četa v Belgijski vojašnici

Kjer sta 13. in 14. četa ni ugotovljeno.«⁵³

Poleg klasičnega vojaškega usposabljanja so bili kandidati deležni tudi svetovnonazorskega šolanja, v katerem so bili seznanjeni z nacistično doktrino, zgodovino in organizacijo SS ter tudi pogledi nacističnega vodstva na aktualne dogodke (npr. na jaltsko konferenco).⁵⁴

Petega novembra se je pri podčastniški šoli začel drugi podčastniški tečaj za domobrance (ki se je zaključil v drugi polovici marca 1945) in 2. januarja 1945 še častniški tečaj.⁵⁵

⁵² ARS, SI AS 1851, t. e. 78, zapisnik zaslišanja skupine nemških dezertirjev, z dne 4. decembra 1944; ARS, SI AS 1851, t. e. 79, zapisnik zaslišanja Konrada Voetscha, z dne 21. novembra 1944.

⁵³ ARS, SI AS 1851, t. e. 61, »Podroben opis sovražnih edinic na teritoriju kontroliranem po NOV in POS«, 194?, izdal OBOD.

⁵⁴ ARS, SI AS 1641, t. e. 1, »Monatsbericht für Februar 1945«, z dne 28. februarja 1945; ARS, SI AS 1641, t. e. 1, »Lehrplan für die weltanschauliche Erziehung der SS- US3- Laibach«, nedatirano; ARS, SI AS 1641.

⁵⁵ ARS, SI AS 1877, t. e. 2, zaupna odredba poveljnika Organizacijskega štaba SD št. 5797, z dne 5. novembra 1944; ARS, SI AS 1877, t. e. 2, zaupna odreda poveljnika Organizacijskega štaba SD št. 6352, z dne 30. decembra 1944; ARS, SI AS 1877, t. e. 44, zaupna odreda poveljnika Organizacijskega štaba SD št. 793, z dne 22. marca 1945. Prim. Tomaž Kladnik,

S konca leta 1944 oz. začetka leta 1945 izhaja tudi seznam častnikov Waffen-SS, razporejenih po enotah podčastniške šole, iz katerega je razvidno, da so obstajale tri šolske skupine, ki so skupaj imele 15 šolskih čet, dve četi inštruktorjev ter vodstvo slovenskega tečaja.⁵⁶

Šola ni bila osredotočena le na urjenje kandidatov, ampak so slednji sodelovali tudi v bojih proti slovenskim partizanom. Prvega januarja 1945 je partizanski 7. korpus napadel Občine pri Trebnjem, pri čemer so hkrati demonstrativno napadli še Novo mesto in Cerknico. Napadenim postojankam so na pomoč med drugim poslali tudi dele podčastniške šole. Nemci so tako organizirali operacijo Snežni metež (*Operation Schneegestörber*), v sklopu katere so gojenci šole zavarovali kraj Občine, medtem ko so druge enote izvajale neposredne boje proti partizanom. Slednji so se po treh dneh spopadov umaknili.⁵⁷

Konec januarja so partizanski obveščevalci zmotno poročali, da je bila šola »nenadoma ukinjena ter so gojence takoj odposlali na fronto«. Najverjetneje so opazili (nenaden) konec usposabljanja generacije, ki je bila poslana v bojne enote. Hkrati pa so zabeležili poglede Schimmelpfeniga, ki se je pred tem vrnil z dopusta v Vroclavu (takratni *Breslau*):

»Ko se je vrnil na svoje službeno mesto v Ljubljano[,] je bil zelo potr in demoraliziran vsled panike, ki je v Vzhodnji (sic!) Nemčiji. Neki svoji priležnici, katera je uslužbena v Ljubljani v nekem uradu kot tajnica, je dal nasvet naj čim preje odpošlje svoje stvari v Nemčijo ter skuša čim preje dobiti v Nemčiji kakšno službo, ker verjetno v kratkem ne bo več izhoda iz našega ozemlja.«⁵⁸

Sredi februarja t. l. se je na šoli začelo 12-tedensko usposabljanje kandidatov za podčastnike iz Hitlerjeve mladine (*Hitlerjugend*). Sedmega ali 8. marca je prišel v Ljubljano z drugimi Hitlerjevimi mladinci tudi Günter Rau, ki se spominja, da so bili nastanjeni v viški gimnaziji. Ob prihodu so imeli na sebi še vedno stare uniforme Hitlerjeve mladine. Še preden je bil ves kontingent registriran, so jih poslali v reševanje preživelih in odstranjevanje ruševin po zavezniškem letalskem napadu na Ljubljano 9. marca. Dodeljen je bil 15. četi – t. i. *Kompanie Zingel*, poimenovani po poveljniku čete *SS-Obersturmführerju* Wilhelmu Zinglu (1915–?) –, ki je imela štiri vode, vsak s tremi oddelki. Vsi poveljniki vodov in oddelkov so bili izkušeni frontni borci. Oboroženi so bili z nemškimi puškami, vsak oddelek je imel en mitraljez, imeli pa so tudi ruske (oz. finske) brzostrelke. 4. vod je bil težki, tako da je vsak oddelek imel po en minomet.⁵⁹

»Vojaško usposabljanje podčastnikov in častnikov v Slovenskem domobranstvu«, Časopis za zgodovino in narodopisje 1–2 (2001), 198f.; Kladnik, *Slovenska partizanska in domobranska vojska*, 139–140, 190–193.

⁵⁶ ARS, SI AS 1641, t. e. 1, »Verzeichnig der Führer der SS-u. Waffen-Unterführerschule Laibach«, nedatirano.

⁵⁷ ARS, SI AS 1851, t. e. 26, »10 dnevno operacijsko poročilo od 29. dec. 1944 do 8. jan. 1945« OBOD-a, nedatirano; Kladnik, *Slovenska partizanska in domobranska vojska*, 246.

⁵⁸ ARS, SI AS 1848, t. e. 25, izredno poročilo št. 14 OC štaba Kokrškega odreda, z dne 30. januarja 1945.

⁵⁹ ARS, SI AS 1641 SS podoficirska šola Ljubljana, 1943–1945 (dalje SI AS 1641), t. e. 1, »Ausbildung von Unterführerbewerbern der HJ«, z dne 3. aprila 1945; OAKK, Günter Rau, e-pošta Klemenu Kocjančiču z dne 6. aprila 2016, hrani Klemen Kocjančič.

Urjenje je v tem času potekalo takole: po zajtrku so se v polni opremi in z vso oborožitvijo opravili dvokilometrski pohod do Dobrove, kjer so izvajali terensko urjenje, vključno s streljanjem. Med temi pohodi niso nikdar naleteli na partizane, prav tako pa tudi niso smeli imeti stikov s civilisti. Ker je bila njihova enota samostojno nastanjena v viški gimnaziji, prav tako niso imeli stikov z drugimi enotami iz podčastniške šole. V tem času je bilo že občutiti pomanjkanje osnovne opreme, saj so prejeli le predelane italijanske gorske hlače. Srajce so bile standardne s črnimi ovratniškimi oznakami. Šele ob umiku so na Ljubelju prejeli standardne SS oznake, ki so jih morali prišiti. Celotna četa ni imela niti ene čelade in so nosili le čepice.⁶⁰

Sredi marca 1945 je podčastniška šola poslala dve četi, k armadni skupini »Ostmark« (Heeresgruppe »Ostmark«). Ta je bila takrat severno od Drave, na območju Avstrije in Češkoslovaške. Po vsej verjetnosti sta bili poslani kot okrepitev 6. SS-tankovski armadi, ki je bila v sestavi armadne skupine.⁶¹

Konec marca je bilo, po podatkih partizanskih obveščevalcev, v podčastniški šoli 18 čet, ki naj jih ne bi uporabljali v bojih proti partizanom, saj so bile te namenjene le »za slučaj kakšnega izkrcanja ali pa da bi se fronta bliže pomaknila.«⁶²

V drugi polovici marca je k partizanom prebežal latvijski kandidat, ki je bil predhodno pripadnik policijskega polka »Riga« (Polizei-Regiment »Riga«, tudi »Kurland«). Latvijska skupina 108 kandidatov je v Ljubljano prišla 4. januarja na 16-tedenski tečaj. A že po dveh mesecih so jih obvestili, da bodo tečaj predčasno končali, nakar so jih poslali v boj proti gorenjskim partizanom v okviru operaciji Konec zime. Šestega marca so bili poslani v škofjeloško vojašnico, ki so jo zapustili 10. marca in odšli v predel Sv. Duh, kjer so jih porazdelili po hišah. Takoj po premestitvi na Sv. Duhu so izvedli 36 ur trajajočo akcijo proti Železnikom; po vrnitvi so na Sv. Duhu nadaljevali usposabljanje. Med 19. in 22. marcem so pregledovali ozemlje med Škofjo Loko in Žirmi; po prihodu v Žiri pa je latvijski pripadnik dezertiral.⁶³

Njegove navedbe tako o Škofji Loki kot o sodelovanju v nemških operacijah Začetek pomladi/Konec zime proti Cerkljanskemu (19.–26. marca) so dodatno potrdili partizanski obveščevalci, pri čemer so ob letalskem napadu na Škofjo Loko zabeležili tudi smrt 11 esesovcev in uničenje vojašnice. V sklopu obeh operacij so enote esesovske podčastniške šole delovale v okviru bojne skupine *Dippelhoffer*, ki je imela izhodiščni položaj na črti Črni Vrh–Idrija–Spodnja Idrija. Šele 26. marca je bojna skupina začela prodirati v smeri Zadlog–Otlica. Po več dneh hudih bojov so 1. aprila zaključili operacijo, ko so ugotovili, da so partizanske enote zapustile območje Otlice. Devetindvajsetega aprila je del podčastniške šole prišel v Postojno.⁶⁴

⁶⁰ OAKK, Günter Rau, e-pošta Klemenu Kocjančiču z dne 7. aprila 2016, hrani Klemen Kocjančič; OAKK, Günter Rau, e-pošta Klemenu Kocjančiču z dne 21. aprila 2016, hrani Klemen Kocjančič.

⁶¹ ARS, SI AS 1931, t. e. 542, št. lista 068657, zapisnik zaslišanja Rösenerja.

⁶² ARS, SI AS 1856, izredno poročilo OC štaba Kokrškega odreda, z dne 26. marca 1945.

⁶³ ARS, SI AS 1848, t. e. 28, zapisnik zaslišanja Herbertsa Jekabsonsa, z dne 19. aprila 1945.

⁶⁴ ARS, SI AS 1848, t. e. 34, poročilo obveščevalne točke Otok, z dne 21. marca 1945; ARS, SI AS 1851, t. e. 67, »situacijsko poročilo št. 103«, z dne 16. aprila 1945; Petelin, *Enaintrideseta divizija*, 228–242; Terzić, *Završne operacije za oslobodenje Jugoslavije*, 669–670.

Druga učna skupina je bila poslana na jug, kjer je od marca 1945 sodelovala v sklopu nemške zaščite prometnih povezav na območju Ljubljana–Novo mesto–Brežice, Ljubljana–Kočevje in Ljubljana–Rakek.⁶⁵

Prvega maja so bili pripadniki podčastniške šole nastanjenih na naslednjih lokacijah po Ljubljani: palača Trboveljske premogovne družbe, meščanska šola Vič, artilerijska, belgijska in domobranska vojašnica, Švicarija, meščanska šola Moste, gostilna Čad in Sokolski dom Spodnja Šiška; bili pa so tudi na nedokončani obrambni črti Hrast (*Eiche*), ki je potekala na črti reka Krka–Kočevje–Grčarice–Grahovo–Cerknica–Rakek–Grčarevec–Hotedršica. Prav tako je bil del podčastniške šole še v Postojni, ki jo je tega dne napadala 29. divizija Jugoslovanske armade (JA).⁶⁶

Gojenci podčastniške šole, skupaj s pripadniki domobranskega 2. bataljona, Srbskega prostovoljskega korpusa, in nekaterih drugih enot, so postavili zasedo na glavni cesti iz Planine proti Logatcu, »med Grčarevcem in križiščem ceste proti Postojni«, v katero je 3. maja padla 11. brigada 29. hercegovske divizije. V bojih, ki so trajali ves dan, je 11. brigada utrpela številne žrtve. Nemci in zavezniki so položaje zapustili ponoči in se umaknili prek Logatca proti Ljubljani. Naslednji dan je 29. divizija brez bojev zasedla Logatec. Nove obrambne položaje so vzpostavili sprva pred Vrhniko (na Ljubljanskem vrhu in Planini), kjer so potekali boji 5. maja in nato pred Ljubljano. Ta zadnja obrambna črta je potekala po liniji reka Sava–Sostro–Orle–Lavrica–Babna gorica–Log pri Brezovici–Horjul–Vrzdenc (z najbolj utrjenimi položaji na Orlah). Esesovska podčastniška šola je zasedla položaje prek ceste proti Vrhniki, in sicer na črti Bevke–Log–Horjul–Vrzdenc. Nemška obramba, vključno s pripadniki podčastniške šole, je za dva dneva zadržala partizanski napad, ki se je začel 7. maja zjutraj, tako da so pridobili čim več časa za umik sil iz Ljubljane.

Osmega maja zvečer se je začel splošni nemški umik iz slovenske prestolnice in naslednje jutro so v Ljubljano vkorakale prve partizanske enote. Medtem ko so enote 7. korpusa JA prišle v Ljubljano prek Orl in Golovca, so pripadniki 29. hercegovske divizije JA napadli in zavzeli položaje esesovske podčastniške šole ter 5. domobranskega bataljona.⁶⁷

Dne 9. maja zjutraj je na Ljubelj prišla že prva četa esesovske šole, sestavljena iz Hitlerjevih mladincev, ki se je iz Ljubljane sicer umaknila že 30. aprila. Tu

⁶⁵ ARS, SI AS 1851, t. e. 26, »10 dnevno operacijsko poročilo od 10. do 17. marca 1945« OBOD-a, nedatirano; ARS, SI AS 1851, t. e. 26, »10 dnevno operacijsko poročilo od 18. do 27. marca 1945« OBOD-a, nedatirano; ARS, SI AS 1851, t. e. 26, »10 dnevno operacijsko poročilo od 28. marca do 7. aprila 1945« OBOD-a, nedatirano; ARS, SI AS 1851, t. e. 26, »10 dnevno operacijsko poročilo od 8. aprila do 17. aprila 1945« OBOD-a, nedatirano; ARS, SI AS 1851, t. e. 26, »10 dnevno operacijsko poročilo od 18. aprila do 27. aprila 1945« OBOD-a, nedatirano; Isaković, *Kosovelova brigada*, 647–668.

⁶⁶ ARS, SI AS 1876, t. e. 3, »Objekti, v katerih so nastanjene Edinice nemške vojske in orožja SS,« z dne 1. maja 1945; Lah, *Ljubljanska brigada*, 376; Levičnik, *Artileristi prekomorci*, 191. Marca 1945 se je dotedanja Narodnoosvobodilna vojska in partizanski odredi Jugoslavije preimenovala v Jugoslovansko armado.

⁶⁷ Ambrožič, *Gubčeva brigada*, 948–952; Kocijan, *Sklepne operacije in boji*, 44–46; Lah, *Ljubljanska brigada*, 378–381; Simšič-Jelen, *Bojna pot 29. hercegovske divizije*, 77–78; Šmit, *Bordon in Klun, Peta prekomorska brigada*, 260.

so dva dneva in pol držali položaje v okolici predora, nakar so se umaknili proti Celovcu. Trinajstega maja so Hitlerjevi mladinci iz esesovske šole v boju pri Borovljah doživeli svoj bojni krst.⁶⁸

Kot že napisano, je 29. hercegovska divizija 11. maja prodrla vse do Sv. Ane pod Ljubeljem, pri čemer so se deli podčastniške šole umikali pred njo. Skupaj z drugimi esesovskimi enotami (polk 7. SS-divizije, 1. SS-posebni polk »Varjag«, 3. SS-orožniški motorizirani bataljon, dve tankovski četi) ter kolaboracionističnimi enotami, 3. in 4. polk SDK, 503. četniški korpus ter enote Slovenske narodne vojske (SNV), sta *SS-Obergruppenführer und General der Waffen-SS und Polizei* Erwin Rösener (1902–1946), ki je bil višji SS in policijski vodja za področje Avstrije in zasedene Slovenije, ter brigadni general Franc Krenner (1898–1973), poveljnik SNV, nameravala izsiliti prehod prek Borovelj, ki so jih zasedle partizanske enote (Bračičeva brigada in Koroški odred). Domobranski viri zavračajo, da je prišlo do tega dogovora, ampak da je Krenner 10. maja izdal ukaz majorju Vuku Rupniku, poveljniku domobranskega 2. (uradnega) bataljona, da napade boroveljska mostova, nakar so srečali višje nemške poveljnike (Rösenerja, Dippelhoferja in Schimmelpfeniga), ki so ponudili težko oborožitev (tankovsko četo in artilerijsko baterijo). Vse do 11. maja opoldne so se manjše skupine predajale partizanom v Borovljah, a nato je predajo zavrnila večja skupina, nakar se je začel splošni napad domobrancev, podprtih z nemškimi tanki in artilerijo. Kljub krčeviti partizanski obrambi je nemško-domobranski napad uspel, tako da so ponovno zasedli oba mostova; padlo je okoli 180 partizanskih borcev. Proti Borovljam je čez Korensko sedlo na pomoč šel tudi motorizirani odred 4. jugoslovanske armade, a je pri Svetni vasi naletel na večjo kolono esesovcev in domobrancev; slednji je uspelo uničiti štiri tanke in dva oklepnika, pri čemer je padlo okoli 15 partizanov. Potem ko so nemške sile prečkale Dravo, so se te predale Britancem.⁶⁹

Esesovski padalci

Ena izmed enot Waffen-SS, ki je bila le krajši čas na slovenskem prostoru, je 500. SS-padalski bataljon (*SS-Fallschirmjäger-Bataillon 500*).⁷⁰

Po uspešni rešitvi Mussolinija s pomočjo padalcev vojnega letalstva (in s sodelovanjem Otta Skorzenyja (1908–1975), poveljnika esesovskih specialnih enot) je Hitler septembra 1943 ukazal ustanovitev esesovskega padalskega bataljona. Ker naj bi bataljon uporabili v nevarnih akcijah, so – ob prostovoljcih – služenje v njem omogočili tudi kaznovanim esesovcem, ki so bili poslani v disciplinske enote oz.

⁶⁸ Gülland, *Der Sound der freien Welt*, 125–129.

⁶⁹ Mlakar, *Slovensko domobranstvo*, 486–487; Strle, *Veliki finale*, 162–184; Velikonja, Bitka, dolga kot življenje.

⁷⁰ Trenutno ne obstaja nobeno samostojno slovensko delo o prisotnosti tega bataljona v Sloveniji, medtem ko obstaja več tujih zgodovin te enote (poleg del o Drvarju): Afiero, *SS Fallschirmjäger*; Franz, *Kampfauftrag: »Bewährung«*; Michaelis, *Das SS-Fallschirmjäger-Bataillon*; Milius in Kunzmann, *Fallschirmjäger der Waffen-SS*.

zapor. Sprva je urjenje potekalo na Češkem, novembra t. l. pa je bila enota poslana v Sarajevo in od tam v madžarsko Pápo, kjer so dokončali urjenje. Po koncu urjenja so enoto poslali nazaj v Jugoslavijo, pri čemer je imel bataljon naslednjo sestavo: bataljonski štab s prištabno četo, 1., 2. in 3. padalsko četo ter 4. (težko) četo kot tudi lastno šolsko četo; skupaj je imel bataljon dobrih tisoč pripadnikov. Sprva je bataljon kot specialistična pehotna enota sodeloval v bojih proti partizanom v Srbiji, Bosni in Hercegovini, Makedoniji in Črni gori. Aprila 1944 so ga poslali v Mataruško Banjo, kjer so se začeli pripravljati na napad na Tita. Vmes so februarja t. l. načrtovali tudi invazijo na otok Vis, v sklopu katere bi esesovski padalci izvedli letalski desant; ofenziva ni bila izvedena. Operacija Konjičev skok (*Unternehmen Rösselsprung*) je bila zasnovana kot večstopenjska akcija, v sklopu katere bi uničili oz. zajeli partizanski vrhovni štab, vključno s Titom, partizansko šolo, tuje vojaške misije itd. Esesovski padalci so v dveh desantnih valovih (prvi v moči 654, drugi s 314 vojaki) 25. maja 1944 napadli cilje v Drvarju. Naleteli so na močno partizansko obrambo in kmalu se je njihov napad spremenil v skorajšnje uničenje padalskega kontingenta. Bataljon je bil nato vse do naslednjega jutra izpostavljen partizanskim napadom, dokler ni v Drvar prišla prva enota iz esesovske divizije »Prinz Eugen« in rešila ostanke padalskega bataljona.⁷¹

Ostankem bataljona je bil potem poslan v Ljubljano, kjer so ga okrepili s pripadniki šolske čete. Poveljstvo bataljona je takrat prevzel nov poveljnik (predhodnik je bil med desantom huje ranjen). Tretjega junija t. l. so ljubljanski prebivalci ugotovili prihod padalcev:

V mesto je prišla na počitek četa nemških padalcev. V kratkih marogastih plaščih. Tisti, ki so napadli Titov glavni stan v Drvaru!

Vse sorte govornice krožijo. Kaj vse da pripovedujejo ti vrli pobje izpod neba. Razvedrijo te te vesti, obenem pa ti vzbujajo zavist. Da bi počil!

Pri napadu na glavni stan da so ujeli Tita in ga ubili. Dobil je štiri strele. Enega naravnost v srce. Brez Tita bodo partizani kaj kmalu propadli.

Zaplenili da so ogromno denarja in zlatnine iz partizanske glavne blagajne. Vsak padalec da je dobil nagrado za veličastni uspeh: 100.000 lir!⁷²

Ranjeni pripadniki so bili iz Drvarja poslani v (esesovske) lazarete v Ljubljani, na Dunaju in v druge avstrijske bolnišnice. Preživele padalce, ki so bili v bataljon sprejeti iz poboljševalnih enot oz. kazenskih taborišč, so poslali nazaj. Posledično je celotni bataljon 30. junija imel le 15 častnikov, 81 podčastnikov in 196 vojakov, ki so bili pripravljani za takojšnje delovanje.⁷³

Po partizanskih podatkih so esesovski padalci prišli v Ljubljano šele 14. junija, pri čemer »so izjavljali, da so prišli iz Bosne ter da so sodelovali pri napadu na Glavni štab NOV.« Istega dne so šli iz Ljubljane proti Črnučam, v koloni z osmi-

⁷¹ Bennett, Knight's Move at Drvar: 197–203; Munoz, *Forgotten Legions*, 13–25; Mladenović, Nenavaden dokument v vili »Kopaonik«, 121; Tomšič, *Narodnoosvobodilni boj na Jadranu*, 268–269. Prim. Matovic, *Za pobjedu i slobodu*; Mišković, *Bitka za Drvar*.

⁷² Žigon, *Leseni oklopnjak*, 163.

⁷³ Rüdiger W. A. Franz, pismo Klemenu Kocjančiču z dne 14. januarja 2016, hrani Klemen Kocjančič; Munoz, *Forgotten Legions*, 35, 37.

mi manjšimi tanki in 10–15 tovornjaki, kjer so se nato pri Gameljnah spopadli s partizani. Naslednji dan v jutranjih urah so se vrnil v Ljubljano.⁷⁴

Medtem ko so bili esesovski padalci v Ljubljani, so prebivalcem govorili tudi o možnosti padalskega desanta na slovensko partizansko vodstvo, kar so zabeležili tudi partizanski obveščevalci: »Sicer računajte tudi tu na možnost padalcev, zlasti na štab ali sploh na ‚prestolnico‘. Padalci, ki so bili tu so sicer odšli, ker jih rabijo, vendar je bilo o tem precej govora, zato opozarjam!«⁷⁵

Prisotnost bataljona v Ljubljani je partizanskim obveščevalcem potrdil tudi že predhodno omenjeni nekdanji pripadnik bataljona, ki je ostal v Ljubljani pri esesovski podčastniški šoli ter nato dezertiral k partizanom.⁷⁶

Pirovo zmago esesovskih padalcev nad Titom je simboliziralo »zajetje« Titove maršalske uniforme v Drvarju; iz Drvarja je bila prek Ljubljane poslana na Dunaj in tam razstavljena. A že v Ljubljani je bila v Avšičevi manufakturni trgovini na Čopovi ulici dana v izložbo na ogled lokalnemu prebivalstvu:

Nemo so strmeli v razgrnjeno, vso z zlatimi našivki in bleščičnimi znaki okinčano vojaško uniformo, ki je bila s hlačami v vsej dolžni in zajetno bluzo razpoložena po dnu v vsem oropanege izložbenega okna. Zraven je bila postavljena napisna tablica, ki je pojasnjevala, da je to uniforma voditelja jugoslovanskih partizanov-Tita (ali nekako v tem smislu!) (...) To ‚trofejo so zdaj razkazovali ljubljanskim ljudem za kazen prav v Avšičevi trgovini, ker je bil jugoslovanski general Avšič pri partizanih.«⁷⁷

Ruski esesovci

V zadnjih mesecih leta 1944 so se v Ljubljani začeli pojavljati tudi ruski esesovci, ki so bili od septembra t. l. nameščeni v Kamniku. Ta samostojni bataljon, poznan tudi kot esesovski lovski bataljon (*SS-Jäger-Bataillon*), je bil poslan na Gorenjsko, natančneje v Kamnik. Jedro bataljona so predstavljali nekdanji ruski belogardisti, ki so se po koncu prve svetovne vojne nastanili v Jugoslaviji. Njih so nato okrepili z nekdanjimi sovjetskimi vojnimi ujetniki. Kamnik je bil zaradi geostrateškega položaja pomemben in je tako imel več garnizijskih enot pod nemškim poveljstvom, pri čemer je bilo kar nekaj enot z ruskimi oz. sovjetskimi pripadniki (1. bataljon 28. SS-policijskega polka »Todt«, 3. SS-orožniški bataljon (motorizirani), 3. bataljon šolskega polka »Brandenburg« itd.⁷⁸), kar je na partizanske obveščevalne službe vplivalo predvsem v razlikovanju med temi enotami. Posledično so za te enote oz. pripadnike v poročilih zato uporabljali nazive, kot so Ukrajinci, Rusi, Vlasovci, Kozaki. Kljub temu so po vojni ugotovili, da so enote pod poveljstvom Mihaila Aleksandroviča Semenova (Михаил Александрович *Cemehob*; 1894–1958⁷⁹) v

⁷⁴ ARS, SI AS 1851, t. e. 73, vojaško poročilo Leona, z dne 15. junija 1944.

⁷⁵ ARS, SI AS 1851, t. e. 73, pismo Mateja »Dragi tovariši!«, z dne 6. julija 1944.

⁷⁶ ARS, SI AS 1851, t. e. 78, zapisnik zaslišanja Konrada Wötcha, z dne 21. novembra 1944.

⁷⁷ Pediček, *V močniku revolucije*, 124–125; Roberts, *Tito, Mihailović and the Allies*, 229.

⁷⁸ ARS, SI AS 1827, t. e. 51, »Seznam vojaških, policijskih in žendarmerijskih edinic, ki so v času okupacije nabavljale meso v Kranju«, z dne 23. oktobra 1945.

⁷⁹ Samcevič, *Rusi in Ukrajinci*, 21–24.

kamniškem okrožju storile »neštete teroristične akcije nad okoliškim prebivalstvom, morile nedolžne ljudi, požigali hiše in gospodarska poslopja, mučili ljudi in uničevali in ropali njihovo imovino«. ⁸⁰

Po večkratnih intervencijah ruskih vojakov v Ljubljani pri odstranjevanju posledic letalskih napadov je bil novembra 1944 celoten bataljon prestavljen v glavno mesto Ljubljanske pokrajine. Sprva so bili nameščeni v zgradbi bežigradske gimnazije. Istočasno pa so pripadniki bataljona še vedno sodelovali v bojih proti partizanom. Tako so sodelovali v večji nemški ofenzivi, usmerjeni na partizansko osvobojeno ozemlje v Zgornji Savinjski in Zadrečki dolini, ki je potekala med 1. in 6. decembrom. Iz ohranjenih virov ni na voljo podatkov, s katerimi bi določili vlogo ruskega bataljona med ofenzivo, znano pa je, da so se spopadli s partizani Prešernove brigade, Škofjeloškega odreda in italijanske brigade. Nemcem je z ofenzivo uspelo zatreti partizansko gibanje na tem območju, s čimer so primarno zaščitili prometne povezave na tem delu Gorenjske. ⁸¹

Glavna naloga Semenova v Ljubljani je bila reorganizacija bataljona v polk, in sicer 1. SS-posebni polk »Varjag« (SS-Sonder-Regiment I »Waräger«). ⁸² Posledično so v Ljubljano začele prihajati skupine nekdanjih sovjetskih vojnih ujetnikov in prostovoljcev. Eden izmed teh rekrutov je tako povedal, da je bil sam prisilno mobiliziran za bataljon, pri čemer je s skupino 350–400 vojnih ujetnikov 3. januarja 1945 prišel v Ljubljano. Prišleke so večinoma vključili v novoustanovljeni 2. bataljon, medtem ko je bil lovski bataljon preimenovan v 1. bataljon. Šele 20. februarja t. l. je bil dejansko ustanovljen dotični polk. ⁸³

Sprva je imel polk le pet čet (vsaka z okoli 150 do 180 pripadnikov); oba bataljona sta imela dve četi, medtem ko je bila 5. (težka) četa podrejena bataljonskemu štabu. Ta je imel pod nadzorom še lovski oddelek (*Jagdkommando*) oz. obveščevalno-izvidniški vod s 40 vojaki. Pozneje so ustanavljali še druge čete. S prihodom vojakov se je izboljšala tudi oborožitev polka; težka četa je imela šest težkih minometov 120 mm in šest srednjih minometov 81 mm, tri italijanske topove kalibra 47 mm in en ruski top kalibra 40 mm. Lovski oddelek so sestavljali najbolj zanesljivi pripadniki polka, ki so bili oboroženi s štirimi ruskimi brzostrelkami, medtem ko so preostali imeli nemške brzostrelke ali *Sturmgewehr*. ⁸⁴

Rekrut, ki je prišel v Ljubljano na začetku februarja t. l., je povedal, da je bil deležen tritedenskega usposabljanja, pri čemer so tega vodili »ruski emigrantski oficirji ki so z njimi zelo slabo postopali, kot zagriznjieni (sic!) nemški privrženci«. S prihodom novih vojakov jim je v dveh mesecih uspelo ustanoviti dva nova bataljona. ⁸⁵

⁸⁰ ARS, SI AS 1827, t. e. 95, »Odločba o ugotovitvi zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev ŠZ-3505, Hauptmann von Semenow«, z dne 17. julija 1947.

⁸¹ ARS, SI AS 1851, t. e. 616, zapisnik zaslišanja več dezertarjev, z dne 22. decembra 1944; Fajdiga, *Bračičeva brigada*, 383–401.

⁸² Polk je večkrat omenjen v delih različnih slovenskih in tujih avtorjev; edino znanstveno-raziskovalno delo, ki se ukvarja izključno z zgodovino te enote v Sloveniji, je: Kocjančič, *Between Vlasov and Himmler*. Prim. tudi Samcevič, *Policijski bataljon*.

⁸³ ARS, SI AS 1851, t. e. 78, zapisnik zaslišanja Jurija Artjuha, z dne 11. marca 1945.

⁸⁴ ARS, SI AS 1851, t. e. 78, zapisnik zaslišanja Jurija Artjuha, z dne 11. marca 1945.

⁸⁵ ARS, SI AS 1851, t. e. 79, zapisnik zaslišanja Andreja Lunjova, z dne 14. marca 1945.

V času reorganizacije so dele Semenove enote uporabili tudi v širši okolici Ljubljane za protipartizanske akcije. A te so se po navadi sprevrgle v nasilje nad civilnim prebivalstvom (ropi, posilstva, umori, požigi itd.).⁸⁶

Februarja 1945 so partizanske sile na jugu Slovenije s svojo prisotnostjo ogrožale cestne povezave s Hrvaško. Posebno problematično območje je predstavljal južni del Suhe krajine, kjer se je fronta med partizani in nemškim okupatorjem vzpostavila vzdolž reke Krke; vse ozemlje južno od Krke je bilo v partizanskih rokah. Večina polka Varjagov je bila tako poslana v Suho krajino, in sicer v Žužemberk in okolico, kjer je zamenjal odhajajoči 14. SS-policijski polk (*SS-Polizei-Regiment 14*). Dva bataljona polka sta bila v Suhi krajini, medtem ko je tretji ostal v Ljubljani v rezervi: marca je bil slednji nato poslan v Novo mesto.⁸⁷

Splošna vojaška situacija je konec aprila 1945 prisilila nemške vojaške poveljnike, da so se odločili za evakuacijo Suhe krajine ter začeli umik sil proti Avstriji. Četrtega maja se je začel umik iz Žužemberka in okolice, posledično pa že naslednjega dne v Suhi krajini ni bilo nobenih nemških enot. V tem času je bil polk (simbolično) vključen v kozaško skupino generala Antona Vasiljeviča Turkula (*Антон Васильевич Туркул*; 1892–1957), dejansko pa je bil še vedno pod nemškim poveljstvom. Varjagi so tako opravljali nalogo zaščitnice in krili nemški umik proti Avstriji.⁸⁸

Petega maja t. l. so Varjagi iz Ljubljane pospremili tudi samega Rupnika. Medtem ko so nekatere Ruse usmrtili partizani, je prek Jesenic oz. Ljubelja večina pripadnikov polka prišla v Avstrijo. Skupaj z deli drugih nemških enot ter enot Slovenske narodne vojske (SNV) je polk sodeloval v zadnjem spopadu 11. maja pri Borovljah, nakar so se združene nemške-kolaboracionistične sile predale Britancem. Ruski pripadniki iz vrst nekdanje bele garde, ki niso bili sovjetski državljani, so ostali v britanskem ujetništvu (ter so se pozneje naselili v zahodni Evropi oz. Amerikah), medtem ko so Britanci sovjetske državljane izročili Rdeči armadi.⁸⁹

Esesovsko sodišče

V Ljubljani je delovalo tudi esesovsko sodišče oz. izpostava slednjega. Gorenjsko, Koroško in Spodnje Štajersko je pokrivalo 18. esesovsko in policijsko sodišče (*SS- und Polizeigericht XVIII*). Z ukazom dne 15. marca 1944 je bilo celotno

⁸⁶ ARS, SI AS 1827, t. e. 40, več poročil o zločinih, storjenih v naseljih Blagovica in Št. Ožbolt med decembrom 1944 in februarjem 1945.

⁸⁷ ARS, SI AS 1851, t. e. 78, zapisnik zaslišanja Jurija Artjuha, z dne 11. marca 1945; ARS, SI AS 1851, t. e. 82, informacijsko poročilo OC 7. korpusa, z dne 7. in 8. februarja 1945; ARS, SI AS 1851, t. e. 82, »Mesečno poročilo za čas od 25. januarja do 25. februarja 1945« OC 7. korpusa, z dne 26. februarja 1945.

⁸⁸ Hoffmann, *Die Tragödie der »Russischen Befreiungsarmee«*, 81; Smrke in Dokl, *Suha krajina v ognju*, 88–91; Strle, *Veliki finale*, 162–184; Timofeev, *Splintered Wind*, 52.

⁸⁹ Hoffmann, *Die Tragödie der »Russischen Befreiungsarmee«*, 81; Kociper, *Kar sem živel*, 373, 377; Smrke in Dokl, *Suha krajina v ognju*, 88–91; Strle, *Veliki finale*, 162–184; Timofeev, *Splintered Wind*, 52. O Slovenski narodni vojski glej: Mlakar, *Slovensko domobranstvo*, 454–465.

sodišče iz Salzburga premeščeno na Bled (natančneje v Hotel Park), pri čemer so istočasno ustanovili še izpostavo v Ljubljani (*Aussenstelle Laibach*), medtem ko je v Salzburgu ostala le podružnica sodišča (*Zweigstelle*) z enim sodnikom. Posledično je bila pristojnost razdeljena takole: salzburška podružnica je bila pristojna za *Gau Salzburg* in avstrijsko Štajersko (»in dem Teil des Gaues Steiermark, der alten Reichsgebiet ist«), medtem ko je Bled pokrival Spodnjo Štajersko, Gorenjsko, Koroško (tako avstrijsko kot slovensko) ter Ljubljansko pokrajino. Ljubljanska izpostava je imela nadzor nad tamkajšnjim deželnim zaporom (*Landgerichtsgefängnis Laibach*).⁹⁰

Esesovsko in policijsko sodišče je bilo nadrejeno civilnim sodiščem glede varnostnih zadev kot tudi glede sojenja pripadnikom SS in policije, ki so storili kriminalna dejanja. Medtem ko so manjše prekrške kaznovali poveljniki enot, je esesovsko in policijsko sodišče sodilo za storjene manjše in nekatere večje zločine. Najbolj resne zločine (in kakršnakoli odklonska dejanja esesovskih generalov) je obravnavalo Visoko esesovsko in policijsko sodišče (*Oberstes SS- und Polizeigericht*). Dalje je esesovsko in policijsko sodišče obravnavalo oz. preiskovalo primere smrti v nesrečah kot tudi (poskuse) samomorov med esesovci in policisti. Poleg pripadnikov nemških enot (Waffen-)SS in policije so pod nadzor esesovskega in policijskega sodišča spadale tudi pomožne policijske sile (kot Gorenjska samozaščita, Slovensko domobranstvo).⁹¹

Manjše enote in ustanove Waffen-SS v Ljubljani

Poleg dveh osrednjih ustanov Waffen-SS v Ljubljani, SS-vojaške bolnišnice in SS-podčastniške šole (obe sta bili nameščeni tako v javnih kot zasebnih objektih po Ljubljani, kot tudi na Bledu), so tu v času vojne delovale še nekatere manjše ustanove, organizacije oz. enote Waffen-SS.⁹²

Junija 1944 so partizanski obveščevalci poročali, da so Nemci v Ljubljano poslali »laboratorij za zdravila za celi Balkan«, ki ga »držijo v najstrožji tajnosti ter so za straže postavljeni najzanesl[j]ivejši SS-ovci«. ⁹³ Higienško-bakteriološki laboratorij SS in policije (*Hygienisch-Bakteriologische Untersuchungsstelle SS- und Polizei*; tudi *Chemische Untersuchungsanstalt*) ni bil pristojen za izdelavo zdravil, temveč je bil namenjen za preiskavo živil, za zdravstvene preiskave (telesnih tekočin, bojnih ran itd.) itd. Sprva je imel sedež v Devinski ulici v lju-

⁹⁰ ARS, SIAS 1621, t. e. 22, »Tagesbefehl Nr. 18/44« Führungsstab für Bandenbekämpfung HSSPF WK XVIII, z dne 13. aprila 1944; ARS, SIAS 1622, t. e. 1, »Amtliche Verlautbarungen« poveljnika orožništva na Koroškem, z dne 12. aprila 1944. O ljubljanskem sodnem zaporu glej: Guštin, *Za zapahi*, 59–61.

⁹¹ ARS, SIAS 1622, t. e. 7, »Selbstmorde, Unfälle mit tödlicher Folge, Selbstmordversuche« poveljnika orožništva na Koroškem, z dne 27. januarja 1944; ARS, SIAS 1753 Zbirka gradiva o sodnih zaporih v Ljubljani, 1939–1946 (dalje SIAS 1753), t. e. 1, »Amtliche Verlautbarungen« apelacijskega sodišča v Ljubljani, z dne 21. marca 1944; McNab, *World War II Data Book*, 41.

⁹² O Ljubljani med drugo svetovno vojno glej: Ferenc, *Nemški okupator v Ljubljani*, 187–229; Šorn, *Življenje Ljubljančanov med drugo svetovno vojno*.

⁹³ ARS, SIAS 1851, t. e. 89, situacijsko poročilo OT I, z dne 2. junija 1944.

bljanskem Trnovem. Uradno laboratorij ni bil del esesovskega lazareta, ampak z njim povezanega »Centralnega sanitetnega skladišča rajhovskega zdravnika SS in policije Ljubljana« (*Zentralsanitätslager Reichsarzt SS- und Polizei Laibach*). Ta pa s sanitetnim materialom ni oskrboval le slovenskega ozemlja, temveč tudi drugo jugoslovansko ozemlje. Tridesetega aprila 1945 sta bila tako laboratorij in centralno sanitetno skladišče nameščena na poljanski gimnaziji.⁹⁴ Obe ustanovi formalno nista bili del Waffen-SS, ampak celotne SS, sta pa seveda oskrbovali pripadnike oz. enote Waffen-SS.

V okviru nemške zasedbene uprave v Ljubljani je delovalo tudi mestno poveljstvo (*Platzkommandantur*), ki je bilo med drugim zadolženo za rekvizicijo zasebnih bivališč za potrebe nemških oboroženih sil. To dolžnost je opravljal častnik iz esesovske podčastniške šole. Prvega maja 1945 je bilo poveljstvo nastanjeno v prostorih palače Trboveljske premogokopne družbe.⁹⁵

Kot večje garnizijsko mesto je bila Ljubljana tudi sedež nekaterih logističnih ustanov oz. enot Waffen-SS. Tako je bil na Erjavčevi cesti sedež Gradbenega vodstva Waffen-SS in policije (*Bauleitung der Waffen-SS und Polizei*). Na Vilharjevi in Masarykovi cesti (na vogalu z Resljevo) je bila Mestna uprava Waffen-SS (*Stadortverwaltung der Waffen-SS*); na vogalu Masarykove in Resljeve so bila prav tako začasna prenočišča (*Übernachtsraum*) za posamezne pripadnike SS in policije, ki so potovali prek Ljubljane. V zgradbah ob Masarykovi cesti so bila tudi skladišča mestne uprave Waffen-SS. Enote Waffen-SS so se prav tako oskrbovale iz glavnega vojaškega skladišča, ki je delovalo na območju Ljubljanskega velesejma (ob današnji Celovski cesti ob kopaljšču Ilirija).⁹⁶

Waffen-SS je zasedla tudi strelišče na Rudniku (*Schiesstand der Waffen-SS*) in ga uporabljala za usposabljanje gojencev esesovske podčastniške šole ter domobrancev. Ali je strelišče spadalo v sestavo esesovske podčastniške šole, doslej ni potrjeno (obstaja možnost, da je bilo v resnici podrejeno *Platzkommandaturi*).⁹⁷

V Ljubljani je delovalo tudi najmanj 16 pripadnic SS-korpusa pomočnic. Devet jih je bilo dodeljenih esesovski vojaški bolnišnici, sedem pa podčastniški šoli. Dalje

⁹⁴ ARS, SI AS 1621, t. e. 22, dnevno povelje 25/44 vodstvenega štaba za boj proti banditom v Ljubljani, z dne 8. julija 1944; ARS, SI AS 1851, t. e. 79, pregled nemško-zasedenih zgradb v Ljubljani, nedatirano; ARS, SI AS 1876, t. e. 3, »Objekti, v katerih so nastanjene Edinice nemške vojske in orožja SS,« z dne 1. maja 1945; ARS, SI AS 1753, t. e. 1, napotnica v laboratorij, z dne 2./3. maja 1945.

⁹⁵ ARS, SI AS 1827, t. e. 94, Odločba o ugotovitvi zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev Z-4360, z dne 23. avgusta 1945; ARS, SI AS 1876, t. e. 3, »Objekti, v katerih so nastanjene Edinice nemške vojske in orožja SS,« z dne 1. maja 1945. Prim. Ministrstvo za finance Republike Slovenije, Zgodovina palače Župančičeva 3, http://www.mf.gov.si/si/o_ministrstvu/zgodovina_palace_zupanciceva_3/ (pridobljeno 28. decembra 2016).

⁹⁶ ARS, SI AS 1848, t. e. 26, »Seznam: Nastavitve vojaških osebnih in magacinskih objektov v Ljubljani,« z dne 31. oktobra 1944; ARS, SI AS 1859, t. e. 11, »Nastanitev vojaštva« OC štaba 7. korpusa, z dne 2. decembra 1944; ARS, SI AS 1876, t. e. 3, »Objekti, v katerih so nastanjene Edinice nemške vojske in orožja SS,« z dne 1. maja 1945; Zupančič, *Usode ljubljanskih stavb in ljudi: 25–48*, 116.

⁹⁷ ARS, SI AS 1897 Šef pokrajinske uprave v Ljubljani, Sekretariat, 1943–1945, t. e. 1, »Teilnehmerverzeichnis im Wohrmachtsnetz«, nedatirano.

je bilo šest civilnih uslužbenk zaposlenih v podčastniški šoli, kjer so upravljale dolžnosti stenografinje (5) in pisarniške pomočnice (1). V ljubljanskem lazaretu je delovalo sedem civilnih uslužbenk, ki so bile zaposlene kot medicinsko-tehnična pomočnica (1), asistentka pri rentgenu (1), dietetičarka (2) in stenografinja (2).⁹⁸

Prečkanje Ljubljane

V zadnjih mesecih vojne je Ljubljana postala pomembna tranzitna točka, primarna za enote, ki so se umikale z balkanske fronte, ter enote, ki so se odpravljale na italijansko oz. vzhodno (madžarsko) fronto.

Med prvimi enotami Waffen-SS oz. enotami, ki so bili podrejene Waffen-SS, je bil Srbski prostovoljni korpus (*Srpski dobrovoljački korpus*; SDK).⁹⁹ Septembra 1944 je SDK, skupaj z drugimi srbskimi kolaboracionističnimi formacijami, zapustil Srbijo in odšel v Slovenijo. Oktobra t. l. je nemško Vrhovno poveljstvo oboroženih sil (*Oberkommando der Wehrmacht*; OKW) izdalo ukaz, da se SDK premakne v Slovensko primorje, kjer bo podrejen višjemu esesovskemu in policijskemu vodji v Operativni coni Jadransko primorje (to je bil *SS-Gruppenführer und Generalleutnant der Polizei* Odilo Globočnik (1904–1945)¹⁰⁰) in bo nadaljeval boj proti jugoslovanskim partizanom. Na ozemlje Slovenije so prvi pripadniki polka prišli konec oktobra oz. na začetku novembra.¹⁰¹

Tridesetega oktobra je prišel na ljubljanski kolodvor prvi transport »1500 mož in sicer samih Srbov, Ljotičevcev«, ki so še istega dne nadaljevali pot proti Postojni oz. Primorski.¹⁰² Sledilo jim je še sedem vlakovnih kompozicij. Zanimiva je opazka, »da niso fanatiki in Nemcem vdani. Kakor so številni povedali v Ljubljani, se oni nimajo namena boriti absolutno pa streljati na ‚brate‘.«¹⁰³ Tri najvišje srbske častnike v transportu je sprejel tudi predsednik ljubljanske pokrajinske uprave Leon Rupnik (1880–1946), ki je nato odredil, da slovenska Socialna pomoč skrbi tudi za srbske civilne begunce.¹⁰⁴

Na začetku maja 1945 so pritiski jugoslovanskih in zavezniških sil proti slovenski Primorski prisilili nemške enote, vključno s kolaboranti, k umiku proti severu. Šestega maja je poveljnik Operativne skupine SDK, ki je bila sestavljena

⁹⁸ Archiv des Hamburger Instituts für Sozialforschung, izpis iz računalniške baze podatkov »SS-Frauen«, z dne 28. februarja 2014.

⁹⁹ Tessin, *Verbände und Truppen: Erster Band*, 400. V slovenščini trenutno ne obstaja samostojno delo, posvečeno tej enoti. Prim. Zeng IV, *History of the Serbian Volunteer Corps*, 44–54.

¹⁰⁰ Za več o Globočniku, prim. Poprzeczny, *Odilo Globocnik*; Pucher, ... *in der Bewegung führend tätig*; Rieger, *Creator of Nazi death camps*.

¹⁰¹ ARS, SI AS 1848, t. e. 29, »Poročilo o Nedičevcih in četnikih« OC štaba 9. korpusa; Borković, *Kontrarevolucija u Srbiji*, 352–355.

¹⁰² ARS, SI AS 1912, t. e. 8, »Vesti dne 2. novembra 1944«.

¹⁰³ ARS, SI AS 1851, t. e. 89, situacijsko poročilo obveščevalne patrolje 1 Dolinar, z dne 3. novembra 1944.

¹⁰⁴ Kociper, *Kar sem živel*, 250

iz treh polkov SDK in 500 četnikov, ukazal, da se bodo polki SDK naslednjega dne ob 18. uri začeli umikati, in sicer proti Kranju in Radovljici, s čimer se je SDK umaknila od napadajoče 29. hercegovske divizije.¹⁰⁵

Zlom nemške obrambe je v zadnjih dneh vojne povzročil tudi razdelitev SDK korpusa: medtem ko se je 1. in 5. polku (oz. ostankoma obeh polkov) uspelo umakniti prek Soče (in se predati britanskim enotam), so se preostali polki (2., 3. in 4.) umikali prek Ljubljane proti Avstriji.¹⁰⁶

Preostale enote SDK, ki jim je uspelo prodreti v Avstrijo čez Ljubelj, so se 11. maja, skupaj z deli drugih nemških enot (esesovske podčastniške šole, polka 7. SS-divizije, polka »Varjag«, 3. SS-orožniškega motoriziranega bataljona, dveh tankovskih čet) ter kolaboracionističnih enot (503. četniškega korpusa ter enot SNV), udeležili zadnjega boja pri Borovljah in se nato predali Britancem. Štiri tisoč Srbov je bilo nato izročeni jugoslovanskim silam – pod pretvezo transporta v Italijo. Prvi transport je vetrinjsko taborišče zapustil 24. maja ob 9. uri zjutraj, nakar so odšli do železniške postaje Sv. Helena, kjer so jih vkrcali na vlakovno kompozicijo in prevzeli jugoslovanski partizani. Prek Celovca in Beljaka je šel transport v Podrožco in nato v Jugoslavijo. Drugi transport je odšel iz Vetrinja po Rožu v Podrožco in tretji 26. maja po isti poti. V noči iz 26. na 27. maja se je v Vetrinj vrnil Vladimir »Vlado« Ljotić, sin Dimitrija in pripadnik SDK, ki je slovenskemu civilnemu in vojaškemu (domobranskemu) vodstvu razkril, da so bili Srbi prek Jesenic vrnjeni v Jugoslavijo.¹⁰⁷

Prek Ljubljane so se premikale tudi posamezne enote 14. grenadirske divizije Waffen-SS (ukrajinske št. 1) (nemško: *14. Waffen-Grenadier-Division-der SS (ukrainische Nr. 1)*), ki je bila primarno nastanjena na Spodnjem Štajerskem.¹⁰⁸

Na začetku marca 1945 so tako prek Ljubljane na Gorenjsko poslali divizijske enote v boj proti partizanom. Šestega marca je iz Ljubljane v Medvode prišla prva večja skupina (okoli tisoč vojakov), ki so naslednji dan nadaljevali pot proti Kamniku. Sedmega marca je prišla skupina 500 SS vojakov iz ljubljanskega Polja proti Medvodam; tu so ostali do 9. marca, nakar so nadaljevali pot proti Kamniku. Po navedbah partizanskih obveščevalcev so bili v skupini (poleg Nemcev) tudi Romuni, Hrvati in Čehi,¹⁰⁹ ki so pripadali 14. SS-diviziji. Pozneje so zabeležili še en premik iz te divizije: med 13. in 15. marcem je v okolico Škofje Loke (ponovno iz ljubljanskega Polja) prišla večja skupina okoli 1.500 vojakov. Ti premiki so nakazovali prihodnje ofenzivne akcije divizije na Štajerskem in Gorenjskem, česar so se zavedali tudi v Glavnem štabu Narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije (GŠ NOV in POS).¹¹⁰

¹⁰⁵ Brajović, *Konačno oslobođenje*, 328–329; Nikolić, *Obračun Titova režima*, 637.

¹⁰⁶ ARS, SI AS 1851, t. e. 66, obveščevalni pregled štaba IV. armade, z dne 6. maja 1945.

¹⁰⁷ Grum, *Vetrinjska tragedija*, 27–30; Mlakar, *Slovensko domobranstvo*, 501–508; Strle, *Veliki finale*, 162–184, 362–369.

¹⁰⁸ Najpomembnejše delo, ki se nanaša na delovanje galicijske divizije v Sloveniji, je: Sever, *Past na Menini planini*.

¹⁰⁹ Prisotnost teh narodnosti v 14. SS-diviziji v večjem številu je nemogoča, toda ta opis lahko pripišemo nepoznavanju razlik med vzhodnoevropskimi jeziki. Obstaja seveda možnost, da so bili to pripadniki drugih enot, ki so potovali istočasno z galicijsko divizijo.

¹¹⁰ ARS, SI AS 1848, t. e. 32, informacijsko poročilo št. 68 OC štaba 9. korpusa, z dne 19. marca 1945; ARS, AS 1848, t. e. 45, depeša št. 645 OC štaba 9. korpusa, z dne 15. marca 1945;

Po neuspeli operaciji na Gorenjskem je med 17. in 19. marcem iz Ljubljane v Radovljico prišlo več transportov pripadnikov ukrajinske divizije (sprva 800, nato 40 vagonov vojaštva in nato še 400 vojakov), ki so lokalnemu prebivalstvu govorili, da se odpravljajo na ofenzivo. Istočasno so pripadniki te divizije odšli iz Ljubljane v Kranj (med 2.500 in 3.000 vojakov), pri čemer je bilo v tej skupini tudi okoli tisoč artileristov. Dalje so partizanski obveščevalci ugotovili, da so bili deli te divizije iz Kranja poslani v Šenčur, kot tudi v Besnico (sem okoli 1.800 vojakov). Iz Besnice je 300 vojakov šlo naprej v Nemilje in 300 v Dol pri Nemiljah. Imeli pa so tudi nepreverjene informacije, da je okoli dva tisoč ukrajinskih vojakov v noči iz 17. na 18. marec prišlo tudi na Bled. Osemnajstega marca so prav tako dobili nepreverjene informacije, da se je štab divizije preselil v Rečico pri Mozirju. Naslednji dan, v zgodnjih jutranjih urah, je v Puštal iz Ljubljane prišlo okoli tisoč esesovcev, ki so s seboj imeli tudi baterijo (12) topov kalibra 115 milimetrov; tu so ostali en dan, nakar so polovico s kamioni (iz Škofje Loke) prepeljali v vas Podpulfrca, da so zavarovali Poljansko cesto in v gozdove poslali kolone. Dvesto vojakov z enim topom je šlo v Gabrč in na Log, druga kolona je šla na Gabrško goro, tretja kolona pa je odšla do vasi Bodovlje. Divizijske enote so nato sodelovale v operaciji Začetek pomladi (*Unternehmen Frühlingsanfang*).¹¹¹

Med enotami in formacijami Waffen-SS, ki so se v zadnjem mesecu vojne umikale prek Slovenije proti Avstriji, je bila tudi 7. SS-prostovoljna gorska divizija »Prinz Eugen« (7. SS-Freiwilligen-Gebirgs-Division »Prinz Eugen«). Dvajsetega aprila so bili opaženi deli 7. SS-divizije, ki so potovali iz Kranja prek Jesenic in naprej proti Avstriji; med 20. in 26. aprilom je namreč več partizanskih obveščevalnih točk na liniji Samobor–Brežice–Novo mesto–Ljubljana–Kranj–Ljubelj poročalo o premikih dele 7. SS-divizije, ki so na koncu prispeli v okolico Lipnice v Avstriji.¹¹²

Devetindvajsetega aprila 1945 je bila divizija, ki je bila nastanjena na območju Zagreba, dodeljena 91. korpusu (*XCI. Armeekorps*) armadne skupine E. Dobila je ukaz, da se deloma peš deloma prek železnice umika naprej. Četrtega maja se je večji del divizije zbral na območju Karlovca, kjer so jih naslednji dan napadli partizani. Divizija naj bi prek Ljubljane prodrla proti zahodu in rešila nemški 97. korpus.¹¹³

ARS, AS 1851, t. e. 26, informacijsko poročilo št. 905/45 OC štaba 9. korpusa, z dne 22. marca 1945.

¹¹¹ ARS, AS 1848, t. e. 45, depeša št. 691 OC štaba 9. korpusa, z dne 20. marca 1945; ARS, AS 1851, t. e. 103, informacijsko poročilo št. 20 OC Komande mesta Škofja Loka, z dne 21. marca 1945; ARS, AS 1851, t. e. 51, depeša OBOD-a VŠJ-u št. 43, z dne 18. marca 1945; ARS, AS 1848, t. e. 32, informacijsko poročilo št. 70 OC štaba 9. korpusa, z dne 28. marca 1945; ARS, AS 1848, t. e. 32, informacijsko poročilo št. 71 OC štaba korpusa 9. korpusa, z dne 12. aprila 1945; ARS, AS 1848, t. e. 32, informacijsko poročilo št. 72 OC štaba korpusa 9. korpusa, z dne 13. aprila 1945; ARS, AS 1851, t. e. 103, informacijsko poročilo št. 20 OC Komande mesta Škofja Loka, z dne 21. marca 1945; Klanjšček, *Deveti korpus*, 388–394; Zupanc, *Partizanska bolnišnica na Srednjem*, 144.

¹¹² ARS, SI AS 1851, t. e. 51, depeša GŠS VŠJ št. 91, z dne 25. aprila 1945; ARS, SI AS 1859, t. e. 9, obveščevalni pregled obveščevalnega oddelka štaba 4. armade JA, z dne 1. maja 1945; Križnar, *Jeseniško krožje*, 390.

¹¹³ INZS, Konec vojne 373, depeša vrhovnega poveljnika Jugovzhod za poveljnika zaledja Armadne skupine E, z dne 30. aprila 1945; Kumm, *Vorwärts Prinz Eugen*, 376.

7. SS-artilerijski polk je bil konec aprila v Zagrebu naložen na železniške vagoni in bil prek Zidanega Mosta poslan v Ljubljano. Prek Novega mesta so se proti Ljubljani 6. in 7. maja premikali tudi deli 14. SS-polka. Že pred tem se je po isti poti umaknil del 13. SS-polka, ki je na Ljubljanskem barju čakal do 5. maja in nato odšel proti Salzburgu. Šestega maja je 350-članska skupina divizije prodrla iz vasi Klanec prek Škofljice v Zalog, kjer je bila vse do 9. ure naslednjega dne, ko so deli slovenske 18. divizije ponovno zasedli Zalog. Esesovci so se takrat umaknili proti Lavrici.¹¹⁴

Viri in literatura

Viri

Archiv des Hamburger Instituts für Sozialforschung
izpis iz računalniške baze podatkov »SS-Frauen«, z dne 28. februarja 2014

Arhiv Republike Slovenije (ARS)

fond ARS, SI AS 1483
fond ARS, SI AS 1605
fond ARS, SI AS 1621
fond ARS, SI AS 1622
fond ARS, SI AS 1641
fond ARS, SI AS 1753
fond ARS, SI AS 1827
fond ARS, SI AS 1843
fond ARS, SI AS 1846
fond ARS, SI AS 1848
fond ARS, SI AS 1851
fond ARS, SI AS 1856
fond ARS, SI AS 1859
ARS, SI AS 1876
ARS, SI AS 1877
ARS, SI AS 1878
ARS, SI AS 1897
ARS, SI AS 1912
ARS, SI AS 1931

Arhiv Slovenskega šolskega muzeja (ASŠM)

fond Osnovne šole, šk. L: Ljubljana (Bežigrad, Center, Moste – Polje)

Bundesarchiv (BArch)

fond RH 10 Generalinspekteur der Panzertruppen

¹¹⁴ ARS, SI AS 1851, t. e. 82, »Situacije za dan 7.V.1945 do 22. ure« OC štaba 7. korpusa, z dne 7. maja 1945; ARS, SI AS 1851, t. e. 83, »Informacijsko poročilo za čas od 25. aprila do 8. maja 1945« OC štaba 18. divizije, z dne 8. maja 1945.

Bundesarchiv-Militärarchiv (BA-MA)

fond N 756, Wolfgang Vopersal, SS-Hauptlazarett Laibach

Inštitut za novejšo zgodovino Slovenije (INZS)

zapuščina dr. Toneta Ferenc, Nemška okupacija 154

zapuščina dr. Toneta Ferenc, Konec vojne 373

Osebni arhiv Klemena Kocjančiča (OAKK)

e-korespondenca z Günterjem Rauom, 6., 7. in 21. april 2016

korespondenca z Jaroslawom Wengerjem, 27. november 2014

korespondenca z Rüdigerjem W. A. Franzem, 14. januar 2016

Pfeiffer, Roland. Die SS-Unterführer-Schule Posen-Treskau, später Laibach. Rokopis, 2008

Pfeiffer, Roland. Die SS-Lazarett Laibach. Rokopis, 2013

The U.S. National Archives and Records Administration (NARA)

skupina RG 242, fond T354, roll R-606

Zgodovinski arhiv Ljubljana, enota v Ljubljani (ZAL LJU)

fond 489 Mesto Ljubljana, splošna mestna registratura

Časopisje in revijalni tisk

Slovensko domobranstvo (Ljubljana), 26. oktober 1944

Svobodna misel (Ljubljana), 25. marec 1994, 15–16

Spletni viri

Meinsma, Edwin, *The history of SS-Freiwilligen-Panzer-Grenadier-Brigade/Division*, *Nederland*, 2003, <http://www.waffen-ss.nl/nedgesch-e.php> (pridobljeno 28. decembra 2016).

Ministrstvo za finance Republike Slovenije, *Zgodovina palače Župančičeva 3*, http://www.mf.gov.si/si/o_ministrstvu/zgodovina_palace_zupanciceva_3/ (pridobljeno 28. decembra 2016).

Velikonja, Tine, Bitka, dolga kot življenje. *Zaveza* 25 (2001), http://www.zaveza.si/zaveza-t-25/#index.xml-body.1_div.3_div.1_div.6. (pridobljeno 27. decembra 2016).

Tiergartenstrass 4 Association, *Owinska Asylum and Fort VII*, 2009, http://tiergartenstrasse4.org/Owinska_Asylum_and_Fort_VII.html (pridobljeno 27. decembra 2016).

Literatura

Afiero, Massimiliano, *SS Fallschirmjäger: Il battaglione paracadutisti SS*. Vicchio: Editoriale Lupo, 2004.

Ambrožič, Lado, *Gubčeva brigada*. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1972.

Benedik, Božo, Nemški okupatorji v blejskih hotelih in vilah. *Kronika* 36, 1988, 96–100.

Bennett, Ralph, Knight's Move at Drvar: Ultra and the Attempt on Tito's Life, 25 May 1944. *Journal of Contemporary History* 22, 1987, 197–203.

Blood, Philip W., *Hitler's Bandit Hunters: The SS and the Nazi Occupation of Europe*. Washington: Potomac Books, 2006.

Borković, Milan, *Kontrarevolucija u Srbiji. Kvislinška uprava 1941–1944. Knjiga druga (1943–1944.)*. Beograd: Sloboda, 1979.

Brajović, Petar S., *Konačno oslobođenje. Sjećanja i obrade*. Zagreb: Spekter, 1983.

Darovec, Jože, Lev Milčinski in Ladi Škerbinek, Psihiatrični zavod in njegovi pacienti med vojno: Primer »Poljanskega nasipa«. *Traditiones*, 1991, 183–197.

- Di Giusto, Stefano, *I reparti Panzer nell'Operationszone Adriatisches Küstenland (OZAK) 1943–1945: e le Panzer-Sicherungs-Kompanien in Italia = Panzer units in the Operationszone Adriatisches Küstenland (OZAK) 1943–1945: and the Panzer-Sicherungs-Kompanien in Italy*. Montafalcone: Edizioni della Laguna, 2002.
- Di Giusto, Stefano, *Operationszone Adriatische Kustenland: Udine, Gorizia, Trieste, Pola, Fiume e Lubiana durante l'occupazione tedesca 1943–1945*. Udine: Instituto Friulano per la Storia del Movimento di Liberazione, 2005.
- Fajdiga, Mirko, *Bračičeva brigada: Na Štajerskem, Koroškem in Gorenjskem: II. del*. Maribor: Obzorja, 1994.
- Ferenc, Tone, Kapitulacija Italije in razoroževanje italijanske vojske. *Borec* 8–9, 1973, 425–443.
- Ferenc, Tone, Nemški okupator v Ljubljani. V: Vladimir Krivic, ur. *Ljubljana v ilegali: IV: Do zloma okupatorjev*, 187–229. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1970.
- Ferenc, Tone, Polom raznarodovalnih načrtov nemškega okupatorja v okrožju Kamnik. V: Janko Gedrih et al., ur. *Zbornik občine Domžale*. Domžale: Kulturna skupnost, 1979, 171–221.
- Ferenc, Tone, Vseljudska vstaja v Slovenskem primorju po kapitulaciji Italije, *Borec* 2 (1969), 156–170.
- Grum, France, *Vetrinjska tragedija: V spomin nesmrtnim junakom, izdanim v Vetrinju od 27.–31. maja 1945 in pomorjenim za velike ideje svobode*. Ljubljana: Magnolija, 1991, 27–30.
- Gülland, Karl-Heinz, *Der Sound der freien Welt: Gefangenschaft mit Dolce Vita am Adriastrand*. V: Harald Stutte in Günter Lucks, ur. *Hitlers vergessene Kinderarmee*, 125–129. Reinbek bei Hamburg: Rowolt Taschenbuch Verlag, 2014.
- Guštin, Damijan, *Za zapahi: Prebivalstvo Slovenije v okupatorjevih zaporih 1941–1945*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2006.
- Hoffmann, Joachim, *Die Tragödie der »Russischen Befreiungsarmee« 1944/45: Wlassow gegen Stalin*. München: Herbig, 2003.
- Isaković-Rade, Radoslav, *Kosovelova brigada*. Ljubljana: Odbor Kosovelove brigade, Partizanska knjiga, 1973.
- Ivanc, Blaž, *Vojna bolnišnica v Ljubljani*. V: Lovro Šturm, ur., *Brez milosti: Ranjeni, invalidni in bolni poveljni ujetniki na Slovenskem*, 22–45. Ljubljana, Nova revija, 2000.
- Janša-Zorn, Olga, *Zgodovina blejskega turizma od začetkov do leta 1941*. *Kronika* 32, 1984, 182–196.
- Kanoni, Črt, *Moj oče, psihiater Kanoni*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2012.
- Kanoni, Črt, *Od blaznice do klinike: 1881–2011: 130 let slovenske psihiatrije*. Ljubljana: samozaložba, 2011.
- Kladnik, Tomaž, *Slovenska partizanska in domobranska vojska: Od ustanovitve do konca 2. svetovne vojne*. Ljubljana: Defensor, 2006.
- Kladnik, Tomaž, *Vojaško usposabljanje podčastnikov in častnikov v Slovenskem domobranstvu*. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 1–2, 2001, 171–208.
- Klanjšček, Zdravko, *Deveti korpus slovenske narodnoosvobodilne vojske 1943–1945*. Ljubljana: Društvo piscev zgodovine NOB Slovenije, 1999.
- Kocijan, Lado, *Sklepne operacije in boji v osrednji Sloveniji*. V: Zdravko Klanjšček, ur. *Kako se je končala druga svetovna vojna na Slovenskem*, 35–49. Ljubljana: Društvo piscev zgodovine NOB Slovenije, 2001.
- Kociper, Stanko, *Kar sem živel: Spomini*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1996.
- Kocjančič, Klemen, *Between Vlasov and Himmler: Russian SS-Sonder-Regiment I »Waräger« in Slovenia, 1944–45*. *The Journal of Slavic Military History* 30, 2017, 50–60.
- Kranjec, Silvo, *»Pol stoletja III. ljubljanske gimnazije.«* *Kronika* 7, 1959, 107–116.
- Križnar, Ivan, *Jeseniško okrožje med nacistično okupacijo in narodnoosvobodilnim bojem*. Jesenice, Ljubljana: Okrožni odbor aktivistov OF, Društvo piscev zgodovine NOB Slovenije, 2000.

- Križnar, Ivan, *Osvobojeno ozemlje na Gorenjskem 1943* (2), *Svobodna misel* (Ljubljana), 25. marec 1994, 15–16.
- Križnar, Ivan, *Škofjeloško okrožje v narodnoosvobodilnem boju: 1941–1945*. Škofja Loka: Območno združenje borcev in udeležencev NOB, 2003.
- Kumm, Otto, »Vorwärts Prinz Eugen!«: *Geschichte der 7. SS-Freiwilligen-Gebirgs-Division »Prinz Eugen«*. Osnabrück: Munin-Verlag, 1978.
- Lah, Borivoj, *Ljubljanska brigada*. Ljubljana: Odbor skupnosti borcev Ljubljanske brigade, 1990.
- Lehmann, Rudolf, *The Leibstandarte II: 1 SS Panzer Division Leibstandarte Adolf Hitler*. Winnipeg: J. J. Fedorowicz Publishing, 1988.
- Levičnik, Karel, *Artileristi prekomorci*. Nova Gorica: ČZP Soča, 1968.
- Makuc, Dorica, *In gnajili boste nemško zemljo*. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1990.
- Martelanc, Jožko, *Goriška fronta 1943*. Nova Gorica: Območno združenje borcev in udeležencev v NOB, Organizacijski odbor za praznovanje 60-letnice Goriške, 2003.
- Matovic, Ivo, ur., *Za pobjedu i slobodu: Drvarska operacija: Učesnici govore*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1986.
- McNab, Chris, *World War II Data Book: The SS, 1923–1945*. London: Amber Books, 2009.
- Michaelis, Rolf, *Das SS-Fallschirmjäger-Bataillon 500/600*. Eggolsheim-Bammersdorf: Dörfler Verlag, 2009.
- Michaelis, Rolf, *Die Gebirgs-Divisionen der Waffen-SS*. 2. Aufl. Berlin: Michaelis, 1998.
- Milius, Adolf in Siegfried Kunzmann, *Fallschirmjäger der Waffen-SS im Bild*. Osnabrück: Munin Verlag, 1986.
- Mišković, Petar, *Bitka za Drvar: 1944–1974*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1974.
- Mladjenović, Lj., *Nenavaden dokument v vili »Kopaonik«*. *Borec* 3, 1962, 121.
- Mlakar, Boris, *Slovensko domobranstvo: 1943–1945: Ustanovitev, organizacija, idejno ozadje*. Ljubljana: Slovenska matica, 2003.
- Munoz, Antonio J., *Forgotten Legions: Obscure Combat Formations of the Waffen-SS*. Boulder, Colorado: Paladin Press, 1991.
- Nikolić, Kosta, *Obračun Titova režima s jugoslavenskim monarhističkim protukomunističkim snagama na kraju Drugog svjetskog rata*. *Časopis za suvremenu povijest* 3, 2012, 631–650.
- Pavlin, Mile, *Jeseniško-bohinjski odred*. Ljubljana: Odbor Jeseniško-bohinjskega odreda in Partizanska knjiga, 1970.
- Pediček, Franc, *V močniku revolucije: Podobe iz medvojskinih dni*. Ljubljana: samozaložba, 2005.
- Petelin, Stanko, *Enaintrideseta divizija*. Ljubljana: Borec in Partizanska knjiga, 1985.
- Petelin, Stanko, *Gradnikova brigada*. Ljubljana: Borec in Naša obramba, 1983.
- Poprzeczny, Joseph, *Odilo Globocnik, Hitler's Man in the East*. Jefferson and London: McFarland & Company, 2004.
- Pucher, Siegfried J., »... in der Bewegung führend tätig«. *Odilo Globocnik – Kämpfer für den »Anschluss«, Vollstrecker des Holocaust*. Klagenfurt/Celovec: Drava Verlag, 1997.
- Rieger, Berndt, *Creator of Nazi death camps: The Life of Odilo Globocnik*. Edgware: Vallentine Mitchell, 2007.
- Rijavec, Leopold, *Ljubljanske bolnišnice: Prispevek k njihovi zgodovini*. Ljubljana: Uprava klinične bolnišnice, 1960.
- Roberts, Walter R., *Tito, Mihailović and the Allies, 1941–1945*. New Brunswick: Rutgers University Press, 1973.
- Rüdiger W. A. Franz, *Kampfauftrag: »Bewahrung«: Das Fallschirmjäger-Bataillon 500/600*. Selent: Pour le Mérite, 2010.
- Samcevič, Andrej Andreevič, *Rusi i Ukrajinci u oružanima snagama Nezavisne Države Hrvatske 1941.-1945*. Zagreb: Despot Infinitus, 2015.

- Самцевич, Андрей Андреевич, Полицейски батальон фон Семенова - 'образовая часть' русских фольсдойче, *Војноисторијски гласник* 1, 2017, 137–155.
- Sever, Franc, *Past na Menini planini: Kako smo prelisicili XIV. SS-divizijo Galizien na Menini planini*. Celje: Fit Media, 2009.
- Simšič-Jelen, Jože, Bojna pot 29. hercegovske divizije do Ljubljane. *Vojnogodovinski zbornik* 43, 2011, 77–78.
- Smrke-Jošt, France in Slavko Dokl, *Suha krajina v ognju*. Novo mesto: Dolenjski muzej, 1989.
- Stepančič, Miroslav, Nemačka ofanziva »Prolom oblaka«: I in II etapa, *Voјnoistorijski glasnik* 5, 1965, 3–54.
- Stepančič, Miroslav, Nemačka ofanziva »Prolom oblaka«: Treća etapa. *Voјnoistorijski glasnik* 6, 1965, 29–82.
- Strle, Franci, *Tomšičeva brigada: 1943*. Ljubljana: RK ZRVS Slovenije in Naša obramba, 1989.
- Strle, Franci, *Veliki finale na Koroškem*. Ljubljana: samozaložba, 1976.
- Šarac, Darko, Vojaški kompleksi v Ljubljani in njihove spremembe skozi čas: Magistrsko delo. Ljubljana: Fakulteta za gradbeništvo in geodezijo Univerze v Ljubljani, 2009.
- Šimac, Miha, Vojaška zdravstvena in duhovna oskrba v Ljubljani 1914–1918. V: Miha Šimac in Katarina Keber, »*Patriae ac humanitati*«: *Zdravstvena organizacija v zaledju soške fronte*, 13–152. Ljubljana: Založba ZRC, 2011.
- Škerl, France, *Ljubljanske srednje šole v letih 1941–1945: Prispevki k zgodovini Ljubljane v letih fašistične in nacistične okupacije*. Ljubljana: Borec, 1964.
- Šmit, Jože, Rado Bordon in Albert Klun, *Peta prekomorska brigada: Ivana Turšiča – Iztoka*. Nova Gorica: ČZP Soča, 1969.
- Šorn, Mojca, V ljubljanskih šolah od aprila 1941 do osvoboditve. V: Žarko Lazarevič in Aleksander Lorenčič, ur. *Podobe modernizacije: Poglavja iz gospodarske in socialne modernizacije Slovenije v 19. in 20. stoletju*, 297–317. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2009.
- Šorn, Mojca, *Življenje ljubljancev med drugo svetovno vojno*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2007.
- Štampohar, Anton, Zlom Italije in nemška ofenziva na Dolenjskem: Nadaljevanje. *Borec* 11, 1973, 595–597.
- Šturm, Lovro, Življenjske usode nekaterih večjih skupin in posameznikov iz vrst bolnih, ranjenih in invalidnih povojnih ujetnikov. V: *Brez milosti: Ranjeni, invalidni in bolni povojni ujetniki na Slovenskem*, 67–77. Ljubljana, Nova revija, 2000.
- Terzić, Velimir, ur. *Završne operacije za oslobodjenje Jugoslavije 1944–1945*. Beograd: Voјnoistorijski inštitut Jugoslovanske narodne armije, 1957.
- Tessin, Georg, *Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen-SS im Zweiten Weltkrieg 1939–1945: Erster Band: Die Waffengattungen– Gesamtübersicht*. Osnabrück: Biblio Verlag, 1977.
- Timofeev, Alexey, *Splintered Wind: Russians and the Second World War in Yugoslavia*. Moscow: Modest Kolerov, 2014.
- Tomšič, Janez, *Narodnoosvobodilni boj na Jadranu in slovenski pomorščaki*. Piran, Ljubljana: Odbor slovenski partizanskih pomorščakov in Partizanska knjiga, 1974.
- Truppenkameradschaft der 16. SS-Panzer Grenadier-Division Reichsführer-SS Divisionsgeschichtliche Arbeitsgemeinschaft, »*Im gleichen Schritt und Tritt*«: *Dokumentation der 16. SS-Panzer Grenadierdivision »Reichsführer-SS«*. München: Schild-Verlag, 1998.
- Valenčič, Vlado, *Zgodovina ljubljanskih uličnih imen*. Ljubljana: Zgodovinski arhiv, Partizanska knjiga, 1989.
- Zeng IV, H. L. de, History of the Serbian Volunteer Corps. *Siegrunen* 28, 1982, 44–54.
- Zupanc, Ciril, *Partizanska bolnišnica na Srednjem*, Jadranski koledar, 1976, 143–156.

- Zupančič, Bogo, *Usode ljubljanskih stavb in ljudi: 1–24*. Ljubljana: KUD Polis, 2005.
- Zupančič, Bogo, *Usode ljubljanskih stavb in ljudi: 25–48*. Ljubljana: KUD Polis, 2006.
- Žigon, Matjaž, *Leseni oklopnjak: Dnevnik domobranca Rajha*. Murska Sobota: Pomurska založba, 1986.

SUMMARY

Waffen-SS Troops and Institutions in Ljubljana between 1943 and 1945

Klemen Kocjančič

By surveying and analysing wartime documents and the press, the author presents Waffen-SS troops and institutions in the area of modern-day Ljubljana between 1943 and 1945, when the area was occupied by Germans during World War II. A part of modern-day Ljubljana, namely Šentvid, was occupied by Germans immediately after the end of the April War in 1941. However, it was only after the Kingdom of Italy's capitulation in September 1943 that Waffen-SS troops and institutions were sent to Ljubljana. Being Slovenia's largest city and thus holding an important geostrategic position, Ljubljana became Slovenia's largest garrison town of the German occupying forces. Troops that were actively involved in combats with Slovene partisans stayed in Ljubljana (e.g. the 1st SS-Sonder-Regiment Waräger) to rest and re-man, the most famous being the 500th SS-Parachute Regiment, as well as troops that were established here (the largest one being the 16th SS-Panzergrenadier Division "Reichsführer-SS") or trained new members, the most important of which was the SS Non-Commissioned Officers School. Additionally, institutions that were unique in Slovenia and former Yugoslavia operated in Ljubljana, i.e. the SS Military Hospital. With their presence and involvement in combats, the SS troops in Ljubljana played a certain role in Slovenia during World War II; however, their presence was not decisive for the course of the war.

Jubileji

Prof. dr. Jerca Vodušek Starič – sedemdesetletnica

21. marca 2020, med epidemijo »korone« je, tudi zato manj opaženo, dr. Jerca Vodušek Starič, upokojena redna profesorica za novejšo zgodovino Filozofske fakultete v Mariboru, obhajala življenjsko obletnico, ki je včasih veljala že za pravi čas za življenjski, in glede na mesto, v osrednjem glasilu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, predvsem strokovni obračun. Medtem se je podaljšala tudi življenjska in delovna starost zgodovinarjev, tako da tudi za Jerco Vodušek Starič velja, da še ni rekla zadnje (strokovne)

besede, še posebej če vsaj malo poznamo njene načrte.

Jerca Vodušek Starič je, kot velika večina zgodovinarjev naše generacije, študirala zgodovino na Filozofski fakulteti v Ljubljani v prvi polovici sedemdesetih let prejšnjega stoletja. K temu si je izbrala študij umetnostne zgodovine. Jerca, kot jo pisec nagovarja, izvira iz diplomatske družine. Oče dr. Žiga Vodušek je bil vidna osebnost v slovenskem odporniškem gibanju, zvezni funkcionar, diplomat in večkratni veleposlanik, zato je mladost preživela izven Slovenije. Tako se je Jerca kot osebnost oblikovala bolj široko, še pred študijem je videla marsikaj sveta in tudi maturo opravila v mednarodnem okolju. To ji je pri njenem strokovnem izoblikovanju, poleg dobrega znanja tujih jezikov, dalo veliko dodatne, drugačne, tudi nezavedne podstati, da je zgodovino dojemala malce drugače. Najbrž je v družinskem okolju tudi korenina tega, da jo je posebej privlačila politična zgodovina.

Raziskovalna pot jo je usmerila v sodobno zgodovino. S študentsko Prešernovo nagrado nagrajeno diplomsko delo o konceptih programa Zedinjene Slovenije v obdobju od 1848 do 1873 je bilo priporočilo za delovno mesto na Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja, kjer je postala članica prve raziskovalne skupine za zgodovino socialističnega obdobja Slovenije, »povojne zgodovine«, ki s(m)o ji tedaj številni še izrekli vprašanje, kako sploh bo (že) del zgodovinarja. Dejansko je bila tudi prva in sprva edina med zgodovinarji na Slovenskem, ki je ugriznila v to jabolko, a je bilo za njen vehementen in samozavesten značaj stanje nezorane ledine velik izziv. Inštitut je tedaj za uresničitev ene od svojih nalog izoblikoval

raziskovalni program Zgodovina Slovencev 1945-1976, v katerega koncipiranje je velik prispevek vtkala jubilatka, tako glede metodoloških, vsebinskih in izrazoslovnih, in nenazadnje viroslovnih vprašanj. V njem so našle svoje mesto tudi njene raziskovalne naloge, najprej vloga sindikatov in nato vzpostavitev samoupravljanja. Magistrsko delo Začetki samoupravljanja v Sloveniji 1949-1953 je leta 1979 ubranila na Filozofski fakulteti v Ljubljani. Študijo je z enakim naslovom izdala v knjižni obliki štiri leta pozneje, v žal že odmrli eminentni zbirki založbe Obzorja Documenta et studia historiae recentioris.¹ Prvo zgodovinopisno delo o problematiki, ki so jo tedaj obdelovali predvsem družboslovci, je seglo globlje kot zgolj analiza normativnega dela t.im. samoupravljanja, tudi s prikazom konkretnega procesa v Železarni Jesenice, temelječega na virih delavskega sveta in upravnega odbora. Že ob tem delu je pokazala Jerca Vodušek Starič eno svojih značilnih potez, veliko prizadevnost pri odkrivanju in uporabi še neuporabljenega arhivskega gradiva. To je pokazala tudi pri izpeljavi izdaje zbranih del Borisa Kidriča, kjer je opravila poglobljeno delo pri iskanju in izboru njegovih povojnih del. Nikakor pa ne gre zanemariti njenega dolgoletnega dela v monumentalni Enciklopediji Slovenije, kjer je bila od prve ure do zadnjega zvezka urednica za obdobje po letu 1945, pa tudi avtorica vsebinsko pomembnih gesel.

Svojo raziskovalno pot je nadaljevala z raziskovanjem tematike delovanja političnega sistema v obdobju »administrativnega socializma«. Osredotočila se je na vprašanje političnega razvoja, s tem pa predvsem delovanja KPJ in v Sloveniji KPS do začetka petdesetih let. Ključno vprašanje ni bilo nič problematično, saj je bilo jasno, da je zmagovita partizanska stran po vojni prišla na oblast, na tej poziciji pa je tudi še vedno bila. Res pa je, da so to dobo politični akterji že radi pozabili in veličali samoupravno obliko jugoslovanskega socializma, ki je tedaj dobila končno obliko. Jerca Vodušek Starič je svoje raziskovanje, ki ji je bilo osnova za prijavo doktorske disertacije z naslovom Problem koncepta političnega razvoja v Sloveniji 1945-1952, že lahko razvijala v bolj sproščenih osemdesetih letih, ko so se odpirala nova vprašanja, skupaj s problematiziranjem zgodovinskega dogajanja med in ob koncu vojne. Raziskavo je v naslednjih letih poglobila pri samem temelju tega obdobja, komunističnemu prevzemu oblasti kot osnove za politični razvoj v letih 1946-1952, kar je odražal podnaslov doktorskega dela Revolucija in država (1944-1946). Jubilatka je tako to obdobje opredelila širše, v konceptu vzpostavljanja in razvoja socialistične politične oblasti v Sloveniji oziroma Jugoslaviji, katere (nekoliko specifičen) del je slovenska bila, ter nazorno in podrobno pokazala, da KPJ ni vstopila v prazen prostor, temveč je v obdobju politizacije vojne 1944-1945 in prvem povojnem letu z nepolitičnimi sredstvi tako ali drugače izločila vse konkurente in ostale nasprotne in potencialno nasprotne politične sile, kar je označila za revolucijo od zgoraj. V to smer se je gibal njen raziskovalni moto. Vmes je ugotovila, da se mora začeti pri temelju, samem prevzemu oblasti leta 1945 in oblikovanju političnega izhodišča tja do konca naslednjega

¹ Jerca Vodušek Starič Začetki samoupravljanja v Sloveniji 1949-1953. Založba Obzorja: Maribor, 1983.

1946. leta. Po desetletju se je delo, ki je medtem raslo, tudi transformiralo, tudi na podlagi sveže dostopnih virov vključno z delom gradiva varnostne in politične policije Organa za zaščito naroda oziroma Uprave za državno varnost. Doktorsko disertacijo *Problem koncepta političnega razvoja v Sloveniji 1945-1952. Revolucija in država (1944-1946)* je predložila leta 1990 in jo ubranila maja 1991. Disertacijo je v knjižni obliki izdala Cankarjeva založba leta 1992.² Štirinajst let pozneje je viroslovno dopolnjeno verzijo izdala tudi v hrvaškem prevodu, pri založbi P.I.P. Pavičić v Zagrebu.³ Že goli datumi kažejo, da je delo, ki je prva podrobna analiza delovanja KPJ med prevzemanjem oblasti, sovpadla z osredjem slovenske osamosvojitve in politične ter oblastne transformacije. Tudi zato, poleg politično občutljive teme je imelo v širši slovenski laični in strokovni javnosti velik odmev. Rezultanta je bila tudi nagrada Republike Slovenije za znanstvenoraziskovalno delo avtorici v naslednjem, 1993. letu. Avtorica pa se je uveljavila kot ena najbolj vidnih slovenskih zgodovinarjev. Sama je, z distance petnajstih let, zatrdila, da so vse poznejše zgodovinske analize le potrdile njene ocene iz začetka devetdesetih let, obžalovala je le, da je premalo pisala o vlogi nasilja v revoluciji. Kar pa po mnenju podpisanega ne velja, saj se mnogim (poznejšim) delom pozna, da jim ukvarjanje z nasiljem kot sredstvom demonizacije komunistov zabriše vprašanje konteksta, torej samega prevzema in ohranjanja oblasti KPJ/KPS. Knjiga sama pa je do danes postala standardno delo za to obdobje.

Takoj nato se je Jerca ponudila pomembna pedagoška priložnost – mesto predavatelja za novejšo zgodovino na mariborski Pedagoški fakulteti. Posredovati znanje študentom, jih usmeriti na relevantne teme, jo je po lastni izjavi osebno privlačilo, spodbujale pa tudi porasle ambicije zgodovinskega oddelka na mariborski univerzi. Tam je nato v desetletju dela postavila temelje pedagoškemu kurikulumu, ki se je po njenem prizadevanju razlikoval od tedaj edinega merila, ljubljanskega oddelka za zgodovinske. Leta 1996 se je na Pedagoški fakulteti tudi zaposlila in postala profesorica s polnim delovnim časom, raziskovalno pa še vedno vključena v projekt izdajanja virov, ki ga je vodil Inštitut za novejšo zgodovino. Potem ko je leta 1991 pridobila docentski naziv in naziv izrednega profesorja leta 1997 na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani, jo je Univerza v Mariboru leta 2002 izvolila v naziv rednega profesorja. Več let je predavala tudi novejšo pravno zgodovino na Fakulteti za državne in evropske študije.

V devetdesetih letih se je jubilatka začela intenzivno ukvarjati z novo temo, s protifašističnim odporom izven narodnoosvobodilnega gibanja, tako iz lastne raziskovalne zavzetosti glede usod liberalnih politikov kot iz sproščenega gradiva – personalnih dosjejev Ozne/Udbe – iz arhiva Sove. Rezultata te usmeritve sta knjigi »Dosje Mačkovšek«⁴ in monografija Slovenski špijoni in SOE⁵. V prvem je z

² Jerca Vodušek Starič: *Prevzem oblasti 1944-1946*. Cankarjeva založba: Ljubljana, 1992.

³ Jerca Vodušek Starič: *Kako su komunisti osvojili vlast : 1944-1946*. Naklada P.I.P. Pavičić: Zagreb, 2006.

⁴ Jerca Vodušek Starič: »Dosje Mačkovšek« Zbirka Viri, št. 7. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 1994.

⁵ Jerca Vodušek Starič: *Slovenski špijoni in SOE 1938-1942*. Samozaložba: Ljubljana 2002.

gradivi, ki jih je Ozna in UDV zbrala v dosjeju Janka Mačkovška, z uvodno študijo in komentarji prikazala delovanje Slovenske zaveze v letih 1942-1943. Zbirka je ena najpomembnejših izborov gradiva o političnem in stvarnem delovanju strani – zlasti liberalne - izven narodnoosvobodilnega gibanja. Če je prva predvsem dragocen prispevek k oblikovanju in zlasti delovanju Slovenske zaveze, pa druga monografija prvič podrobno dokumentirano, s soočenjem britanskih virov, spominskega gradiva in gradiva Ozne oziroma Udbe, prikazuje skrivno mrežo obveščevalnega polsveta na Slovenskem tik pred in med vojno. Ker je bilo njihovo delovanje brez sledov zapoved, je bila zgodovinarjeva rekonstrukcija in interpretacija še bolj težavnejša in zlahka opoteča. Avtorica je to reševala s soočenjem virov britanske službe SOE, rekonstrukcij Udbe in spominskim gradivom, pa tudi pogostim opozarjanjem na še nedostopne vire druge britanske službe. Vsekakor je s knjigo ponovno dosegla velik odmev v javnosti, strokovno pa je pomembna kot eno redkih del iz zgodovine obveščevalnih služb v slovenskem zgodovinopisju, poleg tega pa tudi kot razširitev slike o protifašističnem delovanju na Slovenskem v času tik pred in med drugim svetovnim spopadom. Skoraj odveč, a vendar pomembno je navesti, da Jercina znanstvena produkcija ne obsega le navedenih knjig, pač pa tudi vrsto razprav s temami s področij, ki so bila predmet njenega raziskovalnega zanimanja, tudi v tujih revijah. Odzvala se je na vrsto vabil na znanstvene simpozije in številne tudi pripravila za konferenčne zbornike in druge publikacije.

Vse to, poleg njenih medijskih nastopov, v katerih je govorila o vlogi in potrebi zgodovinopisja najboljčutljivejšega obdobja vojne, revolucije in povojnega obdobja, njenih prizadevanj za pridobitev gradiva tajnih služb v javni arhiv, za urejanje gradiva povojnega obdobja, vodenja Sekcije za sodobno zgodovino, v kandidaturo za vodenje Zveze zgodovinskih društev Slovenije. Njenega predsedovanja Zvezi se starejši člani spominjamo po izvrstno organiziranem in množičnem zborovanju slovenskih zgodovinarjev leta 2004 in mednarodnega simpozija z eminentno sestavo referentov Slovenija v letu 1945.

Ne po svojem prizadevanju je raziskovalno in pedagoško delo nekoliko odrinila na stran, ko so jo na resornem Ministrstvu za znanost in tehnologijo prepoznali za najprimernejšo osebo, ki naj prevzame po upokojitvi dolgoletne direktorice dr. Jasne Fischer vodenje Inštituta za novejšo zgodovino. Upravni odbor inštituta jo je imenoval najprej za vršilca dolžnosti direktorice in nato oktobra 2005 izbral za direktorico Inštituta za novejšo zgodovino. S tem ji je bila dana možnost, da uveljavi nekatere od svojih idej o vlogi zgodovinopisja sodobne dobe in tudi Inštituta za novejšo zgodovino. Izpostaviti je potrebno vsaj dve zamisli, popolno obnovo stavbe Kazina, v kateri je Inštitut deloval, kot dolgoročnega sedeža razširjenega inštituta, z njeno programsko dopolnitvijo s Hišo zgodovine. Sam Inštitut za novejšo zgodovino pa si je prizadevala preobraziti v zgodovinski inštitut, ki bi razširil svoje raziskovalno polje in združil raziskovalne kapacitete tudi za starejša obdobja. Vsekakor sta bila to zastavka, ki sta terjala veliko osebnega angažmaja, naklonjenosti resornega ministrstva, strokovne javnosti in še marsikaterega drugega dejavnika. Soglasje in finančna sredstva za prvo fazo prenove stavbe je še dosegla in kletno etažo spet vzpostavila kot hrambi arhivskega in časopisnega

gradiva primeren prostor, reorganizacije zgodovinopisnih raziskovalnih institucij ne. Vsaj implicitna pričakovanja, da bo inštitut korenito (kadrovsko) preuredila, je niso pritegnila. Pač pa je poživila in posodobila organizacijo raziskovalnega dela v inštitutu samem, spodbudila pogumnejše kandidiranje raziskovalcev za mentorstva mladim raziskovalcem z novimi temami, ki so širile dotedanje raziskovalne usmeritve, spodbujala in podpirala kandidiranje za raziskovalne projekte in povezave s tujimi inštitucijami, uspela vzpostaviti raziskovalno infrastrukturo z modernim konceptom usmeritve zgodovinopisja v digitalno humanistiko, in njeno financiranje. Ob oceni, da vsega zastavljenega ne bo mogla realizirati ob napovedujoči se gospodarski krizi in dvomu v polno nadaljnjo podporo resornega ministrstva se je odločila predčasno končati mandat in se jeseni 2008 vrnila na Filozofsko fakulteto v Mariboru, ostala pa je še nekaj let članica njegove raziskovalne skupine in rada sodelovala v inštitutskih znanstvenih prireditvah. Za slabo desetletje se je spet posvetila pedagoškemu delu, bila nosilka in predavala več predmetov, ki so zajemali zgodovino 20. stoletja, ob številnih diplomskih oz. magistrskih mentorstvih do doktorata vzgojila tudi več raziskovalcev.

Kmalu po izpolnitvi pogojev se je Jerca konec leta 2014 upokojila in se posvetila svojim priljubljenim temam, vsekakor pa tudi sebi in družini. Še vedno se udeležuje v nekaterih znanstveno-upravnih funkcijah kot je zastopanje Slovenije v HERA (Humanities in the European research Area). Kot nekdanji kolega s stičnimi raziskovalnimi interesi upam, da bodo njeno izredno poznavanje političnega in obveščevalnega britanskega in ameriškega gradiva, desetletje in več pregledovanja gradiva Ozne/Udbe, predvsem pa njeno znanje in jasen koncept obrodili še katero od objav. Vsekakor pa ji, ne glede na strokovna pričakovanja, s katerimi jo upam, ne obremenjujemo, ob tem želimo predvsem veliko zdravja in zadovoljstva v osebem življenju in družinskem krogu.

Damijan Guštin

Dr. Irena Gantar Godina. Jubilejni zapis ob 70-letnici

Na vroč poletni dan, 22. julija 1950, ko se je izteklo življenje najpomembnejšega kanadskega politika prve polovice 20. stoletja, Mackenzie Kinga, se je v Ljubljani rodila Irena Gantar. Njena mati Vida, rojena leta 1921 v tedaj obmejnih Žireh, jo je z veliko iznajdljivosti in odrekanja vzgojila praktično sama. Nekdanja partizanka, ki se je kot nezakonska mati borila za razredno in spolno egalitarnost, etično prenavo in odprtost do družbenih robov, ostaja osrednja referenčna točka tu predstavljene jubilentke. V svojem albumu hrani Irena črno-belo fotografijo Vide Gantar, ki maja 1945 v Škofji Loki s smelo držo nagovarja zbrano množico. Spomnim se, da mi je pred leti to sliko pokazala s skopo odmerjenimi besedami, skoraj zadržano, a v svojih očeh ni mogla skriti žara ponosa do mame. Mame, ki je – sama diplomiranka visoke upravne šole – svojo edinko od malega spodbujala k vedoželjnosti.

Mlado Ireno so označevali kot nadarjeno, radoživo, tudi »pišmeuhovsko«. Nedavno mi je zaupala, da je bila »klepetulja, pretepaška, a dokaj zvesta prijateljica vse do konca osemletke«, najprej na OŠ Majde Vrhovnik in nato na OŠ Borisa Kidriča. Po štirih letih šolanja na Gimnaziji Poljane se je vpisala na Filozofsko fakulteto Univerze v Ljubljani. Sprva jo je mikala primerjalna književnost, nato se je odločila za dvopredmetni študij filozofije in zgodovine. Leta 1975 je pod mentorstvom dr. Borisa Majerja diplomirala na Oddelku za filozofijo z nalogo *Jean-Paul Sartre in teorija množice*, leto kasneje pa še na Oddelku za zgodovino, kjer je njeno nalogo z naslovom *Narodno radikalno dijaštvo* mentoriral dr. Janko Pleterski. Čeprav je bila filozofija njena prva študijska izbira, je svojo akademsko kariero utrdila v zgodovini. Med študijem se je poročila z Ludvikom Godino, s katerim sta postala starša Juretu. Leta 1977 se je kot tehnična urednica zaposlila na Marksističnem centru Filozofske fakultete in delovala v njegovem okviru do leta 1988, ko je ta prenehal obstajati.

Ob zaposlitvi na Centru je nadaljevala s podiplomskim študijem. Leta 1983 je na Oddelku za zgodovino pod mentorstvom dr. Vasilija Melika magistrirala z

nalogo *Filozofski in politični nazori T. G. Masaryka med Slovenci do 1914*, ki je nekaj let kasneje dozorela v monografijo *Masaryk in masarykovstvo na Slovenskem*. Desetletje po zagovoru magisterija, leta 1993, je na Oddelku za zgodovino uspešno obranila svojo doktorsko tezo z naslovom *Neoslavizem in Slovenci*, ki jo je prav tako mentoriral dr. Vasilij Melik. Leto kasneje je izšla istoimenska monografija, mednarodno referenčno delo, ki je heterogeno slovensko razumevanje slovanske vzajemnosti umestila v širši evropski kontekst. Z doktorskim nazivom je uspešno kandidirala tudi v pedagoški naziv. Izvolitev v docentko za zgodovino Slovencev in jugovzhodne Evrope v 19. in začetku 20. stoletja je najprej uveljavljala Oddelku za zgodovino Univerze v Mariboru, kjer je med 1988 in 1994 delovala kot predavateljica. Okrnjen stik z domačimi, ki je zlagoma prerasel v družinske težave, je bil ključen razlog, da je se kljub pozitivnim predavateljskim izkušnjam odločila za ponovno iskanje zaposlitve v Ljubljani.

Z letom 1994 je strokovni življenjepis Irene Gantar Godina zaznamovalo novo obdobje, usmerila se je predvsem v raziskovanje. Zaposlila se je na Inštitutu za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU, kjer je ostala do upokojitve leta 2010. Med leti 1994 in 1999 je Inštitutu tudi načelovala, leta 2001 pa je postala predsednica znanstvenega sveta omenjenega Inštituta. Inštitutsko okolje je zanjo pomenilo nov izziv, saj so ga oblikovali raziskovalci različnih humanističnih in družboslovnih profilov, ki so pogojevali večdisciplinarno raziskovanje izseljenstva. Poleg tega je delo na Inštitutu poleg raziskovalne samoiniciativnosti pogojevalo pisano paleto promocijskih in organizacijskih dejavnosti ter medinstitucionalnih povezovanj. V letih 1996, 1998 in 1999 je bila Irena Gantar Godina organizatorica treh mednarodnih simpozijev, leta 2004 pa soorganizatorica enega mednarodnega simpozija. Bila je redna članica mednarodnih znanstvenih združenj: *Czech and Slovak History Conference*, *American Association for the Advancement of Slavic Studies* (AAASS, danes ASEEES), *Society for Slovene Studies* in *Association of European Migration Institutions*.

Ob delu na Inštitutu je delovala tudi kot predavateljica za zgodovino na Pedagoški fakulteti UL, bila pa je tudi somentorica magistrskim in doktorskim delom na Filozofski fakulteti UL. Od leta 1986 je predavala v tujini. Izpostaviti velja Masarykov simpozij na Univerzi v Londonu in predavanje študentom na Univerzi Stirling na Škotskem, sledila so predavanja v Bratislavi, v Växjö (Švedska), v Zaporiziji (Ukrajina), v Rimu, Českih Budějovicah, večkrat v Pragi in Brnu. Raziskovalno se je največ povezovala s češkim akademskim okoljem. Zavzemala se je za ustanovitev Centra za slovanske študije in je leta 1991 v *Delu* objavila njegove programske smernice. Med leti 1987 in 1997 je sodelovala pri pisanju geselskih člankov za *Enciklopedijo Slovenije*. Nespregledljiva je njena uredniška dejavnost, v kateri se je profilirala že z dolgoletnim delom na Marksističnem centru. Skupaj z Robertom Blakom je bila urednica slovenske izdaje *Oxfordove enciklopedija zgodovine: Od 19. stoletja do danes* (1993), za katerega je napisala preko trideset gesel, predvsem s področja slovenske zgodovine. Uredila je tri odmevne zbornike z mednarodnih konferenc *Soočenje mita in realnosti ob prihodu izseljencev v novo okolje*, *Intelektualci v diaspori*, *Davorin Hostnik med Slovenijo in Rusijo: simpozij ob 150-letnici rojstva (1853-1929)*.

V študij slovanskega sveta jo je že v 70. letih pritegnil dr. Janko Pleterški, ko ji je predlagal raziskovanje slovenskega dijaštva in njegovih idejnih iztočnic. Pri tem ni mogla mimo karizmatičnega, vplivnega in še danes navdihujočega Masaryka, zlasti njegovih filozofskih in političnih stališč, iz katerih žarčijo lucidni socialni, nacionalni, gospodarski in kulturni premisleki. Vzporedno s tem, ko se je poglabljala v Masarykov idejni svet, je spoznavala ne le pozornosti vrednih poglavij iz češke zgodovine, ampak se je seznanjala s slovansko povezanostjo nasploh. Zgodovinopisno je osvetlila idejne vzore oziroma vsaj delne recepcije le-teh ne le pri številnih slovenskih intelektualcih (učiteljih, pisateljih, publicistih, znanstvenikih, duhovnikih), ampak tudi pri politikih, ki so delovali v imenu slovenske narodne ideje. Njene analize so podkrepile biografske študije znanih slovenskih osebnosti, denimo Ivana Hribarja, Janeza Evangelista Kreka, Janeza Trdine, Albina Prepeluha, Davorina Hostnika in Dragotina Lončarja, zasnovala pa je tudi biografske študije manj znanih, celo prezrtih in pozabljenih, a zato nič manj zanimivih osebnosti s slovanskega prostora, kot so Ivan Žmavc, Leopold Lenart, Ivan Steklasa, Jan Lego, Josip Vuga, Fran Radešček in Jernej Francelj. Gradivo o slovenskih izobražencih, ki se nahaja v arhivih na Češkem, Hrvaškem in drugod, ji je bilo neizčrpen vir spoznavanja raznolikih, predvsem navdihujočih, a tudi izključujočih miselnih okvirov, v katerih je delovala takratna inteligenca.

Prelet bibliografije Irene Gantar Godina izkazuje, da jo je pritegnilo prevzemanje idejnih konceptov, ki so jih iz drugih delov »črno-žolte monarhije«, zlasti iz njenih slovanskih območij na Slovensko prinašali kritično razmišljujoči študenti in druge potujoče osebnosti. V obdobju, ko je delovala na Inštitutu za slovensko izseljenstvo, se je njena znanstvena pozornost vsebinsko uskladila z vatli izseljenskih študij. Sprva je imela dvome o možnosti povezovanja osrednjega in vzhodnega dela monarhije z izseljevanjem Slovencev, vendar jih je z upoštevanjem državnega uradništva, ki so ga pogosto preseljevali v različne dele monarhije, nedvoumno ovrгла. Raziskovalno je ostajala zvesta dobi dolgega 19. stoletja, deloma tudi obdobju med obema vojnama, in se posvečala zlasti študiju notranjih migracij v Avstro-Ogrski monarhiji. Čeprav so notranje migracije tematsko manj vpadljive kot mednarodne, sploh prekooceanske selitve, so določale številne vidike ne le družbeno-političnega razvoja slovenskega naroda, ampak kulturno pisane družbe na Slovenskem nasploh. Ob tem naj pripomnim, da je razkrivala tudi kontroverzno recepcijo slovenskega izobraženstva do Judov, kar je bilo podobno kot številni idejni koncepti vsaj deloma prevzeto iz drugih območij.

Filigransko preučevanje prostorsko razpršenega in vsebinsko luknjastega gradiva ji je pojasnilo delovanje in življenjske poti tistih osebnosti, ki so bili v času monarhije ključni kazatelji znanega izreka slovenskih narodnih voditeljev: »Učimo se od Čehov!«. V tem stavku je prihaja na dan izjemna teža čeških vzorov, ki so sooblikovali slovensko kulturno, narodno, politično in gospodarsko življenje od konca 18. stoletja do razpada monarhije in tudi kasneje. Ob študiju živahnih idejnih izmenjav so se izkristalizirali vplivi ne le najvidnejših čeških eruditov kot so Jan Hus, Jan Kollár, Josef Dobrovský, Josef Pavol Šafárik, Josef Jungmann, František

Ladislav Čelakovský, ampak tudi markantnih čeških politikov, denimo Františka Palackega, Ladislava Riegerja, Karla Kramáča in Václava Klofača.

Čeprav iz študij Irene Gantar Godina veje jasna naklonjenost češkemu okolju in prevladuje tematizacija češko-slovenskih odnosov, se je posvečala tudi medkulturnim sodelovanjem slovenskih izobražencev s poljskimi, slovaškimi, hrvaškimi, srbskimi, ukrajinskimi in bolgarskimi somišljeniki. Zanimala jo je predvsem proslovanska drža izobražencev ne glede na njihovo siceršnjo ideološko opredelitev. Iz njenih empirično podprtih raziskav jasno izhaja, da je slovenska narodna ideja v 19. stoletju večinoma sobivala s slovansko vzajemnostjo, pogosto pa tudi z naklonjenostjo južnoslovanski povezavi. Biografsko zasnovane študije Irene Gantar Godina so vselej obdane z bogatim zgodovinskim kontekstom, ki je – podobno kot izhodišča miselnih svetov in življenjskih poti osebnosti, ki se jim je posvetila – običajno transnacionalen. In obratno, panoramske ali tematsko osredinjene zgodovinopisne pristope je vselej obogatila z empirijo, s pogledom od spodaj, jih plemenitila z razmišljanji konkretnih osebnosti.

Iz pregleda njenega dela izhaja, da so v središču raziskovanja Irene Gantar Godina vseskozi prednjačile moške osebnosti. Prav tako je trajnejša zaveznitva v zgodovinskih krogih doma in po svetu stkala pretežno z moškimi kolegi. Ta opažanja kažejo na asimetrične poklicne sestave po spolu, ki so veljali tako za dobo in teme, ki so jo raziskovalno pritegnile, kot za čas, v katerem se je v akademsko zgodovinopisje umeščala sama. Zato nemara nekoliko nepričakovano njene ključne človeške ideale posebljajo tri ženske: njena že omenjena mama Vida, dr. Aleksandra Kornhauser in dr. Zora Konjajev. Vse tri jo prežemajo z globokim spoštovanjem in velikim navdihom. »Tri zvezde, ki jim je težko če ne že nemogoče slediti.«

* * *

Čestitamo ti za tvoj jubilej, draga Irena, in ti s hvaležnostjo za tvoj zgodovinopisni doprinos želimo uspešne prihodnje poti. Naj bodo prežete z zdravjem, notranjim mirom, dobrimi odnosi in ustvarjalnostjo.

Urška Strle

Kongresi, simpoziji,
društveno življenje

Šestdeset let dela Inštituta za novejšo zgodovino

Lani poleti je minilo šestdeset let od časa, odkar so se iz več takratnih strokovnih institucij v Ljubljani zbrali raziskovalci, kustosi in strokovni delavci začeli raziskovalno in publicistično delo v okrilju Inštituta za zgodovino delavskega gibanja, od leta 1989 preimenovanega v Inštitut za novejšo zgodovino. Zavodovi delavci smo z gosti častitljiv jubilej obeležili s slovesno akademijo in priložnostno publikacijo.

Inštitut v svojem šestdesetletnem delovanju ni le pomemben člen zgodovinskega raziskovanja v Sloveniji, ki se kaže javnosti v nekaj tisoč bibliografskih enotah, pač pa je tudi sam že pester in ne vedno premočrten del zgodovine slovenske znanosti. Za ustanovitvijo inštituta je stala jugoslovanska politična odločitev o oblikovanju posebnih zgodovinarskih institucij za bolj načrtno in osredotočeno raziskovanje relevantne, tudi politično pomembne najnovejše zgodovine. S to smernico je Izvršni svet Socialistične republike Slovenije 10. julija 1959 sprejel sklep, s katerim je ustanovil Inštitut za zgodovino delavskega gibanja (IZDG). Postal je eden šestih, ki so poleg zveznega Inštituta za sodobno zgodovino (Institut za savremenu historijo) obeleževali poleg skrbi za zgodovino generacije, ki je bila na oblasti že drugo desetletje, tudi prenos pristojnosti republikam za njihovo zgodovino – procesa, ki se je odražal na marsikaterem področju. Toda ne glede na usklajeno akcijo, si šest inštitutov ni bilo podobno, še po imenih ne. Specifiko slovenskega IZDG je določalo vsaj dvoje. V svoj sestav je dobil obsežen arhiv z večino ohranjene dokumentacije slovenskega odporiškega gibanja in okupacijskega gradiva iz časa druge svetovne vojne; čakala pa ga je tudi naloga uveljaviti slovensko zgodovino v jezikovno tujemu srbsko-hrvaškemu kulturnemu in znanstvenemu prostoru kot enakopraven del jugoslovanske zgodovine, saj je bila marsikdaj iz »beograjske« perspektive kar pozabljena ali povzeta v lapidarnih obrisih.

Ob ustanovitvi je bil Inštitut za zgodovino delavskega gibanja edini zgodovinskega raziskovalni zavod v tedanji LR Sloveniji, - a le če odmislimo, da je tedaj Inštitut za narodnostna vprašanja imel močno raziskovalno skupino, ki se je ukvarjala predvsem z historičnim vidikom mejne in zamejske problematike. Za svojo poglavitno nalogo pa je bil zavod, ki so ga namestili v pravkar izpraznjeno ljubljansko Kazino, sprva kaj slabo opremljen. Prvo raziskovalno jedro je bilo še šibko, po številu in kvaliteti ter znanstvenih kvalifikacijah, in ni čudno, da se je ustanova sprva usmerila v sicer zahtevno znanstveno izdajanje virov, v raziskovanje pa postopoma. Muzejski oddelek se je leta 1962 izločil kot Muzej ljudske revolucije Slovenije. Arhivski oddelek pa se je, nasprotno, dobro dopolnjeval z raziskovalnim, in se je z arhivskim gradivom izločil v Arhiv Republike Slovenije

šele v novih razmerah po osamosvojitvi Republike Slovenije leta 1992. Gotovo je bilo v tistih razmerah pisanje zgodovine najnovejše, še žive dobe, ne le nehvaležno, pač pa tudi usmerjano in nadzorovano, vsaj z zgodovinsko komisijo CK ZKS, neformalno z veteransko Zvezo združenj borcev NOB. Zastavljeno nalogo, da bo zavod »znanstveno proučeval delavsko gibanje, delovanje Komunistične partije in ljudsko revolucijo na Slovenskem ter socialistično graditev v LR Sloveniji« je sicer izvrševal, a že med razpravami ob njegovem ustanavljanju se je pokazalo, da marsikdo - tudi med snovalci inštituta - misli na širšo opredelitev, nacionalno zgodovino najnovejše dobe, s katero so se vezale vladajoče strukture. Številni zgodovinarji so v naslednjih dveh desetletjih opozarjali, da je metodološko pomembno, da se raziskuje celotnost in celovitost sodobnega in novejšega obdobja. Raziskovalci pa so tudi v tej smeri delovali. Že v sedemdesetih letih so izoblikovali programsko platformo take usmeritve, tri raziskovalne načrte, ki so zajemali celoto novejše nacionalne zgodovine vsaj za obdobje od konca prve svetovne vojne dalje. Po dolgem prizadevanju leta 1989 doseženo preimenovanje v Inštitut za novejšo zgodovino v njegovem tridesetem letu delovanja je bilo predvsem formalni odraz tega tedaj že uveljavljenega stanja. Iz take ambicije je izšla stalnica inštitutskega raziskovanja, da si prizadeva vzpostaviti vsebinsko širino raziskovanja, od kulturne zgodovine do vojaške, od politične do zgodovine vsakdana. Tako zastavljeno poslanstvo ostaja v mejah možnosti, saj je dvajset raziskovalcev, kolikor jih je zaposlenih na inštitutu, vendarle le spodnja meja te kompleksnosti.

Zavezanost sodobni zgodovini je ostala stalnica inštitutskega delovanja – ne le deklarativna, pač pa s konkretnimi raziskovalnimi rezultati, kljub temu, da zgodovinske distance ni in marsikdaj tudi ne dostopnosti primarnih virov, ki bi si jih raziskovalci najbolj želeli. Sredi sedemdesetih let prejšnjega stoletja so jo kolegi pomaknili na tedaj sodobno obdobje socializma, z osamosvojitvijo in uvedbo demokracije s(m)o jo že v nekaj letih pomaknili na obdobje osamosvojitve Slovenije, pred nekaj leti na zdaj že skoraj trideset let zgodovinskega razvoja Republike Slovenije.

Inštitut je imel tudi srečo prosvetljenega vodstva Bogdana Osolnika, ki je v odločilnem trenutku konec šestdesetih let prejšnjega stoletja jedru inštitutskih raziskovalcev dal toliko prostora, da je inštitut lahko prestopil stopnico k predvsem raziskovalni ustanovi in financiranju iz fondov namenjenih raziskovanju. Prehod je spremljala prva kriza, pomanjkanje finančnih sredstev, redukcije kadra, diskusije o ukinitvi ali ohranitvi inštituta. Odločitev za ohranitev inštituta v prid je spremljala organizacijska in kadrovska prenova, zaposlovanje mladih diplomiranih zgodovinarjev in njihova obveza da dosega znanstvene nazive. Kljub vsemu pa je bila pot zorenja inštituta v znanstveno-raziskovalno ustanovo za sodobno nacionalno zgodovino še vsaj desetletje dolga. Z direktorji izmed raziskovalcev (prvi je bil dr. Tone Ferenc, za zdaj zadnji sedmi dr. Andrej Pančur) se je izboljšala tudi organizacijska struktura in vzpostavilo načrtno raziskovalno delo, ki se je osredotočilo v tri raziskovalne načrte, do 1941, obdobje 1941-1945 in v poznih sedemdesetih letih Zgodovina Slovencev 1945-1976. Programi so bili ambiciozni pregled vseh

potrebnih raziskovalnih tem, ki pa jih je tok časa tudi relativiziral, saj je narekoval nova in drugače zastavljena vprašanja; še bolj pa v realne okvire postavljalo število raziskovalcev, ki jih je inštitut lahko zaposloval ob precej rigidnem sistemu financiranja in zaposlovanja.

Inštitut se je s prehodom v raziskovalno sfero prilagajal sistemom raziskovalnega dela, ki so jih določali zakoni za raziskovalno dejavnost. Nekoč in danes humanistiki, zgodovinopisju niso najbolj privilegajoči. Veliko spremembo je pomenil prehod v projektni sistem, ki je raziskovalnim načrtom vzelo veljavo. Inštitut je na novo organiziranost odgovoril z oblikovanjem dveh programskih skupin, v katere je uvrstil veliko večino raziskovalcev in v boljših časih tudi zunanje sodelavce. Programski skupini, ki obvladujeta inštitutsko raziskovalno delo, že dvajset let, odkar ta oblika raziskovalne organiziranosti obstaja, zajemata politično s kulturno zgodovino ter gospodarsko in socialno zgodovino. Skupina, ki raziskuje gospodarsko in socialno zgodovino je sploh edina tovrstna v slovenskem prostoru. Mnogo bolj ustrezno naravi dela v zgodovinopisju, a s takim obsegom sredstev, da vsaj eni od skupin komaj zadošča za opredelitev, da gre za skupino – a paradoksalno, hkrati je INZ inštitut z enim največjih deležev programskih sredstev med inštituti sploh. Eno od najbolj prosperitetnih novejših delovnih jeder inštituta je znanstvena infrastruktura (infrastrukturni program), ki se je že od začetka vzpostavitve in financiranja v letu 2006 usmerila v digitalno humanistiko. Rezultati doseženega na tem področju so vsej strokovni in laični javnosti prosto dostopno na spletnem portalu sistory.si. Njegovi sodelavci in sodelavke so vpeti tudi v vrsto zunanjih povezav v državi, tudi v evropski DARIAH, s čemer dosegajo sinergične učinke. Danes uvrščena na omenjeni portal, začeta pa že pred dvema desetletjema, je zbirka podatkov o smrtnih žrtvah med prebivalstvom na območju Republike Slovenije med drugo svetovno vojno in neposredno po njej, ki zajema vse, ki so izgubili življenje kot vključeni v vojno in povojno dogajanje med aprilom 1941 in januarjem 1946. Le malo manj kot 100.000 oseb je zajetih v zbirko, kar omogoča mnogovrstne analize v globalu in na mikroravneh. Podobne strukture, čeprav zaenkrat manj celovita, in ustvarjena s sodelovanjem mnogih partnerjev, je tudi zbirka podatkov o padlih vojakih s slovenskega območja v prvi svetovni vojni.

Inštitut za novejšo zgodovino – kot vsaka raziskovalna ustanova - stoji in pade s svojimi raziskovalci. Sistem usposabljanja kadrov z doseganjem doktorata znanosti in znanstveno-raziskovalnih nazivov je star petdeset let, že nekaj desetletij samoumeven. Skozi čas in tak sistem je ob lanskem jubileju struktura dobra, mlajši raziskovalci ob menjavi generacije že prevladujejo, čeprav je desetletje krize ustavilo kadrovske krepitve in zaposlovanje mladih doktorjev. Večina novih asistentov je prihajala v večletnih razmikih, le včasih so ugodne razmere rezultirale v pogostejših zaposlitvah; tako konec sedemdesetih let, nato pa že sredi osemdesetih prišla prva skupina skozi sistem mladih raziskovalcev. Tik pred izbruhom krize jeseni 2008 je INZ imel kar 10 mladih raziskovalcev, ob šestdesetletnici lani tri. Veliko večino kadra je inštitut dobil z vključevanjem mladih doktorjev, občasno pa je le lahko vključil tudi katerega od že izoblikovanih raziskovalcev. Tako ostaja raziskovalna

skupina relativno homogena, posledično pa tudi dobro sodelujoča, in - morda je to subjektivna sodba – v dobrih medsebojnih odnosih.

Raziskovalna rast in kvaliteta raziskovalcev je vidna tudi v njihovem prehanju v pedagoški sektor, na večino oddelkov za zgodovino slovenskih univerz. Večina se jih ne odloča (in tudi fakultete za to nimajo možnosti) za polne zaposlitve v visokošolskih institucijah, pač pa izvajajo v okviru dopolnilne zaposlitve ali pogodbeno predmete, za katere tematike so najbolj kvalificirani. Okoli 15 sedanjih in nekdanjih sodelavcev inštituta se da naštetih v teh 60 letih kot predavateljev v dodiplomskih in magistrskih programih, z vključenimi v doktorski študij jih je nad 20. Gotovo pomembno dvigujejo kvaliteto študija na univerzah, na nekaterih pa na njih sloni velik del pedagoških obveznosti.

V ospredju jubilejnega pogleda pa je vendar opravljeno raziskovalno in strokovno delo. Od skromnih začetkov in iskanj prvega petletja je kvaliteta in obseg opravljenega raziskovalnega dela vztrajno rasla, se pri tem spreminjala tudi struktura objav v prid znanstvenim člankom in monografijam. Magistrske in doktorske disertacije niso bile edine monografije, ki so nastajale poleg številnih znanstvenih člankov, nastopov na znanstvenih konferencah doma in v tujini. V več družbeno pomembnih projektih so pomemben del prispevali inštitutski raziskovalci; npr. v projektu Enciklopedija Slovenije so inštitutski sodelavci poleg uredniškega dela prispevali več kot tisoč gesel. Odmevne monografije so bile plod inštitutskih sodelavcev. Redek primer *kolektivnega uma*, vpetosti 24 raziskovalcev v enovito monografijo z vnaprej določeno notranjo strukturo, pa predstavlja monografija Slovenska novejša zgodovina 1848-1992 : od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije, ki je zajela celoten lok inštitutskega raziskovanja tako kronološko kot vsebinsko. Hkrati je bila to knjiga, ki je bila v sej šestdesetletni zgodovini inštituta prodana v največjem številu izvodov, blizu 10.000.

Če je v prvem desetletju delovanja Inštitut bil glavno oporišče izdaj velikih serij Zbornik dokumentov o narodnoosvobodilnem boju jugoslovanskih narodov, del 6 Boji v Sloveniji in lastne zbirke Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, pa še vrste drugih zbirk dokumentov, pa je inštitut v zadnjih dveh desetletjih načrtno postal tudi založnik znanstvene literature. Dve seriji, Razpoznavanja in mlajša Vpogledi sta do letošnjega leta objavili 62 znanstvenih monografij in tematskih zbornikov, velik del slednje kot objave znanstvenih sestankov, ki jih v zadnjem desetletju zmore okoli tri letno (so)organizirati, njegovi raziskovalci pa podajo kar okoli 40 do 50 referatov, okoli tretjino v tujini. Pravo ogledalo kontinuitete in premikov v raziskovalnih tematikah pa predstavlja revija Prispjevki za novejšo zgodovino (do 1986 Prispjevki za zgodovino delavskega gibanja), katere izdajatelj je inštitut že od začetka. Tako revija kot založništvo monografij so odprti tudi raziskovalcem drugih institucij, domačih kot tujih.

Moto poudarjen ob lanskoletnem praznovanju je izpostavil pogled nazaj za pravi korak naprej. Kaj Inštitutu torej kaže naprej? Še pred nekaj meseci bi rekli, da je optimistično, saj ima vse nastavke za uspešno delo tudi v naslednjem desetletju, formirane in mlade raziskovalce, žar in voljnost raziskovati, tudi z

novimi metodološkimi in viroslovnimi prijemi, z izrabo možnosti, ki nam jih daje tehnološki razvoj, dolgoročneje financiranje in ustrezne nove prostore. Nepričakovano se je svet znašel v globalni zdravstveni grožnji, pandemiji; ta je preobrnila tudi zgodovinarjevo delo in pokazala krhkost napovedi izhajajočih iz doseženega. Ovirani so znanstveni sestanki, stiki, dostopi do arhivskega gradiva, zlasti v tujini. Ostane nam prepričanje, da to ne bo označilo celega desetletja. A k temu, tudi modrost narekuje, v vsaki krizi se najdejo nove rešitve in – izhajajoč iz poznavanja njegovega razvoja – Inštitut za novejšo zgodovino jih je sposoben vključiti v svoje nadaljnje delo.

Damijan Guštin

Ocene in poročila

Marta Hradilová – Hana Pátková, **Scritores. Písemná kultura a její tvůrci v pozdně středověký Čechách 1300–1350. Written Culture and Its Creators in Late Medieval Bohemia in 1300–1350.** Praha: Scriptorium, 2017, 231 str.

V drobni, a mnogih razmislekov vredni knjigi *Prima lezione di paleografia* (Roma-Bari, 2002, str. 97) je Armando Petrucci zapisal, da je komuniciranje med ljudmi vselej težavno: gre za različne jezike, kulture, oblike in načine pisanja, tradicije, navade, spoštovanje pravil in njihovo prestopanje. Res je vidikov sporočanja in sprejemanja sporočil več, kot jih je mogoče naštet; na drugem mestu je naštel ključna vprašanja, na katera naj bi odgovorila paleografska študija. Glede na izhodišča, koncepte in rezultate lahko odgovarja na splošne, sumarične vidike ali pa se ozko dotakne posebnih ciljev, zatorej je razmerje med pregledno zasnovanim delom in specifično študijo določeno z nameni avtorjev in drugimi pogoji, ki so opredeljevali potek raziskave od začetkov do objavljenega rezultata.

Preden predstavim knjigo o rokopisnih delih iz čeških krajev v 1. polovici 14. stoletja, ki sta jo sestavili Marta Hradilová in Hana Pátková, naj opozorim na nekatere relevantne, četudi nekoliko starejše publikacije. Ker ima paleografija v Češkoslovaški oz. njenih dedinjah bogato tradicijo, bi nas zaneslo daleč v zgodovino, če bi se namenili predstaviti njen celotni razvoj. Zato se ustavljam le pri nekaj detajlih iz nedavno minulih desetletij, ker stopa sedanja generacija pri svojem raziskovalnem delu in ciljni vzgoji svojih naslednikov po poteh dobrih izkušenj, ki so jih sami užili ob predavanjih, v seminarjih in publikacijah dveh velikih paleografov, Pavla Spunarja in Zdeňke Hledíkové. Od Spunarjevih del je pri nas poleg člankov zlahka dostopna monografija *Kultura středověku*, Praha 1995², še vedno so aktualni pogledi, zapisani v problemskem članku *Définition de la paléographie* (v: Scriptorium, 11, 1957, str. 50–62), v smeri publikacije, navedene v naslovu, pa neposredno pelje njegova razprava *Paleographical difficulties in definition of an individual script* (v: *Litterae textuales etc.*, 4/1976, str. 62–68). Zdeňka Hledíková, ki se je posvetila predvsem cerkvenim arhivom, je raziskovala zlasti zasebne pisave izstopajočih osebnosti in značaje cerkvenih pisarn (npr. *Biskup Jan IV. z Dražic: 1301–1343*, Praha 1991; *Nichtbohemikale mittelalterlichen Originalurkunden in den böhmischen Ländern*, Köln-Wien 1977). Oba sta odprla vprašanja, ki se nanašajo na prenos pisav (gl. Z. Hledíková, *Die südeuropäische Schrift in böhmischen Umfeld des 14. Jahrhunderts. Unter besonderer Berücksichtigung des Einflusses der bolognesischen Schrift auf die Handschriftenproduktion für Raudnitz*,

v: *Régionalisme et internationalisme etc.*; Kresten, Otto – Lackner, Franz, eds., Wien 2008, str. 139–151.)

Generacija, ki sedaj stoji v zenitu svojega raziskovalnega dela, odlično zastopajo Hana Pátková in Marta Hradilová v Pragi, Dalibor Havel v Brnu in s kolegi iz Prage povezan in v Bratislavi aktiven Juraj Šedivý. Koncept, ki so si ga zastavili, izhaja iz domišljenega postavljanja osnove, to je terminološko nedvoumnega in pretehtanega izrazja. Šedivý (*Mittelalterliche Schriftkultur im Pressburger Kollegiatkapitel*, Bratislava 2007, str. 13) se je v opredeljevanju terminoloških zahtev kot temeljnega orodja vrnil k prelomnemu letu 1953, ko je prvi mednarodni kongres Komiteja za latinsko paleografijo prepoznal potrebo, da si je treba prizadevati za določitev »enotne paleografske terminologije in nomenklature«. Ker je šel razvoj v posameznih raziskovalnih skupinah po svojih poteh, saj jih narekuje gradivo, se je izkazalo, da so nastale precejšnje terminološke razlike v poimenovanju in razumevanju posameznih prvin. Razlike so postale očitne tudi v publikacijah sosednjih držav, ki so se še pred nekaj desetletji vzporedno razvijale (pri tem misli Češko in Slovaško).¹ V resnici je strokovno besedišče, ki mora biti enoznačno in jasno, *conditio sine qua non*: če uporabimo besede, ki niso natančne, potem tisto, kar je zapisano, ni tisto, kar je bilo mišljeno. Zato je prvo poglavje namenil opisni predstavitvi terminologije gradiva iz bratislavskega kapitlja, ki je glede na razpon od 9. do 16. stoletja zahteval veliko razlag o transformacijah posameznih prvin.

Že naslednje leto je Hana Pátková objavila monografsko predstavitev *Česká středověká paleografie*, České Budějovice 2008, ki obsega zgodovino stroke v širšem in posebej v češkem horizontu, zatem materialno-strukturne danosti, ki jih obravnava kodikologija, posebna in poglobljena so poglavja o pisavah glede na čas nastanka in na vlogo predstavljenega dokumenta itd. Podobno kot pred tem npr. Karin Schneider v monografijah o razvoju gotških pisav v nemškem okolju, je tudi Pátková posredovala prečrkovana in glede okrajšav razvezana besedila, torej tisti del, ki je bil reproduciran. Kot rezultat delovanja mreže za latinsko paleografijo (Latin Paleography Network – Central and Eastern Europe), ki se je sešla štirikrat, je isto leto izšel večjezični terminološki slovar: Juraj Šedivý – Hana Pátková: *Vocabularium parvum scripturae latinae*, Bratislava–Praha 2008. Poleg slik, ki nazorno pokažejo, kateri pisni element je obravnavan, so vse izbrane rokopisne prvine zapisane v češkem, slovaškem, nemškem, madžarskem, latvijskem, poljskem in ruskem jeziku. Da ne bo pomislekov glede sodelujočih: bila sem povabljen, a

¹ Terminološke zadrege se pokažejo ob različnih priložnostih; tako ostaja nerazrešeno terminološko poglavje npr. ob vsebinah, ki se ukvarjajo z zgodnjim razvojem knjige. V panorami različnih civilizacij, ki se ponašajo s pisnimi spomeniki, so študije materialnih in strukturnih danosti, ki jih izkazujejo zgodnji knjižni spomeniki na tankem ledu glede strokovnega besedišča in se prebijajo s pomočjo opisnih predstavitev, ki jih utemeljujejo s pomočjo obstranskih pojasnil: v zgodovino knjige se namreč vključujejo besede, izhajajoče iz drugih raziskovalnih področij, npr. arheologije ali umetnostne zgodovine. Uporabljeni termini (bodisi tradicionalni ali na novo ustvarjeni) so pogosto sprejemljivi le za eno skupino spomenikov, spričo časovno in lokacijsko dispartnega gradiva pa so podvrženi zameglitvam in prihaja do transformacij v pomenu neke besede, ki naj bi služila kot termin. Gl. Bautier, Robert-Henri, Conclusion. *Les débuts du codex: Actes de la journée d'étude organisée à Paris les 3 et 4 juillet 1985*, Turnhout, 1989, str. 351–352.

takrat nisem mogla terminsko dogovorjenih nalog predstaviti na poznejši čas in se pridružiti tej skupini.

Dalibor Havel (*Listinné písmo v Českých zemích na přelomu 13. a 14. století*, Brno 2008), ki se je osredotočil samo na listinske spomenike, je k paleografski analizi dodal še prvine prozopografske obravnave; posamezne avtorje je opredelil z dokumentiranimi deli, predstavil razvojni lok njihovega delovanja ter jih umestil v danosti njihovega življenja, pogoje na dvoru, mestu, samostanu, z regestami pa omogočil prepoznavanje nekaterih razlogov za formalne razlike med listinami itd. Med tukaj omenjenimi publikacijami je Havlova edina, ki obravnava samo notarske pisave in so knjižne pisave prisotne kot podrejen tok.

Havel je z diagrami predstavil starejšo Spunarjevo genezo češke bastarde v (a) listinskem in (b) rokopisnem fondu ter dodal svoj pogled na razvoj notarske pisave in ga podrobneje razčlenil. Vpeljal je novo konstanto, vpliv italijanskih polkurzivnih in kurzivnih pisav (str. 11) ter z vektorsko opredeljenim razvojem že na pogled nazorno pokazal, kako se je v dobrega pol stoletja količina znanega gradiva povečala in kako je število podrobnih študij vplivalo na novo pojmovanje dinamičnega spreminjanja srednjeveških pisav. To je ob sicer zelo bogatem slikovnem gradivu nadvse dobrodošlo pojasnjevalo razmerja med glavnim deblom in razvejanimi pisarskimi izdelki.

Pri vseh navedenih monografijah, vključno s knjigo Marte Hradilove in Hane Pátkove, pogrešam izmerjene podatke o velikosti pisnega polja, vrstičnih višinah, omembe o pikiranju, risanju pisne mreže, pisnih snoveh (svinčniki, barvniki, tinte, laviranje, predrisbe ipd.), ki so prispevki k razumevanju pisarske prakse. Seveda razumem, da taki podatki pač niso spadali v polje paleografsko osredotočenega, a sicer natančnega pogleda, čeprav hkrati vem, da ugotovljene skladnosti med temi elementi usmerjajo k povezavam npr. znotraj ene pisarne. Upoštevam lahko, da je bolje imeti drobno reprodukcijo kot nobene, saj se bralec pri posebno zanimivem dokumentu potruji in najde način za povečavo zaželenih besed – naj razložim: če je vrstična višina na reproduciranem izseku manj kot 3 mm, potem to ni reprodukcija resnične velikosti pisave, najbrž je posledica želje, da je natisnjena dolžina celotne vrstice. Hkrati pa je pri knjižnih spomenikih videti, da je veliko reprodukcij natisnjenih z namenom, da bi se reproducirani izsek čim bolj približal naravni velikosti pisave z obravnavanega dokumenta. Pri nekaterih publikacijah je namreč najti podatek o velikosti reprodukcije glede na original. Vsekakor je imenitno, da je ilustracij veliko; knjiga Marte Hradilove in Hane Pátkove je bogata in – slike sicer niso oštevilčene – najti je malone 300 ilustracij, rokopisni izdelki, pri katerih je sodelovalo več rok, so opremljeni z ustreznimi slikami, ki dokumentirajo vsako pisavo zase.

Izbrano obdobje, 1. polovica 14. stoletja, zajema desetletja tik pred ustanovitvijo univerze v Pragi, hkrati pa je čas, ko so bili uradni dokumenti vse pogosteje zapisani v nemščini, vzporedno ob standardni latinščini. Vključeni so urbarji, mestne knjige, knjige sodnikov, cehovske knjige ipd., pri čemer je v nemških zapisih – tako kot drugod – manj okrajšav in uporaba preglasov še ni standardizirana. Havlova študija, ki se je ustavila v zgodnjem 14. stoletju, je pokazala razlike med »naprednimi« in

»starodobnimi« oblikami, avtorici pa ugotavljata, da je vsa 1. polovica 14. stoletja zaznamovana z mnogimi praksami in odločitvami. V strnjem pogledu se vedno znova vrača ugotovitev, da je kraljeva pisarna prednjačila pri uvedbi naprednih prvin in hkrati ohranjala dobre lastnosti pisarn iz minulih desetletij, kar je posledica dolgoletnega delovanja zanesljivih moči in njihovih siceršnjih sposobnosti, torej poučevanja, korigiranja, fraznih formulacij, sestavljanja titularnih priročnikov ipd.; podobne ugotovitve veljajo tudi za pisarno praške škofije.

Dosti bolj razgibana je podoba, ki jo posredujejo roke zunaj teh dveh centrov, in jih je najti v tipih knjig, ki so kot npr. urbarji manj podvrženi strogemu formalizmu. Poleg tega gre za osebe, ki so delovale v mestih in samostanih; ljudje so se tudi selili, potovali od enega samostana do drugega, vpliv papeške pisarne je bil precejšen, enako krajev zunaj Češke. Gradivo je urejeno in analizirano po skupinah, tako da je razvidna vloga gradiva na značaj pisav in pregled zaključujejo knjižne roke.

Pozornost, ki gre paleografskim spomenikom in razvoju pisave, je tesno povezana s prozopografsko opredelitvijo.² Nekaterim pisarjem je mogoče slediti več let in spremljati njihov razvoj, slediti njihovim karieram, tako da je glede na okolje, v katerem so se sukali, mogoče dovolj dobro ugotoviti, kakšno življenje so imeli. Dosegli so tudi opazen družbeni ugled – nekateri so bili plačana moč v aristokratskem okolju, drugi so bili aristokrati, ki so zaradi intelektualnih interesov sami pisali. Iz vsega dosegljivega je mogoče sestaviti sliko oz. vtis o pomenu njihovega poklica in hierarhičnem položaju pisarjev: to je navsezadnje naslov knjige. *Scriptores* oz. *scriptores* so v knjigi izrisani kot ljudje, ki tvorijo posebno, učeno skupnost, ki poznajo preteklost in zaradi svojega znanja lahko dostopijo do vsebin, ki so drugim neposredno nedosegljive, ki razumejo hierarhične dimenzije celotne družbe in se zaradi znanja pretehtano odzivajo. Kakor vemo iz tukaj objavljenih kolofonov, je beseda *scriptor* nosila mnogo pomenov: lahko je bil pisec, prepisovalec, zapisovalec, tajnik, urejevalec narekovane vsebine, celo svetovalec in zaupnik, oseba z diplomatskimi nalogami: je pač vedel več kot drugi. *Scriptor* je lahko bil tudi avtor, urednik oz. pripravljalec gradiva za širšo diseminacijo,³ med *scriptorji* so bili celo upravitelji večjih posesti, nekateri so imeli visoke položaje in naslove, ob njihovih imenih piše *magister*, *doctor utriusque iuris* itd., še vedno pa jih je dosti anonimnih. Nekoliko pogrešam navedbo krajev, kjer so se šolali – je šlo za mestne ali samostanske šole v domačih krajih, so se brusili v tujini, ker iz kolofonov takih podatkov ni mogoče razbrati, pisava pa se z leti spreminja in pod vplivom okolja oz. potreb se značilnosti šole, torej profesionalnega porazgubijo.

² Od 15. stoletja dalje je prozopografija čvrsto zasidrana v medievistične študije in se posveča ugotavljanju življenjskih in delovnih pogojev, ki so spremljali dosežke posameznikov. Izhaja iz dostopnih bio- in bibliografskih podatkov, ti pa so lahko tudi likovni (npr. upodobitve v donatorskih prizorih, samopredstavitve – npr. skupina rokopisnikov iz Stične, nagrobnički itd.); v okviru rokopisnih študij se prozopografija naslanja predvsem na sporočila v kolofonih, ekslibrisih, pripisih itd. Kot uvodno pojasnilo s temeljno literaturo: Beech, George, *Prosopography. Medieval Studies. An introduction*, ed. James M. Powell, Syracuse, NY, 1992², str. 185–226.

³ Prim. Hledíková, Zdeňka, Lastnoročne opombe in korekture Jana z Jenštejna v njegovem epistolarju. *Ars et humanitas: Manu propria*, letn. 8, št. 2, 2014, str. 72–86.

Osrednje polje raziskave je namenjeno pisavam in razvoju različnih tipov (bastarda, polkurziva, kurziva, knjižna gotica), katerih pojav je zlasti v mestnem okolju zanimiv zaradi dinamičnega menjavanja oseb, ki zapisujejo listine itd. Število ohranjenih in obravnavanju dostopnih rokopisnih del sicer omogoča spremljanje prenosa rokopisnih prvin med posameznimi središči (npr. razmerje med Višegradom in Prago), a se avtorici odrekata dokončni sodbi. Razumljivo je, da je bila pisava v dokumentih dojemljiva za vplive iz ne-čeških krajev, recimo z Dunaja, iz Regensburga, Rima, Avignona, iz specifičnih univerzitetnih okolij itd., vsekakor pa sprejemanje-prilagajanje-preskušanje novosti ni posebnost Češke, saj so podobni razvojni tokovi zaznamovali tudi druge srednjeevropske kraje.

Avtorici sta opozorili tudi na pomen novih tipov knjig, ki jih je najti šele od konca 13. stoletja dalje: če je bila dotlej notarska pisava omejena le na listine in redke uradne dokumente, so se okoli 1300 uveljavile knjige novega tipa, potrebne na gospostvih (znane so predvsem iz samostanskih okolij), urbarji, registri in v fragmentu znan zemljevid (*tabulae terrae*) z vpisanimi lokacijami v kurzivi. Mestne knjige, knjige sodnikov, davščin itd. so iz 1. polovice 14. stoletja fragmentarno ohranjene in vseeno dokumentirajo ob paleografskih lastnostih tudi proces urejanja, strukturiranja in podatkovnega izčiščevanja tovrstne dokumentacije. Zanj je značilna kurzivna pisava, ki pa se umakne knjižnim pisavam, kadar je treba kakšen podatek poudariti. Ker gre za praktične zapise, so abreviature redke, pisava je okrogla in široka. Da razvoj pisav ni potekal kar vsepovsod, nakazuje značaj petih urbarjev: vsak se izraža s svojim tipom pisave in posebnostmi v ureditvi, celo v odločitvi za uporabo inicial in avtorici sta mnenja, da je ta uraden, a formalizmu manj podrejen sklop zapisov pravzaprav okolje, v katerem se je razvil češki tip knjižne kurzive in bastarde.

Odlična analiza knjižnih gotic je k sreči zrastle na nekaj zaokroženih rokopisnih sklopih; prva skupina ima za osnovo dela iz benediktinskega skriptorija na praškem gradu (najznamenitejši je Pasional opatinje Kunigunde; skriptorij je bil organiziran kot šola), v cistercijanskih samostanih v Starem Brnu in Rajhradu itd., z značilno oženimi črkami in nekaj lepimi slikarskimi deli. Druga skupina rokopisov v knjižni gotici ni niti enovita, niti razvojno opredeljiva, najti je dosti kurzivnih prvin, je pa povezana z mestnimi šolami v Pragi in to okolje je privedlo do oblikovanja univerzitetnega ambienta. Kljub prevladujoči knjižni gotici je veliko kurzivnih prvin in, ker so knjige predvsem študijske, je tudi kodikološka plat specifična (mehke platnice brez opor, ozki prosti robovi ob pisnem polju ipd.). Vendar je to okolje pomembno za razširitev kurzive v širok mestni prostor, ki je v tem pogledu dobil pomembno zaslobo in souporabnike v mestnih samostanih, samostanskih dvorih in cerkvenih uradih.

Preprosto rečeno: knjiga Marte Hradilove in Hane Pátkove je odprla prostor vseh tipov pisav in tipov dokumentov in knjig v 1. polovici 14. stoletja; ohranjeno gradivo dokazuje vsaj obstoj nekaterih razvojnih tendenc, ki jih sicer ne bi mogli niti predvideti. Je zelo sistematično delo, z dobrimi uvodnimi poglavji k posameznim tipom pisav in gradiva, zaradi katerih je poglobitev v posebnosti, v kinetiko pisarjeve roke, toliko učinkovitejša. Še enkrat besede Armanda Petruccija: razmišljati ali

raziskovati pisarsko prakso pomeni predvsem predstavljati različnost (v pisavah), nikakor pa ne moremo govoriti o njihovi enovitosti. »‘Pisava‘ je sicer edninsko rabljena beseda, a ne obstaja v edninski obliki. To je zgolj in samo abstrakcija.«⁴ Tega ni, pisava ne pozna enotnosti, enakosti. Vedno je drugačna. Prav to je ta knjiga. Panorama različnosti.

In tukaj naj se vrnem k že zapisanemu, kako pomemben je pretehtano načrtovan raziskovalni proces, ki je vzporedno ob zbiranju dokumentacije gradil tudi terminologijo, torej gradnike te izvrstne monografije, a bistveni prispevki bodo sledili v naslednjih letih. Upam, da še nekajkrat v šopkih, nabranih v gradivu, obsegajočem po pet zaokroženih desetletij.

Nataša Golob

⁴ Petrucci, Armando, Conclusion. L'Écriture manuscrite et l'imprimerie: rupture ou continuité. *Lesen und Schreiben in Europa: 1500–1900. Vergleichende Perspektiven [Tagung in Ascona, 11. bis 14. November 1996]*, Basel 2000, str. 411–412.

Lucia Pillon, Cristiano Meneghel (ur.), *Notabilia quaedam. I diari dei notai Valentino e Matteo Dragogna*. Gorica: Istituto di storia sociale e religiosa, 2019, 512 str.

Leta 2019 je v Gorici (Italija) izšla knjiga z naslovom *Notabilia quaedam. I diari dei notai Valentino e Matteo Dragogna*. Gre za objavo dnevniških zapiskov, ki sta jih med letoma 1663 in 1742 pisala notarja Valentino in Matteo Dragogna. Knjigo sta uredila Lucia Pillon in Cristiano Meneghel. Uvodno predstavitev je napisala Lucia Pillon. Objava temelji na izvornem rokopisu, ki ga hrani Državna posoška knjižnica v Gorici. Predstavlja pa sedemnajsto publikacijo v okviru zbirke *Viri in študije o družbeni in verski zgodovini (Fonti e studi di storia sociale e religiosa)*, ki jo izdaja Inštitut za družbeno in versko zgodovino (*Istituto di storia sociale e religiosa*) iz Gorice. Obsežna publikacija vključuje imensko in krajevno kazalo.

Dnevniški zapisi očeta in sina predstavljajo pomemben historiografski vir habsburške Goriške 17. in 18. stoletja, saj poleg dogodkov zasebne narave (družinske zadeve, krajevne govornice itd.) posredujejo tudi vpogled v pomembne sočasne dogodke kot tolminski upor, epidemije itd. Avtorja, ki sta prebivala v Šempetru pri Gorici, nista pisala le o dogodkih lokalnega in deželnega pomena, ampak sta bila pozorna tudi na dogodke mednarodnega pomena kot na primer na habsburško-otomanske spopade in pogajanja. Besedilo je napisano v italijanskem jeziku, a v njem ne manjka furlanskih, slovenskih in nemških besed, kar odraža večjezično okolje goriške okolice.

Neva Makuc

Harald Heppner, Peter Urbanitsch, Renate Zedinger (ur.), **Social Change in the Habsburg monarchy. Les transformations de la société dans la monarchie des Habsbourg: l'époque des Lumières. The eighteenth Century and the Habsburg Monarchy International Series, Vol. 3.**, Bochum: Winkler Verlag, 2011, 299 str.

Spremembe so v samem jedru raziskovanja preteklosti in pripovedovanja o njej. Kot se bržča spomnimo, sta že Herodot in Tukidid, ko sta dogodke dveh dolgotrajnih vojn prelila v zgodbi, ki ju z užitkom in s pridom beremo še danes, pripovedovala o spremembah. O počasnih in neizurjenemu umu neopaznih ali hitrih in nenadnih. O takih, ki so jih povzročile modre ali nespametne odločitve smrtnikov, takih, ki so izvirale iz naklonjenosti ali sovražnosti onih z Olimpa ali takih, ki jim je botrovala nedoumljiva, nespoznavna in neosebna Tyche. Spremembe so tudi v središču tradicionalnega genetičnega zgodovinopisja 19. stoletja, ki si je prizadevalo pojasniti zgodovinske pojave v njihovem nastajanju, torej v njihovih spremembah. In spremembe so seveda bistvena tema v sodobni družbeni zgodovini. Tako tiste, ki zadevajo družbeno zgradbo kot tiste, ki govorijo o družbenih odnosih.

Tudi organizatorji XIII. kongresa Mednarodnega združenja za raziskovanje 18. stoletja, ki se je konec julija 2011 odvil v Gradcu, so presodili, da so spremembe bistvena sestavina preučevanja 18. stoletja. Še več, poudarili so, da je prikaz družbenih sprememb v konkretnem prostoru Habsburške monarhije v času razsvetljenstva bistvenega pomena za poznavanje tega ogromnega in nadvse raznolikega prostora, ki je v zahodnoevropski historiografiji slabo poznan, a si vsekakor zasluži večjo pozornost (str. 7). Zato so povabili šestnajst zgodovinarjev iz Avstrije, Belgije, Češke, Grčije, Italije, Kanade, Madžarske, Rusije, Romunije, Slovaške in Ukrajine, da so predstavili, analizirali in pojasnjevali družbene spremembe v svojih regijah. Rezultate njihovih prizadevanj lahko beremo v mednarodni številki revije *Das Achtzende Jahrhundert un Österreich*.

Izhodišče obravnavane problematike je v uvodni študiji oblikoval graški zgodovinar prof. Harald Heppner. V natančnem in prav vzorno sintetičnem prispevku je opredelil temeljne značilnosti družbenih sprememb v habsburški monarhiji, označil področja, kjer so se dogajale, določil njihove robne pogoje ter opredelil njihovo dinamiko in nosilce. Pri tem si je v skladu s tako imenovanim prostorskim obratom zastavil vprašanje, ali je bil značaj družbenih sprememb v monarhiji »mogoč le znotraj specifične regionalne konstelacije, ali pa so bile

spremembe mogoče tudi brez prostorskih sidrišč.« (str. 10) Svoj na prvi pogled protislovni odgovor: »Na to vprašanje lahko odgovorimo z ja in ne«, je utemeljil z značilnostmi (politične) geografije in topografije: kontinentalni značaj monarhije, pomanjkanje notranje koherence spričo raznolikosti kultur, jezikov, tradicij, religij in topografije ter stalna zunanja ogroženosti. Iz navedenih komponent je izviralo tudi nasprotje med centralizmom reformnega absolutizma in federalizmom posameznih zgodovinsko-geografskih enot. Heppnerja v prvi vrsti niso zanimali »naravni družbeni procesi«, temveč pobude, ki so nepovratno spreminjale smer sprememb, kot so izobraževanje ljudskih množic, sekularizacija in razsvetljenstvo, vladavina prava in nove tehnologije. Te pobude so v glavnem, vendar ne izključno prihajale z zahoda in zaradi njih se je življenje ljudi v začetku 19. stoletja bistveno razlikovalo od življenja konec 17. stoletja ne glede na to, ali so pobude in spremembe uvajale oblasti od zgoraj navzdol, ali pa so bile posledice delovanja akterjev, kot so bili podjetniki, trgovci (Heppner poudarja vlogo trgovcev, ki so prihajali iz otomanskega prostora), uradniki, izobraženci itd. Avtor prav tako ugotavlja, da so nove profesionalne skupine, med njimi tudi oficirji in vojaštvo spremenili družbeno podobo habsburške monarhije in povzročili zmanjšanje vloge plemstva in duhovništva, čeprav so bili obseg in učinki tovrstnih sprememb v različnih delih zelo različni. Ena od značilnosti družbenih sprememb je tudi nastajanje nove nadregionalne identitete, ki se je kazala v pripadnosti širši avstrijski skupnosti in/ali kot začetek modernega nacionalizma. Vsekakor smemo reči, da je Heppner koncept družbenih sprememb zastavil zelo široko, morda celo preširoko, vsekakor pa širše kot bi ta koncept zastavila klasična socialna zgodovina, ki bi jo v prvi vrsti zanimale spremembe v družbeni strukturi. Ob uvodni študiji in pravzaprav že ob samem naslovu pa se zastavi vprašanje, ali zaradi res neverjetnih razlik – spomnimo se, da je monarhija v 18. stoletju vsebovala tako različne in med seboj tudi geografsko zelo oddaljene sestavine, kot sta bili avstrijska Nizozemska in Bukovina – ne bi bilo bolj ustrezno govoriti o družbah in ne o družbi. Kot je že iz uvodnega besedila povsem razvidno, iz prispevkov v nadaljevanju pa postane kristalno jasno, imamo pravzaprav opraviti s tako pisanostjo družbenih pojavov v avstrijskem prostoru, da je koncept družba v ednini kar preveč abstrakten, ne glede na znane težnje po poenotenju, ki so bile v znatnem delu 18. stoletja zelo navzoče. Toda: ali ni teh teženj ustavila prav raznolikost družb?

Razprave, ki sledijo uvodni študiji, so uredniki razdelili v tri tematske sklope. V prvem vsebinskem sklopu z naslovom Različnost in enotnost Habsburške monarhije (str. 23-133) razprave P. Teibenbacherja, S. Pacholskega, H. De Smet in M. Ceasuja obravnavajo družbene, ekonomske in demografske spremembe na Štajerskem, Galiciji, južni Nizozemski in Bukovini. Vsi navedeni prispevki ugotavljajo znatno demografsko rast, ki je bila izrazita zlasti po letu 1760. P. Teibenbacher je tudi ugotovil, da je bila demografska rast na Spodnje Štajerskem v drugi polovici 18. in v prvi tretjini 19. stoletja (188,5%) znatno večja kot je znašalo poprečje za celotno Štajersko (129%) in precej večja od rasti prebivalstva na Kranjskem (124%), vendar bistveno manjša od rasti prebivalstva Angliji in Welsu (238%). Vzroke za rast vidi v zmanjšanju mortalitete, ki pa ni bila posledica

boljše medicinske oskrbe, temveč izboljšav v kmetijstvu in odsotnosti epidemij. S to razlago se je avtor priključil splošno uveljavljenim razlagam rasti evropskega prebivalstva po letu 1730, ki dodajajo še večjo skrb za otroke. Razprava o Štajerski se dotika tudi vprašanja nezakonskih otrok in povezuje stopnjo nezakonskih rojstev z agrarno strukturo oziroma agrarnim ekotipom. Če se navedene razprave ukvarjajo s problematiko, ki je po svoji naravi socialno zgodovinska in pri tem uporabljajo socialnozgodovinske metode, pa sta razpravi E. Maura (Prvi koraki k češkemu narodu) in J. Kalmarja (Spremembe v madžarski identiteti) pravzaprav kulturno zgodovinski ali mentalitetni študiji, ki glede na Heppnerjevo široko opredelitev socialne zgodovine v uvodu seveda sodita med ostale razprave, a bi prav tako ali celo bolj kot v prvi sodili v tretji sklop z naslovom Družbene spremembe na področju kulture (str. 251-299), kjer najdemo razprave O. Khavanove o učenjakih in znanstvenikih, E. Kowalske o šolskih reformah v Habsburški monarhiji in Ch. Pollerus o amaterskih in profesionalnih glasbenikih. Kakorkoli, prispevka Maura in Kalmarja poudarjata vlogo jezika in preteklosti ter nacionalizacije zgodovine pri oblikovanju nacionalne identitete, Maur pa si ob tem zastavi še po našem mnenju ključno vprašanje, koliko so učena zgodovinopisna dela sploh dosegla širše v glavnem kmečke sloje prebivalstva. Zares zadovoljivega odgovora na to vprašanje sicer ne more dati, vendar z analizo lokalnih kronik pokaže, da je bil interes za širše koncepte domovine in naroda manjši, kot je bilo zanimanje za ožje lokalno dogajanje. V drugem tematskem sklopu, ki nosi naslov Prebivalstvo – zgledi družbene spremembe (str. 137-247), najdemo tematsko precej različne tekste. W. Drobesch in A. Millo se posvečata novim socialnim skupinam, ki so dinamičirale gospodarstvo v monarhiji. A. Millo v razpravi z naslovom Ustvarjanje nove buržuazije v Trstu obravnava nastanek mednarodno aktivnega trgoveškega meščanstva v Trstu, zlasti judovske priseljence in njihovo integracijo v meščansko družbo ter poudarja bistveno vlogo verske tolerance, Drobesch pa v svojem prispevku (Značilne kariere industrialcev v času razsvetljenstva) identificira družbeno ozadje dinamičnih podjetnikov in sektorje, v katerih so delovali z ustanavljanjem manufaktur in tovarn. Ugotavlja, daje največ modenih proizvodnih obratov nastalo v Spodnji Avstriji in na Češkem. Tematsko podobna razprava je tudi prispevek O. Katsiard-Hering in M. Stassinopoulou o trgovskih mrežah Grkov v Habsburški monarhiji. R. Zedinger je ob zgledu Avstrijske Nizozemske analizirala kariere uradnikov v službi Habsburžanov, zlasti poklicni poti in družbeni uspešnosti Patricea-Françoisa de Nenyja. Jeana Christoph Bartensteina, Josph von Sonnenfelsa in Samuela von Brukenthala. Zanimivi sta zlasti uspešni kariere zadnjih dveh, saj je bi Sonnenfels spreobrnjen jud, Brukenthal pa protestant. Kariero grofa Kaunitza pa je predstavil F. Szabo. V drugem tematskem sklopu najdemo še razpravo I. Cermana o stanovski opoziciji terezijanskim in jožefinskim reformam, ki pa po svoji vsebini komaj sodi v naslovno tematiko.

Brez zadržkov smemo reči, da je delo, ki ga predstavljamo zbir zelo kvalitetnih, po svoji naravi v glavnem sintetičnih razprav, ki strnjeno in pregledno povzemajo stanje raziskav in ponujajo jasno podobo o Habsburški monarhiji v dolgem 18. stoletju in hkrati nakazujejo njen razvoj v 19. stoletju, ko je monarhija postala

eden od odločilnih političnih in kulturnih dejavnikov v Evropi. Ker so razprave napisane v angleščini ali francoščini s povzetki v francoščini ali angleščini, je jasno, da so namenjene bralcem-strokovnjakom s področji zahodno od Rena, ki, kot vemo, o srednji Evropi ne vedo prav veliko, kljub redkim izjemam, kot so J. Béranger, R. J. W. Evans, C. Ingrao, P. Judson, D. Beals, ali R. Kann. Vendar pa so razprave zanimive tudi za tiste zgodovinarje, ki živimo v nekdanji Habsburški monarhiji in o njej že iz lastnih izkušenj in poklicne nuje nekaj vemo. Pri tem pa se postavi nekoliko nelagodno vprašanje, ki ga ne bomo formulirali, saj bi utegnilo prizadeti kakšen zgodovinarski ego. Ob nedvomni kvaliteti posameznih razprav pa bi vendarle pripomnili, da delo spričo raznolikosti obravnavanih tem ne bi izgubilo nič od svojih odlik, če bi ga uredniki naslovili *Spremembe v Habsburški monarhiji* in izpustili pridevnik družbene, čeprav je seveda res, da so nenazadnje vse spremembe družbene spremembe, saj se nič, kar se v zgodovini spreminja, ne spreminja zunaj družbe ali brez vpliva nanjo.

Marko Štuhec

Petr Stehlík, **Između hrvatstva i jugoslavenstva: Bosna u hrvatskim nacionalno-integracijskim ideologijama 1832-1878**. Zagreb: Srednja Europa, 2015, 211 str.

Knjiga češkega slavista in zgodovinarja, predavatelja na brnski Masarykovi univerzi, temelji na njegovi v češčini napisani disertaciji, ukvarja pa se s predstavami nekaterih ključnih politikov iz Hrvaške in Slavonije o sosednji Bosni, in sicer med letom 1832 in 1878. Gre torej za čas, ko je bila Bosna še pod osmansko oblastjo, na Hrvaškem in v Slavoniji pa so se oblikovale moderne nacionalne ideologije, ki so v marsičem aktualne še danes.

Z analizo tekstov Stehlík poskuša rekonstruirati njihove poglede na identiteto slavofonega prebivalstva Bosne in načrte o politični prihodnosti te osmanske province. Zanimajo ga torej predstave, ki so jih o Bosancih imeli drugi, ne pa njihove dejanske identifikacije. Govori o kategorizacijah zunanjih opazovalcev in njihovem pomenu za vsakokratne politične vizije.

Po kratki predzgodovini, kjer se dotakne starejših tekstov Pavla Ritterja in nekaterih njegovih predhodnikov in sodobnikov ter nadaljuje z znamenito Draškovićevo *Disertacijo*, se Stehlík posveti besedilom, ki so nastala v času nastanka in razcveta ilirskega gibanja. Tu se znova pokaže, da so imeli starejši avtorji veliki vpliv na Gaja in tovariše, tudi v primeru njihovih predstav o Bosni in njenem prebivalstvu. To ni posebno presenetljivo, saj so le redki imeli osebne izkušnje z deželo na drugi strani habsburško-osmanske meje. Za večino je ostajala terra incognita, o kateri so si predstave ustvarjali na podlagi branja starejše literature. Zato je Gaj od Ritterja sprva prevzel prepričanje o hrvaštvu prebivalstva Bosne, zanj so bili „Hrvati stare države“ (s. 22). Nekoliko pozneje je prebivalce delil na Hrvate, Dalmatince in Bosance, ki so vsi skupaj bili del etnolingvistično razumljenega ilirskega naroda.

Takšno spreminjajoče se razumevanje ni bilo značilno le za Gaja in njegove sopotnike in sodelavce, ampak se je pojavljajo tudi kasneje, po zatonu ilirskega gibanja. Enako velja za težave z slavofonimi muslimani, ki so jih že ilirci – pozneje pa tudi mnogi drugi obravnavani avtorji - na eni strani razumeli kot del na jeziku utemeljenega ilirskega naroda, na drugi pa so zaradi svoje vere vendarle figurirali kot tujci, kot „Turki“. Takšno razumevanje je na primer skoraj povsem prevladalo pri Josipu Juraju Strossmayerju in Franju Račkem, dveh ključnih akterjih hrvaškega jugoslovanstva in Narodne stranke. Medtem ko pri ilircih občasno srečamo sicer

precej orientalistično občudovanje bosanskih muslimanov, je za bilo Strossmayerja in Račkega značilno zavračanje.

Zato pa je bil naklonjen odnos do muslimanov opazen pri pravaših, predvsem pri Anteju Starčeviću, ki je celotno Bosno umeščal v okvire svoje zamišljene Velike Hrvaške, tamkajšnje slovansko govoreče muslimanske velikaše pa je razglasil za najplemenitejši del hrvaškega naroda (s. 165). V času, ko se je pravaštvo izoblikovalo kot alternativa jugoslovanski ideji, v obdobju tako imenovanega „izvornega pravaštva“, sta Ante Starčević in njegov tesni sodelavec Evgen Kvaternik formulirala predstavo o Bosni kot neločljivem delu historične in prihodnje Hrvaške. Takšne ideje so se sicer pojavljale že prej, prisotne so bile tudi med pristaši jugoslovanstva, toda med tem ko so ti bili vsaj občasno Bosno pripravljene prepustiti Srbiji, saj je bila njihov primarni cilj jugoslovanska „osvoboditev“, so bili pravaši nepopustljivi. Starčević je bil prej kot njeno morebitno vključitev v srbsko državo pripravljen podpreti nadaljevanje osmanske oblasti nad Bosno.

V poznejšem procesu približevanja delov pravaškega gibanja jugoslovanskemu kurzu so se spremenili tudi ti načrti in celo Starčević je molčal, ko so njegovi politični nasledniki Bosno začeli dojemati predvsem kot del skupnega jugoslovanskega nacionalnega ozemlja in ne več kot ekskluzivno hrvaško pokrajino. Temu procesu Stehlík ne sledi natančno, saj sodi že izven obdobja, ki ga obravnava knjiga, vseeno pa se ga dotakne, saj s tem še enkrat pokaže na spremenljivost in prilagodljivost predstav o Bosni in njenih prebivalcih. Da sta bili pravzaprav edini konstanti, je ena glavnih ugotovitev knjige, ki je zato važen prispevek k poznavanju protejskega značaja nacionalističnih ideologij.

Knjigi se predvsem v uvodnem delu nekoliko pozna, da je nastala iz disertacije, prvotno namenjene drugačni ciljni publikli. Bralcem, ki bolje poznajo hrvaško zgodovino tega časa, bodo nekateri deli odveč, saj so jim gotovo že dobro znani. Avtor ta problem sicer zazna in mu v uvodu nameni nekaj besed, bi pa bilo bolje, če bi bil pri predelavi nekoliko odločnejši in bi knjigo še bolj prilagodil novi ciljni publikli. Bila bi krajša, zato pa nič manj zanimiva.

Stehlík pri svoji analizi sicer izhaja iz teze Mirjane Gross, ki še danes prevladuje v hrvaškem zgodovinopisju: da je prebivalstvo prostora današnje Hrvaške in nekaterih sosednjih pokrajin bilo že dolgo del hrvaške etnične skupnosti, ki se je na prelomu iz 18. v 19. stoletje začela preoblikovati v moderen narod. Zanj so slavofoni bosanski katoliki „etnično hrvaški“ (s. 2), kar je trditev, ki jo je mogoče upravičeno problematizirati. Toda ker se osredotoči na analizo diskurzov, ker ga dejanske identifikacije prebivalstva v bistvu sploh ne zanimajo, to ne vpliva na njegove ugotovitve. Knjiga je izčrpna in natančna predstavitev idej, ki svojega pomena niso izgubile do danes. Kot taka bo koristno branje tako za specialiste za zgodovino 19. stoletja kot tudi za tiste, ki jih zgodovina tega dela Balkana zanima v daljšem časovnem loku. S svojo detajlnostjo je dobro dopolnilo knjigi Edina Hajdarpašića, *Whose Bosnia? Nationalism and Political Imagination in the Balkans, 1840-1914*, ki je izšla istega leta, njen avtor pa se je vprašanja predstav o pripadnosti Bosne lotil nekoliko širše in na teoretsko bolj poglobljen način.

Rok Stergar

Aleš Gabrič (ur.), **Slovenski prelom 1918**. Ljubljana: Slovenska matica, 2019, 379 str.

Ob stoletnici razpada habsburške monarhije je pri Slovenski matici izšla znanstvena monografija *Slovenski prelom 1918*. Knjigo je uredil Aleš Gabrič, zbrane razprave pa so rezultat znanstvenega srečanja, ki je, priložnosti primerno, potekalo 24. in 25. oktobra 2018 v dvorani Matice na Kongresnem trgu. Monografija združuje osemnajst prispevkov, v katerih slovenske zgodovinarke in zgodovinarji iz različnih zornih kotov obravnavajo in opisujejo spremembe, ki jih je doživljalo prebivalstvo današnjega slovenskega ozemlja v času razpadanja Avstro-Ogrske in vzpostavljanja držav naslednic, tj. v obdobju med leti 1917 in 1920. Gre za na vsak način prelomen čas, ki je bil v najširšem smislu zaznamovan z dvema med seboj prepletenima procesoma: na eni strani s počasnim razkrojem legitimnosti avstro-ogrškega oblastnega aparata in na drugi z relativno hitrim oblikovanjem novih slovenskih in jugoslovanskih institucionalnih struktur.

Monografija je razdeljena na pet tematsko zaokroženih poglavij. Prvo poglavje z naslovom »V izdihljajih prve svetovne vojne« prinaša dve razpravi. Peter Vodopivec v svojem prispevku plastično opiše publicistična razmišljanja slovenskih izobražencev na predvečer preloma in pritrди prevladujočemu zgodovinopisnemu mnenju o precej nejasnih in tudi zelo negotovih predstavah o slovenski prihodnosti v jugoslovanskem kontekstu. Petra Svoltjšak se v svojem prispevku po drugi strani osredini na medvojne procese družbene in politične dezintegracije na avstrijski »domači fronti«, ki so z medsebojnim učinkovanjem v novem geopolitičnem kontekstu jeseni in pozimi 1918 vodile v prelom s habsburškim državnim okvirjem.

Drugo poglavje z naslovom »V državi Slovencev, Hrvatov in Srbov« odpira razprava Jurija Perovška. V njej se avtor osredini na »glavne bivanjske značilnosti, ki so zaznamovale življenje Slovencev v tej skupnosti,« pri tem pa kot temeljno kvaliteto položaja Slovencev v državi SHS izpostavlja »njihovo prvič doseženo narodno vladanje samemu sebi« (str. 58). Perovšku sledi prispevek Andreja Rahtena, v katerem avtor podrobno oriše okoliščine nastajanja in oblikovanja sicer nikoli udejanjenega Ženevskega sporazuma, ki je predvideval dualistično ureditev nove države južnih Slovanov. V nadaljevanju Bojan Balkovec na kratko in na osnovi časopisnih poročil prikaže delovanje Narodne vlade v prelomnih časih, poglavje pa zaključuje prispevek Damijana Guština o vojski Države SHS. Guštin ugotavlja, da je šlo neposredno po prelomu predvsem »za vzpostavljanje državne oblasti nad

vojsko,« (str. 126) pri čemer je dejansko vzpostavljane poveljniške hierarhije na terenu potekalo nenačrtno in pod vplivom nenehno spreminjajočih se okoliščin.

Tretje poglavje je posvečeno prevratu na šolskem in kulturnem področju. Odpira ga članek Aleša Gabriča o slovenizaciji šolskih in kulturnih ustanov. Avtor na osnovi virov in sekundarne literature pokaže, kako je kmalu po prelomu nova slovenska oblast na različne načine na ozemlju pod svojim nadzorom vpeljevala slovenski jezik v šole in prevzemala kulturne ustanove iz rok neslovenskega tako lokalnega prebivalstva, kakor tudi državnega oziroma deželnega uradništva. V naslednjem prispevku se Andrej Studen še posebej natančno posveti »čiščenju« šolskega aparata na dvojezičnem področju nekdanje Spodnje Štajerske, kjer je, kot ugotavlja Studen, »v prvih povojnih letih »etosa maščevalnosti« povsem prevladal nad čutom pravičnosti« (str. 162). V nadaljevanju Božo Repe prikaže proces ustanavljanja ljubljanske univerze, pri čemer izpostavi, da pobudniki ustanovitve že od samega začetka niso zasledovali zgolj izobraževalnih smotrov, ampak vsaj tako močno tudi interese slovenske nacionalne elite. Poglavje zaokrožujeta prispevka Sandre Jenko o gledališčih na Slovenskem in Jerneja Weissa o ljubljanskih glasbenih ustanovah. Jenko ugotavlja, da predstavlja prevrat pomembno cezuro, ki spodbudi zaton štirih nemških gledališč in vzpon petih slovenskih odrov, medtem ko Weiss opiše proces poddržavljenja in slovenizacije ustanov v okviru nove slovenske kulturne politike, ki jo je propagiral in izvajal poverjenik za uk in bogočastje Karel Verstovšek.

V četrtem poglavju (»Prevrat in njegove družbene spremembe«) pet avtoric in avtorjev posveti svoje razprave analizi družbenih sprememb, ki jih je spodbudil prevrat. Dragan Matić opiše »zaton nemštva« na Slovenskem, za kar si je v povojnih letih zelo aktivno prizadevala nova slovenska oblast. V svoji razpravi, ki zapolnjuje pomembno praznino v dosedanjih slovenskih raziskavah posledic razpada habsburške monarhije, pa Miha Preinfalk oriše, kako je prevrat zamajal družbeni položaj plemstva. Preinfalk ugotavlja, da se je veliko število pripadnikov predvsem nižjega plemstva izselilo, ostale pa so nekatere stare plemiške rodbine z večstoletno navezanostjo na ta prostor in z bolj ali manj obsežno posestjo. Članice in člane teh rodbin je podobna ali še hujša usoda čakala po koncu druge svetovne vojne. Irena Selišnik in Ana Cergol Paradiž sta v svojem prispevku analizirali fenomen feminizacije uradniškega poklica. Avtorici ugotavljata, da se je v letih po koncu prve svetovne vojne »tako kot drugod po Evropi tudi pri nas nadaljeval že predhodno začet proces feminizacije »belih bluz« vendar več ali manj samo v nižjih uradniških poklicih.« (str. 290). V vsebinsko in konceptualno pomembnem prispevku o problematiki začrtovanja koroške meje pa Tina Bahovec opiše in analizira mnoge povedne detajle in povečini spregledane zorne kote tega fenomena z vidika ženskih študij in študij spolov. Bahovec ugotavlja, da so posamezne ženske aktivno participirale v vojaških spopadih, kasneje so na terenu delovale kot politične aktivistke, v volilnem boju pred samim plebiscitom pa jih propagandistični diskurz obeh nasprotujočih si taborov še zlasti angažirano nagovarjal kot državljanke in ženske z aktivno volilno pravico, saj je »primerno obnašanje glede na spol in narodnost predstavljalo važen vidik med mejnimi boji ter sredstvo propagande« (str. 300).

Monografijo na primeren način zaokrožujejo trije prispevki, združeni v zaključno poglavje z naslovom »Konec starih in začetek novih težav«. Lev Centrih se v svojem besedilu posveti še eni beli lisi postimperialne tranzicije, ki bi si v slovenskem zgodovinopisju, nemara tudi v širši časovni in prostorski perspektivi, zaslužila natančnejšo in bolj poglobljeno analizo – neorganiziranemu in spontanemu ljudskemu uporništvu. V naslednjem prispevku se Bojan Godeša sprašuje, ali je slovenska politika obžalovala svoje odločitve v letih 1917/1918 in pri tem pride do zaključka, da o nekakšni vrnitvi »skesanih grešnikov« nazaj pod habsburško žezlo po letu 1918 ni resneje razmišljala praktično nobena vplivnejša slovenska stranka ali politično gibanje. Za konec Jure Gašparič v polemičnem tonu razmišlja o mestu, ki ga prva, medvojna Jugoslavija zaseda oziroma, bolje, ne zaseda v slovenskem nacionalnem in historičnem imaginariju. Pri tem na osnovi širših odzivov na nastanek Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev ugotavlja, da ostaja državnopravni in političnozgodovinski pomen njenega nastanka še zmeraj izključno v fokusu zgodovinopisja, medtem ko se do tega na vsak način in v vseh pogledih epohalnega preloma za slovensko zgodovino in zgodovino Slovencev »širša javnost in politika sploh ne opredeljujeta« (str. 362) – in ta ignoranca je, tako Gašparič, v veliki meri nadvse specifično slovenska pozicija, vsaj če jo primerjamo s sosednjimi državami, kjer je leto 1918 vir državljanskega ponosa, patriotične vznesenosti ali pa vsaj nacionalističnih travm in frustracij.

Če sklenemo: okrogla obletnica vsakega prelomnega dogodka globalnih razsežnosti, ki se je na kakršenkoli že način, pa četudi zgolj zelo bežno, dotaknil današnjega slovenskega ozemlja, je običajno dobra priložnost za prikaz stanja raziskav in obenem za retrospektivni premislek o pomenu tega dogodka za slovensko zgodovino. To velja še toliko bolj, ko gre za dogodek, ki za slovensko historično skupnost ni relevanten zgolj zaradi svoje epohalne narave, pač pa mu je bila kasneje pripisana tudi pomembna vloga v kanoničnih prikazih slovenske nacionalne zgodovine. Razpad Avstro-Ogrske brez dvoma ustreza obema kriterijema. Ta dogodek namreč ne zaznamuje zgolj začetka ozemeljske preureditve srednjeevropskega prostora, pač pa tudi trenutek, za katerega je v kasnejših desetletjih veljalo, da naj bi za Slovence pomenil prvi korak na poti osvoboditve izpod tujčeve pete. V tem smislu je potemtakem pričujoča monografska publikacija docela na nivoju svoje naloge in svojega smotra – marsikateri prispevek pa ta smoter in to nalogo tudi izdatno presega.

Jernej Kosi

Philipp Ther, **Europe since 1989: A History**. Princeton/Oxford: Princeton University Press, 2018, 440 str.

Philipp Ther, rojen v odročnem voralberškem mestecu Mittelberg konec 60. letih 20. stoletja, je danes raziskovalec svetovnega formata. Odraščal je na Bavarskem in v Istanbulu, študiral v Regensburgu in Münchnu, vmes veliko časa preživel na Poljskem, Češkoslovaškem in v Ukrajini, magisterij zagovarjal v Washingtonu DC, doktoriral v Berlinu, po doktoratu pa odšel za eno študijsko leto na Harvard. Njegovo raziskovalno in pedagoško delo je potekalo na Freie Universität Berlin, Europe-Universität Viadrina v Frankfurtu na Odri, European University Institute v Firencah in Universität Wien. Načeloval je Inštitutu za avstrijsko zgodovino na dunajski univerzi, od 2018 pa v okviru iste univerze vodi Research Cluster for Eastern Europe and the History of Transformations (RECET). Njegov CV izkazuje zavidljiv niz mednarodnih štipendij in raziskovalnih projektov, nekaj prestižnih nagrad, predvsem pa več odmevnih monografij s področja novejšje zgodovine.

Med slovenskimi zgodovinarji in humanisti nasploh Philipp Ther ni neznan ime. Bežen pregled cobissovega bibliografskega izpisa razkrije, da se v slovenskih knjižnicah nahajajo njegova ključna dela iz zadnjega desetletja in pol, prav v času izida ocenjevane knjige pa je na povabilo Tanje Petrović (ZRC SAZU) in Ane Kladnik (HAIT, TU Dresden) obiskal tudi Ljubljano. Vseeno pa imam občutek, da je pri nas kljub svoji referenčnosti in relevantnosti premalo poznan, zato sem se odločila za zapis ocene ene izmed njegovih novejših knjig. Monografija o evropskem družbeno političnem razvoju od leta 1989 je bila leta 2015 zmagovalka knjižnega sejma v Leipzigu, leta 2017 pa finalistka Prix du Livre Européen, ki jo za promocijo evropskih vrednot podeljuje Esprit d'Europe v Parizu. Manj znano je morda dejstvo, da je še pred angleško izdajo doživela poljski in češki prevod.

Recenzirana zgodovina Evrope po letu 1989 je nekoliko prirejen prevod nemškega izvirnika z nekoliko bolj kompleksnim naslovom *Die neue Ordnung auf dem alten Kontinent: Eine Geschichte des neoliberalen Europa*. Zadnja angleška izdaja – z mehкими platnicami – iz 2018 vsebuje dva predgovora, ki skušata ugotovitve iz leta 2014, ko je bil izdan nemški original, in iz junija 2016, ko je nastajal angleški prevod, aktualizirati v luči novih političnih odmevov. V vrtočnem družbenopolitičnem razvoju pičlih štirih let, v katerih so se med drugim dogodili ruska okupacija Krima, evropska begunska kriza, izglasovanje brexita in izvolitev Trumpe v ZDA, je Ther prepoznal »nočno moro« za raziskovalca

neposredne preteklosti. Zagato, v kateri se je kot zgodovinar večkrat preobrazil v komentatorja sedanosti in napovedovalca prihodnosti, je zato omilil z razmeroma odprtimi zaključki in pripombo, da njegova knjiga morda kmalu ne bo več merodajna. Kljub temu pa se zdi tehtna njegova teza, da veliko težo za dogajanja zadnjih treh desetletjih pripisuje neoliberalizmu, ki je dosegla globalni primat v času ravno sesuvanja blokvske delitve, torej v dobi, ki pomeni osrednje časovno izhodišče njegove knjige.

Uvodne besede Ther je posvetil osebni izkušnji družinskega potovanja k sorodnikom na vzhodni blok med počitnicami leta 1977. Poleg izdatno pekočega madžarskega golaža sta mu pozornost zbudila razrahljani obmejni režim in črni trgi z devizami. Zlasti slednji so v radovednem najstniku zastavili celo kopico vprašanj, odgovori, ki jih je dobil, pa so bili zanj kot nekakšen »intenzivni tečaj iz mednarodnih financ in ekonomije«. Ta vznemirljivi izlet je v njem ohranil spomin na okoliščine, ki so se mu v retrospektivi obudile kot zgovoren preludij na dogajanje dobro desetletje kasneje. Konec osemdesetih je bil živa priča praški žametni revoluciji, ki ga je zaznamovala do te mere, da sebe (kot eden redkih) razume kot pripadnika generacije 1989. Prvoosebno izkušnjo je Ther v uvodu preišljeno uporabil tudi zato, da se je razbremenil bremena navidezne objektivnosti, ki običajno preveva področje ekonomije in političnih znanosti, obenem pa ji je pripisal ključno vlogo za oblikovanje mnenja, ki ga razume kot osnovno orodje za solidno akademsko delo. Kljub odkritemu priznavanju lastne subjektivnosti, ki se čez celotno knjigo izrisuje v zagovoru njegovega vrednostnega sistema, pa je očitno, da skuša vseskozi ostajati čim bolj objektivni. Tako tudi izraza neoliberalizem ne uporablja skozi prizmo politične zaznamovanosti, ampak kot nevtralen družbeno-ekonomski koncept, ki ostaja v centru njegovega opazovanja skozi celotno knjigo.

Za utemeljitev uspešnosti neoliberalizma v vzhodni Evropi, ki se je po letu 1989 znašla v ekonomskem in političnem krču, se je Ther moral ozreti onkraj Evrope, v prvi vrsti preko Atlantika. Izpostavil je vpliv čikaške ekonomske šole, od koder se je po drugi svetovni vojni pod vodstvom Milтона Friedmana in somišljenikov širila ekonomska ideologija, ki je zavračala keynesianske ekonomske principe ter zagovarjala prosti trg in redukcijo vladnih vplivov na ekonomijo. Neoliberalne premise so tvorile tudi konceptualni skelet Washingtonskega konsenza (1989), v katerem so pod pokroviteljstvom Mednarodnega denarnega sklada, Svetovne banke in Finančnega ministrstva ZDA strnili ekonomsko politiko za krizna področja, kamor so bile umeščene tudi države nekdanjega vzhodnega bloka. Ther je ponazoril načine, kako je politika liberalizacije, deregulacije in privatizacije prodirala na različna področja vzhodne Evrope, ki so v 90. letih doživljala izrazito transformacijo ekonomskih in političnih vrednot, kako se je implementirala in kakšne družbene posledice je puščala za sabo. Regionalne, celo lokalne razlike v recepciji neoliberalizma je analiziral v luči zgodovinsko pogojenih ekonomskih in socialnih struktur pa tudi z ozirom na kulturni in človeški kapital.

Ther je brez dvoma naklonjen daljši zgodovinski perspektivi, obenem pa zre na ekonomsko dinamiko z upoštevanjem globalnih trendov – za primerjalni učinek včasih pokuka celo v Zahodu vedno bolj kompetitivno Azijo. Makroekonomski

razvoj Evrope izpeljuje iz opazovanja različnih državnih okvirov, v katerih se oblikujejo reforme, sistemi socialne varnosti in druge sfere političnega odločanja, čeprav pogosto izpostavlja naraščajoče vplive nadnacionalnih institucij, lobbistov in različnih think-tankov. Ena od odlik njegovega dela je tudi upoštevanje znotrajdržavnih divergenc, zlasti razlik v razvoju med mestnimi in podeželskimi okolji, ki so zaradi raznolikih izhodišč in sposobnosti prilagajanja ubirali zelo različne ritme. Njegov sintetični razgled prepričljivo presega mišljenje, da se je družbeno-politična transformacija evropskega Vzhoda izvedla zgolj enosmerno in po vatlih zahodne Evrope, saj pokaže na bolj ali manj očitne posledice (t.i. ko-transformacijo) v družbah evropskega Zahoda, z zapoznelostjo – zlasti z izbruhom krize 2008 - pa tudi v južni Evropi. Prav omenjena kriza je zamajala hegemonijo neoliberalne ideologije in kar nekaj evropskih držav je zlagoma začelo opuščati njene principe.

Če vzamemo v precep konceptualno zasnovo knjige, vidimo da kljub svoji mestoma zelo panoramski podobi Evrope znaten del knjige posveti pogledu od spodaj navzgor, pogosto v luči zgodovine vsakdanjega življenja. Če smo obenem pozorni še na izbor vizualij, je njegov interes za beleženje sprememb na ravni medosebnih odnosov očitno. Ther ostaja rahločuten za specifičen položaj žensk, manjšin, starejših in poklicno ne kvalificiranih, ki jih je post-komunistična doba pogosto udarila kar najbolj neposredno. Takšen pristop sporoča, da je za konsistentno, zlasti pa celostno vrednotenje družbenih prevratov pomembno razumevanje, kakšen učinek so imeli na ljudi – in biti pozorni ne le na njihov etnični izvor in socialni razred, ampak tudi njihove spolne in generacijske determinante. V ozir jemlje tudi pota in družbene posledice množičnih delovnih selitev iz evropskega Vzhoda proti Zahodu v času krize – ki so bile številčno znatno višje od begunskih v letu 2015 – in ugotavlja povezavo med migracijskimi trendi in socialnimi provizijami. Takšne izbire vsebin ne gre brati v luči sodobnih trendov politične korektnosti, ampak prej v prepričljivem stališču, ki ga je denimo že leta 1973 zagovarjal angleški zgodovinar J. M. Trevelyan, da je brez uvidov socialne zgodovine ekonomska zgodovina osiromašena, politična pa nerazumljiva.

Glede analitičnih nastavkov Ther ostaja zvest svoji pretekli raziskovalni senzibilnosti s področij socialne in kulturne zgodovine, s katerima nadgrajuje ekonomsko in politično podobo evropskega razvoja v manj abstraktnih otenkih. Tako mu denimo bruto družbeni proizvod predstavlja zgolj enega od možnih kriterijev razvojnih trendov, ki je pogosto nekredibilen za vrednotenje vrste drugih družbenih procesov. Sem spadajo predvsem tisti, ki jih določajo izobraževalne možnosti, socialni, zdravstveni in pokojninski sistem, vedno bolj pa tudi okoljska politika, torej področja, na katerih se najbolj srdito bijejo sodobne politične bitke. Kljub številnim pozitivnim družbenim izidom preteklih treh desetletij pa Ther izpostavlja dejstvo, da so se v vseh postkomunističnih državah povečale socialne napetosti. Vse več je družbene neenakosti, slabo plačanih, prekernih delovnih mest, kar v sočasnem spominjanju na (vsaj deklarativno) egalitaristično preteklost v socializmu ustvarja ugodna tla za avtoritarne politične opcije. Z analizo diskurzov iz dobe revolucionarnega vrenja v 80. letih, ko so ljudske množice mobilizirale vrednote svobode,

človečnosti in solidarnosti, ugotavlja, da so se ekonomski principi svobode v veliki meri razrasli na račun njenih etičnih in socialnih vidikov. Porast nacionalizma in populizma, ki izhajata iz nezadovoljstva in negotovosti v družbi in se v zadnjih letih krepita širom po Evropi (in svetu), razume kot »verjetno najbolj nevarno dediščino neoliberalne transformacije in utegneta povzročiti nadaljnjo škodo že tako oslabljeni Evropski Uniji«.

Naslov knjige morda predpostavlja enakovredno obravnavo evropskih držav, vendar sam Ther ugotavlja, da je skoraj nemogoče napraviti izčrpno in hkrati celostno zgodovino Evrope. Makroekonomske dejavnike podčrtuje s presenetljivo lucidnimi sondažnimi vpogledi zlasti v tiste pokrajine, ki jih dobro pozna iz prve roke. Tako v analizi prednjačijo Nemčija, Poljska, Češka, Italija in Ukrajina, območja, ki se jasno izrisujejo v njegovem življenjepisu. V sintetičnem pregledu bije izostanek obravnave jugoslovanskega prostora, ki je v devetdesetih pretresel Evropo z neposredno bližino krvave vojne. Prav vojna s svojimi posledicami pa je po Therovem mnenju obremenila velik del raziskovalnih naporov in posledično zastrla številne transformacijske izkušnje v prostorih nekdanje Jugoslavije.

Knjiga, pisana v svežem, prijetno berljivem slogu, ki ga odlikujejo pozornosti vredni detajli in vrsta živopisnih zgodb, deluje kot diskusija z bralcem, v kateri je jasno, kaj je dejstvo, kaj interpretacija in kaj zgolj preišljevanje. Kljub razmeroma obrobnim in pavšalnim omembam Slovenije ponuja zanimive uvide za umestitev naše tranzicijske izkušnje v evropski kontekst in širše. Eden od najbolj vznemirljivih elementov knjige pa je po mojem mnenju spodbuda za razmislek o ključnih indikatorjih ekonomske uspešnosti. Naj se zadovoljimo z ekonomskimi, socialnimi in poslovnimi implikacijami, kot nam jih posredujejo grafi različnih statistik, ali vzamemo v ozir perspektivo od spodaj in vrednotimo učinke družbenega razvoja na preobražanje človeškega kapitala, v najširšem pomenu besede?

Urška Strle

Andrej Studen (ur.), **Mimohod blaga. Materialna kultura potrošniške družbe na Slovenskem**. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2019, 242 str.

Urednik Andrej Studen je v uvodnem razmišljanju opozoril, da je knjiga sestavljanka študij primerov o materialni kulturi potrošniške družbe na Slovenskem. V tem smislu je knjiga sestavljanka različnih tem, ki segajo v daljše časovno obdobje, a je večina tekstov povezanih z 20. stoletjem. Slednje je samo po sebi razumljivo, saj je potrošniška družba sodoben pojav. Materialna kultura pa seveda ni povezana samo s sodobnostjo, s tem se je človeška družba srečevala ves čas svojega obstoja. Potrošniško kulturo pa je omogočila šele množična proizvodnja.

Prva dva prispevka sta edina, ki se časovno ne osredotočata na 20. stoletje in segata v čas predindustrijske dobe oz. v čas ko industrijska proizvodnja začne postavljati osnove potrošniške družbe. Aleksander Žižek in Boris Golec sta predstavila primere 28 oporok v slovenskem jeziku, ki jih hrani Zgodovinski arhiv v Celju. Avtorja opozarjata na za zanimivo dejstvo, da jih je kar 16 ženskih. Avtorja sta v svoji analizi predstavila nekaj elementov oporok. Začela sta z nekakšnim opisovanjem oblike oz. sestave oporok. V nadaljevanju pa sta se posvetila posameznim elementom, ki se pojavljajo kot predmeti dedovanja. Ti elementi so nepremičnine, denar, različna volila npr. cerkvi ali revežem ter osebni predmeti s katerimi svoje predstavljanje avtorja tudi zaključita. Poleg materialne kulture in gospodarskega položaja so oporoke tudi odličen uvid v socialno sliko posamezne družine, na kar avtorja mestoma opozarjata z nazornimi primeri.

Andrej Studen je v svojem prispevku predstavil razstave, kot način informiranja posameznika, naj si bo kupca ali proizvajalca, s ponudbo blaga. Proizvajalec se je lahko na razstavi seznanil s produkti in jih primerjal s svojimi, morda iskal partnerje. Kupci pa so se seznanjali s ponudbo blaga, a sočasno tudi videli, ali lahko kaj primerljivega naredijo tudi sami. V prvi polovici 19. stoletja obrtne razstave še niso pritegnile veliko obiskovalcev, vsekakor mnogo manj kot v drugi polovici, ki so na svetovnih razstavah npr. v Londonu ali Parizu, obiskovalce šteli v milijonih. Studen podrobneje predstavi obrtno razstavo v Ljubljani 1844, kot primer razstave v lokalnem okolju. V tem okolju je deloval tudi zvonar Anton Samassa, katerega interes po razstavljanju in razumevanje pomena te dejavnosti, Studen pokaže z naštevanjem razstav, ki so se jih udeležili Anton Samassa in njegovi nasledniki. Uspešnost nekega podjetnika se je na razstavah kazala z nagradami. In Samassa je bil tudi tu precej uspešen.

Prodajni katalogi so v nekem smislu logično nadaljevanje razstavnih katalogov. Eden od začetnikov moderne poslovanja s strankami je bil Rudolf Stermecki, trgovec iz Celja. Marija Počivavšek v svojem prispevku predstavlja prodajne kataloge, ki jih je za svoje stranke pripravljala Stermecki. Ob tem je potrebno omeniti, da je to počel že pred 1. svetovno vojno in nadaljeval do začetka druge svetovne vojne.

Različne oblike materialne kulture najdemo seveda tudi v šoli, tako v stavbi kot v sistemu izobraževanja. S temi vidiki se v svojem prispevku ukvarja Dunja Dobaja. Avtorica se je časovno omejila na medvojni čas in na učila ter učne pripomočke v ljubljanskih javnih in meščanskih šolah. V omenjenem času sta bila različnim spremembam podvržena predvsem zemljepis in zgodovina. Sprememba državnega okvira je namreč pomenila tudi spremembo obravnavanja prostora in njegove zgodovine.

Prispevek Jerneje Ferlež je prvi, ki se posveča različnim vidikom razvoja v Jugoslaviji po drugi svetovni vojni. Njena razprava se ukvarja s tremi predmeti, ki so z gospodarskim napredkom povojne Jugoslavije postali tudi pomemben element prikazovanja uspešnosti družbe kot celote. Predvsem pa so bili merilo posameznikove uspešnosti, ne glede na to, da je bil posameznik kot droben del družbe zanemarjen v primerjavi z njeno celoto in skupnim napredkom. Zanimiva je odločitev katere tri predmete množične potrošnje je avtorica vključila v svoj prispevek. Avtomobil je bil zelo draga investicija in ni bil na enak način dostopen vsem potrošnikom. Na ta način je seveda pomenil tudi statusni simbol. Morda je med omenjenimi predmeti pralni stroj tisti, ki je najmočnejše spremenil družinske odnose. Pralni stroj je pomenil osvoboditev ženske od naporne skrbi za čisto perilo za celotno družino. Ob tem je seveda zanimivo vprašanje v kakšnem vrstnem redu sta se televizor in pralni stroj širila v slovenska gospodinjstva. Popolnoma jasno pa je da so se omenjeni trije proizvodi v slovenska gospodinjstva širili z različno hitrostjo, glede na okolje. V mestih so bili zelo pogosti že v šestdesetih letih, na podeželje se začnejo množično širiti v sedemdesetih letih.

S podobnim fenomenom se je ukvarjala tudi Meta Remec v prispevku s pomembnim naslovom „Vsak kmet svoj traktor“. Povojni razvoj kmetijske tehnike je neposredno povezan s temeljnimi ekonomskimi značilnostmi v katerih se je razvijalo kmetijstvo. Elementi tehničnega napredka kmetijstva so bili povezani npr. s kolektivizacijo, z združništvom in odhajanjem delovne sile v mesta zaradi intenzivne industrializacije. Krepitev strojnega obdelovanja zemlje, kjer je pomembna, če ne odločilna vloga vpeljava traktorjev, je prinesla v kmetijstvo velike spremembe. Spremenil se je način dela, razporeditev dela in njegova intenzivnost merjena s količino pridelka. Ne smemo pa pozabiti, da je bil individualen kmet v neenakem položaju z zadrugami ali kmetijskimi kombinati, saj ni imel možnosti financiranja nakupov kmetijske mehanizacije. To je v veliki meri veljalo še vse do začetka šestdesetih let 20. stoletja. Slovenija je bila npr. v proizvodnji traktorjev v velikem zaostanku za potrebami, saj je bil pomemben obrat v pogonu šele od leta 1977, ko so v Štorah začeli izdelovati traktorje po Fiatovi licenci. Tovarna je traktorje proizvajala le osem let, vzroki za zaprtje pa so bili različni, med drugim tudi nasprotovanje največjega jugoslovanskega proizvajalca traktorjev IMT iz Rakovice pri Beogradu. Priznati pa

je potrebno tudi, da tovarna ni nikoli dosegla najvišje možne proizvodnje, pravzaprav je dosegla le polovico možne letne proizvodnje. K počasnemu uvajanju traktorja, kot osnovnega orodja sodobnega mehaniziranega kmeta je svoje prispevala tudi ideološko utemeljeno razmišljanje, da kmet zasebnik traktorja spol ne potrebuje in pa razmišljanje, da bi traktor v rokah zasebnega kmeta pomenil odmik od socializma na vasi in obujanje kapitalističnih odnosov na vasi. Stvari so se kasneje spremenila, pogoji so se razrahljali in traktorji so postali kmetom dostopnejši. A žal so zanje prevečkrat pomnili veliko finančno breme, in traktorja na majhnih kmetijah niso bili zmožni učinkovito izrabiti. Kot je zapisala avtorica je tako „traktor postal simbol uspešnosti kmeta in največkrat neizkoriščen okras slovenskim kmečkih dvorišč“.

Ana Kladnik je v svojem prispevku opisala materialno kulturo gasilne brizgalne na Slovenskem. Gre za nujen predmet vsake gasilske enote. Predstavila je razvoj brizgalen in način kako so te prišle v uporabo v različnih društvih v različnih obdobjih. Zadnji del svoje razprave je avtorica namenila gasilcem kot varuhom tehnične dediščine in siceršnje dediščine, saj med drugim bralce opozori, da je bil nekaj let predsednik slovenskih gasilcev zgodovinar Branko Božič. Danes je osrednji varuh gasilske dediščine Gasilski muzej v Metliki.

Jurij Hadalin se je lotil prikaza zanimive teme, ki jo je naslovil Jugoslovanska malica. V prispevku je z mestoma duhovitimi vložki iz pisem predstavil pašteto kot enega od modernizacijskih elementov jugoslovanske družbe. Hadalin nas seznanja tako s svetovno znano pašteto Gavrilović, kot tudi z današnjim slovenskim izvoznim hitom piščančjo pašteto Argeta.

Zanimiv element modernizacije je sestavljivo sistemsko pohištvi. Marta Rendla v svojem prispevku opiše sistem jugoslovanske in slovenske pohištvene industrije, ki se je po drugi svetovni vojni v veliki meri lotila izdelovanja sistemskega pohištva, ki je bilo cenovno dostopno, kupcem pa je omogočalo skoraj poljubno sestavljanje posameznih sklopov v zaključene celote, ki so ustrezale njihovim potrebam in jih je bilo mogoče postaviti v njihova stanovanja. V razmislek o današnjem stanju slovenske lesne industrije pa nas avtorica prisili v zaključku, kjer opozarja, da je slovenska lesnopredelovalna industrija v osemdesetih letih ustvarjala desetino delovnih mest. Danes je ta panoga skoraj popolnoma izginila. Vzrokov je več, enega omenja tudi avtorica, namreč da naša industrija ni bila sposobna slediti novim trendom, ki so se uveljavili od osemdesetih let dalje. To je bil trend individualizacije in unikatnosti.

Predzadnje poglavje izstopa, na kar nas opozori tudi avtorica Daša Ličen. Njen prispevek se povezuje s fenomenom hygge, kar nekateri označujejo kot umetnost dobrega življenja. Z zadnjim prispevkom se vrnemo k materialni kulturi in postavljeni smo na trdna tla. Prispevek namreč govori o čevljih. S čevlji je povezanih veliko stvari, ne le čevlji kot potrošno blago, Čevlji je lahko tudi element identitete, hierarhije in različnih pripadnosti. Kot pravi avtorica je bolj za šalo kot za res, čevlji lahko tudi politični objekt. Nazoren primer tega je čevlji, ki je leta 2008 v Iraku poletel proti ameriškemu predsedniku G. Bushu.

Knjigo zaključuje seznam virov in literature in vedno dobrodošlo kazalo imen.

Marie-Janine Calic, **Zgodovina Jugovzhodne Evrope** (prevod Igor Antič). Ljubljana: Cankarjeva založba, 2019, 640 str.

Ker naše besedotvorje pač deluje na drugačen način kot nemško, utegne bralca že izpad obrazila »svetovna« pri prevodu naslova knjige *Südosteuropa / Weltgeschichte einer Region* premalo opozoriti na dejstvo, s kako svežim pregledom in vpogledom v dvatisočletno zgodovino, katere del je bila vsaj v nekem obdobju tudi slovenska, nas seznanja avtorica Marie-Janine Calic. Pomen tega zalogaja profesorice z Münchenske univerze ni le v tem, da relativizira v zadnjih tridesetih let tako pogoste ekcepionalizme tod živečih narodov, kakopak projicirane tudi v preteklost, ampak na enako dosleden način tudi najeda v imaginarije, ki so od zunaj (praviloma v imperialnih središčih, ki so si lastila ali gojila določen interes do tega dela Evrope) nastajali vse od konca 18. stoletja in so še vedno močno zasidrani. Skratka, s kritično roko in v pestrih tonih naslikana podoba večsmernih procesov (dogodkovne zgodovine je le za vzorec), ki so na političnem, ekonomskem, socialnem in kulturnem področju privedli do tega, kar smo živeli leta 2019, ko se končuje kronologija ob koncu knjige.

Že ob naštevanju omenjenih izhodišč pričujoče monografije je seveda nezgrešljivo, da so pomembne preboje na tem polju v zadnjih desetletjih dosegli že Maria Todorova, Paschalis Kitromilides, Roumen Daskalov, Iván Berend in še več drugih raziskovalcev iz nemškega, francoskega, ameriškega in britanskega zgodovinopisja, na katere se siceršnja specialistka za srbsko in jugoslovansko socialno zgodovino tudi obširno sklicuje. Nenazadnje je tudi slovenska ekonomska in socialna historiografija, denimo z deli Ferda Gestrina, pokazala na pogojenost našega okolja z nadregionalnimi vplivi, medtem ko so področja intelektualne in politične zgodovine do teh pristopov precej bolj rezervirana in omejena kvečjemu na komparacije s sorodnimi slovanskimi prostori. A globalni gospodarski in kulturni vključenosti se zlasti od sredine 19. stoletja naprej v nobeni od malih ali velikih balkanskih držav oz. tukaj prisotnih imperijev, med katerimi spretno prehaja Marie-Janine Calic, ni mogel izogniti prav nihče več. Pa najsi bo to od fluktuacije na ameriškem trgu odvisni makedonski pridelovalec bombaža, eksploziji globalne trgovini sledeči plovdivski trgovec s svojo izpostavo v Kalkuti ali pa menih na sveti gori Atos, ki se je po stoletjih izolacije začela spuščati proti tostranskemu, tudi nepravoslavnemu svetu, če naštejemo le nekaj v knjigi opisanih primerov. Gre torej za procese razpletanja, občasno pa tudi zapiranja na vseh nivojih zasebnega in javnega življenja, vselej strukturirane v dinamičnem odnosu do dogajanja v bližnji ali celo zelo oddaljeni okolici.

Avtorica pa refleksov na te, kakor tudi tiste predhodne, že od antike prisotne »protoglobalizacijske« impulze, pri ljudeh vseh socialnih skupin ne spremlja z vidika tistega monopola nad naprednostjo in modernostjo, ki se je zasedel v zahodnem razsvetljenskem miljeju, ampak so ji bližje novejša postkolonialna teorija »raznovrstnih modernosti« (multiple modernities). V tem oziru nas denimo seznanja s spisi grških, romunskih, bolgarskih in srbskih razumnikov s konca 18. stoletja, ki opazno odstopajo od »norme« francoskega radikalno skeptičnega in k ateizmu nagnjenega iluminizma, s katerim so sicer bili zelo dobro seznanjeni, pa jih kljub temu lahko oz. moramo šteti k »regionalnemu in verskemu« korpusu evropskega razsvetljenstva. V ta čas konca 18., začetka 19. stoletja in umikanja Osmanskega carstva ter prerazporejanja imperialnih teženj korenini tudi konstrukcija položaja Jugovzhodne Evrope v mentalnih zemljevidih evropskih elit, kasneje pa tudi splošne javnosti, kot tiste »Drugačne« (pol)orientalne Evrope, kot kraja »plemenitih divjakov«, ki pa si niso sposobni vladati sami.

Glede na to, da je v pričujoči monografiji največ pozornosti namenjene dolgemu 19. stoletju, je skupni imenovalac mnogih razprav ideja postfevdalne družbe, ki je vse bolj dobivala obrise modernega naroda. A avtorica osvetljevanje tega fenomena nikakor ne zastavi kot kompendij ločenih nacionalnih zgodovin Grkov, Romunov, Bolgarov, Albancev in južnoslovanskih narodov, ampak kot med seboj prepletenih idejnih, ekonomskih, političnih in kulturnih konceptov, ki so začeli prevevati vsa področja družbenega in se konstituirali kot nekakšen neizbežen vmesni člen med individualnim in univerzalnim. Marie-Janine Calic izpostavlja velik vpliv italijanskih in poljskih narodnih gibanj, ruskega narodništva, zelo jasno pa se vidijo tudi odmevi novega ameriškega federalizma, tamkajšnje državljanske vojne in polemik o suženjstvu, ki je bilo tudi v osmanskih predelih prisotno vse do prve svetovne vojne, a za svetovni liberalni kapitalistični red manj moteče kot tisto na ameriških plantažah. Hkrati pa skozi vrstice razprav mislecev kot so bili Mihail Kogălniceanu, Ljuben Karavelov ali Vladimir Jovanović spoznavamo, da spoj progresivnega liberalizma in nacionalizma, intelektualno močan, a pomanjkljivo prelit v politično prakso novonastalih balkanskih držav, ni bil le plod pasivnega sprejemanja zahodnih idej, ampak z lastnimi vložki oplemeniten emancipatorni naboj, ki se je zoperstavil prej omenjeni državi okoliških centrov moči, da je treba tudi »herojem« boja proti Turkom in domnevnim nosilcem antičnih tradicij diktirati politiko od zunaj – neposredno kot v primeru mlade grške države z bavarskim kraljem na čelu ali jih posredno držati v ekonomskem primežu kot je Avstro-Ogrska to počela s Srbijo in Romunijo.

Marie-Janine Calic že od uvodnih strani dalje ne skriva ambicije podati znanstveno pertinentno razlago ozadja najbolj zakoreninjenih predstav o Jugovzhodni Evropi. Med njimi je gotovo podoba družbenoekonomske zaostalosti, ki se jo loteva še zlasti zavzeto, vzroke zanjo pa prek svetovno-sistemske analize išče tako v osmanski dediščini kot neugodnih strukturnih razmerjih, ki so vladala v času, ko so balkanske države začele razvijati svoje, brez domačega kapitala podprte, gospodarske politike. V zvezi z neštetimi razpravami, ki se na splošni ravni ukvarjajo s teorijo modernizacije in učinki »dohitevanja« (catch-up) so relevantne zlasti ugotovitve, kako težko je bilo povečati izvoz in zgraditi lastno industrijsko bazo v času, ko so

razmerja blagovne menjave (poceni kmetijski izvoz za drag industrijski uvoz) bila izrazito v škodo tedaj že jasno periferno profiliranih balkanskih držav. Jasen odziv na to ujetost lahko prepoznamo v teoriji protekcionizma romunskega korporativističnega politika Mihaila Manoilescuja, ki se je po drugi svetovni vojni z nekoliko drugačnimi poudarki zakoreninila v Latinski Ameriki pod imenom *dependencia*. Avtorica v nekaj vrsticah povzame tudi trenutno zelo živahne študije, ki kažejo na to, da tudi po vzpostavitvi hladnovojne ločnice socialistični del Jugovzhodne Evrope ni zaživel popolnoma ločenega ekonomskega in kulturnega življenja. Razen v Albaniji je namreč ostal močno pogojen od globalnih silnic kapitalizma, kar je bil na kocu tudi (eden izmed manj vidnih) dejavnikov implozije leta 1989.

Ne le v primeru nedavnih jugoslovanskih »novih vojn« kot »razdržavljenega, ekonomiziranega in privatiziranega« nasilja, ki se je potem pojavil še na razih delih Afrike in Azije, kot poznavalsko ugotavlja Marie-Janine Calic, svoj čas delujoča tudi kot izvedenka v okviru mednarodnih teles, zadolženih za mirovni proces v BiH, ampak že večkrat prej, so se prav v Jugovzhodni Evropi pojavili precedensi pri netenju in razreševanju mednarodnih kriz. Rusko-francosko-britanska pomorska intervencija pri Navarinu v času grške vojne za neodvisnost leta 1827 je denimo postala vzorčen primer kasnejših mednarodnih »humanitarnih posredovanj«, lozanski sporazum o organizirani preselitvi pravoslavnega in muslimanskega prebivalstva med Grčijo in Turčijo iz leta 1923 pa je odprl pot še veliko obsežnejšim operacijam etničnega inženiringa, načrtanim leta 1945 v Potsdamu. Na drugi strani pa so posamezniki iz Jugovzhodne Evrope morda prav zaradi polkolonialnega odnosa, s katerim so bile zaznamovane njihove domače dežele, že zgodaj in s kritičnimi očmi zrlji na zahodnoevropski *mission civilisatrice*, ki se je v kolonijah udejanjala še na precej bolj grob način kot tisto, kar so Agatha Christie in še številni drugi opisovali kot balkanski barbarizem. Na podoben način so mirovne in razvojne iniciative, s katerimi so se ne samo Titova Jugoslavija z gibanjem neuvrščenih, ampak na svoj način tudi Bolgarija in Romunija na vrhuncu hladne vojne prelevile iz prostora stalnega konflikta v nosilca progresivnih prizadevanj, označene kot izjemno pomemben korektiv napetemu mednarodnemu sistemu po drugi svetovni vojni.

Analitično dosledna, a hkrati slogovno izpiljena, za povrh pa še mojstrsko prevedena knjiga, je polnokrvna zgodovinska sinteza, ki bo pomenila izhodiščno točko zlasti tistim specialistom, ki želijo svoje raziskave zastaviti na način transnacionalnih in komparativnih pristopov, na fluidnost globalnih tokov pa gledajo z vidika postkolonialne teorije. Čeprav Marie-Janine Calic na nekem mestu izrecno zanika, da bi bila njena knjiga priročnik, pa jo lahko razumemo tudi kot takšno. Očitnih geopolitičnih in socialnih podobnosti med Jugovzhodno Evropo 21. stoletja in tisto pred 200 leti je namreč toliko, da bi morala predstavljati obvezno branje vseh, ki imajo kakršenkoli opravek ali s svojimi odločitvami celo vplivajo na ta del sveta. Verjetno je takšnih največ v nemško in angleško govorečem okolju, kjer je knjiga že izšla v več ponatisih in prevodih, pridno gnezdečemu svoj orientalizem, če parafraziram Milico Bakić-Hayden, pa bi koristila tudi marsikomu v Sloveniji.

Navodila avtorjem prispevkov za Zgodovinski časopis

1. Temeljne usmeritve

Zgodovinski časopis objavlja razprave v slovenskem, angleškem, nemškem, francoskem, italijanskem in hrvaškem jeziku. Ostale prispevke (krajše članke, ocene, poročila ipd.) objavlja v slovenskem jeziku.

Prispevki naj bodo po možnosti napisani v pisavi Times New Roman. Običajna velikost črk je 12, razmak med vrsticami pa 1,5.

Za jezikovno korektnost prispevkov so dolžni poskrbeti avtorji, prav tako so odgovorni za strokovno in znanstveno korektnost prispevkov.

Vsak prispevek mora vsebovati poštni in elektronski naslov avtorja ter njegovo telefonsko številko. Prispevke je potrebno oddati v tiskani in elektronski obliki na naslov uredništva: Uredništvo Zgodovinskega časopisa, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, SI-Ljubljana; info@zgodovinskicasopis.si ali peter.stih@guest.arnes.si. Naslov datoteke sestavljata ime in priimek avtorja.

Prispevkov, ki jih uredništvo Zgodovinskega časopisa sprejme v objavo, avtorji ne smejo hkrati poslati drugi reviji.

Za prevod izvlečkov in povzetkov v tuj jezik poskrbi uredništvo.

Razprave so recenzirane, recenzentski postopek je anonimen.

Uredništvo prispelega gradiva ne vrača.

2. Navodila za pripravo prispevkov

Uredništvo bo v postopkih za objavo upoštevalo le prispevke, ki bodo pripravljene v skladu s sledečimi navodili.

Razprave:

Razprava mora vsebovati naslednje elemente, ki si sledijo po navedenem vrstnem redu:

- glavni naslov razprave (male tiskane črke, velikost črk 16, okrepjeno, središčna poravnava);
- ime in priimek avtorja (velikost črk 12, okrepjeno, središčna poravnava);
- izvleček oz. sinopsis (velikost črk 10), ki naj v prvem odstavku vsebuje: priimek in ime avtorja (okrepjeno), avtorjeva izobrazba in strokovni/znanstveni naziv, avtorjev poštni in elektronski naslov. Drugi odstavek naj vsebuje naslov razprave (okrepjeno). Tretji odstavek naj vsebuje izvleček vsebine (skupaj s presledki do okvirno 600 znakov), četrti odstavek pa do 5 ključnih besed;
- besedilo razprave (velikost črk 12), v katerem naj bodo jasno označena mesta za slikovno gradivo, ki ga je potrebno predložiti ločeno. Odstavki naj bodo brez vmesnih vrstic in se začnejo z zamikom od levega roba. Naslovi (pod)poglavji so okrepjeni in pisani z malimi tiskanimi črkami;
- povzetek razprave, ki naj vsebuje njen naslov (male tiskane črke, velikost črk 12, okrepjeno) ter ime in priimek avtorja, naj skupaj s presledki okvirno obsega do 6000 znakov.

Poročila, krajši zapisi, knjižne ocene:

- poročila s simpozijev, konferenc in drugih dogodkov vsebujejo točen naslov dogodka ter datum in kraj prireditve (male tiskane črke, velikost črk 12, okrepjeno);
- knjižne ocene vsebujejo ime in priimek avtorja ali urednika (razprto, velikost črk 12), naslov knjige (okrepjeno), založbo, leto in kraj izida, število strani.

Pri tem tipu prispevkov sta ime in priimek avtorja prispevka navedena na njegovem koncu na desnem robu.

Pri vseh prispevkih naj avtorji zelene poudarke v besedilu označujejo s *poševnimi črkami* in ne s podčrtavanjem ali okrepitvijo.

3. Citiranje

Citiranje je obvezno v opombah pod črto (velikost črk 10). Na koncu prispevka mora slediti seznam uporabljenih virov in literature (velikost črk 12), ki vsebuje vse v prispevku citirane vire in literature.

V opombah se določeno delo ali vir citira samo na skrajšan način in sicer na sledeč način: priimek avtorja, *kratka oznaka citiranega dela (naj ne presega treh besed in v poševnih črkah)*, navedba strani (okrajšano) (npr. Grafenauer, *Mesto Simona Rutarja*, str. 11). Smiselno se ta določba uporablja tudi pri citiranju arhivskih in objavljenih virov ter gradiva z medmrežja.

V seznamu virov in literature na koncu ločeno navedemo vire (arhivske, objavljene, ustne, časopisne ipd.) in literaturo (naslovi sklopov so pisani z malimi tiskanimi črkami, okrepitveno). Znotraj teh sklopov je gradivo navedeno po abecednem redu priimkov avtorjev (urednikov, fondov itd.); enote istega avtorja pa so razvrščene kronološko. Seznam vsebuje samo popolne navedbe citiranih del oziroma gradiva:

- pri arhivskih virih navedemo ime arhiva, ime fonda ter po potrebi številke fasciklov ali škatel;
- pri monografijah navedemo: priimek in ime avtorja: *naslov (in podnaslov) (v poševnem tisku) monografije*. Naslov serije, v kateri je monografija objavljena (po potrebi). Kraj izida: ime založbe, leto izida (npr. Gestrin, Ferdo, *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1991);
- pri člankih navedemo: priimek in ime avtorja: naslov članka. *Naslov periodike ali zbornika (v poševnem tisku)*, za periodiko še letnik, leto, strani celotnega članka (npr. Grafenauer, Bogo, Mesto Simona Rutarja v slovenski historiografiji. *Goriški letnik* 3, 1976, str. 9–19). Pri zborniku za naslovom članka navedemo: (po potrebi ime in priimek urednika). *Naslov zbornika*. Kraj izida: ime založbe, leto izida, strani celotnega članka (npr. Janša-Zorn, Olga, Turizem v Sloveniji v času med vojnoma (1918–1941). *Razvoj turizma v Sloveniji. Zbornik referatov*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1996, str. 78–95).

4. Slikovno gradivo

Zgodovinski časopis načeloma objavlja le črno-belo slikovno gradivo.

Slikovno gradivo sprejema uredništvo le v elektronski obliki in v visoki resoluciji (300 dpi), shranjeno nestisnjeno v datoteko vrste TIFF.

Slikovno gradivo (fotografije, grafikoni, tabele, zemljevidi itd.) je potrebno priložiti ločeno (v tekstu naj bo označena samo lokacija gradiva) v posebni mapi (datoteki) z avtorjevim imenom in priimkom.

Slikovno gradivo mora vsebovati odgovarjajoče podnapise z navedbo vira.

Uredništvo Zgodovinskega časopisa

Instructions for authors

1. Basic Submission Instructions

Zgodovinski časopis (Historical Review) publishes papers in Slovene, English, German, French, Italian, and Croatian languages. Other contributions (short articles, reviews, reports, etc.) are published in Slovene.

Contributions should be written in Times New Roman, size 12, with 1,5 line spacing.

The authors are solely responsible for linguistic and scientific accuracy of their contributions. Each contribution should contain postal and E-mail address of its author, together with his/her phone number.

Contributions should be submitted in printed format as well as by e-mail to the editorial office: Uredništvo Zgodovinskega časopisa, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, SI-Ljubljana; info@zgodovinskičasopis.si or peter.stih@guest.arnes.si. The name of the submitted file should consist of its author's name and surname.

Contributions that have been approved for publication by the editors should not be submitted for publication elsewhere.

Translation of abstracts and summaries into a foreign language shall be provided by the editors.

The papers are subject to peer review evaluation; the reviewers remain anonymous.

Contributions submitted for publication shall not be returned to their authors.

2. Submission Information

In order to be considered for publication all submissions should be prepared according to the following guidelines:

Papers:

All papers must conform to the style guide below and should contain the following elements listed in the following order:

- Title (lowercase letters, font size 16, bold, center).
- Author's name and surname (font size 12, bold, center).
- Abstract (font size 10). Its first paragraph should contain author's surname and name (bold), education, professional/academic title, postal and e-mail address. The second paragraph should contain the paper's title (bold). The third paragraph should contain an abstract of the paper's contents (not to exceed approximately 600 characters, including spaces). The fourth paragraph should contain up to 5 key words.
- Text (font size 12) with clearly indicated spaces for illustrations (which should be submitted separately). There should be no double spacing between paragraphs. Each paragraph should start with indentation for the left margin. Chapter (and subchapter) titles should be written in lowercase letters, bold.
- Summary should contain the paper's title (lowercase letters, font size 12, bold) and author's name and surname. The summary should not exceed 6000 characters, including spaces.

Reports, Short Articles and Notes, Book Reviews:

- Reports from conferences and other events should contain the exact title, date, and location of the event (lowercase letters, font size 12, bold).
- Book reviews should contain the name and the surname of the author or editor (expanded spacing, font size 12), book title (bold), publisher, year and place of publication, number of pages.

The name and the surname of the author of contributions of this type should be listed on the right-hand side at the end of the text.

Desired emphases should be written in *italics* rather than underlined or in bold letters.

3. Citations (Footnotes)

Citations should be written as footnotes at the bottom of the page (font size 10). The text should be concluded with a list of all sources and literature (font size 12) that have been cited within the text. When citing a work or a source in a footnote the following (abbreviated) format is used: author's surname, *a short title of the cited work (written in italics, it should not exceed three words)*, and page number (abbreviated) (i.e. Grafenauer, *Mesto Simona Rutarja*, p. 11). The same format is used for the citing of archival, published, and online sources.

Alphabetical listing of all references should be placed at the end of the text, with sources (archival, published, oral, newspaper, etc.) and literature listed separately (titles of each type of references should be written in lowercase letters, bold). Within each reference type, material should be listed alphabetically according to the surname of the author (editor, fund, etc.); several works of the same author should be listed chronologically. The listing of references should contain only complete citations of cited works or material:

- Archival sources: archive name, fund name, and (when necessary) number of file storage folder or box.
- Monographs: author's surname and name, *title of monograph (and subtitle) in italics*. Title of the series in which the monograph has been published (when necessary). Place of publication: publisher, date (i.e. Gestrin, Ferdo, *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1991).
- Articles: author's surname and name: title of article. *Title of periodical or miscellany (in italics)*; in case of periodicals, the title should be followed by volume number, date, cited page(s) (i.e. Grafenauer, Bogo, *Mesto Simona Rutarja v slovenski historiografiji. Goriški letnik* 3, 1976, pp. 9–19). In an edited miscellany the title of the article should be followed by: (surname and name of editor – when necessary). *Title of miscellany*. Place of publication: publisher, date, cited page(s) (i.e. Janša-Zorn, Olga, *Turizem v Sloveniji v času med vojnama (1918–1941). Razvoj turizma v Sloveniji. Zbornik referatov*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1996, pp. 78–95).

4. Graphic Materials

Zgodovinski časopis generally publishes graphic materials only in black and white. They should be submitted in electronic form and in high resolution (300 dpi), saved in non-compressed TIFF file format.

Graphic materials (photographs, graphs, tables, maps, etc.) should be submitted separately (with their correct positions clearly marked in the text), in a separate folder (file) marked with author's name and surname.

Graphic materials should always carry a caption explaining the image and its source.

Editors

LETNO KAZALO – ANNUAL CONTENTS

Razprave – Studies

- Nejc **Drnovšek**, Zakon sodni ljudem in vprašanje njegovega postanka 8–36
Court Law for the People and the Question of Its Origin
- Kočevar **Vanja**, Ali je slovenska etnična identiteta obstajala v prednacionalni dobi? Kolektivne identitete in amplitude pomena etničnosti v zgodnjem novem veku (3. del)..... 38–95
 Did the Slovene Ethnic Identity Exist in the Pre-National Period? Collective Identities and Amplitudes of the Importance of Ethnicity in the Early Modern Period (Part III)
- Mateja **Ratej**, Ruska emigrantka Varvara Višnjevka/Višnevskaja v Mariboru leta 1932: nemška vohunka, sovjetska provokatorka, komunistična aktivistka ali mladostna avanturistka? 96–110
 Russian Emigrant Varvara Vishnyevska/Vishnevskaya in Maribor in 1932: German Spy, Soviet Provocator, Communist Activist or Young Adventurer?
- Piotr **Žurek**, Poljske koncepcije federacijske ureditve srednje Evrope v luči londonskih poročil Alojza Kuharja (1941–1943)..... 112–124
 Polish Federal Concepts of Central Europe in the Light of Alojzij Kuhar's Reports from London (1941-1943)
- Marta **Rendla**, Stanovanjska gradnja v Sloveniji v času socializma: enodružinske hiše v primerjavi z družbeno usmerjeno večstanovanjsko blokovsko zazidavo 126–145
 Housing Construction in Socialist Slovenia: Single-Family Houses as Compared to the Socially Directed Multi-Unit Residential Buildings
- Robin **Okey**, British historians and the Habsburg Monarchy (1500–1918). A Survey of the Historiography from ca. 1850 146–174
 Britanski zgodovinarji in Habsburška monarhija (1500 – 1918). Pregled zgodovinopisja od približno 1850
- Nade **Proeva**, Nier le nom de la Macédoine – c'est nier l'identité du peuple macédonien..... 176–218
 Zanikanje imena Makedonija pomeni zanikanje identitete makedonskega naroda

- Josip **Banić**, The Mystery of Merania: A New Solution to Old Problems (Holy Roman Empire and the Kingdom of Croatia-Dalmatia during the Investiture Controversy) (Part 1)296–327
Skrivnost Meranije: Nove rešitve starih problemov (Sveto rimsko cesarstvo ter Kraljevina Hrvaška - Dalmacija v času investiturnega boja)
- Ana **Jenko Kovačič**, *Iurium Episcopaliū Liber I.* poreške škofije: Predstavitev, tipološka opredelitev in analiza kodeksa328–359
Iurium Episcopaliū Liber I of the Bishopric of Poreč: Presentation, Typological Definition, and Analysis of the Codex
- Robert **Devetak**, Boj za slovenske šole in delovanje ženskih podružnic Družbe svetega Cirila in Metoda na Goriškem in Gradiškem v obdobju pred prvo svetovno vojno.....360–387
Struggle for Slovene Schools and Operation of Women's Branches of the Sts Cyril and Methodius Society in Gorizia and Gradisca in the Period before World War I
- Damir **Globočnik**, Trubarjev spomenik v Ljubljani388–424
Trubar Memorial in Ljubljana
- Srdan **Mladenov Jovanović**, The Warmongering 'First Serbian Daily': The Daily 'Politika' during the First Balkan War of 1912–13426–440
Vojnohujskaški »prvi srbski dnevnik«: »Politika« v času prve balkanske vojne 1912–13
- Meta **Remec**, Napredek, avtarkija, narod: italijanska energetska politika v Posočju (1918–1943)442–475
Progress, Autarchy, Nation: Italian Energy Policy in the Soča Valley (1918–1943)
- Klemen **Kocjančič**, Enote in ustanove Waffen-SS v Ljubljani med letoma 1943 in 1945476–507
Waffen-SS Units and Institutions in Ljubljana between 1943 and 1945

Zapisi – Notes

- Bibliografija prof. dr. Jadrana Ferluge (1920–2004) (ob stoletnici njegovega rojstva) (Vlastimir Đokić).....220–232
Bibliography of Prof. Jadran Ferluga (1920–2004) (marking the centenary of his birth)

Jubileji – Anniversaries

- Devetdesetletnica zgodovinarke dr. Milice Kacin Wohinz
(Branko Marušič)234–242
Marking the 90th birthday of Dr. Milica Kacin Wohinz
- Darja Mihelič – sedemdesetletnica (Matjaž Bizjak).....243–245
Darja Mihelič – on the occasion of her 70th birthday
- Sto let Oddelka za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani
Praznovanje stoletnice Oddelka za zgodovino Filozofske
fakultete Univerze v Ljubljani (Dušan Mlacović)246–247
A centenary of the Department of History, Faculty of Arts,
University of Ljubljana, A ceremony marking
the Department's 100th anniversary
- Nagovor dekana Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani
prof. dr. Romana Kuharja.....248–250
Address by Prof. Roman Kuhar, Dean of the Faculty of Arts,
University of Ljubljana
- Nagovor predstojnika Oddelka za zgodovino Filozofske
fakultete Univerze v Ljubljani doc. dr. Dušana Mlacovića.....251–252
Address by Assist. Prof. Dušan Mlacović, Head of the
Department of History, Faculty of Arts, University of Ljubljana
- Sto let Oddelka za zgodovino Filozofske fakultete Univerze
v Ljubljani. Slavnosti govor zasl. prof. dr. Dušana Nečaka.....253–256
A centenary of the Department of History, Faculty of Arts,
University of Ljubljana. Speech held by Professor Emeritus
Dušan Nečak.
- Prof. dr. Jera Vodušek Starič - sedemdesetletnica (Damijan Guštin).....510–514
Prof. Dr. Jera Vodušek-Starič - On the Occasion of Her 70th Birthday
- Dr. Irena Gantar Godina. Jubilejni zapis ob 70-letnici (Urška Strle).....515–518
Dr Irena Gantar Godina. On the Occasion of Her 70th Birthday

V spomin – In memoriam

- In memoriam dr. Dušan Biber (25. 5. 1926–8. 2. 2020)
(Damijan Guštin).....258–260
In memoriam Dr. Dušan Biber (25 May 1926–8 February 2020)

Kongresi in simpoziji – Congresses, Symposia, Society Events

- Šestdeset let dela Inštituta za novejšo zgodovino (Guštin Damijan)520–524
60 Years of the Institute of Contemporary History

Ocene in poročila – Reviews and Reports

- Walter Pohl, *The Avars. A Steppe Empire in Central Europe*, 567–822
(Aljaž Sekne).....262–264
- Matjaž Bizjak, *Rodbina Gall in njene veje v srednjem veku*
(Jaka Banfi)265–267
- Janez Mlinar, *Urbarji belopeškega gospostva* (Jernej Kotar)268–269
- Igor Presl, *Ljudje s črnimi prsti: nebesedilne sestavine tiskane knjige iz 16. stoletja kot zgodovinski vir* (Anja Dular).....270–273
- Rudolf Agstner, *Handbuch des k. (u.) k. Konsulardienstes. Die Konsulate der Donaumonarchie vom 18. Jh. bis 1918*
(Franc Rozman).....274–277
- Pieter M. Judson, *Habsburg. Geschichte eines Imperiums 1740–1918*
(Jože Maček)278–283
- Marta Hradilová – Hana Pátková, *Scritores. Písemná kultura a její tvůrci v pozdně středověký Čechách 1300–1350.*526–531
Written Culture and Its Creators in Late Medieval Bohemia in 1300–1350 (Nataša Golob)
- Lucia Pillon, *Cristiano Meneghel (ur.), Notabilia quaedam. I diari dei notai Valentino e Matteo Dragogna* (Neva Makuc).....532
- Harald Heppner, Peter Urbanitsch, Renate Zedinger (ur.), *Social Change in the Habsburg monarchy. Les transformations de la société dans la monarchie des Habsbourg: l'époque des Lumières* (Marko Štuhec)533–536
- Petr Stehlík, *Između hrvatsva i jugoslavenstva. Bosna u hrvatskim nacionalno-integracijskim ideologijama 1832-1878* (Rok Stergar).....537–538

Aleš Gabrič (ur.), Slovenski prelom 1918 (Jernej Kosi).....	539–541
Philipp Ther, Europe since 1989. A History (Urška Strle).....	542–545
Andrej Studen (ur.), Mimohod blaga. Materialna kultura potrošniške družbe na Slovenskem (Bojan Balkovec).....	546–548
Marie-Janine Calic, Zgodovina Jugovzhodne Evrope (Jure Ramšak).....	549–551

* * *

Navodila avtorjem prispevkov za Zgodovinski časopis	284–287, 552–555
Instructions for Authors	
Letno kazalo Zgodovinskega časopisa 74, 2020	556–560
Annual Content of Zgodovinski časopis – Historical Review 74, 2020	

ISSN 0350-5774

9 770350 577002

ZČ | Ljubljana | 74 | 2020 | št. 3-4 (162) | str. 289–560